वाचस्पत्य

बृहत् संस्कृताभिधान

षष्ठखण्डम् ।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१९३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

PART VI.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

প্রিন্টার শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায় ।

1875.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta

स्तात्पर्य्यनिर्णये" वेदान्तिमते तात्पर्य्यनिर्णायके २हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्य्यं निर्णीयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम्। करणे घञ्। ३सामाद्युपाये "सामादिभिरुपक्रमैः" मनुः। "उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः" रघुः। कर्मणि घञ्। ४आरभ्यमाणे पु० तदादित्वविवक्षायाम् तदन्ततत्पुरुषस्य क्लीवता "नन्दोपक्रमं द्रोणः" मा० भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" रघुः। करणे घञ्। ५चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः।

उपक्रमण न० उप+क्रम–भावे ल्युट्। १आरम्भे करणे ल्युट्। २तत्साधने सुश्रुतोक्ते दीर्घायुष्यादिज्ञानपूर्व्वकचिकित्सायाम् ३भूमिकायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। उपक्रमणिका। ग्रन्थप्रस्तावने मुखबन्धे।

उपक्रमणीय त्रि० उप+क्रम–अनीयर्। १आरम्भणीये। उपक्रमणे साधु–छ। २चिकित्साङ्गे दीर्घायुष्यादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे। आतुरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्त्तव्यं तदावेदके ३ग्रन्थे च। तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा। "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्ष्येत। सत्येवायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत। तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटदीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवगम्भीरसत्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति। गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते। गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते। शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः। मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादूर्द्ध्वयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः। द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वलेखाश्च पृष्ठतः। यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्। ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चविंशतिम्। अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना। चतुराङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाद्द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसमावूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिवुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोड़शाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरू। मणिबन्धिकूर्परान्तरं षोड़शाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति भवन्ति चात्र पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामि॥ स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्वसारं विद्यात्। स्निग्धं संहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धदृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोप-

चितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति चात्र । नास्तिरोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः (त्रणप्रश्ने) स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाम्यादिति तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः, समैर्दोषैः । यः कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्व्वीत विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च । एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च

क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च । जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः। ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः।

वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्-रपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति । षोड़शसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानिरिति । तत्रा विंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अतऊर्द्धमीषत् परिहाणिर्य्यावत्सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्द्धं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियासु असमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते । तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्त्यृते च परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत । भवन्ति चात्र । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् । अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ।

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्शयेद्वृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्ब्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रिया प्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः। तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्व्वलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्ववैकल्यकरम् । सत्ववान् सहते सर्व्वं संस्तभ्यात्मनमात्मना । राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः (प्रकृतिं शारीरस्थाने, भेषजं तत्तत्प्रकरणे) ।

सात्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुधान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजात मन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत् ।

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहूदकनि-

म्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः। आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्रायः उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः। उभयदेशलक्षणः साधारण इति। भवन्ति चात्र। समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्ममारुताः। दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः। न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः। स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः। उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम्। आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः। सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्वायुषां तथा। केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि। य एवमेनं विधिमेकरूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान्। स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान् छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन”।

उपक्रान्त त्रि॰ उप+क्रम–क्त। १आरब्धे २विस्तृते शब्दार्थचि॰

उपक्रिया स्त्री उप+कृ–भावे श। उपकारे “तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया” मनुः।

उपक्रोश पु॰ उप–क्रुश–घञ्। निन्दायाम्। “नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्म्माद्वा पुररोचनः” भा॰ आ॰ १४५ अ॰ “राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा” रघुः अत्या॰स॰। २उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे त्रि॰। अव्ययी॰। ३क्रोशसमीपे अव्य॰। भावे ल्युट् उपक्रोशनमप्यत्र। “वाक्सन्तक्षणैर्लोकोपक्रोशनैः” दशकु॰। “कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारी निराश्रया” हरि॰ १७६ अ॰। [स्त्रियां ङीप्।

उपक्रोष्टृ पु॰ उप+क्रुश–तृच्। १गर्द्दभे। २निन्दके त्रि॰।

उपक्लेश पु॰ उपक्लिश्नाति अनेन उप+क्लिश–करणे घञ्। मदादिषु। [घञ्पक्षे अप्। वीणानिनादे।

उपक्व(क्वा)ण पु॰ उप+क्वण–शब्दे “क्वणोवीणायाञ्च” पा॰ वा

उपक्षय पु॰ उप+क्षि–अच्। १अपचये हानौ। सामीप्यादौ अव्ययी॰। २निवाससमीपादौ, अव्य॰। ३उपगतः क्षयम् अत्या॰स॰। ३क्षयं प्राप्ते त्रि॰। तत्पुरुषे उपाद्द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तता।

उपक्षित् त्रि॰ उप+क्षि–क्विप्। समीपनिवासिनि। “यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वया इव” ऋ॰ ८, १९, ३३। [२सकार्य्याद्यसामर्थ्यं प्राप्ते च।

उपक्षीण त्रि॰ उप+क्षि–क्त तस्य न, दीर्घश्च। १अपचयप्राप्ते

उपक्षेप पु॰ उप+क्षिप–भावे घञ्। १आक्षेपे, “कर्णनासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्” दशकु॰। २समीपे निक्षेपणे च।

उपक्षेपण न॰ उप+क्षिप–ल्युट्। शूद्रस्वामिकान्नस्य विप्रगृहे पाकार्थं समर्पणे। “उपक्षेपणधर्म्मेण यत्तु पाचयते द्विजैः। अभोज्यं तद्भवेदन्नम्” शाम्ब॰पु॰। “उपक्षेपणधर्म्मेण शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति” कल्पतरुः। २समर्पणमात्रे च।

उपखात अव्य॰ सामीप्यादौ अव्ययी॰ १खातसामीप्ये २ख्याते इत्यर्थे च। उपगतः खातम् अत्या॰स॰। ३खातानुगते। उपाद्द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेतिभेदः

उपग त्रि॰ उप+गम–ड। उपगन्तरि “ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः” मनुः। “त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः” भा॰व॰ १४९अ॰। “केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सर्वे” ज्यो॰त॰।

उपगण त्रि॰ उपगतो गणो येन प्रा॰ब॰ संख्यावचनत्वेऽपि “अबहुगणादिति” पा॰ निषेधात् न डच्। प्राप्तसमुदाये डचि तु चित्त्वात् अन्तोदात्तता स्यात्। अतस्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं डचोनिषेधः। “रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वरभेदार्थमेव पर्य्युदासः” सि॰ कौ॰ स्थितम्।

उपगत त्रि॰ उप+गम–क्त। १स्वीकृते, २उपस्थिते, ३ज्ञाते ४प्राप्ते च “सर्व्वो हि नोपगतमप्यपचीयमानं वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति” माघः भावे क्त। ५प्राप्त्यादौ न॰ उपगतं प्राप्तिः सूच्यत्वेनात्यस्य अच्। ६प्राप्तिसूचके पत्रे च (रसिद)। “धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्” या॰ स्मृ॰। “उपगतं प्राप्तमिति यद्वा उपगतम् प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात्” मिता॰।

उपगति स्त्री उप+गम–क्तिन्। १प्राप्तौ २ज्ञाने ३स्वीकारे च

उपगन्तृ त्रि॰ उप+गम–तृच्। १प्राप्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च।

उपगम पु॰ उप+गम–भावे घञ् अवृद्धिः। १समीपगमने, २अङ्गीकारे ३ज्ञाने, च “सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्” मेघ॰। “व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी” मृगवनोपगमक्षमवेशभृत्” रघुः। भावे ल्युट्। उपगमन

मप्यत। 'यया कर्म्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम्' भा० आ० १०३अ०।

उपगम्य(त्य) अव्य० उप+गम—ल्यप् वा मलोपे तुक्। १समीपं गत्वेत्यर्थे। कर्म्मणि ण्यत् उपगम्य। २सामीप्येन गम्ये त्रि०।

उपगहन पु० ऋषिभेदे 'महार्न्तषिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताड़कायनः। तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणिः' भा०आ० ४अ०।

उपगा पु० उप+गै—क्विप्। यज्ञे १उपगातरि ऋत्विग्भेदे। भावे अङ्। २उपगाने स्त्री 'उपगादर्शनाच्च' कात्या० ६,७,२, 'उपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते कर्कः।

उपगातृ पु० उपगायति उप+गै—तृच्। यज्ञे उद्गातुः समीपे १गातरि ऋत्विग्भेदे "वृहस्पतिरुद्गाता विश्वेदेवा उपगातारः" तैत्ति०। "ऋत्विग्व्यतिरिक्तानामुपगातृणामनुपक्लृप्तत्वादृत्विज एवोपगातारः" कात्या० ६,७,२, कर्कः। 'स वडवा उपरुन्धन्ति संशिञ्जते यथोपगातार उपगायन्ति" शत०ब्रा०१३,२,२,२। समीपगानकर्त्तरि त्रि० (दोयार) स्त्रियां ङीप्। [गन्तरि २स्त्रीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च

उपगामिन् त्रि० उप+गम—णिनि स्त्रियां ङीप्। १समीप-

उपगिर (रि) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। १पर्व्वतसामीप्ये २पर्व्वते इत्यर्थे च। गिरिमुपगतः अत्या०स०। उत्तरदिक्स्थे गिरिसन्निकृष्टे देशभेदे पु० "प्रययामुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम्। अन्तर्गिरिञ्च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम्। तथैवोपगिरिञ्चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः" भा०स०२६ अ०। अन्तोदात्तोऽयम्।

उपगीति स्त्री 'आर्य्याद्वितीयकार्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात्। यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते' वृ०र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे।

उपगु त्रि० उपगतो गौरस्य ह्रस्वः गोशब्देनानार्थः। १प्राप्तकिरणादौ २गोपाले च "उपगोरिदम् अण्। औपगव तत्सम्बन्धिनि त्रि०। "सामीप्येऽव्ययी०। ३गोः सामीप्ये अव्य०। [स्त्रियां गौ० ङीष्।

उपगुध त्रि० उप+गुध—रोधने क। सामीप्येन रोधके।

उपगुरु पु० उपगतः सादृश्येन गुरुम् अत्या०स०अन्तोदात्तः। तन्त्रोक्ते गुरुसदृशे उपदेशादिकारके। सामीप्यादौ अव्ययी०। २गुरोः सामीप्ये ३गुराविव्यर्थे च अव्य०।

उपगूढ न० उप+गुह—भावे क्त। १आलिङ्गने 'उपगूढानि सवेपथूनि च' कुमा०। "विभ्रमार्थमुपगूढमजस्रम्" माघः। कर्म्मणि क्त। २आलिङ्गिते त्रि०। ततः ऋश्या० चतुरर्थ्यां क। उपगूढक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

उपगूहन न० उप+गुह—ल्युट् ओत्त्वं। आलिङ्गने "स्मरन्न कुन्दाङ्ग्य्रुपगूहनं पुनः" भा०स्त्र० ५अ०।

उपगोह्य त्रि० उप+गुह—ण्यत् ऊत्त्वविधौ अच एव ग्रहणाद्ध ऊत्त्वम्। १आलिङ्ग्ये, २ग्राह्ये च। भावे ण्यत्। ३आलिङ्गने। पक्षे क्यप् उपगुह्यमप्यत्र।

उपगौर त्रि० उपगतो गौरम् अत्या०स०। गौरवर्णोपगते उपाद् द्व्यचकत्वेऽपि गौरादिपर्य्युदासात् नान्तोदात्तता

उपग्रह पु० उप+ग्रह—अप्। १काराबन्धने, २वन्दीकरणे, ३उपयोगे, ४आनुकूल्ये च। कर्मणि घञ्। ५कारारुद्धे वन्द्याम्। उपगतोग्रहं सादृश्येन अत्या०स०। ज्योतिषोक्ते ६ग्रहतुल्ये ज्योतिः पदार्थे राहुकेत्वादौ "ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋक्षाः परिषदां गणाः। एते चान्ये च बहवो घोराश्विदिवयासिनः। परिचार्य्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह" भा०व०२२६अ० "उपग्रहाः राहुप्रभृतयः नीलक० "सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम्। शून्यञ्चाष्टमगं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम्। केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः। द्वाविंशतितमं कम्पस्त्रयोविंशश्च वज्रकम्। निर्घातस्तुर्विंशमुक्ता अष्टावुपग्रहाः" ज्यो० त० उक्ते सूर्य्याक्रान्तनक्षत्रात् पञ्चमादिषु विद्युन्मुखादिसमाह्वयेषु ७नक्षत्रेषु। तत्फलञ्च "प्रस्थाने विपदा प्रोक्ताः सर्वकार्य्येषु सर्वदा" क्रूरवेधसमायोगे यस्मोपग्रहसम्भवः। तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्वाऽथ रणादपि ज्यो० त०। ८उपग्रहणशब्दार्थे च।

उपग्रहण न० उप+ग्रह—ल्युट्। १सामीप्येन ग्रहणे २स्वीकारे "वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" रामा०कात्यायनोक्ते आज्याधारकरणभेदे। "एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम्" कात्या० १,१०,६, "दक्षिणहस्तस्यस्य साज्यस्यैकद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनास्कन्दनावरणार्थं सव्यहस्तगृहीतवेदेनाधारकरणमुपग्रहणमुच्यते" कर्कः। अप् उपग्रहोऽप्यत्र। "न सव्येन वेदोपग्रहः" तत्रैव कर्कः।

उपग्राह पु० उप+ग्रह—णिच्-अच्। १उपढौकने उपहारे (भेटदेओया) कर्म्मणि घञ्। २उपहाररूपेण देये "उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून्" भा०स०५१अ० "उपग्राहान् उपहारान्" नीलक०।

उपग्राह्य त्रि० उप+ग्रह—णिच्-यत्। समीपे ग्राहयितुमुपस्थाप्ये १उपढौकनीयद्रव्ये(भेटी)भावे यत्। २उपहारे न०

उपघात पु० उप+हन—घञ्। १नाशने, २कर्म्मायोग्यतासम्पादने

"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः। उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति" मीमां० का०। "वीजदोषोपघातेन पश्ये दोषसमुपागते" या० स्मृ०। ३अपकारे। "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघात' परस्य च" मनुः। ४इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यजननासामर्थ्ये च "तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषा०। इन्द्रियाणामुपघातस्य एकादशेन्द्रियभेदेन बाधिर्य्यादिभेदात् एकादशविधः। अशक्तिशब्दे ४७२पृ० विवृतिः। करणे घञ्। ५रोगे ६पापसमूहे च "रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथममपोहति" अष्टाभिःसंस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति" हारीतः "उपघातः पापसङ्घः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपपातकजातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपपापपञ्चकसंघः" सं०त० रघु० "पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः। हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते" छन्दोगसंग्रहोक्ते ७होमभेदे। "अनुपस्तीर्य्येत्यनेन स्रुचि चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति मेक्षणादिना सकृद् गृहीत्वा होमः" प्र०त० रघु०। "चरौ तु बहुदैवत्ये होमः, स्यादुपघातवत्" छन्दोग०।

उपघातक त्रि० उप+हन–ण्वुल्। १नाशके २पीड़के च काकशब्दस्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आलङ्कारिकाः "पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः" भा०आ० ७३अ० "कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः" भा०आश्व० ९० अ०।

उपघातिन् त्रि० उप+हन–णिनि स्त्रियां ङीप् १नाशके २पीड़के च "शस्त्रं पातयेन्मर्म्मसिरास्नायुसन्धीनां चानुपघाति" सुश्रु०।

उपघ्न पु० उप+हन–घञर्थे–क। आसन्ने आश्रये "छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" रघुः "पिप्पलायादिगुहोपघ्नान्" भट्टिः।

उपच(ज) त्रि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि–जन–वा ड। चान्तपाठे वृद्धिकारके जान्तः अनन्तरजाते। "व्रीहियवयोर्वा एतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेतेन भूयांसौ करोति" शत०ब्रा० १,१,१,१०। भाष्यकृता तु अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उपचिनोति उपचम् अल्पमात्रपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टं त्रिचतुरमात्रात् आरोपितम् उपचितं बहु भवतीति" व्याख्यातम्

उपचक्र पु० उपगतः सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्या०स०। चक्रवाकसदृशे पक्षिभेदे "भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्त्रिणः" भा०व० १५८अ०। "चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" भा० १७८अ०। तत्पुरुषे उपाद्वद्व्यचकत्वादन्तोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। १चक्रस्य सामीप्ये २चक्रे इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतञ्चक्षुर्दर्शनानुगुण्यार्थम् अत्या०स०। उपनेत्रे (चशमा) काचादिनिर्म्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे

उपचतुर त्रि० उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा०ब० गतलोपः डचोबाधकोऽच्। १चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य सामीप्यादौ अव्ययी०। २दशसामीप्यादौ अव्य०।

उपचय पु० उप+चि–भावे अच्। १वृद्धौ २उन्नतौ "स्वमृत्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे" माघः। "तदेतेषामस्त्युपुत्राणां ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्" हितो० "षड़्तवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तम्" सुश्रु०। "षष्ठत्रिदशलाभाश्च लग्नादुपचयाः स्मृताः" इति ज्योतिषोक्ते ३लग्नात् षष्ठादिस्थानेषु च। [च।

उपचरित त्रि० उप+चर–क्त। १उपासिते २लक्षणया बोधिते

उपचर्म्म(न्) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। १चर्मसमीपे २चर्मणोतर्थे च उगतश्चर्म अत्या०स०। नान्तः। चर्मोपगते त्रि० स्त्रियां वा डाप् मनन्तत्वात् ङीप्।

उपचर्य्य त्रि० उप+चर–कर्मणि यत् ततः उपशब्देन अवतप्तेत्यादिवत् सुप्सुपेति समासः सोपसर्गात्तु यदेव स्यात्। १सेवनीये "ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत"। उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः" मनुः "अग्निवच्चोपचर्य्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम!" भा०आनु० ८अ०। २चिकित्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३चिकित्सायाम् ४सेवने च न० [इत्वा०

उपचर्य्या स्त्री उप+चर–भावे क्यप्। १सेवने २चिकित्सायां

उपचाकु त्रि० उप+चक प्रतोघाततृप्त्योः उण्। १प्रतिघातके २प्रीते च ततः बाह्वादि० अपत्यार्थे इञ्। औपचाकवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपचायिन् त्रि० उपचिनोति उप+चि–णिनि स्त्रियां ङीप्। उपचयकारके वृद्धिकारके। "इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य योधय" भा०आश्व० ७९अ०।

उपचाय्य पु० उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि–आधारे ण्यत्। यज्ञे इष्टकादिनिर्मिते अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे "कथाभीरमसे नितरामुपचाय्यवतां शुभे!" भट्टिः।

उपचार पु० उप+चर–घञ्। १चिकित्सायां, २सेवायां, "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्"। "उपचाराञ्जलिखिन्न-

हृत्तया” रघुः । २व्यवहारे, “स्तुतेः उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च” शब० भा०भूरिप्रयोगः अविग्रहशब्दे ४५१ पृष्ठे दर्शितः । ३उत्कोचे ४लक्षणया शक्यार्थत्यागेनान्यार्थबोधने ५अयथार्थवाक्येन सन्तोषकरणे च “उपचारपदं न चेदिदमिति” कुमारः ६धर्म्मानुष्ठानमात्रे “वैश्यशूद्रोपचारञ्च” “व्रतचर्य्योपचारञ्च” मनुः । “प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ” कुमा० । करणे घञ् । ७पूजासाधने द्रव्यभेदे “सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत्” रघुः पूजाङ्गोपचाराश्च नानाविधाः तत्र सर्वोपचारमन्त्रास्तु श्रीतारपूर्व्वाः, कल्पयामि नमः इत्यन्ताः कार्य्याः । “सिद्धजामले “श्रीतारञ्च मुखे क्षत्वा देयस्य भुवनेश्वरि ! कल्पयामि नमः पश्चादुपचारेष्वयम् विधिरिति” इत्युपक्रम्य तन्त्रसारे “चतुःषष्ट्युपचाराः दर्शिताः यथा आसनारोपणम् १। सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २। मज्जनशालाप्रवेशनम् ३। मज्जनमणिपीठोपरिवेशनम् ४ | दिव्यस्नानीयमुद्वर्त्तनम् ५ । उष्णोदकस्नानम् ६ । कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेचनम् ७। धौतवस्त्रपरिमार्ज्जनम् ८। अरुणदुकूलपरिधानम् ९ अरुणदुकूलोत्तरीयम् १०। आलेपमण्डपप्रवेशनम् ११ । आलेपमणिपीठोपवेशनम् १२ | चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्यगन्धसर्वाङ्गानुलेपनम् १३ । केशभारस्य कालागुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुहरीपुन्नागकह्लारयूथीसर्वर्त्तुकुसुममालाभूषणम् १४ । भूषणमण्डपप्रवेशनम् १५ । भूषणमणिपीठोपवेशनम् १६ । नवमणिमुकुटम् १७। चन्द्रशकलम् १८ । सीमन्तसिन्दूरम् १९ । तिलकरत्नम् २० । कालाञ्जनम् २१ । कर्णपालियुगलम् २२ । नासाभरणम् २३ । अधरयावकम् २४ । प्रपदभूषणम् २५ । कनकचित्रपादुका २६ । महापादुका २७ । मुक्तावलिः २८ एकावलिः २९ । देवच्छन्दकः ३० । केयूरयुगलचतुष्टयम् ३१ । वलयावलिः ३२ । ऊर्मिकावलिः ३३ । काञ्चिदाम ३४ कटीसूत्रम् ३५ । शोभाख्याभरणम् ३६ । पादकटकम् ३७ । रत्ननूपुरम् ३८ । पादाङ्गुलीयकम् ३९ । एककरे पाशः ४० । अन्यकरे अङ्कुशः ४१ । पुण्ड्रेक्षुचापम् ४२ । अपरकरे पुष्पबाणाः ४३ । श्रीमन्माणिक्यपादुका ४४ । स्वसमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४५ । कामेश्वरपर्य्यङ्कोपवेशनम् ४६ । अमृतासनचषकम् ४७ । आचमनीयम् ४८ । कर्पूरवटिका ४९ । आनन्दोल्लासः ५० । सविलासहासः ५१ । मङ्गलारात्रिकम् ५२ । श्वेतच्छत्रम् ५३ । चामरयुगलम् ५४ । दर्पणः ५५ । तालवृन्तम् ५६ । गन्धः ५७ । पुष्पम् ५८ । धूपः ५९ । दीपः ६० । नैवेद्यञ्च ६१ ॥ एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणामभावे तन्मन्त्रा जप्याः । “तदुक्तं नवरत्नेश्वरे । “चतुःषष्ट्युपचाराणामभावे तन्मन्त्रं जपेत् । तत्तदेव फलं विन्देत् साधकः स्थिरमानसः”।“आचमनीयं प्रदातव्यमुपचारान्तरान्तरे” तन्त्रसा० तानि च त्रीणि “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” नरसिंहपु० तेन चतुःषष्टिपूरणम् । एतच्च श्रीविद्याप्रकरणीयत्वात्तद्विषयम् । अन्यत्र यथागमं कल्पनीयम् । शङ्कराचार्य्येण तु स्तोत्रच्छलेन अन्यविधाः चतुःषष्ट्युपचाराः दर्शिता विस्तरभयान्न ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽवसेयाः । अथाष्टादशोपचाराः । “आसनम् १ स्वागतम् २ पाद्यम् ३ अर्घ्यम् ४ आचमनीयकम् ५ । स्नानम् ६ वस्त्रोपवीतञ्च ७ भूषणानि च सर्वशः ८ । गन्धम् ९ पुष्पम् १० तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अन्नञ्च १३ तर्पणम् १४ माल्यानुलेपने चैव १५ १६ नमस्कारविसर्ज्जने १७ १८ । अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्”। अथ षोड़शोपचाराः । “पाद्यमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे। गन्धं पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनन्ततः । ताम्बूलमर्च्चनं स्तोत्रं तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजायामुपचारांस्तु षोड़श” अथ दशोपचाराः । “पाद्यमर्घ्यं तथाचामो मधुपर्काचमौ तथा । गन्धादयोनिवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् । अथ पञ्चोपचाराः । “गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च । अखण्डं फलमासाद्य कैवल्यं लभते ध्रुवम्” तन्त्रसा० विधानपा० विष्णुविषये अन्यविधा षोडशोपचारा दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्रसहिता मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २२८पृष्ठे दर्शिताः । आ०त० “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचनीयकम् । मधुपर्काचमं स्नानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा” एवं षोड़शोपचाराः पठिता शक्तिभेदात् भेद उन्नेयः । तत्रासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० “आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा” । (वाकारात् रजताद्यासनम्) ।“पाद्यार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत्” । (अर्घ्यमर्घ्यशब्दे उक्तम्) । ‘उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् । आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिष्यते । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् । स्वर्णरत्नोदके स्नानं कर्पूराद्य

धिवासितम्। तैजसैः कांस्यपात्रैर्वा शङ्खेनाथ प्रदापयेत्। यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा। अर्घपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत्। नैवेद्यं दक्षिणे वा मे पुरतो वा न पृष्ठतः। दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः। वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे। निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्" नरसिं०पु०। "कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात सर्वेभ्य एव हि। नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चेलकम्। तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत्। निर्दशं मलिनं जीर्णं छिन्नं मालावलिङ्गितम्। परकीयं चाणुदष्टं सूचीविद्धं तथोषितम्। उप्तकेशं विधूतञ्च श्लेष्ममूत्रादिदूषितम्। वर्जयेत् स्वोपयोगे च यत्नादावुपयोजने"। (उप्तकेशं केशेन सह वापितम्)। "पताकाध्वजवस्त्रादौ सूत्रं वस्त्रं नियोजयेत्। ग्रैवेयकादि संसक्तं सौवर्णं राजतञ्च वा। निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यतैजससम्भवम्। भावरः पान पात्रञ्च गड्डको गृहमेव च। पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम्"। गन्धविशेषो गन्धशब्दे वक्ष्यते।

उपचारच्छल न० वाद्युक्तवाक्यस्य तत्तात्पर्य्यविषयार्थान्तरपरत्वकल्पनेन छलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे। छलस्य सामान्यलक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ०सू० तद्वृत्त्योर्दर्शितानि यथा। "वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्" सू०। "अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वाद्युक्तस्य विघातोदूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानं, वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्" वृ०। "तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च" सू०। "धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्" सू०। "धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतररूपस्तथा च शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलोघट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः, एवं अहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुकस्मादुत्पन्नस्त्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम्। वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम्। न च श्लिष्टलाक्षणिकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतोवह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्"।

उपचार्य्य त्रि० उप+चर—कर्मणि ण्यत्। १सेवनीये २चिकित्सनीये च भावे ण्यत्। ३चिकित्सायां हेम० ४सेवायाञ्च न०।

उपचित् त्रि० उपचिनोति देहम् उप+चि—क्विप्। देहवर्द्धके श्लीपदादौ "नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि" यजु० १२,९७। "उपचितः स्वयथु गण्डुश्लीपदादयः" वेददी०।

उपचित उप+चि—क्त। १समृद्धे "स्वगवयोगवयोपचितं वनम्" रघुः। २दिग्धे च मेदि० ३लेपनादिना वर्द्धिष्णौ निदिग्धे अमरः ४समाहिते हेम० ५सञ्चिते च "प्रयतत्वाद्धोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्" हारीतः। "उपचितं सञ्चितम्" प्रा०त० रघुनन्दनः। [६उन्नतौ च।

उपचिति स्त्री उप+चि—चाय-चिभावो वा भावे क्तिन्। १वृद्धौ

उपचित्र न० "उपचित्रमिदं ससस्रा लगौ" वृ० र० उक्ते १समवृत्तवर्णवृत्तभेदे। "विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्" तल्लोक्ते अर्द्धसमे २वर्णवृत्तभेदे च। ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह" धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने। भा० आ० ६७ अ०।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा। मूषिकपर्ण्याम् (उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २स्वातौ ३हस्तायाञ्च। राशिचक्रे तयोश्चित्रानुगतत्वात्तथात्वम्। ४दन्तीवृक्षे राजनि० "द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिह" इत्युपक्रम्य "वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा उपचित्रा नवमे परयुक्ते" वृ०र० उक्ते षोड़शमात्रात्मके ५मात्रावृत्तभेदे च।

उपचेय त्रि० उप+चि—कर्मणि यत्। अङ्कुशादिना विनाश्य चयनीये पुष्पादौ।

उपच्छन्दन न० उप+छदि—णिच् भावे ल्युट्। सान्त्वेन प्रार्थने (फुसलान) "तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मावियोज्य उपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते" दशकु०। २उपमन्त्रणे च "उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति" सि० कौ०।

उपच्यव पु० उप+च्युङ्—गतौ भावे अप्। गृहात् निर्गमे। "यत्र नार्य्यपच्यवमुपच्यवञ्च शिक्षते" ऋ० १,२८,३। "शालायानिर्गमनमुपच्यवम्" भा०।

उपजन न० उपजायते जन–अच् । स्त्रीपुंसयोगेन जायमाने देहे । "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः" छा०उ० । "मनसैव नोपजनं स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायते इत्युपजनम् आत्मभावेन वात्मसामीप्येन वा जायते इत्युपजनमिदं तन्न स्मरन्" भा० । भावे घञ् अवृद्धिः । २लोमादि वृद्धौ पु० । "तत्रोपजनस्ताव्य वर्ज्जमग्ने स्रक्नानाम्" आश्व०श्रौ०९,१,१५ "तत्र लोमवृद्धावुपजनस्थानमुच्यते नारा वृ० "लोमातिरेके स्तुतशस्त्रोपजनः ६,७,१ "तदा स्तुतशस्त्रयोरुपजनोभवति" नारा०वृ० । ३उत्पत्तिमात्रे च "योगोहि प्रभवाप्ययौ" कठोप० भाष्ये योगोहि प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्म्मकौ" इति उक्तम् ।

उपजप्य त्रि० उप+जप–कर्म्मणि अर्हार्थे यत् । भेदनीये उपपूर्व्वकाज्जपतेर्भेदार्थकत्वात्तथात्वम् । "उपजप्यानुपजपेद् बुध्येतैव च तत्कृतम्" मनुः । [जरासामीप्ये ।

उपजरस अव्य०जरायाः समीपम् अच् समा०जरसादेशश्च ।

उपजला स्त्री उपगतो जलम् अत्या०स० । यमुनापार्श्वस्थे नदीभेदे "जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम्" भा०व०१३०अ० ।

उपजल्पिन् त्रि० उप+जल्प–णिनि । उपदेशके । "अनाहूतोपदिष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः कर्ण ! मया त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा०आ०१३६अ० ।

उपजाति स्त्री "अनन्तरोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम" वृ०र० उक्ते वर्णवृत्ते विभिन्नजातिद्वयपादद्वययोगात् चतुर्द्दशप्रकारभिन्ने छन्दोभेदे । यथा उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः पादद्वयादियोगे १४ भेदाः । तत्र चतुश्चरणप्रस्तारे १६भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्तन्नामभाक् शिष्टा चतुर्दश उपजातिसंज्ञाः । दिङ्मात्रं दर्श्यते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ । इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ । इ इ इ उ । उ उ उ इ । इ उ उ इ । उ इ उ इ । इ इ उ इ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ इ इ इ इ । अत्राद्यन्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धतया तद्भिन्नानां चतुर्द्दशानां भिन्नजातीयाश्चरणद्वयलक्षणयोगात् उपजातित्वम् । यथा "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यादि" रघुः । एवं वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि । यथा "इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गतो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः तुल्यसंख्याक्षरस्य पादयोरेवोपजातित्वमिति न नियमः किन्तु भिन्नसंख्याक्षरस्य पादयोरपि । "रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्म्मिकम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्त्तिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्" इति पद्ये शार्दूलविक्रीड़ितेन १९ ऊनविंशत्यक्षरपादकेन सह २१ एकविंशत्यक्षरपादक स्रग्धरायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं "मंहिष्ठेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे" इति देवीमा० अनुष्टुब्बृहत्योः सङ्करादुपजातित्वम् ।

उपजानु अव्य० जानुनः समीपम् अव्ययी० । जानुसमीपे । "भीष्मोधनुष्मानुपजान्वरत्निः" भट्टिः । तत्र प्रायभवेऽर्थे ततः ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । औपजानुक तत्रप्रायभवे त्रि० "पाणी यस्योपजानुकौ" भट्टिः ।

उपजाप पु० उप+जप–घञ् । १भेदे, अनैकमत्यसम्पादके व्यापारे । "उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि" माघः "तेषु तेषु चाकल्पेषु प्रासरन् परोपजापाः" दशकु० । २उपांशुजपे च ।

उपजापक त्रि० उप+जप–ण्वुल् । १भेदके "घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान्" मनुः । [भेद्ये ।

उपजापसह त्रि० उपजापं भेदं सहते सह–अच् । भेदार्हे

उपजिह्वा स्त्री उपगता ऊर्द्ध्वमुखो जिह्वा यस्याः । १काकीभेदे । प्रा०स० । २उपरिस्थायां जिह्वायाञ्च (आलजिभ) "उपजिह्वास्त्रिचौ बाहू" कायविभागे या०स्मृ० । सुश्रुतोक्ते मांसदोषजे ३रोगभेदे "अधिमांसार्व्वुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीमांससङ्घातौष्ठप्रकोपगलगण्ड गण्डमालाप्रभृतयोमांसदोषजाः" स च सप्तसु मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जिह्वागतमुखरोगभेदः । मुखरोगविभागे" सुश्रु० । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलासउपजिह्विकेति पञ्चधा विभज्य "जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति" लक्षितः । अत्र स्वार्थे कन् । "उपजिह्विकां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्" सुश्रु० । उपजिह्वेव इवार्थे कन् । ४कीटभेदे हारा० कण्टकाद्यततनुत्वात्तथात्वम्

उपजीक त्रि०उ+जीव–क्विप् स्वार्थे कन् वलोपः । उपजीवके "उद्भवन्ति उपजीका समुद्रादधिभेषजम्" अथ०२,३,४,

"उपजीका आसिञ्चन् धन्वन्युदकम्" । ६,१००,२,

उपजीव त्रि० उपगतो जीवं जीवनम् अत्या० स०। जीवनोपगते। "उपजीवाःस्थो जीव्यासम्" अथ०१९,६९,२, उपाद् द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदात्तोऽयम्।

उपजीवक त्रि० उप+जीव—ण्वुल्।१उपजीवनोपायवति "सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः। अज्ञतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः"भा०अा०२२अ०। उपजीव्यतया २इतरालम्बके ३प्रयोज्ये"उपजीव्योपजीवकभावः" न्यायप्र० उपजीव्यशब्दे विवृतिः।

उपजीवन न०उप+जीव—करणे ल्युट्। १जीविकायाम्। "चत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्मं कृष्णोपजीवनम्" भा०व०२१अ०। "उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्" भा०व० ३१ अ०। भावे ल्युट्। २वृत्त्याद्यर्थमाश्रये"स्त्रीशूद्रविट्चत्त्रवधोनिन्दितार्थोपजीवनम्"या०स्मृ० "आत्मप्रदानं सौम्य त्वमद्यास्यैवोपजीवनम्" भा०स०७६अ०।

उपजीवनीय त्रि० उप+जीव—कर्मणि अनीयर्। वृत्त्याद्यर्थमालम्बनीये "यत्र वा अस्यै बहुलतया ओषधयस्तदस्या उपजीवनीयतमम्"शत०ब्रा०१,२,२,१०, रसवतीमुपजीवनीयामकुर्वत" १,२,५,११,

उपजीविका स्त्री उपजीवयति उप+जीव—करणे कर्तृत्वोपचारात् ण्वुल् अत इत्त्वम्। जीवनोपायभूतायां वृत्तौ।

उपजीविन् त्रि० उप+जीव-णिनि। १आश्रिते २वृत्त्याद्यर्थमालम्बके च"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्" रघुः। "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। नैषां प्रतिग्रहोदेयोन शिलाम् तारयेच्छिलाम्" "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः"मनुः। स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य त्रि० उप+जीव—ण्यत्। १आश्रये। २ज्ञानसत्तावृत्त्याद्यर्थम् अवलम्बनीये "अलमुपजीव्यानां मान्यानांवाक्यकटाक्षनिक्षेपेण" सा०द०। "उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः"या०स्मृ०। "उपजीव्यबाधापत्तेः"शब्दचि०। उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्वज्ञानप्रयोजकत्वञ्च। उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः। यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वमपरस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम्। एवम् अन्यज्ञानप्रयोजकत्वम् अ याधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयोगानुसारे बोध्यम्। [उपजोषणमप्यत्र न०।

उपजोष पु०उप+जुष—प्रीतौ घञ्।१प्रीतौ२सेवने च। ल्युट्।

उपजोषम् अव्य० उप+जुष—प्रीतौ वा० अम्। १प्रीतौ २कल्याणे३यथाकर्म्म भोगमित्यर्थे च। तत्र प्रीतौ "यथोपजोषं सर्व्वश्च जनश्चिक्रीड भारत"! भा०अा०११२अ०। "यथोपजोषं विहितैर्हि कृष्णा" भा०अा०१९९अ० अत्र सर्व्वत्र उपजोषशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि भवितुमर्हति। उप—सामीप्ये जोषम् मौनम्। ४सामीप्येन मौने च "किमिदमुपजोषमास्यते"शकु०।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्म्मणि अङ्। विनोपदेशेन स्वयमुज्ञाप्ये १प्रथमं ज्ञायमाने। उपज्ञाशब्दस्य तु तदादित्वविवक्षायाम् उत्तरपदस्यस्य तत्पुरुषे क्लीवता। "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" सि०कौ०। "अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः"रघुः। "कैकय्युपज्ञं वत बह्वनर्थम्"। भट्टिः भावे अङ्। २आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता

उपज्ञात त्रि० उप+ज्ञा—क्त। विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे।

उपज्योतिष न० उपगतं सादृश्येन ज्योतिषम्अत्या०स०। ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि, गणितादिशास्त्रे।

उपढौकन न० उप+ढौक-भावे ल्युट्। १उपहारे राजादेः संतोषार्थं द्रव्यादिप्रापणे (भेटदेओया) कर्म्मणि ल्युट्। २उपह्रियमाणे उपायनद्रव्ये।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्या०स०। शिवोक्ततन्त्रसदृशे सिद्धर्षिकृते तन्त्रभेदे तच्च वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा "सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च। अद्भुतानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च। वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च। पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो-याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा। शुक्रो वृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः। एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च। न संख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्महात्मभिः। सारात् सारतराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधतेति"।

उपतप्त त्रि०उप—आधिक्ये—तप—क्त। सन्तप्ते। "स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुः" नैष०।

उपतप्तृ त्रि० उप+तप—बा०भावे तृच्।१सन्तापे। अमरे भावप्रकरणे "स्मारः स्पर्शःस्पृष्टोपतप्तेति" पाठात् भावे एव तृच् इति क्षीरस्वामी। तेन शब्द कल्पद्रुमे तापकपर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव। कर्त्तरि तृच् स्त्रियां ङीप्। २तापके ३रोगादौ च।

उपताप पु० उप+आधिक्ये तप—आधारे घञ्। १त्वरायां भावे घञ्।२सन्तापे णयन्ततपेरच् ३रोगे मेदि०। करणे घञ् ४अशुभे५पीड़ने च रत्नावली। "दीक्षितानुपतापे" आश्व०श्रौ०६,९,१,पुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा सुखा-

क्षिप्राकरक्तपित्तवातशोणिताम्लीकाप्रभृतीनापादयति" सुश्रु०। "मानसागन्तुभिर्म्मातुरुपतापैः प्रपीड़ितः" "वन्ध्योपतापैश्च भवेद्विशेषशिरोऽभितापः ससमीरणेन" सुश्रु०। [जनके।

उपतापक त्रि० उप+आधिक्ये तप-णिच्-ण्वुल्। सन्ताप

उपतापन त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिच् ल्यु। सन्तापके।

उपतापिन् त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिनि। १सन्तप्ते २रोगिणि च। "गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः" मनुः "उपतापी रोगी" कुल्लू०। णिच्-णिनि। ३सन्तापकारके। "दातापरेभ्यो न परोपतापी" भा० आ० ११अ०। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

उपतारक त्रि० उप+तॄ णिच्-ण्वुल्। सन्तारके।

उपतिष्य न० उपगतं तिष्यम् अत्या० स०। पुष्यसमीपगे १पुनर्वसुतारके २अश्लेषानक्षत्रे च तयोः नक्षत्रचक्रे पुष्योपगतत्वात् तथात्वम्। उपाद् द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तोऽयम्।

उपतीर अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी०। तीरसामीप्यादौ आद्युदात्तता एवम् उपकूल उपमूल उपशाल उपाक्ष इत्यादि तत्तत्सामीप्यादौ अव्य०। अव्ययीभावे आद्युदात्तञ्च

उपतैल त्रि० उपगतस्तैलम् अत्या० स०। अभ्यक्ततैले उपाद् द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीष्

उपत्यका स्त्री उप+भवार्थे त्यकन् त्यकनो निषेधात् नातइत्त्वम्। पर्वतस्यासन्नायां भूमौ। "मलयाद्रेरुपत्यका" रघुः। "प्राग्भागतापतददिहेदमुपत्यकासु" माघः। "कान्ततरेयं गन्धपाषाणवत्युपत्यका" दशकु०।

उपदंश पु० उप+दन्श—कर्मणि घञ्। १मद्यपानरोचके (चाटनी) भक्ष्यद्रव्ये, २भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च। "तथानुष्ठिते च तया द्वित्रानुपदंशानुपपाद्य" दशकुमा०। भावे घञ्। ३संदशने (कामडान) "दिदङ्क्षौ उपदंशेच्छावतीति" माघ टीकायां मल्लि०। कर्मणि घञ्। ४समष्ठिलवृक्षे ५शिग्रुवृक्षे च पु० राजनि०। ६उपस्थरोगभेदे (वाओ) (गरमि) तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषमशूकनिपातनादर्हनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीड़नाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते। स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः। तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः। पैत्तिके ज्वरःश्वयथुः पक्वोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च। श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च। रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित्। सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं चेति"। एतद्व्याख्याच्छलेन भावप्र० उक्तं यथा "तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टनिदानमाह"। हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनादत्युपसेवनाद्वा। योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः"। हस्ताभिघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तयोर्घात स्थानत्वेनानुक्तोऽपि मेहने नखदन्तघातो बलवदनुरागो दयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे। "शास्त्रस्य विषयस्तावद् यावन्मन्दतरो रसः। रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"। कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः। उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। ताभिर्व्वा मेहने, नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशयोनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा वातादिकृताद्वा योनिदोषात्। विविधापचारैः। दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः आगन्तुजश्चेति। तत्र वातिकस्य पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह। "सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येन्मरुतोपदंशम्। पीतैर्व्विक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"। व्यवस्येत् जानीयात् पीतैः रक्तैर्वेति विकल्पः। श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह। "सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन। नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"। असाध्यमाह। "विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तम्"। विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं खादितं मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम्। उत्पन्नमात्रस्य चिकित्साया अकरणे दोषमाह "सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः। कालेन शोफकृमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"। विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः। लिङ्गार्शसमाह "अङ्कुरैरिव संजातैरुपर्य्युपरि संस्थितैः। क्रमेण

जायते वर्त्तिस्ताम्रचूड़शिखोपमा। कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि च। सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा। लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे"। लिङ्गं वर्त्तेः स्थानम्। कोषाभ्यन्तरे अण्ड-कोषाभ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गरन्ध्रसन्धौ पर्वसन्धिगता मणि-पर्वणोः सन्धिगता"। तच्चिकित्सादि सुश्रु०चिकि० १९अ०। "उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिन" इत्यादि उक्तम्

उपदर्शक पु० उप+दृश-णिच्-ण्वुल्। १द्वारपाले। २दर्शयि-तरि त्रि०उप सामीप्ये दृश-ण्वुल्। समीपस्थतया द्रष्टरि ३साक्षिणि। तस्य कार्य्यानुषङ्गित्वाभावादुपद्रष्टृत्वम्।

उपदश त्रि० ब०व० दशानां समीपवर्त्तिनः ब०व्री० डच् समा०। दशसंख्यासमीपवर्त्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ्। १उत्कोचे, २उपढौकने च। "तदस्मिन् इव्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" पा०उदभिहि-तोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः"३उपह्रियमाणे द्रव्ये च। "उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम्" "वन्येतरा जानपदोपदाभिः" "प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन" रघुः। भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न०। स्वार्थे कन्। तत्रैव उत्कोचे च। उपदा+अभूततद्भावे भूादौ च्वि। उप-दीभूतः उपदीकृतः "तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः" माघः। उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्विप्। उपदाद्रव्यदातरि त्रि० "वर्षायानुरुधं वनायोपदाम्" यजु० ३०,६,"उपदाम् उपदानदातारम्" वेददी०

उपदानवी स्त्री स्वर्भानुदानवस्य प्रभानामकन्याजे पुलोम्नः कन्या-भेदे। "स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुताद्व-यम्। उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी"। हरि०३अ०"उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजा-न्। दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरि०३२अ०।

उपदि(श)श् अव्य०दिशि, दिशोः समीपं वा वा अच् समा०। १दिशीत्यर्थे २दिशोः सामीप्ये च०उपगता दिशौ अत्या० समा०हलन्तत्वाद्वा टाप्।दिशोर्मध्यवर्त्तिन्यां विदिशि कोणे स्त्री"आवृण्वन् सर्व्वतोव्योम दिशश्चोपदिशस्तथा" भा० व० १७१ अ०।

उपदिश पु० "भगिन्यां वसुदेवस्य सुतत्रयमिह जज्ञिरे। शिशु-पालो दशग्रीवोरैभ्योऽथोपदिशो बली" हरिव० ११७अ० उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये नृपभेदे

उपदिश्य अ०उप+दिश-ल्यप्। १उपदेशं कृत्वेत्यर्थे। उप-दिशि भवः दिगा०यत्। २विदिग्भवे त्रि०।

उपदिष्ट त्रि०उप+दिश-कर्म्मणि क्त। यस्य जनस्य उपदेशः कृतस्तस्मिन् १जने उपदेशेन २ज्ञापिते च। "उपदिष्टा-तिदिष्ट गोत्रस्यैव निषेधः" उद्वा०त० रघुनन्दनः।

उपदी स्त्री उपेतत्र् दीयते खण्ड्यते उप+दो-घञर्थे क गौ-रा० ङीष्। (परगाछा) वन्दायां राजनि० स्वार्थे कन्। वा ह्रस्वः। उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्रः। "इमा वम्र्यो यदुपदीका" शत०ब्रा०१४,१,१,८, अत्र वम्री० शब्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वम्रोतिपाठ कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव २कीटभेदे च मेदिनिः।

उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अत्या०सं०। यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे "उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नखनि कृन्तनाद्युद्वादनान्तं सन्निपातिकम्" कात्या० २५,१४,२, "उपदीक्षी नेदिष्ठः" कर्कः।

उपदृश् त्रि०उपरिस्थः सन् पश्यति उप+दृश-क्विन्। उपरि-स्थतया द्रष्टरि साक्षिणि सूर्य्यचन्द्रादौ। "अयं सूर्य्य इ-वोपदृगयं सरांसि धावति" ऋ०८,५४,२, "अयं सोमः सूर्य्य इव यथा सूर्य्यः सर्व्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तत्तत्कर्म्मणा मुपदृगुपद्रष्टा" भा०। "भद्रा सूर्य्य इवोपदृक्"। ८,१०२,१५।

उपदृषद्(त्) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। दृषदः पाषाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् सादृश्येन अत्या०स०। "देवकस्य भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देव-रक्षितः" हरिवं०३८अ०उक्ते १देवकनृपपुत्रभेदे। "अक्रू-रेणोग्रसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन"। प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ" हरि० ३४अ० उक्ते २अक्रूरपुत्रभेदे च। देवतुल्यतेजस्कत्वाज्ज्ञानयोस्तथात्वम्। देवसदृशालौकिक सामर्थ्ययुक्ते ३पिशाचादौ। अन्तोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च दश "विद्याधरोऽप्सरोयक्षोरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ। पिशाचो गुह्यकः सिद्धोभूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरोक्ताः बोध्या एषाञ्चालौकिकशक्तिकत्वात्तथात्वम्। उपदेवतादयोऽप्यत्र।

उपदेवी स्त्री "याः पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्द्दश वराङ्गनाः। पौरवी रोहिणी१नाम मदिराऽपि२ तथा धरा३। वैशाखी च तथा भद्रा४ सुनाम्नी५ चैव पञ्चमी। सहदेवा१ शान्तिदे-वा२ सन्देवा३ देवरक्षिता४। वृकदेव्युपदेवी५,६,च देवकी चैव सप्तमी७। १२। सुतनुर्बडवा चेति द्वे एते परिचा-रिके"१४। हरि० ३७उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे। जातौ ङीष् २विद्याधरादिजातिस्त्रियाम्।

उपदेश पु० उप+दिश-घञ् । १अनुशासने, २हितकथने, प्रवर्त्तकवाक्ये च । “चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये । मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” म० त० रामार्च्चनचन्द्रिकोक्ते ३दीक्षाभेदे । तद्विस्तारस्तु तन्त्रसारे कलावत्यादिदीक्षाप्रकरणे दृश्यः । तदशक्तौ तु “तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदङ्गमभ्यर्च्य साक्षतम् । तदम्बु नाभिषिच्याष्टवारं मूलेन के करम् । निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः” । विश्वसारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनुज्ञेयः । अङ्गम् शङ्खं के मस्तके । “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” पा० । “बधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः” रघुः । “स्थिरोपदेशामुपदेशकाले” “तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्” कुमा० । “आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः” । “धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः” मनुः । प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारस्तु मिता० दर्शितो यथा । “विख्यातदोषः कुर्व्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्” या० स्मृ० । “योदोषो यावत्कर्त्तृसम्प्याद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्य्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सह विचार्य्य तदनुमतमेव कुर्य्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । “कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं यावन्नाख्याति पर्षदि । सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः । पर्षदोऽनुमतस्तच्च सर्व्वं विख्यापयेन्नरः । व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति” । विख्यापनञ्च पर्षद्दक्षिणादानानन्तरं कार्य्यम् । यथाह पराशरः । “पापम्प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुन्तथा वृषमिति” । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्वधिकङ्कल्प्यम् । यत्तूक्तम् । “तस्माद्द्विजः प्राप्तपापः सकृदाप्लुत्य वारिणि । विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतञ्चरेदिति” । तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्षत्स्वरूपञ्च मनुना दर्शितम् । “त्रैविद्योहैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे पर्षदेषा दशावरा” । हैतुकोमीमांसार्थतत्त्वज्ञः । तर्की न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्षद्द्वयन्तेनैव दर्शितम् । “ऋग्वेदविद्यजुर्वेदी सामवेदविदेव च । त्र्यवरा पर्षद्विज्ञेया धर्म्मसंशयनिर्णये” इति । तथा । “एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमोधर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति” । आसाञ्च पर्षदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था । महापातकाद्यपेक्षया वा । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । “पातकेषु शतम्पर्षत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति” । तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः । “स्वयन्तु ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु सुपरिक्षितमिति” । तया च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम् । “आर्त्तानां मार्गमाणानाम्प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः” इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तथा तया पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यम् । “अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तन्ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषम्पर्षदं व्रजेदिति” वशिष्ठस्मरणात् । क्षत्रियादीनान्तु कृतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः । “न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्व्वं समादिशेत् । तथा शूद्रं समासाद्य सदा विप्रपुरःसरम् । प्रायश्चित्तम्प्रदातव्यञ्जपहोमविवर्जितमिति” । तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानाञ्जपादिकं वाच्यमितरेषान्तु तपः । “कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः । जपहोमादिकन्तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते । ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्ज्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्योदद्याद्विशेषतः” तत्र च सत्येशपूजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपारिजातादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम् । मत्कृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारोदृश्यः । प्रा० त० “तोषयित्वा द्विजोत्तमान्” देवलवचने तोषयित्वेति श्रवणात् तस्यानतिकरत्वेन तद्ग्रहणे न दोषः प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे च दोष इति” व्यवस्थापितम् । प्रा० वि० तत्प्रपञ्चितं यथा “नन्वेतद्द्रव्यग्रहणस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति । न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तुलापुरुषप्रतिग्रहस्यापि गर्हितत्वापत्तेः । तत्र च “अथातः संप्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम्” इत्यनेन पापक्षयश्रवणात् । अथ प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः । “पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता” । एतस्य महापातकविषयत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्यात् । अत एव “नाददीत नृपः साधुर्म्महापातकिनोधनमिति” राज्ञोधनग्रहणनिषेधो महापातक एव मनुनोक्तः । पतितद्रव्यग्रहणस्यैव

पापजनकत्वम् "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य चेति" बृहस्पतिवचनादिति चेन्न पातकेतरप्रायश्चित्त द्रव्यस्य ग्राह्यत्वापत्तेः, उच्यते । "आदातुर्विशुद्ध्यर्थमिति" महापातकेऽवश्येऽपि लाघवात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया पापक्षयमात्रसाधनत्वेन अदृष्टार्थं तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न ग्राह्यमिति, होलाकाधिकरणन्यायात् । अत एव न तुलापुरुषादावतिव्याप्तिस्तस्य पापक्षयमात्रफलत्वाभावात् स्वर्गादिफलस्यापि तस्य श्रुतत्वात् अत उक्तयाज्ञवल्क्यवचनान्महापातकिप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहे सकृत्कृते वैश्वानरीष्टिः । अयत्नादत्त्या द्रव्यत्यागश्च जले क्षेपणीय; ब्रह्मचारिणे वा देयः । यद्यपि प्रायश्चित्तेतरपतितद्रव्यग्रहणे बृहस्पतिना चान्द्रायणमासोपवासौ विहितौ तथापि तावभ्यासविषयौ ज्ञेयौ लघुपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे तु "यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति" मनूक्तगायत्रीसहस्रजपमासैकगोष्ठवासपयःपानव्रतमाचरणीयम् । लघुतरपापप्रायश्चित्तग्रहणे तु "प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं मुच्यते मानवस्त्र्यहादिति" मनूक्तं दिनत्रयं तरत्समन्दीयजपप्रभृतं कुर्यादिति"। तरत्समन्दीयञ्च पावमानसूक्तान्तर्गतं सूक्तं तच्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ १८०।१ पृष्ठे दृश्यम् ।

उपदेशक त्रि० उप+दिश-ण्वुल् । उपदेशकर्त्तरि । "उपदेशकमाहात्म्याद्दार्ष्टान्तानाञ्च पाणिनेः" शब्दा०र०।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदेशाः सहस्रं सन्तीति तस्यास्तथात्वम् ।

उपदेशिन् त्रि० उपदिशति उप+दिश-णिनि । उपदेशकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । "गतानुगतिकोलोकः कुट्टिनीमुपदेशिनीम् । प्रमाणयति नो धर्मं यथा गोघ्नमपि द्विजम्" हितो०।

उपदेश्य त्रि० उप+दिश-कर्म्मणि ण्यत् । १अनुशासनीये । यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् २उपदेशार्हे कर्म्मादौ च "विद्याश्च वा अविद्याश्च यच्चान्यदुपदेश्यम्" अथ०११,८,२३

उपदेष्टृ पु० उप+दिश-तृच् । १गुरौ कर्म्मोपदेशके २आचार्य्ये "चत्वारोवयमृत्विजः स भगवान् कर्म्मोपदेष्टा हरिः" वेणी०। "तस्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततोगुरुम् । न पूज्यते गुरुर्यत्र सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः" ति०त०वह्नि०। "उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" आ०त०पु० । ३उपदेशदायके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उपदेह पु० उपदिह्यते उपचीयतेऽनेन उप+दिह-घञ् । देहादिवृद्धौ गण्डमालाश्लीपदादिभिर्देहस्फीततायाम् । "कण्डूगुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्" व्रणविभागे सुश्रु० "शुद्धोपदेहशोफौ तु स्नेहोऽपकः करोति हि" तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु स्नेहपाकश्चापकर्षति" सुश्रु० । [हेम० ।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोविद्यतेऽस्याः ठन् । कीटभेदे (दीमक)

उपदोह पु० उपदुह्यतेऽत्र उप+दुह-आधारे घञ् । दोहनपात्रे "ददादि यो वै कपिलां सवेलां कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः" भा० व० १८६ अ० । "सर्वाश्चैनां काञ्चनचारुशृङ्गीं कांस्योपदोहाम्" । "गाः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्च वस्त्रालङ्कृताः" इति च हरि० १६अ० ।

उपद्रव पु० उप+द्रु-भावे घञ् । १उत्पाते । रोगारम्भके धातुवैषम्यजनिते २विकारभेदे च । (उपसर्ग) तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । "यो व्याधि स्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः । योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते" सुश्रुते चोक्तं "साध्ययाप्यासाध्यरोगभेदमुपक्रम्य । "तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः" । तेन उपसर्जकत्वात्तस्य तथात्वं अत्रार्थे कर्त्तरि अच् इति" विवेकः । स च व्याधिभेदेन नानाविधः । रोगभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ता बहवः । तत्र व्रणभेदे "अतिदग्धे मांसालम्बनंगात्रविश्लेषशिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति" पालीरोगे च "अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः स्रावः कण्डूयुतो भ्रमः । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव सुखेषां क्रमशः क्रियाम्" इति, विभज्य, तल्लक्षणचिकित्से उक्ते । वातव्याध्यादौ प्राणमांसक्षयादय उपद्रवाः । यथा "उपद्रवैस्तु ये जुष्टाव्याधयो यान्त्यसाध्यताम् । रसायनादिना वत्स ! तान् शृणुष्वैकमना मम । वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शोभगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् । अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः । प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः । मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतदुपद्रुताः । वर्ज्जनीयाविशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता" सुश्रु० । एवमन्येऽपि रोगभेदे उपद्रवा स्तत्रोक्ता द्रष्टव्याविस्तरभयान्नोक्ताः ।

उपद्रष्टृ त्रि० उप+दृश-तृच्-अम् । उपदर्शके साक्षिणि

"अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योऽनुख्याता" तैत्ति०, "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः"। गीता "उपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे द्रष्टा साक्षीत्यर्थः श्रीधरः "नमः प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे" आश्व० श्रौ०१,२,१ सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः" शत०ब्रा०१,२,४,२,५ "उपद्रष्टा साक्षी" भा० [सुश्रु०।

उपद्रुत त्रि० उप+द्रु—क्त। जातोपद्रवे "पुनश्चैत उपद्रुताः"

उपधर्म्म पु० उप+हीने हीनोधर्म्मः प्रा०स०। अप्रधानधर्म्मे "वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्म्ममुपधर्म्मोऽन्य उच्यते" "एष धर्म्मः परः साक्षादुपधर्म्मोऽन्य उच्यते" मनुः "उपधर्मो जघन्यधर्म्मः" कुल्लू०।

उपधा स्त्री उप+धा—अङ्। १उपधाने स्थापने "धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधने। उपेत्य धीयते यस्मादुपधा तेन कीर्त्तिता" इत्युक्ते धर्म्मार्थाद्युपन्यासेन मन्त्रिणां २परीक्षणे, "चिन्तावन्तः कथां चक्रुरुपधाभेदभीरवः" भट्टिः "अर्थकामोपधिभ्यां तु भार्य्यां पुत्रांश्च शोधयेत्। धर्मोपधाभिर्विप्रांश्च सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः" कालिका पु०। ३छले च। "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः" मनुः "तच्चापि श्रुत्वा भूयोभूय उपधाभिः" दशकु०।४उपाये च। "अयशोभिदुरालोके कोपधा मरणादृते" माघः। "अलोऽन्त्यात् पूर्व्व उपधा" पाणिन्युक्ते अन्त्यवर्णात् ५पूर्व्ववर्णे च। "अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" "कोपधाच्च" पा०। लिङ्गानुशासनसूत्रे कोपधात् खोपधादित्यादि सूरिप्रयोगः ६उपाधौ च। उपधाभृतः।

उपधातु पु० उप सादृश्ये प्रा०स०। स्वर्णादिप्रधानधातुसदृशेषु "सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरञ्च शिलाजतु" भावप्र०उक्तेषु सप्तसु १द्रव्येषु। "उपधातुषु सर्व्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्त्वेषु ते गौणास्तत्तदंशाल्पभावतः" भावप्र०। तत्र कतमस्य द्रव्यस्य कतमोपधातुत्वं तन्निर्णीतं तत्रैव। "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम्"। तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्" २ "तुत्थं (तुँते) ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्। किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्" ३। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणाज्ञेयाः स्वयोनिसदृशाजनैः" ४। रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च। पित्तलस्य गुणाज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा गुणैः" ५। सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः" ६। निदाघे घर्म्मसन्तप्ता सतुषारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्व्विधम्" ७। इति चतुर्णां स्वर्णादीनामुपधातुत्वात् शिलाजतुनश्चतुर्द्धा भेदः। एतेषामन्यान्यगुणास्तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। भावप्र०एतएवोपधातुत्वेन गणिताः शब्दकल्प० स्वर्णमाक्षिकतुत्थकर्पूरकालाञ्जनमनःशिलाहरितालरसाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं मृग्यम्। शरीरस्थेषु रसादिजन्येषु २स्तनदुग्धादिषु च। देहस्थाः रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताश्च षडुपधातवः। तत्र रसात् स्तनदुग्धम्। रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा३। मेदसो घर्म्मः ४। अस्थ्नोदन्तः५। मज्जतः केशः ६। शुक्रात् ओजः७। यथोक्तं शार्ङ्गधरे। "स्तन्यं रजोवसास्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च। औजस्यं सप्तधातूनां क्रमात् सप्तोपधातवः"। तत्र भावप्र० स्तन्यादिस्वरूपमुक्तं यथा "वनितानां प्रसूतानां धमनीभ्यां स्तनौगतात्। रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनयुगाश्रयम्। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। मेदसस्ताप्यमानस्य स्नेहो वा कथिता वसा"।

उपधान न० उपधीयते शिरोऽत्र उप+धा आधारे ल्युट्। (बालिश)१शिरोधाने। करणे कर्मणि वा ल्युट्। २प्रणये, ३व्रतभेदे, हेम०। ३विशेषे ४प्रणये च विश्वः "सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये" माघः। "सोपधानां सविशेषां, पक्षे सगेन्दुकामिति" मल्लि० "पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेण" काद०। "आसन्दी सोपधाना दक्षिणानड्वान् यवाश्च" कात्या०२१,४,२०। ५विषे मेदि० भावे ल्युट्। ६समीपस्थापने न०। करणे ल्युट्। ७उपधानसाधने मन्त्रे पु० "तद्धानामासुपधानोमन्त्रः" पा०

उपधानीय न० उपधीयते शिरस उपरि उप+धा—कर्मणि अनीयर्। १उपधाने (बालिश) २समीपे स्थापनीये त्रि०।

उपधाभृत त्रि० उपधया उपाधिना भृतः। "जातशस्यविभागस्तु गृहीतश्चोपधाभृतः" बृह० उक्ते करभेदे।

उपधायिन् त्रि० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा—णिनि स्त्रियां ङीप्। शीर्षभागे उपधानत्वेन धारिणि। "अशेत सा बाहुलतोपधायिनी" कुमा०।

उपधारण न० उप+धृ—णिच्—ल्युट्। उपरिस्थितस्य वस्तुनः

अङ्कुशादिना १आकर्षणे । "अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे। आनाय्य फलितां शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत्"१४० । २सम्यक्चिन्तने च । युच् । उपधारणा योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव–ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्तने

उपधि पु० उप+धा–भावे कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे ।"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्"मनुः२छले अमरः"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशाः विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" किरा० । "बलोपधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्" या० स्मृतौ दीपकलिकायां पाठः । उपधिश्छलमिति स्मृलपा०बलोपाधीति" मिता०पाठः उपाधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च । "बलोपधिकृतम्" या० स्मृ० । "पर्णं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम्"भा०अ०२७अ० । "स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यं निमित्ततः"३४अ० । आधारे कि ।३रथचक्रे हेम० । उपधिना छलेन जीवन्ति ठक् । औपधिक भयादिदर्शनेन धनोपजीविनि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा" मनुः औपधिका ये भयादिदर्शनादिनाधनमुपजीवन्तीति कुल्लू० ।उपधिका इति पाठोऽनाकरः

उपधूपित पु० उप+धूप–क्त । १मृत्यौ २सन्तापयुते त्रि० ।

उपधूमित त्रि०धूमोजातोऽस्य तारका० इतच् दाहकायोगात् अल्पं धूमितं प्रा०स० । १जातधूमे (धोआँयान) यात्रादौ वर्ज्जनीये ज्योतिषोक्ते सूर्य्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री "दग्धा दिगैन्द्री ज्वलिता दिगैश्युपधूमिता चानलदिक् प्रभाते प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन क्रमाद्दिशोऽष्टौ सविता क्रमेत । दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्ता विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता । संधूमिता यां सविता प्रयाता शेषा दिगन्ताः खलु पञ्चशान्ताः" पीयू० वसन्तराजः । तन्निदर्शनचक्रं यथा ।

	दग्धा	दीप्ता	उपधूमिता	५शान्ताः
१यामे	ऐशी	पूर्व्वा	आग्नेयी	याम्यादिसौम्यान्ताः
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋत्यादीशानान्ताः
३यामे	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋती	पश्चिमादिपूर्वान्ताः
४यामे	याम्या	नैर्ऋती	वारुणी	वायव्यादिवह्निदिगन्ताः
५यामे	नैर्ऋती	पश्चिमा	वायवी	सौम्यादियाम्यान्ताः
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	ईशादिनैर्ऋत्यन्ताः
७यामे	वायवी	उत्तरा	ऐशी	पूर्वादिपश्चिमान्ताः
८यामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वा	आग्नेयादिवायव्यन्ताः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादित्रिके न गच्छेत् शान्तासु पञ्चसु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ–क्तिन् । १सन्धारणे २किरणे हेम० ।

उपधेय त्रि० उप+धा–यत् । मन्त्रभेदेन स्थापनीये इष्टकादौ "वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु" सि०कौ० ।

उपध्मान पु० उ:उवर्णः यस्य ध्मायतेऽनेन उप+ध्मा–करणे ल्युट् ।ओष्ठे "तालव्या ओष्ठजावुपू" "उपूपध्मानीयानामोष्ठौ" सि० कौ० उक्तेः तस्य उवर्णपयोरुच्चारस्थानत्वात्तथात्वम् । उपध्मान इति केचिदाहुः ।

उपध्मानीय पु० उपाध्माने ओष्ठे भवः छ । पफपरे विसर्गस्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्णभेदे उपध्मानशब्दे उदा० । उपाध्मानीय इति केचिदाहुः ।

उपध्वस्त त्रि०उप+ध्वन्स–क्त । १नष्टे २मिश्रिते च ।"कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्य्यः" यजु०२४,२४ उपध्वंसनमधःपतनम्"वेददी०"एतद्धास्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता"शत०ब्रा० ४,५,८,२ । "सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन् रोहिणीमुपध्वस्ताम्" कात्या० १२,४,१५। "उपध्वस्तां मिश्रिताम्"संग्रहवृत्तिः ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या०स० । अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२९ संख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकाभेदेषु । "तानि वा एतानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, सप्तविंशतिर्ह्योप नक्षत्राण्येकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च सप्त शतानि विंशतिश्चाधि" शत०ब्रा० १०,५,४,५ । अत्राधीत्यनेन न्यूनाधिकत्वं गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणने ७२९ संख्यासम्भवात् श्रुतौ स्पष्टाक्षरेण तथानुक्तिस्तु इष्टकानां ७२०संख्यकत्वात्तत्संख्यासाम्यसम्पादनार्थेति बोध्यम्

उपनख न० उपगतमधिष्ठानतया नखं नखमांसम् अत्या० स० । सुश्रुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगेषु चिप्पाख्ये रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तत्रोक्तं "नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि"।

उपनत त्रि० उप–नम–क्त । १नम्रे "शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः" माघः २उपगते च "अचिरोपनतां स मेदिनीम्" रघुः । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम–भावे क्तिन् । १नमने २उपगमे ३उपस्थितौ आधारे क्तिन् ।उपनत्याधारे"मांसं म उप-

नतिरस्त्विं, मञ्जा म आनतिः" यजु०२०,१३। "उ-
पनमन्ति भूतानि यत्र" उपनतिः वेददी०। [सामीप्ये।

उपनद(दि) अव्य० नद्याः सामीप्यम् वा अव्ययी०। नद्याः

उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतो नन्दम् अत्या०स०। गोकुला-
धिपनन्दभ्रातरि।

उपनन्दक त्रि० उप+नन्द–णिच्–ण्वुल्। आनन्दजनके
धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०। "जलसन्धः पद्मनाभस्तथानन्दोप-
नन्दकौ" धृतराष्ट्रपुत्रनामोक्तौ भा०आ०६७अ०।

उपनय पु० उप+नी–करणे अच्। उपनयने "गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः। बालो वेदाय तद्योगाद्बाल-
स्योपनयं विदु"रिति स्मृत्युक्ते १संस्कारजनककर्मविशेषे।
"नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः
स्मृतिकर्महीनः" ज्योति०। न्यायमते यो यो धूमवान्
स वह्निमान् अयमपि तथेत्यादिवाक्यरूपे २न्यायावयवभेदे,
परार्थानुमानसाधकपञ्चावयवान्तर्गतावयवविशेषोपनयलक्ष-
णभेदौ न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्शितौ यथा

"उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्य-
स्योपनयः" सू० "साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहर-
णानुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शित-
व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनकोन्यायावयव-
इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्षवृ-
त्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः। अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्यो-
रन्यतरत्वादिनानुगमः कार्य उदाहरणोपदर्शितेति तु परि-
चायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्त्युप-
दर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः।
स चोपनयो द्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात्। तथेति साध्यो-
स्योपसंहारोऽन्वय्युपनयः न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यति-
रेक्युपनयः अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं
किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे, तथाच वह्निव्याप्यधूमवांश्चा-
यमिति वा तथाचायमिति वोपन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि
वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न
तथेति वोपन्यासः" वृत्तिः

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे
अच्। न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणारूपे ३अलौकिक-
प्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे। तया हि सन्निकर्षरूपया पूर्व्व-
ज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते। यथा सुरभि चन्दन-
मिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि सौरभस्य तद-
ग्राह्यत्वात् पूर्व्वज्ञातस्य सौरभस्यालौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते
तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽलौकिकत्वं चन्द-
नांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः।

ज्ञानलक्षणाकार्य्यकारणभावश्चेत्थं दीधितिकृतोक्तम्। "इयञ्च
धर्म्मविषयकं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्वि-
षयकं तस्य प्रत्यासत्तिः। अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ
सौरभत्वादेरपि भानमिति" व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन।
"ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किन्तु तज्ज्ञानं
तदा ज्ञानलक्षणया सह तस्याः कोभेद इत्यत आह
इयञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः। इतरा ज्ञानलक्षणा
तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते तथा च कार्य्यकारण-
भावभेदादेव प्रत्यासत्त्योः भेद इति भावः। अतएव ज्ञान-
लक्षणात एवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युप-
स्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्या-
कारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं
तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य
भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्धर्म्मप्रकारकतदा-
श्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः कार्य्यताव-
च्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम्
चक्षुषो वहिरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजन-
कत्वनियमात् पूर्व्वोऽनुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भाना-
सम्भवेनोक्तरीत्या तद्गतजातेरपि तत्र भानादसम्भवादिति
भावः। इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य
च परिग्रहः। यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामक-
मिति पूर्व्वमतेनायं ग्रन्थः। तथा च सौरभत्वेन सौर-
भस्यत्यनन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारकचा-
क्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः
कारणस्य सौरभत्वचाक्षुषस्यासम्भवादतो ज्ञानलक्षणा पृथक्
प्रत्यासत्तिरिति मतं तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वा-
पेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वजाति
पर्य्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादि
पदात् सौरभस्य परिग्रहः तेन न सन्दर्भविरोधदोष
इति विभावनीयम्। अत्रेदं तत्त्वं यद्यपि घटत्वादि-
प्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणा-
या न हेतुत्वं घटत्वादिनिर्व्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामा-
न्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि
लौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव-
घटत्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्राथमिकघटत्व-
चैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैत्रत्वादिनिर्व्विकल्पकं

विनानुपपत्तेः तत्सिद्धिरप्यावश्यकी पूर्व्वानुभूतवस्तुमात्रस्यैव तथात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव परैरप्युक्तकार्य्यकारणस्याभ्युपेयत्वात् । न चैवं जन्यस्वविषयकसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथाविरोधः तस्या अकिञ्चित्करत्वात् सखण्डघटादेरुपनीतभानस्थाने एव तथा नियमसम्भवाच्च द्रव्यत्वादिप्रकारेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वादतएव घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वेऽपि घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घटत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटवदित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, इष्टत्वात् जातीतरनिष्ठप्रकारतायां किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्म्मणां निरवच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालीकतया विषयोपनायकविरहादेव तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवादृष्टत्वादिनेव निर्व्विकल्पकत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्व्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्व्वारत्वापत्ते सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकिकस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तन्निर्व्विकल्पकस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक घटोद्रव्यमित्याकारमानसोपनीतभानं न स्यादिति तन्न घटादिधर्म्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशादेव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् । न चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यकं मानसप्रत्यक्षं स्यात् तद्धर्म्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्व्विशेष्यविधया मानसग्रहासम्भवात् घटोद्रव्यमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव

"उपनीतं विशेषणतयैव भासते" इत्यभिधाय "मानसे तु नायं नियम" इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलं पल्लवितेन"। भाषा० मुक्तावल्योश्च "विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा" "ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषयी यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति"। 'एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्? । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया" । अत्र दिनकरः । "ज्ञानलक्षणास्वीकारे वीजमाह । एवमित्यादिना कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्र्योस्सहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानाऽनिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽग्रहेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सम्बन्धस्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्य्यतावच्छेदके सौरभत्व प्रकारत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके प्रवेश इति साम्प्रतम् विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पना विरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं

विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्रमेण निर्वाहः, एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषय मुख्यविशेष्यकं मानसं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्य लक्षणयाऽनुव्यवसाये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः" । उपनयेन निर्वृत्तः ठक् । औपनयिक ज्ञानलक्षणाजन्ये अलौकिके प्रत्यक्षे "अथ सार्थो यदि भवेद्धेतुस्तर्हि प्रत्यक्ष एवौपनयिके" शब्दश०

उपनयन न० उप+नी–ल्युट् । स्मृत्युक्ते संस्कारभेदे १उपनयार्थे २समीपप्रापणे च । तत्रोपनयसंस्कारविभागकालादिर्दर्श्यते । स च संस्कारः त्रिविधः नित्यःकाम्योनैमित्तिकश्च । तत्र द्विजातीनामधिकारः । तत्र नित्यः अष्टमवर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिवर्षविहितः काम्यः, नैमित्तकस्तु पुनःसंस्कारप्रयोजकपापापनोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः । तत्र नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः मुख्योगौणश्च । तेषु मुख्यकालः "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" मनुः ।"गर्भादित्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः यथाह आपस्तम्बः "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशे राजन्यम् गर्भद्वादशे वैश्यम्" । अत एव "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् १गर्भाष्टमे वा२ । एकादेशे क्षत्रियम्३ । द्वादशे वैश्यम्४ । आश्व०सूत्र वृत्तौ "जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्१ । गर्भप्रभृत्यष्टमे वा२ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे क्षत्रियमुपनयेत्३ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यम्४इति नारायणोपाध्यायः । शङ्खोऽप्याह । "गर्भाष्टमाब्दे कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" । तत्रापि गर्भाष्टमादिरेव मुख्यःकालः अत एव मनुना यथाकुलमित्यनेन जन्मतोऽष्टमादीनां कुलानुसारेण ग्राह्यतामात्रमुक्तम् । तेनास्य कुलानुसारेण उभयोरपि मुख्यतेत्यपरे आहुः । अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते । "प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिर्यस्य न विद्यते । तस्योपनयनं कार्य्यं चैत्रे मीनगते रवौ" व्यवहारचमत्कारः । "शुचिनैव गुरुर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम्" नि०सि० स्मृ० । अत्र शुद्धिश्च "रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्ता रविगुर्वोर्गोचरशुद्धिः । किन्तु "अष्टमैकादशे चैव द्वादशाब्दे व्रतस्य च । मुख्यं कालं विजानीयाद् ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमात्" वचने अष्टमादिवर्षाणां वर्णभेदेन मुख्यत्वमाह । "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत गर्भैकादशेषु क्षत्रियस्य गर्भद्वादशेषु वैश्यम्" गोभिलः "व्यक्तमाह माण्डव्यः "व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणन माहुराचार्य्याः । आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदान्ये तु" । काम्यकालः । "ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्याद्विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" मनुः । "षष्ठे तु बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य, नवमे कान्तिमिच्छतः" नि०सि०विष्णुः । अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकामम् उपनयेत्" पैठी० । गौणकालोऽपि द्विविधः मध्यमोऽधमश्च स्वल्पाधिकप्रायश्चित्तनिमित्ततामेदात् । ब्रह्मक्षत्रियविशामुपक्रमे "द्वादश षोड़श विंशतिश्चेदतीता अवरुद्धकालाभवन्ति" पैठी० । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् क्षत्रस्य षोड़शाब्दात् वैश्यस्य विंशत्यब्दात् उत्तरं अवरुद्धकालतादोषश्रवणात् तत्र महाव्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोड़शाद्यतीतत्वे चान्द्रायणादि गुरु प्रायश्चित्तमिति भेदः एवमेव सं० त० रघु० । तथा च गौणकालमध्ये द्वादशाब्दादयो मध्याः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगौणस्तु । "आषोड़शाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते । आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः "आ षोड़शाब्दात् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः" या० स्मृ० । तत्र आ इत्यस्य सर्वत्रान्वयः आङ् चात्राभिविधौ न मर्यादायाम् "षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता" विष्णु ध० उक्तेः । अतः षोड़शाद्यब्दानामुपनयकालता । "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिताः व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः । अत्र सर्वत्र गर्भावधिषोड़शादव्दाग्राह्याः "सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति" यमवचने पञ्चदशवर्षातिक्रमे गुरुप्रायश्चित्तविधानात्" एतच्च जन्मावधिपरं तेन षोड़शाब्दादिभिः सममविरुद्धम् एवमेव सं०त०रघु० । पञ्चदशपदञ्च द्विमासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वसामञ्जस्यात् अतएव "पञ्चदशवर्षादूर्द्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतमिति" वदता मिताक्षराकृता तथैव सूचितम् । एवं तत्तद्वर्णभेदेन सामान्यकाले निरूपिते इदानीं शुभसूचक

विशेषकालोऽभिधीयते । तत्रादौ वर्णभेदेन ऋतुभेदस्य मु-
ख्यता यथा ह प्र० वि० आश्व० । "ऋतौ वसन्ते विप्राणां
ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथो । विशां मुख्यञ्च सर्व्वेषां द्विजा-
नाञ्चोपनायनम्" । नारदः "शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्र-
माच्च द्विजन्मनाम् । मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघा-
दिपञ्चसु" । नि० सि० गर्गः । "विप्रं वसन्ते क्षितिपं
निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् । माघादिशुक्रा-
न्तकपञ्चमासाः साधारणं वा सकलद्विजानाम्" ।
शुक्रोज्यैष्ठः । माघादिमासप्राशस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे" ।
"माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते" । अन्य-
त्रापि । "ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु ।
साधारणं तु सर्व्वेषां व्रतोपनयनं विदुः" । तत्र मास-
भेदे फलभेदः यथाह व्यव० च० सुरेश्वरः" । "माघे मासि
महागुणोधनपतिः प्राज्ञोधनी फाल्गुने मेधावी भवति
व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखी
पटुमतिर्ज्यैष्ठे वरिष्ठोबुधोऽप्याषाढेऽपि महाविपक्षवि-
जयी ख्यातो महापण्डितः" । कृत्यचि० "माघे
द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति
मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् । ज्यैष्ठे गहनशीलश्च
आषाढे क्रतुभाजनम् । शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं
निशि च व्रतम्" । निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषयं न वैश्य
परं तस्य "शरदि वैश्यमिति" श्रुत्या प्रागुक्तकाश्यपेन च
शरद्युपनयनविधानात् । यत्तु "विप्रस्य क्षत्रियस्यापि
व्रतं स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्य्यं नानध्याये
न संक्रमे" इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्द-
क्षिणायने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपर-
मिति स० त० रघु० । वस्तुतः चस्त्वर्थे दक्षिणायने
तु वैश्यस्य मुख्योपनयनपरम् "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व०
सूत्रं तु विप्रक्षत्रविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे "ना-
नध्याये न संक्रमे" इति पर्य्युदासानुपपत्तिः अग्रे प्रदर्श-
यिष्यमाणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्य-
तावगमात् । "जन्मलग्ननक्षत्रमासराशिषु उपनयनप्राशस्त्य-
माह" कृत्यचि० लल्लः । "जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बहु-
श्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्" । "विवाहे
मेखलाबन्धे जन्ममासं विवर्ज्जयेत् । विशेषाज्जन्मपक्षन्तु
वशिष्ठाद्यैरुदाहृतम्" गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न
तु ब्राह्मणविषयं लल्लवाक्यविरोधात्" । अथ पक्ष-
निर्णयः व्य० च० । "श्रेष्ठं पक्षमुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यं
त्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्झ्य तिथिं तथा त्वयनयोः
सन्धिञ्च शेषाः शुभाः" इति आपूर्य्यमाणे पक्षे इत्या-
दिप्रागुक्ताश्वलायनसूत्रम् "पक्षे च कृष्णेतरे" भुज-
बलभीमः । तिथिनिर्णयः । निर्णया० "तृतीयैकादशी
ग्राह्या पञ्चमी द्वादशी तथा" । "द्वितीषु रुद्ररविदिक्-
प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रितयकेऽपि न चापराह्णे"
मु० चि० । निर्णया० व्यव० चम० । "न च षष्ठ्यामथा-
ष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्व्वणि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं
त्र्यहस्पृग्दिवसे तथा" । अष्टमीपञ्चदश्योरनध्य । यत्वेऽपि
पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयत्वेऽनध्येऽपि । "षष्ठ्यामशुचिर-
भार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक्" सं० त० । "रिक्तायामर्थहानिः
स्यात् पौर्णमास्यान्तथैव च । प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुल
वृद्धिविनाशनमिति" । अन्यत्रापि "सप्तम्यामष्टम्याम्प्रति-
पदि रिक्तात्रयोदश्याम् । आयुर्व्विद्यानाशोव्रतबन्धे
पञ्चदश्याञ्च" । "द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रकीर्त्तिता" इत्यत्र स-
सप्तमीत्रयोदश्योर्यत् प्राशस्त्यमुक्तं तद्वसन्ताभिप्रायेण ।
नि० सि० नारदेन व्यतिरेकमुखेण वसन्ते गलग्रहादि-
प्रतिप्रसवोक्तेः । यथा "विना तु ना वसन्तेन कृष्णपक्षे गल-
ग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति" ।
गलग्रहमाह मदनरत्ने नारदः । "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्त-
म्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी चतुष्कञ्च अष्टावेते गल-
ग्रहाः" । रा० मा० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भोन
विद्यते । गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुः गलग्रहम्" ।
दैवज्ञमनोहरे । "प्रदोषे निश्यनध्याये सन्ध्यागर्ज्जे गल-
ग्रहे । मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति" । एवं दिवा-
चतुर्द्दीशस्त्रयोदश्यां यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वर्ज्ज्या
स्यात् गलग्रहतया सतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या-
वर्ज्यता । वृद्धगर्गः । "स्मृतिषूक्तानध्यायान् सप्तमीञ्च
त्रयोदशीम्" वर्जयेदित्यनुषङ्गः । तत्रानध्यायप्रदोषकालौ
अनध्यायशब्दे १४५ पृ० दर्शितौ "अनध्यायेऽपि कर्त्तव्यं
यस्य नैमित्तिकं भवेत्" वृद्धगर्गवचनात् "प्रायश्चित्तोप-
नयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽधिकारात् कृष्णपक्षगल-
ग्रहयोः समुच्चयः । "नो जीवास्तातिचारे सितगुरु-
दिवसे कालशुद्धौ व्रतं सत्" दीपिकोक्तेः समया-
शुद्धिमात्रं वर्ज्जनीयम् । गुरुशुक्रास्तादिषूपनयने दोष-

माह तत्रैव। "अस्तङ्गते दैत्यगुरौ गुरौ वा कृच्चेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते। व्रतोपनीतो दिवसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितोयः"। नक्षत्रनिर्णयः सं०त०भुजब० "स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरिब्रिन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे" १५,१८,२३, १,१७,१३,२७,८,१४,२२,५,२४,११,१२, २५,२६,२० एतत्संख्यकेषु सप्तदशसु नक्षत्रेषु उपनयनं सत्। मु०चि० प्रमि० विशेषः "क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वारौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्" अस्य व्याख्या प्रमि० "प्राजापत्यादि षड्टक्षे भगर्क्षादिषु पञ्चसु। मूलादिदशके चैव सप्तैव व्रतबन्धनम्"। तेन २२ द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि। अत्र पुनर्वसुग्रहणं क्षत्रियवैश्यविषयं न तु ब्राह्मणविषयम् "पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमा०। "त्र्यहस्पृशि मले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति। पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति" सारसंग्रहे" च विप्रोपनयननिषेधात्। तथा च "भरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठास्पूपनयनं न कार्य्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखामलयप्रायाणि यथोक्तं तत्रैव 'भरणी कृत्तिकापित्र्यविशाखाशक्रभानि च। सर्वशाखामलं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्ज्जयेत्"। वेदिभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्योतिर्निबन्धे व्यव०च०च। "मूलहस्तात्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा। "कृग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः"१९, १३, १४, १५, ९, ६, ११, २०, २५, एतन्मितानि कृग्वेदिविषयाणि "पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७हस्ते मैत्रे१७ शशाङ्कभे५। ध्रुवेषु १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जीबन्धनम्"। पुष्यवासव २३हस्ताश्विशिवर्द्द कर्णोत्तरात्रयम् २२,१२,२१,२६। प्रशस्तं मेखलाबन्धे वटूनां सामगायिनाम्"। भगो ११मैत्रा१७श्विनोहस्तारेवत्यदिति ७वासवम् २३। अथर्वपाठिनां शस्तोभगणोऽयं व्रतार्पणे"। नि०सि०। "पूर्वा ११,२०,२५, हस्तात्रये१३,१४,१५, सार्पे ९स्मृतिमूले"च २२,१९,बह्वृचाम्। यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृद्ध्रुवैः। सामगानां हरीशार्कावसुपुष्योत्तराश्विनी। धनिष्ठादितिमैत्रार्काश्वीन्द्रपौष्णेष्वथर्वणाम्"५,२७,। अन्यत्रापि। "पूर्वाहस्तत्रयाऽश्लेषाशिवमूलानि भानि च। कृग्वेदाध्यायिनां शस्तभान्याहुर्व्रतबन्धने। उत्तरारोहिणीयुग्मपुष्यापौष्णाकरादितौ। मैत्रे यजुर्विदाञ्चोपनयनन्तु प्रशस्यते। उत्तराश्रवणार्द्राश्विपुष्याहस्ताधनेषु च। सामगानां व्रतं शस्तमिति वेदविदोविदुः। अश्विनी रेवती हस्ता भगमैत्रधनादितौ। अथर्व्ववेदिनाञ्चोपनयनन्तु शुभावहमिति" प्रमि०धृतप्रागुक्तवचने ज्येष्ठायामनुक्तेनोक्तावपि प्रागुक्तभुजबलादिवचने "अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्याञ्च शक्रभे। पुष्ये च पूर्व्वफल्गुन्यां श्रवणे पौष्णभे तथा। वासवे शततरासु व्रतबन्धः प्रशस्यते" श्रीपतिवचने च ज्येष्ठायाग्रहणमत्यन्तापद्विषयम्। वेदभेदेन विहित नक्षत्रेषु तस्याः अकीर्त्तनेऽपि वेदभेदेन प्राशस्त्यमात्रत्व प्रतीतेस्तदलाभेऽन्यवेदिविहितनक्षत्रस्यापि ग्रहणार्थं मुहू० चि०द्वाविंशतिनक्षत्राणां सामान्यतो ग्रहणवदत्रापि तथेति बोध्यम्। ज्येष्ठायास्त्वत्यन्तापद्विषय एव ग्राह्यता केषुपि वेदिषु तदनुक्तेः व्य०च०गुरुः। "त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे। त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम्। वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णभे तथा। अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमं तु चतुर्मुखैः। शेषेषु वर्जयेद्धीमान् द्विजानामौपनायनम्" अत्रान्येषां वर्ज्यतोक्तिरपि अनापद्विषया" एतदतिरिक्तनक्षत्राणां प्रागुक्तवचनैर्विहित्वात्। ज्योतिर्निबन्धे नारदः। "श्लेषान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तरात्रयम्। विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने"। वर्जनीययोगानाह व्यव०च०गुरुः। "व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातञ्च वैधृतिम्। गण्डातिगण्डौ शूलञ्च विष्कुम्भञ्च विवर्ज्जयेत्" अन्यत्रापि। "विष्कुम्भशूलपरिघव्यतिपातगण्डव्याघातवैधृतियुतं त्वतिगण्डवज्रम्। योगं विहाय कुजमन्दपराह्णसन्ध्यां हित्वा निरंशमशुभञ्च व्रतं प्रशस्तम्" प्रमिता०। "क्षीणचन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे। कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे"। निरंशसूर्यमाह तत्रैव। 'राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते"। तेन रघुनन्दनेन निरंशशब्दस्य संक्रान्तिपरत्वस्य कल्पनं चिन्त्यम्। वारनिर्णयमाह नारदः। 'आचार्य्यसौम्यकाव्यानां वाराः शस्ताः शशीनयोः। वारौ मध्यफलौ प्रोक्ताविंतरौ निन्दितौ व्रते" तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारोवर्जनीयः। "अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्योद्विजन्मनामिति" नारदोक्तेः। अन्यत्र तु। 'शुभो बुधोनास्तमितः पापग्रहयुतो न चेति"। चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्ज्जनीयः। 'पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवासरः। सितपक्षे प्रशस्तः स्यात् कृष्णे वारोविधोर्नहीति" व्य०च० उक्तेः। सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनमुक्तं श्रीपतिना। "शाखाधिपे बलिनि

केन्द्रगतेऽथवास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे-भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः" । ज्योतिर्निबन्धे नारदः "सर्वेषां जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामवह्वृचयोः कुजः । शाखाधिपतिवारास्य शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं त्रितयं व्रते" । मु० चि० "शाखेशवारतनुवीर्य्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले व्रतं सत् । जीवे भृगौ रिपुगृहे विजितेऽथ नीचे स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितोव्रतेन" । वशिष्ठः "शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्द्धके । नैवोपनयनं कार्य्यं वर्णेशे दुर्बले सति" । तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्वणशाखिनोरुपनयनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्ववर्गांशस्थोच्चांशस्थितत्वेन शाखेशादेरपवादमाह वशिष्ठः "शत्रुनीचांशगतस्ये स्वांशे वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते" । शाखेशवर्णेशास्तु । "विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजार्कौ राजन्यानामोषधीशोविशाञ्च । शूद्राणां ज्ञश्चान्त्यजानां शनिः स्याच्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः" मु०चि० "ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदोह्यथर्वणः । वेदानामधिपोजीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्" गुरुः । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवोयजुर्व्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्" दीपिका । लग्नभेदे फलमाह व्य० च० वशिष्ठः "मेषे भवति वाक्कुशलो वित्तविद्यार्ज्जितो वृषे । युग्मे वेदार्थदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्म्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः । तुलायां विनयप्राप्तः काण्डस्पृष्टोऽथ वृश्चिके । सर्व्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मृगे तथा । राजप्रेष्यान्वितः कुम्भे मीने वेदान्तपारगः" । लग्नकेन्द्रस्थरव्यादि ग्रहफलमाह मु०चि० "राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्य्यादिखेचरे" व्य० च० गुरुः । "रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरितसंज्ञकः । तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत् तदा, कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कूजितसंज्ञकः । तत्रोपनीतं वक्तारं हन्ति वर्षान्न संशयः । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोरुदितसंज्ञकः । करोति महतीं पीड़ां व्रतिनो वा गुरोस्तथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोरन्ध्राह्वयोभवेत् । व्रतिनोजननीं हन्ति चाथवा धनसञ्चयम् । केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्च ग्राससंज्ञकः । समग्रं व्रतिनोवृत्तिवित्तविद्याविनाशनम्" । लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव निशाकरः । व्रतिनोदेहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्" । वशिष्ठः "विशेषान्निधनस्थाने ग्रहान्नेच्छन्ति सर्व्वदा । आचार्य्यन्त्वशुभा घ्नन्ति शिष्यं घ्नन्त्यशुभेतराः" । "केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये । द्वितीये च शुभोयोगो द्विजानामौपनायने" । लग्नावधिकस्थानभेदे ग्रहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः "षष्ठाष्टमं विना जीवः सर्व्वत्र शुभकृत् सदा । सर्व्वत्र शुभकृच्छुक्रः षष्ठसप्ताष्टमं विना । भास्करोलग्नगः कुर्य्याद्दृष्टं भूपतिसेवकम् । वसुस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा । बन्धुगोदुःखिनं नित्यं सुतगोमतिवर्ज्जितम् । शत्रुगोरोगरहितं सप्तमे मार्गवर्ज्जितम् । अष्टमे दृष्टिरहितं नवमे धर्म्महारिणम् । व्यापारगोभिषग्वृत्तिं दीर्घायुष्यं तथाऽऽयगः । रिपुफगोहानियुक्तञ्च फलमेतद्गुरावपि । सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । वसुगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिवृद्धिं च पञ्चमे सौख्यमुत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीड़ा स्यात् सप्तमे सुखसन्ततिः । अष्टमे निधनः प्राणी नवमे धर्म्मसञ्चयः । दशमे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्धनसञ्चयः । दारिद्र्यं रिपुफगे विद्याच्चन्द्रे फलमुदाहृतम् । स्थितिर्नाशः सुखं कार्य्यहानिर्वृद्धिर्स्थितिर्मदः । अधर्मोदुष्मतिर्वृद्धिर्नाशो लग्नात् कुजे फलम् । बुद्धिर्वृद्धिर्वित्तनाशो लाभः पुत्रोन्नतिः सुखम् । आयुःश्रयो धर्मसौख्ये कोषलाभः व्ययः क्रमात् सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दां हानिं सुखं रोगं द्यूतक्षामं जड़ं मतिम् । विपत्क्लेशं सुखं स्थायुमुद्यात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लल्लः । "पापात् सप्तमगश्चन्द्रं पापग्रहेण वा युतम् । व्रते विवर्ज्जयेद्यत्नाद्दोषमाहुर्मनीषिणः । तत्फलं तत्रैव "पापग्रहात् सप्तमगं शशाङ्कं पापग्रहेणापि युतञ्च हित्वा । व्रतं प्रशस्तं मुनयोवदन्ति नोचेत्तदा मृत्युमुपैति शीघ्रम्" । गुरुस्तु । "पापग्रहेक्षिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् । चन्द्रो वा क्रूरदृग्युक्तो मूढत्वं संप्रयच्छति" । वर्ज्ययोगमाह मु० चि० "कवीज्यचन्द्रलग्नपारिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः । व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः" । अन्यत्रापि । "लग्नाधिनाथसितजीवनिशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ । लग्नाष्टपञ्चमगतानशुभग्रहांश्च यत्नात् त्यजेद्व्रतविधौ मुनयोवदन्ति" । सारसंग्रहे । "मेखलाबन्धकाले तु सर्व्वदा

पञ्चमङ्गृहम्। शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा"। योगान्तरमाह प्रमि० महेश्वरः। "जीवे लग्नमधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्थे विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्रविसुतस्यांशे कृतघ्नोऽधमः"। तत्रैव स एव। "विधौ स्थितांशगे गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगौ। समस्तवेदविद्व्रती यमांशकेऽतिनिर्घृणः"। नवांशफलमाह व्य०च० गुरुः। "गुरुज्ञशुक्रांशकगे च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् द्विजन्मा। माहेयमन्दार्कनवांशकस्थे हिंस्रो जड़ो मूर्खतरोऽतिनिःस्वः" मु०चि०। "क्रूरो जड़ो भवेत् पापः पटुः षट्कर्मकृद्वटुः। यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खो रव्याद्यंशे तनौ क्रमात्। विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः। चन्द्रे स्वलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान् स्वलवे"। प्रमि० नारदः "श्रवणादितिनक्षत्रे कर्कांशस्थे निशाकरे। तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान्"। एतच्छुक्लपक्षविषयम् "शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान् यज्ञकृद्भवेत्। कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रोजातिभ्रंशङ्करोति हि" वशिष्ठोक्तेः "रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्तेर्व्रते गुरुशुद्धिरावश्यकी। तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह" मु० चि० "वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः। श्रेष्ठोगुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः"। "स्वोच्चे स्वभे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः। रिप्फाष्टतुर्य्यगोऽपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन्" अत्र जीवस्य नीचस्थत्व इव अरिष्टगृहस्थत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव "जन्मभादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ! मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवाविति" निर्णयसिन्धुधृतवचने मीनगतरविकालएव प्रतिप्रसवसार्थक्यम्। एतेन "शाखाधिपे बलिनि" इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्रवणात् गुरोररिष्टगृहस्थत्वे तस्य ऋग्वेदाधिपतया तद्वेदिनामेवोपनयननिषेधकल्पनमपि निरस्तम् "शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले" इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेशात् पृथक्त्वेन जीवस्य ग्रहणेनारिष्टगृहस्थत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन "नीचस्थितेऽरिष्टगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ" इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् परास्तः तथात्वे प्रतिप्रसवानर्थक्यापत्तेः। अन्यदाकरे द्रष्टव्यमिति दिक्। तत्तद्विद्याग्रहणार्थे २कर्मभेदे तत्र चिकित्साविद्याङ्गोपनयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन यथा।

"अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत्। ततो विपरीतगुणं नोपनयेत्। उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च, तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारुविल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभिः, दर्व्या हौमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत्। ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके। ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्। कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति। अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च।

द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति। व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति" एवं धनुर्विद्याग्रहणाङ्गमप्युपनयनं द्रष्टव्यम्।

उपनयनाय हितम् छ। उपनयनीय उपनयनावेदके शास्त्रे त्रि० तत्र साधु छ। उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ पु०। उभयस्य उदा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम्।

उपनहन न० उप+नह–बन्धने भावे ल्युट्। १बन्धने करणे ल्युट्। २बन्धनसाधने वस्त्रादौ। "प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर" कात्या० ७,७,१। सोम उपनह्यते बध्यते येन तत् सोमोपनहनं वासः" कर्कः। "आसन्द्यैनमवधृतं कृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२। "अथ संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहर" यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते" शत०ब्रा० ३,३,२,४।

उपनागरिका स्त्री "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते" इत्युक्तलक्षणे वृत्त्यनुप्रासवृत्तिभेदे। यथा "अपसारय घनसारं कुरु हारं दूरएव किं कमलैः। अलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला"।

उपनासुक त्रि० उप+नम–बा० उकञ्। १सन्नमनशीले २फलानुगुण्याय प्रस्तुते "यदिष्टिभिर्यजेतोपनासुक एनं यज्ञः स्यात् यमाप्नोत्युपनासुक एनम्" शत० ब्रा० १२, २,६,६,७।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी–णिच् करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् कर्त्तरि अच्। उपनयसंस्कारे हेम०। तस्य आचार्य्यसमीपनयनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम्।

उपनायक पु० उपगतोनायकम् अत्या० स०। १नायकसदृशे उपपतौ "नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः" संगीतोक्ते २नायकसहायभेदे उप+नी–ण्वुल्। ३उपस्थापके त्रि० ज्ञानलक्षणारूपसन्निकर्षे पु०। उपनयशब्दे उदा०।

उपनायन न० उप+नी–स्वार्थे–णिच्–ल्युट् करणे कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि नन्द्या० ल्यु वा। उपनयसंस्कारे। उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यः। "ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः। उपनायनं प्रयोजनमस्य ठक्। औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने त्रि०। "एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिकोविधिः" मनुः औपनायनिक इत्यत्र कूल्लू० अनुशतिकादिकादित्वकल्पनसनाकरमेव उपनायनशब्देनैव तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात्।

उपनाह पु० उप+नह–घञ्। १वीणायास्तन्त्रीबन्धनस्थाने, २व्रणाद्युपशमार्थं लेपनद्रव्ये च। "आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्। तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्" "शोफयोरुपनाहन्तु कुर्य्यादामविदग्धयोः" "तिलोपनाहं कुर्य्याच्च सर्वदा वातरोगिणाम्" "शाल्वणमुपनाहार्थे बलातैलमनुवासनार्थे" इति च सुश्रुतः।

उपनाहन न० उप+नह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। प्रलेपादिबन्धने "प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः"। "वेशवारैः सकृशरैः स्निग्धैः स्यादुपनाहनम्" सुश्रुतः।

उपनिक्षेप पु० उप+नि–क्षिप–कर्मणि घञ्। १रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये "आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि" या० स्मृ०। "उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं निहितमिति" मिता०। भावे घञ्। २तथाऽर्पणे।

उपनिधातृ त्रि० उप+नि+धा–तृच्। उपनिधित्वेनान्यसमीपे १स्वद्रव्यस्थापके २स्थापकमात्रे च। "पाणिभ्यामुपनिधाता स्तुत्यं देवाः" शत० ब्रा० १,१,२,१७। उप+नि+धा–ण्वुल्। उपनिधायकोऽप्यत्र।

उपनिधान न० उप+नि+धा–भावे ल्युट्। उपनिधित्वेन १स्थापने "उपनिधानमुपनिधिः" मिता०। २समीपे स्थापने "कृदभिहितोभाव" इत्याद्युक्तेः उपनिधीयमाने ३द्रव्ये च।

उपनिधि क० उप+नि+धा–भावे कि। रूपसंख्ये अप्रदर्श्य परस्यान्तिके रक्षणार्थं १स्वधनस्थापने "कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशत" इत्युक्तेः तथा निधीयमाने २द्रव्ये च। उपनिधिस्वरूपतत्प्रत्यकर्त्तव्यविशेषौ मिता० दर्शितौ यथा "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" या० स्मृ०। 'निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतन्द्रव्यान्तरं वासनङ्करण्डादि तत्स्थं यद्द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्रम्भादर्प्यते तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते यथाह नारदः। "असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपङ्गणितं विदुरिति" प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितन्तेनैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितन्तथैव स्थाप्रकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्। प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह" मिता०। "न दाप्योऽपहृतन्तु राजदैविकतस्करैः" या० स्मृ०। "तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ राज्ञा तदुपनिहितन्धनिन एव तद्द्रव्यन् नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह नारदः। "गृहीतुः सह योऽर्थेन नष्टोनष्टः स दायिनः। दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति" मिता०। अस्यापवादमाह। "भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्योदण्डञ्च तत्समम्" या० स्मृ०। "स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषोनाशः सञ्जातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने गृहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समन्दण्डम्। भोक्तारम्प्रति दण्डमाह" मिता०। "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्योदाप्यस्तं वापि सोदयम्" या०। "यः स्वेच्छया स्वामिनमननुज्ञाप्य उपनिहितन्द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण दण्ड्यस्तञ्चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे सलाभन्धनिने दाप्यः। वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनेनोक्तम्। "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति"। एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम्। उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः "भक्षितं सोदयं

दाय्यः समन्दाय्य उपेक्षितम् । किञ्चिन्न्यूनं प्रदा-
पयः स्याद्व्यमज्ञाननाशितमिति" । किञ्चिन्न्यूनमिति
चतुर्थांशहीनम्" मिता० । "एष एव विधिर्दृष्टो याचि-
तान्वाहितादिषु । शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव
च" नारदः । "स जातमात्रान् पुत्रांश्च दारांश्च भव-
तामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितोगतः"
भा० आ० १२६ अ० । उपनिधिमधिकृत्य प्रवृत्तम्
तदस्य प्रयोजन मिति वा ठञ् । औपनिधिक तदधिकारेण
प्रवृत्ते व्यवहारे तत्साधनद्रव्ये च ।

उपनिपात पु० उप+नि–पत–घञ् । १समीपे आगतौ २हठा-
दागमने "क्षतताच्छ्रौप्रनिपातवेगशङ्कः" किरा० ।

उपनिपातिन् त्रि० उप+नि–पत–णिनि । १हठादागते
अतर्कितोपगतियुक्ते "रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः" ।

उपनिबन्धन न० उप+नि+बन्ध–करणे ल्युट् । १सम्पादन-
साधने ।"प्रत्ययोपनिबन्धनः" सर्वद० भावे ल्युट् । २ग्रथने

उपनिमन्त्रण न० उप+नि+मन्त्र–ल्युट् । उपेत्य आवश्यके
कर्म्मणि प्रवर्त्तनाव्यारूपे निमन्त्रणे ।

उपनिवपन न० उप+नि+वप–ल्युट् । अग्निप्रणयनकर्म्माङ्ग-
भूते इध्माभ्याधानादिव्यापारे" औपनिवपनात् कृत्वा
हविर्धाने स्थापयति" ८,३, २१ । "औपनिवपनात्
"इध्माभ्याधानादि उपयमन्युपनिवपनान्तमग्निप्रणय-
नाख्यं कर्म्म कृत्वा" कर्कः ।

उपनिवेशित त्रि० उप+नि+विश–णिच्–क्त । १निवासिते
२वसतिविशेषरूपेण स्थापिते च । "स्वर्गाभिष्यन्दवमनं
कृत्वेवोपनिवेशिता" कुमा० । ३निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषीदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया
उप+नि–सद–क्विप् । १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके
वेदशिरोभागे वेदान्ते च । वृ० भा० उपनिषच्छब्दार्थ-
व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । "सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या
तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनम् उपनि-
पूर्व्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते ।
मुण्ड० भा० "यथा य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्म-
भावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरा-
रोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति
अविद्यादिसंसारकारणञ्चात्यन्तमवसादयति विनाशयती-
त्युपनिषद् उपनिपूर्व्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।"अत्र चोप-
निषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तच्छब्दावयवार्थस्य वि-
द्यायामेव सम्भवात् । उपोपसर्गः सामीप्यं तत्प्रतीचि
समाप्यते । सामीप्यतारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात् ।
त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम् । उपनीय
तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्जञ्च त-
स्मादुपनिषद्भवेत् । निहत्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रत्यक्तया
परम् । नयत्यपास्तसम्भेदमतोवोपनिषद्भवेत् । प्रवृत्ति-
हेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः । यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मा-
दुपनिषद्भवेत् । यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोपि तदभेदतः ।
भवेदुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथेति" तस्मानिरुक्त्यर्थ-
आचार्य्यैर्दर्शितः । उपनिषद्भेदाश्च मुक्तिकोपनिषदि दर्शिता
यथा । "१ईशा २केन ३कठ ४प्रश्न ५मुण्ड ६माण्डूक्य
७तित्तिरिः । ८ऐतरेयञ्च ९छान्दोग्यं १०बृहदारण्यकं
तथा । ११ ब्रह्म १२ कैवल्य १३ जावाल १४ श्वेताश्वो
१५हंस १६आरुणिः । १७गर्भो १८नारायणो १९हंसो
२०विन्दु२ २१र्नाद२ २२शिरः४ २३शिखा । २४मै-
त्रायणी २५कौषितकी २६ बृहज्जाबाल २७तापनी ।
२८ कालाग्निरुद्र २९ मैत्रेयी ३०सुबाल ३१क्षुरि ३२
मन्त्रिका । ३३सर्व्वसारं ३४निरालम्बं ३५रहस्यं ३६
वज्रसूचिकम् । ३७तेजो ३८नादो ३९ध्यान ४०विद्या
४१,४२योगतत्त्वात्मबोधकम् । ४३परिव्राट् ४४त्रिशिखी
४५ सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८मण्डलम् । ४९द-
क्षिणा ५०शरभं ५१स्कान्दं ५२ महानारायणाह्वयम् ।
५३रहस्यं ५४रामतपनं ५५वासुदेवञ्च ५६मुद्गलम् ।
५७शाण्डिल्यं ५८पैङ्गलं ५९भिक्षु ६०६१र्महच्छारीरकं
शिखा६२ । ६३तुरीयातीत ६४संन्यास ६५ परिव्राजा
६६ऽक्षमालिका । ६७अव्यक्तै ६८काक्षरं ६९पूर्णा७०
७१सूर्याक्ष्य७२ऽध्यात्म७४कुण्डिका । ७५सावित्र्या
७६ऽऽत्मा ७७पाशुपतं ७८परब्रह्म ७९ऽवधूतकम् ।
८०त्रिपुरातापनं ८१देवी ८२त्रिपुरा ८३काठ ८भा-
वना । ८५हृदयं ८६कुण्डली ८७भस्म ८८रुद्राक्ष
८९गण ९०दर्शनम् ।९१तारसार९२महावाक्य ९३पञ्च-
ब्रह्मा ९४ऽग्निहोत्रकम् ।९५गोपालतापनं ९६कृष्णं ९७या-
ज्ञवल्क्यं ९८वराहकम् । ९९शाट्यायनी १०० हयग्रीवं
१०१दत्तात्रेयं च १०२गारुडम् । १०३कलि७ १०४जा-
बालि१०५सौभाग्य १०६रहस्य१०७ऋच १०८मुक्तिका"
तासाञ्च मध्ये यासां यद्वेदगतत्वं तदपि शान्तिपाठमन्त्र-
सहितं तत्रैव दर्शितं यथा ।
"१ऐतरेय२कौषकी३।४नादविन्दात्मप्रबोध५निर्वाण ६मु-
द्गला७ ७अक्षमालिका ८त्रिपुरा ९सौभाग्यं १०वह्वृचा

ऋग्वेदगतानां दशसङ्ख्याकानामुपनिषदां “वाङ् मे मनसीति” शान्तिः। १ईशावास्य २बृहदारण्यक ३जाबाल ४हंस ५परमहंस ६सुबाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९त्रिशिखी” १०ब्राह्मणमण्डल ११ब्राह्मणाद्वयतारक १२पैङ्गल १३भिक्षु १४।१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७याज्ञवल्क्य १८शाट्यायनी १९मुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसङ्ख्यकानामुपनिषदां ‘पूर्णमदः” इति शान्तिः। १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ब्रह्म ४कैवल्य ५श्वेताश्वतर ६गर्भ ७।८नारायणामृतबिन्दु ९ऽमृतनाद १०कालाग्निरुद्र ११क्षुरिका १२ सर्वसार १३शुकरहस्य १४तेजोबिन्दु १५ध्यानबिन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतत्त्व १८दक्षिणामूर्त्ति १९स्कन्द २०शारीरका २१योगशिखै २२,२३काक्षराख्य २४ऽवधूत २५कठरुद्र २६हृदय २७योगकुण्डलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणाग्निहोत्र ३०वराह ३१कलिसन्तरण ३२सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्सङ्ख्यकानामुपनिषदां “सह नाववत्विति” शान्तिः। १केन २।३छान्दोग्यारुणि ४मैत्रायणी ५मैत्रेयी ६वज्रसूचिक ७योगचूडामणि ८वासुदेव ९महत् १०संन्यासाऽ ११व्यक्त १२कुण्डिका १३सावित्री ९४रुद्राक्ष १५जाबालदर्शन १६जाबालीनां सामवेदगतानां षोड़शसङ्ख्यकानामुपनिषदाम् “आप्यायन्त्विति” शान्तिः। १प्रश्न २मुण्डक ३माण्डूक्याऽ४ थर्वशिरोऽ५थर्वशिखा ६बृहज्जाबाल ७नृसिंहतापनी ८नारदपरिव्राजक ९सीता १०शरभ ११महानारायण १२रामरहस्य १३रामतापनी १४शाण्डिल्य १५परमहंस १६परिव्राजकाऽऽन्नपूर्णा १७सूर्य्यात्म १८पाशुपत १९परब्रह्म २०त्रिपुरातपन २१देवी २२भावना २३भस्म २४जाबाल २५गणपति २६महावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हयग्रीव ३०दत्तात्रेय ३१गारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदां “भद्रं कर्णेभिरिति” शान्तिः”। पूर्व्वोत्तरवाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः। ३योगे च।‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्” छा०उ० “उपनिषदा योगेन युक्तस्येत्यर्थः”भा० “योगो देवतादिविषयमुपासनम्” आनन्दगि० ४धर्मे ५ निर्ज्जनस्थाने मेदि० ६ समीपसदने त्रिका०। ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदव्रतभेदे तच्च व्रतं गोदानाख्यकेशान्तकर्म्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह आश्वलायनगृह्यकारिका “प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयञ्च महाव्रतम्। तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्” ततश्च विप्रस्य जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्द्दशे महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, षोड़शे वर्षे गोदानम्, क्षत्रस्य जनविंशादिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशादिचतुष्के यथाक्रमं महानाम्न्यादिवेदव्रताख्यकर्म्मचतुष्टयं कर्त्तव्यम्। तत्र चूड़ादिनक्षत्रादिकमेव ग्राह्यम्” यथाह पी०धा० श्रीधरः। “तिथिनक्षत्रवाराश्च वर्गाद्यनिरीक्षणम्। चौलवत् सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च” यदा तु दैवादतीतकालानि महानाम्न्यादिव्रतानि स्युस्तदा समावर्त्तनेन सह कार्य्याणि“यद्वागामिक्रियामुख्यंकालस्याप्यन्तरालवत्। गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तेः। उपनिषत्सु व्यज्यते अण्। औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि। “तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद”छा०उ०। उपनिषदं वेत्ति अण्। वेदान्ताभिज्ञे “शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः”कुसु०।

उपनिषादिन् त्रि० उप+नि+सद–णिनि स्त्रियां ङीप्। समीपे स्थायिनि “तद्विशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति” शत० ब्रा० ९,४,३,३।

उपनिष्कर न० उप+निस्+कृ–करणे संज्ञायां घ। महति राजमार्गे अमरः। तत्र हि महतामपि सैन्यानामसंवादेन निष्क्रमणात्तथात्वम्। [अमरः।

उपनिष्क्रमण न०उप+निस्–क्रम-करणे ल्युट्। राजपथे।

उपनिहित त्रि० उप+नि–धा–क्त।१उपनिधित्वेन स्थापिते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मिता० उदा० २स्थापिते च।

उपनीत त्रि० उप+नी–क्त। १कृतोपनयनसंस्कारे “अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितः” रघुः। २ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण ज्ञाते च “उपनीतं विशेषणतयैव भासते मानसे तु नायं नियमः” प्राचीनगाथा उपनयशब्दे दृश्या ३समीपे प्रापिते ४उपस्थापिते च।

उपनेतृ पु०उप+नी–तृच्। १उपनयकर्त्तरि गुरौ २उपढौककर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। “नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री” कुमा०।

उपनेत्र न०उपगतं नेत्रम् अत्या०स०। नेत्रसमीपे धार्य्ये काचादिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु० उप+नि+अस–घञ्। १वाक्योपक्रमे २वाक्यप्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा०। “तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन” शारी०भा०। “मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति” मालवि०। ३विचारे पुण्यमुपन्यासं निबोधत” मनुः। “उपन्यासं विचारम्” कुल्लू०।

४विश्वासेनान्यसमीपे स्वद्रव्यन्यासे उपनिधौ च ।

उपपति पु० उपमितः पत्या अवा०स०। जारे । "उपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः" माघः । तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्समत्वम् । "यस्य चोपपतिर्गृहे" "स्पृश्यन्ति ये चोपपपतिम्" मनुः "सन्धये जारं गेहायोपपतिम्" यजु०३०,६ । गुप्तव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपतित्वमित्यनयोर्भेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् । १युक्तौ, २सङ्गतौ ३हेतौ च "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" "उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मथुरानाथः । "उपपत्तिमदूर्जितं वचः" "प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेः" किरा० । "लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः" भाषा० । "विवक्षितगुणोपपत्तेः" शा० सू० । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्ब्बता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इत्युक्तेस्तस्याः प्रकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं यथा । छान्दोग्ये ६प्र० "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिना विकारमात्रस्य वाचारम्भणकथनरूपा युक्तिः । ४उपाये च "अथोपपत्तिं छलनापरोऽपराम्" माघः । "अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः" माघः । ५प्राप्तौ ६सिद्धौ च "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः" "असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः" रघुः । युक्तयश्च नानाविधाः सुश्रुते दर्शिताः ताश्च तन्त्रयुक्तिशब्दे दर्शयिष्यन्ते । "असद्वाक्यप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरिति च क्रियते तन्त्रयुक्तिभिः" सुश्रुते तत्फलमुक्तम् ।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा०स० । समीपोच्चारिते पूर्व्वमुच्चार्य्ये शब्दे "तस्याः सराजोपपदं निशान्तम्" रघुः । "फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव" माघः । राजनिशान्तं कल्पवृक्षा इत्यर्थः । २नामोत्तरमुच्चारिते शर्म्मवर्म्मादिरूपे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायकसूत्रे ३सप्तम्यन्तपदेन निर्द्दिश्यमाने पदे च । यथा कर्मण्यण् इत्यादौ कर्मणीतिसप्तम्यन्तं पदम् अण्प्रत्ययविधाने उपपदम् । "उपपदमतिङ्" पा० । "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति० उक्तेः कुम्भकार इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे उपपदसमासः । उपपदेन समीपस्थपदेन योगे विभक्तिरुपपदविभक्तिः "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या०प०

उपपन्न त्रि० उप+पद-क्त । १युक्तियुक्ते, "उपपन्नं ननु शिवमिति" रघुः । २प्राप्ते च "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः" रघुः ३सतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारयुक्ते "अयञ्च निष्ठुरः पितृद्रोही नात्युपपन्नसंस्थानः" दशकुमा० ४उत्पन्ने च ।

उपपात पु० उप+पत-घञ् । १हठादागतौ २फलोन्मुखत्वे ३नाशे च । "कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्" कात्या० २५,१,१। "उपपातो विनाशोऽभ्येष इत्यनर्थान्तरम्" कर्कः

उपपातक न० पातयति नरके पत-णिच्-ण्वुल् उप अल्पार्थे सादृश्ये वा प्रा०स० । पातकसदृशे ततोन्यूनफलके पापभेदे । "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकमिति" पैठीनसिः । पतनञ्च "द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनं परलोकासिद्धिस्तमेके नरकम्" गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वञ्चाल्पफलदातृत्वेन तस्याल्पफलदातृत्वमाहाङ्गिराः "पातके तु सहस्रं स्यात् महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यात् नरकं वर्षसंक्षयात्" ।

केन केन कर्मणा च तज्जन्यते तन्निरूपितं प्रा०वि० । तत्र मनुः । "गोबधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयः । पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च । परिवित्तिता चानुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् । कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्धुषित्वं व्रतच्युतिः । तड़ागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । व्रात्यताबान्धवत्यागो भृतकाध्यापनन्तथा । भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः । सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म्म च । इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनन्तथा । अनाहिताग्निता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया । असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया । धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रबधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम्" । "अस्यार्थः । अयाज्यसंयाज्यमिति प्रतिग्रहाध्यापनञ्चोपयति । त्यागो योगक्षेमाकरणम् । अनिमित्तं स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविस्मरणम् । अग्नित्याग आलस्यादिना । सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन चकाराद्भार्य्यात्यागोऽपि । परिविन्त्तिता कनिष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोगे सति ज्येष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोगप्रागभावः । कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्याया अपि तथाभूतायाः परिवेदनीयत्वम् । परिवित्तिपरिवेदयोर्वरत्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ ऋत्विक्कार्य्यमिति । कन्याया दूषणमकन्येत्युक्तिः अङ्गुल्या योनिविदारणं वा

वार्द्धुषिकत्वं ब्राह्मणक्षत्रिययोः। व्रतच्युतिरवकीर्णत्वम्। दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः। अपत्यस्यानेकविधस्य। व्रात्यता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च। बान्धवत्यागो बान्धवस्य सपिण्डादेरनिमित्तत्यागः। भृतकाध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणम्। भृताच्च वेतनपरिगृहीताद्वेदादि विद्याग्रहणम्। अपण्यानां लाक्षादीनां सकृत्, गोरसादीनां चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः। सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः। तैलादियन्त्रस्य भस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च प्रवर्त्तनम्। धान्यादीनां यथा कथञ्चिन्नाशनं स्त्रियार्ज्जितधनजीवनम्। अभिचारः परहिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं मूलादिक्रिया। इन्धनार्थम् द्रुमाणामशुष्काणां छेदनम्। आत्मार्थं पाकक्रिया न वैश्वदेवाद्यर्था। गणदेवलकतस्कारादान्नभक्षणम्। सामार्थ्येऽपि श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रहः। स्तेयं हेमनराश्वरजतभूमिमणिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणम्। देवर्षिपितृसम्बन्धिन ऋणस्यानपशोधनम्। असच्छास्त्राभिगमनम् पाषण्डशास्त्राभ्यासः। कुशीलवस्य कर्म तौर्य्यत्रिकं तस्य सततानुष्ठानम्। कुप्यस्यासारद्रव्यस्य ताम्रकांस्यादेः स्तेयम् मद्यपस्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रिया निषेवणम् ब्राह्मणेन। स्त्रियाः शूद्रवैश्यक्षत्रियाणाञ्च बधः। नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति व्यवसितिः। उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति" याज्ञवल्क्यवचनात्। एवञ्च गोबधादिनास्तिक्यान्तानि पञ्चाशदुपपातकानि। विष्णुना "अन्टतवचनमुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः वेदनिन्दाऽधीतस्य च त्यागः" अन्यानि च मनूक्तानि उक्त्वा "उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम्। तत्र नृपादिसभासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षख्यापनं तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोषकीर्त्तनम्। श्रुतमात्रोपकारकगुरोर्निथ्याभिशंसनम्। तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेनाधीतवेदविस्मरणञ्च यद्यपि तदुपपातकं गुरूणां पुनरेतेषां मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात्। अन्यानि चोपपातकानि स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि"।

"गोवधोव्रात्यतास्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया। अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम्। भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा। पारदार्य्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रबधो निन्दितार्थोपजीवनम्। नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः। धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम्। पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः। कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम्। कन्याप्रदानन्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्। आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च। इन्धनार्थन्द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः। शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्। तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता। असच्छास्त्रादिगमनमाकरेष्वधिकारिता। भार्य्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्" या०। "गोवधो गोपिण्डव्यापादनम्। कालेऽनुपनीतत्वं व्रात्यता। ब्राह्मणसुवर्णतत्त्वमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम्। गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानमृणानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपितॄणां सम्बन्धृणस्यानापाकरणञ्च। सत्यधिकारे अनाहितानग्नित्वम्। ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमाक्षिपन्त इति मीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्व्रीह्याद्यर्थिनइव धनार्ज्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-दोषः उच्यते। अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादनित्यश्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः। तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः। सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसोऽस्य तुर्दाराग्निसंयोगः परिवेदनम्। पणपूर्व्वाध्यापकादध्ययनग्रहणम्। पणपूर्व्वाध्यापनम्। परदारसेवनञ्च, ऋदारतल्पमव्यतिरेकेण। पारिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम्। वार्द्धुष्यम्प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवित्वम्। लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम्। स्त्रियाबधो ब्राह्मण्या अपि आत्रेयीव्यतिरेकेण। शूद्रबधः। अदीक्षितविट्क्षत्रबधः निन्दितार्थोपजीवनम् अराजन्याद्यर्पितार्थोपजीवनम्। नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः। व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः। सुतानामपत्यानां विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यमसारद्रव्यन्त्रपुसीसादि पशवोगवादयस्तेषामपहरणम्। "गोबधो व्रात्यतास्तेयम्" इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं निन्दार्थमतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततोन्यूनमपि भवतेग्रव। एतेन बान्धवत्यागग्रहणे-

नैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्। अयाज्यानाञ्जातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रात्यादीनां याजनम्। पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहाग्निष्काग्रनम्। तडागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः। कन्यायादूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु सम्भोगस्तस्य “सखिभार्य्या कुमारीष्विति” गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात्। परिविन्दकयाजनन्तस्य च कन्याप्रदानम्। कौटिल्यङ्गुरोरन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापाणसमत्वमुक्तम्। पुनर्व्रतलोपग्रहणं शिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि हरिचरणकमलप्रेक्षणात्माक्ताम्बूलादिकन्न भक्षयामितेत्येवं रूपेषु प्राप्त्यर्थं न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थन्तत्र “स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तम भोजनमिति” मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात्त यात्मार्थञ्च पाकलक्षणक्रियारम्भः “अघं स केवलम्भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणादिति” तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्। क्रियामात्र विषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनागौरवं स्यात्। मद्यपायाः स्त्रियोजायाया अपि निषेवणमुपभोगः। स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः अग्नीनाञ्च श्रौतस्मार्त्तानान्त्यागः सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम्। बान्धवानाम्पितृव्यमातुलादीनान्त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम्। पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमार्द्रद्रुमच्छेदोन त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि। स्त्रिया हिंसया औषधेन च जीवनं वर्त्तनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्य्याम्पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा। हिंसया जीवनम्प्राणिवधेन जीवनम्। औषधजीवनं वशीकरणेन। हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम्। व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश। आत्मविक्रयोद्रव्यग्रहणेन परदास्यकरणम्। शूद्रसेवनं हीनेषु मैत्रीकरणम्। अनूढसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनम्, साधारणस्त्रीसम्भोगस्य। अनाश्रमे वासः अग्निहोताश्रमित्वम्। परपाकरतित्वम्। असच्छास्त्रस्य चार्वाकादि ग्रन्थस्याधिगमः। सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम्। भार्य्यायाविक्रयः। चशब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचाराऽमतिपूर्व्वलशुनादिभक्षणादेर्ग्रहणम्। एषां गोवधादीनाम्प्रत्येकमुपपातकसंज्ञावेदितव्या” मिता०। उपपापमप्यत्र। “जलोदरं यकृत्प्लीहाम्शूलरोगव्रणानि च। श्वासजीर्ण ज्वरच्छर्द्दि भ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः” शाता०।

उपपातिन् त्रि० उप+पत–णिनि स्त्रियां ङीप्। १हठादागते। २अतर्कितोपस्थिते च। “रन्ध्रोपपातिनोऽनर्थाः” हितो०

उपपाद पु० उप+पद–घञ्। १उपपत्तौ। उपगतः पादम् अत्या०समा०। २पादोपगते त्रि०। स्त्रियां गौरा० ङीष्।

उपपादक त्रि० उपपादयति उप+पद–णिच्–ण्वुल्। उपपत्तियुक्तकारके पद–ण्वुल्। उपपत्तियुक्ते २युक्तियुक्ते च।

उपपादन न० उप+पद+णिच् ल्युट्। १युक्त्या समर्थने २सम्यक्प्रतिपादने ३प्राप्तियुक्तकरणे च। “लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य ह्यतिपादयेत्। तथात्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम्” भा० आश्व०१८अ०।

उपपादित त्रि० उप+पद–णिच्–क्त। १युक्त्या समर्थिते, “उपपादितञ्चैतत् पुरस्तात्” जग० २सम्यक्प्रतिपादिते च

उपपादुक त्रि० उपपद्यते उप+पद–उकञ्। दृष्टकारणनिरपेक्षतया अदृष्टमात्रसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देवदेहे नारकिदेहे च” हेम० दिव्योपपादुका देवाः” अमरः।

उपपाद्य त्रि० उप+पद–णिच्–यत्। १युक्त्या समर्थनीये २प्रतिपाद्ये च। ल्यप्। २उपपत्तियुक्तं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

उपपुर न० समीपस्थं पुरं प्रा० स०। पुरसमीपस्थे शाखानगरे। उपपुरे भवः अण् उत्तरपदवृद्धिः। उपपौर तद्भवे त्रि०।

उपपुराण न० उपगतमनुगतं पुराणम् अत्या० स०। व्यासोक्तादष्टादशपुराणसदृशेषु नानामुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु पुराणेषु। तानि यथा। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्२। तृतीयं वायवीयञ्च ३कुमारेणानुभाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीश भाषितम्। दुर्वासोक्तमाश्चर्य्यं ५नारदीयमतः परम्६। नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च७, ८तथैवौशनसेरितम्९, कापिलं वारुणं१० शाम्बं ११ कालिकाह्वयमेव च १२। माहेश्वरं १३ तथा पाद्मं १४ दैवं १५ सर्व्वार्थसाधकम् पराशरोक्तमपरं १६ मारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८। मल० कूर्मपु०। हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम्। तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतःपरम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् पराशरोक्तमप्रवरं तथा भागवताह्वयम्। इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम्। चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः”। अत्र मुद्रितपुस्तके भागवत-

द्वयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धेः। तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। पुराणोपपुराणलक्षणं च १२स्क० भागवते सामान्यत उक्तं यथा"सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च। वंशोवंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः। दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन्। महदल्पव्यवस्थया"। 'अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः। भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग१ उच्यते। पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः। विसर्गोऽयं २समाहारोवीजाद्वीजं चराचरम्। वृत्तिर्३भूतानि भूतानां चराणामचराणि च। कृता तेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा। रक्षा४ऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे। तिर्य्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः। मन्वन्तरं ५मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः। ऋषयोऽंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते। राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः६। वंशानुचरितं ७तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये। नैमित्तिकः प्राकृतिकोनित्य आत्यन्तिकोलयः। संस्थेति ८कविभिः प्रोक्तश्चतुर्द्धास्य स्वभावतः। हेतु९र्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्म्मकारकः। यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे। व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १०। पदार्थेषु तथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु। वीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम्। विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम्। योगेन वा तदात्मानं विदेहात्मा निवर्त्तते। एवंलक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः। मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च"। अत्र क्षुल्लकानीत्युक्तेः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षणवत्त्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम्। तेषाञ्च संख्यादिनिरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वञ्च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा। "पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना। तत्राष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते। नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते। नन्दीपुराणं तल्लोके व्याख्यातमिति कीर्त्त्यते। यत्र शाम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम्। प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शाम्बमेव मुनिव्रताः!। एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते" इत्युपक्रम्य अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम्। पञ्चाङ्गवत् पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम्। सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च। वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्। ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च। ससंहारं प्रदृश्येत पुराणे पञ्चवर्णता। धर्म्मस्यार्थस्य कामस्य मोक्षस्य परिकीर्त्तते। सर्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलम्। सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते"। "हेमाद्रौ कालिकापुरा० कस्य किंमूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्ममूलकत्वमुक्त्वा "इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्" इत्युक्तं तत्र भागवतं तत्तस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः। भागवतशब्देनात्र देवीभागवतं ग्राह्यं तयोरुभयोरपि कालिकादेवीमाहात्म्यकोर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौचित्यात्। न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वे नैकदेवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात्। एवञ्च देवीभागवतमेव महापुराणमिति केचित्। विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति तु वहवः। तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० "वृत्रासुरबधोपेतं तद्भागवतमुच्यते। सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते। लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्। पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्याम् स याति परमं पदम्। अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकोर्त्तितम्" इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणमुक्तं वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात् तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम्। देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्तलक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्वेषामाशयः। देवीभागवतं विष्णुभागवतञ्चोभयमपि अष्टादशसाहस्रं द्वादशस्कन्धयुक्तञ्चेति द्वयोर्महापुराणत्वसंशये विष्णुभागवतस्य तथात्वे बहूनां विवादात् तन्निर्णयाय देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्श्यते "तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलम्भोद्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चास्त्येव तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवादमेव। तथापि किन्देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति। तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयभागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदन्ति। द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तूभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च।ननु पुराणेष्वेकम्भागवतं प्रसिद्धं न तूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न कूर्मगरुडपाद्मादिषु द्वितीयस्य स्पष्टपरिगणनात् तथा हि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्मपुराणे" अष्टादश पुराणान्युक्त्वा "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परमित्यादि" पराशरोक्तं प्रवरन्तथा भागवताह्वयमिति" तथा गारुडे तत्त्वरहस्ये द्वितीयांशेऽष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा लघुपुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तं "पुराणम्भागवतन्दौर्गं नन्दीप्रोक्तं तथैव च । पाशुपत्यं रैणुकञ्च भैरवं च तथैव चेति" । तथा तत्पूर्व्वमपि "विष्णुधर्मोत्तरं चैव तत्र भागवतन्तथेति" । तन्त्रम्भागवतन्तथेति पाठेऽपि तन्त्रं शास्त्रमित्यर्थः तद्विशेषणेन चोत्तमत्वं सूचितं तथा पाद्मे शकुनपरीक्षायां "ब्राह्मम्पाद्मं वैष्णवञ्च मार्त्तण्डं नारदेरितमित्यादि" । तथैव गदितं राम चराणाङ्कापिलन्तथा । वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं शकुनेषु प्रशस्यते । शैवम्भागवतन्दौर्गम्भविष्योत्तरमेव चेति"। तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवी भागततन्त्रथेति" तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्व्वशास्त्रार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतम्परिगणितं नागोजीभट्टादिभिश्च, धर्म्मशास्त्रग्रन्थेषु एवमन्यैरपि निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य "तत्र भागवतम्पुण्यं पञ्चमं वेदसंमितम्" इति प्रथमाध्यायस्थस्ववचनेनाष्टादश महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतस्तस्य कथमन्यपुराणवचनमुपपुराणत्वं बोधयेन्नह्येवं क्वचित् दृष्टचरमिति चेन्न नारदीयशिववायव्यादित्य पुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन ख्याय मानानामन्यपुराणेषूपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् पुराण मतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व सिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं, वैष्णव पुराणेषु तामसत्वं 'दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः । तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते" ।

इति स्कान्दे शैवपुराणमतेनेत्येवंप्रकारेणेति" ।

ततः प्रसङ्गागतमन्यदुक्त्वा वृत्रासुरबधोपेतमित्यनेन पुराणे प्रतिपाद्यदेवकर्त्तृकबध एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाप्य तत्रैवोक्तं यथा "देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतोवृत्तासुरबधो न क्वचिदप्यस्ति इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति तद्ग्रहणेन तु देवीभागवते स्वसम्मतिर्दर्शितेति युक्तमेव, अनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति सूर्य्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्ज्जितः । जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदमिति" पठितम् । अत्र च स्वसम्मतं भागवतमेव ग्रहीतुमुचितम् । किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्ष एव स्वरसतः संगच्छते प्रथमस्लोके, एकादशद्वादशस्कन्धयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात् सूर्य्यस्य च गायत्रीदेवतात्वात् । श्रीभागवतपक्षे तु वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति किञ्च "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः"। इत्यादिमात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति वेदे "त्रिपदा गायत्रीति" गायत्रीलक्षणं श्रूयते तेन च त्रिपाच्छन्दोधिकृत्य यत्र धर्मविस्तरो वर्ण्यते यद्भागवतमिति तदर्थः । त्रिपाच्छन्दश्च देवीभागवते प्रथमस्लोके "सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यां विद्यां च धीमहि । बुद्धिं या नः प्रचोदयादिति" श्रूयते । न च विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव । क्वचित् पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा उदासीने मात्स्यवाक्ये तु मुख्यविषयत्वसम्भवे साऽनुचिता । यत्तु गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्य्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव मैत्रायणीयानां "भर्गो वै रुद्र" इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिवसूर्य्यशक्त्यादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च । किञ्च "हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रबधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुरिति" पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकं तथा हि हयग्रीवनामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे निबद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदैवत्यो मन्त्रःसा विद्या यत्र वर्त्तते तद्भागवतमित्यर्थः । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्युभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् "जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं समेत्यादिना" । ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हय-

शैवमन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न नारदीये शारदातिकादिनिबन्धेषु च "मन्त्राः पुंदेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः" इत्यादिवचनैः स्त्रीदैवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदैवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादानात्" क्वचित् पुंदैवत्यमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पयितुमुचितं लक्षणारूपदोषापत्तेः तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति किञ्च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मात्स्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणं अत्र ह्येवं प्रकरणशुद्धिः ऋषय ऊचुः। "पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत! विस्तरतः क्रमादिति" मुनिप्रश्नोत्तरं "ब्रह्मणाभिहितं पूर्व्वं यत्तद्ब्राह्मं, पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं, वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरं "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तर इत्युपक्रम्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते" इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि पश्चादुपपुराणकथनार्थम् "उपभेदान् प्रवक्ष्यामीति" प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्नारसिंहं निर्गतमेवं नन्दियाम्बादित्यसंज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति "अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यत् प्रदृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन" सूत ऋषिरुक्तवान्। ततः "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च" इत्यादिना पुराणलक्षणमुक्त्वा "सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यन्तामसेषु शिवस्य च। सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते" इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहरसरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वभेदैश्चातुर्विध्यत्वमुक्तवानिति तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धज्ञानं तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेषु अनुपलम्भात्। तत्रैवं सति "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इत्यादि वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्। तदर्थस्तु "यथा गारुड़कल्प इत्यत्र गरुड़स्यायं गारुड़ः यथा च वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा तद्वदेव "सरस्वत्यास्तथा कल्पोगौरीकल्पस्तथैव चेति" कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे उपान्त्याध्याये "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते" वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवद्गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत्। अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रितकूर्म्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यतिरहस्यार्थः। तत्र सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेन ईश्वरप्रेरणां विनापि स्टहागतमेव। अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं बन्ध्यापुत्रोपममेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्यासत्त्वात् विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्तत्वात् तद्विरोधाच्च। न च पाद्मकल्प एव सारस्वतः सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं "पद्मकल्पञ्च वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम्। तस्मात् पाद्मं समाख्यातं इति" पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन "एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते" इति मत्स्यपुराणवचनेन "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरेकत्वे पद्मकल्पप्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतं चेत्येव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्तमित्यत्र "अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रालोकविश्रुता" इति न्यायेन पूर्व्वं बहुशारूढं प्रसिद्धं पद्मशब्दं विहायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभावः। किञ्च "सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादेः" पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च। न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे, त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्त्ति-

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पार्चिषकल्पसुपुङ्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्याग्निमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्य्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण "पितृकल्पे एव पूर्वार्धान्ते पद्मस्योद्भवात् पितृकल्पपदेन पाद्मत्वग्रहो वेदितव्यः" इत्युक्तम् पुराणकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पाब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते "भवः धुवः स्तवः भूर्भुवः स्तव इत्यादयस्त्रिंशत्कल्पाः "पाद्मादयश्च पुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसेषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात् तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न गृहणमिति सिद्धान्तः । यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्त्वित्याहुस्तदसत् कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः । सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् तथा च कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात् पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च न "सारस्वतस्य कल्पस्येति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः । किं च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्तस्मात् सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च शिवपुराणे उमासंहितायाम् "ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने । महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता । द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभूत् पेति" वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिन एव च सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं हेमाद्रौ" कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे "सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य चेति" तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यं किं च तस्य ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् तदाश्रितकल्पस्य सात्विकत्वमेव यास्यति 'सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेरिति' वचनात् । ततश्च "संकीर्णेषु सरस्वत्या" इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंस्य सामग्र्येव कर्त्तव्या स्यात् अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम् अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सात्विकी शक्तीराजसी तामसी तथा । महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः । तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः । सृष्ट्यर्थञ्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति" "अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते । भवति हि देवीभावतं शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किं च अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणमिति" मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतोत्तरं च विष्णुभागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते १स्क० एवोक्तत्वात् । ननु "वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा । कृत्वा संमोह संमूढोऽभवं राजन्मनस्यपीति" देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात् तत्रापि स विरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न मन्मते तदानीं ग्रन्थोनैव जातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ष्यामीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्व्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते चतुःश्लोक्या भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेशात् पूर्व्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि पूर्व्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च ग्रन्थस्यारम्भभङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः । दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाय

थुः" इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वङ्गमयति तस्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वा अष्टादशानां श्रोतुमागतानां पुराणानां अष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात् एवं पाद्मे "दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्तवान्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि" । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति" सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वङ्गमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदसत् तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वार्धुषिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा तत्र संहिदानः क्रौष्टुकिर्मार्कण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः" इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्व्वं षोड़श पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्व्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयमष्टादशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्थलाभावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु पाद्मे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने !। सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै" इत्युक्त्वा भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तं सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्म्मोक्त्या च सात्त्विकपुराणानं विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः। अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तं स्कान्दे सौरसंहितायां च 'कथ्यते दशभिर्विप्राः । पुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः" इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतन्नत्वन्यदित्याहुस्तदसत् तन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु नोक्ता तेषाङ्केषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति वद करिष्यामि कुत्रचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन "विष्णुमन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमातो दुर्गां दुर्बोधध्वान्तभानुं गुरुं चेति श्रीब्रमदीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात् अतएव "हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः इति वचनं सङ्गच्छते" वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्मन्मते प्रमाणत्वात् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तत्खापने प्रयोजनाभावएव । तथा च नारदीयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणन्तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । शैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम्" ।

वृहन्ना० ९६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्णने "श्रीब्रह्मोवाच, मारीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी समीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् । परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम् । पुराणलक्षणं चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः। सृष्टिप्रकरणं पश्चाद्ब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः। सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः । इत्येष तुर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंशानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः । नरकस्थितिरित्येव संस्थाने पञ्चमो मतः । अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् । वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे । प्रह्लादचरितं पुण्यं

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्तमो गदितो वत्स ! वासनाकर्म्मकीर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् । समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् । मत्स्याद्यवतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः । सूर्य्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् । वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते !। कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च । यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः । भविष्यकलिनिर्द्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम्" । इत्युक्तेः विष्णुभागवत एव तेषां पदार्थानां सत्त्वात् महापुराणत्वं देवीभागवते तदभावात् न महापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्यचिदुपपुराणत्वं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् । एतेन विष्णुभागवतस्य वोपदेवकृतत्वशङ्का निर्मूलैव । वोपदेवेन "चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणिं वणिज्यया हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्" इति मुक्ताफलग्रन्थे स्वयं लिखितत्वेन तस्य हेमाद्रिसभासद्त्वप्रतीतेः हेमाद्रौ च नानास्थानेषु विष्णुभागवतवचनस्य प्रमाणत्वेन धृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।

उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावम् अत्या० स० संज्ञायां कन् टापि अत इत्त्वम् । जृम्भायाम् (हाइतोला) हारा० तत्र हि मुखस्य पुष्पस्येव विकाशभावात् तथात्वम् ।

उपपृच् त्रि० उप+पृच्–क्विप् । उपरि सामीप्येन संपृक्ते "वितृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः" ऋ० १,३२,५,

उपपौर्णमास(सि) अव्य० सामीप्ये अव्ययी० वा अच् समा० । पौर्णमास्याः समीपे ।

उपप्रदान न० उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १उत्कोचे स्वकार्य्यसाधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्यो राजभृत्यादिभ्यो दाने (घुसदेओया) २सन्ध्यर्थं भूम्यादेर्दाने च हेम० "तस्योपप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः" हितो० 'उपप्रदानं लिप्सूनामेकं ह्याकर्षणौषधम्" कठस० "साम चोपप्रदानं च भेदोदण्डश्च तत्त्वतः" रामा० । प्रलोभनार्थं ३द्रव्यदाने "उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते नरैः" पञ्चत० । समीपे दाने च ।

उपप्रलोभन न० उप+प्र+लुभ–ल्युट् । १सम्यक्प्रलोभने "अशुच्य चोपप्रलोभनाय" दशकु० । करणे ल्युट् । २सम्यक्प्रलोभनसाधने द्रव्ये "उच्चावचानुपप्रलोभनानि" दशकु० ।

उपप्लव पु० उप+प्लु–अप् । गगनादुल्कापातादिरूपे १उपद्रवे, "उपपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" कुमा० । "कृदभिहित" इत्याद्युक्तेः २उत्पातसूचके वाय्वादौ "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना" मेघ० । "कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः" रघुः ३भये "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः" रघुः "उपप्लविनो भयवन्तः" मल्लि० । ४विघ्ने 'जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः" रघुः । उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः' मल्लि० । ५औपसर्गिकात्यन्तमरकपीड़ने ६राजविप्लवे "दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे" कूर्म्मपु० । "उपप्लवे राजविप्लवे औपसर्गिकात्यन्तमरकपीड़ने" शु० त० रघु० । ७उपरोधे वेष्टने "अमेघोपप्लवे यस्य शक्रचापतडिद्गुणान्" सुश्रु० । ८चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणे "उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च" स्मृतिः । ९विपत्तौ "अथ मदनवधूरुपप्लवान्तम्" कुमा० । १०समीपे प्लवने गतौ च । 'तत्रीमसत्साध्यंजनं युद्धमासीदुपप्लवे ०भा० स० २२अ० । 'कल्पनापोढ़मभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः इति बौद्धमतसिद्धे ११विकल्पे स च संसारिणां सविकल्पज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति लोकानुपद्रवति उप-प्लु-कर्त्तरि अच् । १२राहौ मेदि० । "केतूपप्लवभौमसन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त० ।

उपप्लव्य न० उप+प्लु–आधारे बा० यत् । १विराटनगरसमीपस्थे पुरभेदे । "उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया" "आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम" भा० आ० १अ० "ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ॥ उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः" भा० वि० ७२अ० । "विराटनगरसमीपस्थं नगरान्तरम्" नील० । "राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ शीघ्रं पाण्डवानमितौजसः" भा० उ० २२अ० । कर्मणि यत् । २उपप्लवनीये त्रि० । आवश्यके तु ण्यत् । उपप्लाव्य अवश्यपप्लवनीये त्रि० ।

उपप्लुत त्रि० उप+प्लु–क्त । उपद्रवयुक्ते "उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैः" माघः ।

उपबन्ध पु० उप+बन्ध–घञ् । १बन्धनदार्ढ्यार्थं तत्समीपे वस्त्वन्तरबन्धने । उपमितः बन्धेन अत्या० स० । २पद्मासनरूपबन्धसदृशे अवान्तरासनभेदे ३संख्याविशेषेण संबन्धप्रतिपादने च "नोदनागुणेषु च प्रकृप्तुप्रबन्धाभ्याम्" कात्या० १,८,२२, "सोमस्य प्रकृप्तेः उपबन्धाच्च" कर्कः अत्र उपबन्धस्य संख्याविशेषेण सम्बन्धप्रतिपादनं तत्संख्या च शत० ब्रा० ३,३,३,१८, दर्शिता यथा "अथ यदुपामन्ते

क्रीणाति रसो वा आपः स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वचसमेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति स तपसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति सा शिरमेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयाद्दशभिर्दशाक्षरा वै विराड्वैराजः सोमस्तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयाद्दशभिः" ।

उपबर्ह पु० उपबर्ह्यते आस्तीर्य्यते उप+बर्ह-स्तृतौ कर्मणि घञ् । (वालिश) १उपधाने बर्ह-हिंसायाम् भावे घञ् । २उपपीड़ने च ।

उपबर्हण न० उपबर्ह्यतेकर्मणि ल्युट् । १उपधाने "पुराणायवाः पुराणासन्दी सोपबर्हणैषान्वादिष्टा दक्षिणा" शत० ब्रा० १३,८४,१०,बर्ह हिंसायां भावे ल्युट् ।२उपपीड़ने च

उपबहु त्रि० उपगता बहवो यत्र संख्यात्वेऽपि पर्य्युदासात् न डच् । बहुसंख्यासमीपवर्त्तिनि ।

उपबाधा स्त्री उप+बाध-अ । संपीड़ने ।

उपबाहु पु०उपगतो बाहुम् अत्या० । १बाह्वोः समीपवर्त्तिन्यङ्गभेदे ततः इदमर्थे बाह्वादि० इञ् । औपबाहवि तत्सम्बन्धिनि त्रि० । सामीप्यादौ अव्ययी० । २बाहुसामीप्यादौ अव्य० ।

उपब्द पु०उपगतःशब्दः प्रा०स० पृषो० । "सोमाभिषवशब्दे "ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः"ऋ०७,१०४,१७, "उपब्दैः अभिषवशब्दैः" भा०

उपब्दि पु०उप+शब्द-इन् पृषो० । श्रोतुमर्हे शब्दे "न योरुपब्दिरश्व्यः" ऋ०१,७४,७, "उपब्दिः अश्वार्हः" भा० "मरुतां पृण्व आयतामुपब्दिः" ऋ०१,१६९,७, ततोऽस्त्यर्थे मतुप् । उपब्दिमत् श्रोतुं योग्ये शब्दयुक्ते "सशब्दमबिद्मत्" तैत्ति० "उच्चैर्घोष उपबिद्मान् त्वतस्य रूपम्"ऐत०ब्रा० । [सम्यग् भङ्गे २द्वैधीभावे च ।

उपभङ्ग पु० उप+भन्ज घञ् कुत्वम् । १युद्धादितः पलायने

उपभुक्त त्रि० उप+भुज-क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण न० उपमितं भूषणेन अत्या०स० । घण्टाचामरादौ "घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्तरे-दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्"पु० । उपचारशब्दे१२०२पृ०दृश्यम् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्विप् । आश्वत्थे यज्ञाङ्गपात्रभेदे स्रुचि "आग्नेय्युपभृत्"कात्या०१,३,३५,उपभृत्संज्ञका स्रुक् आश्वत्थी"कर्कः"पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानम्" ११०,६"सव्यउपभृत्" आश्व०गृ० ४,३,३ ।

उपभोग पु० उप+भुज-घञ् कुत्वम् । विषयसेवाजन्य सुखभेदे "स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु भोगफलः स्मृतः" दा०भा०स्मृ० । "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" मनुः भारतञ्च । "आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा" । "इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः" या०स्मृ० । "प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरत्" क्लृप्तोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या" रघुः भोगश्च विषयसंसर्गजन्यसुखभेदः । अधिकं भोगशब्दे वक्ष्यते । ततः अस्त्यर्थे इनि । उपभोगिन् तद्वति त्रि० "ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । भा० व० १९० अ० स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज-ण्यत् अनन्नार्थत्वे कुत्वम् । उपभोगयोग्ये वस्तुनि अन्ने तु न कुत्वम् । उपभोज्यमित्येव । "अस्तुत सा नागवधूपभोग्यम्" कुमा० । "किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च" पञ्चत० ।"विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयाचिनः । ते वै न्टपोपभोज्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च ह" भा० आश्व० ८५अ० ।

उपभोजिन् त्रि० उ+भुज-णिनि । उपभोगकारके ।"निष्ठ्याचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु" "उच्छिन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु" स्मृ० ।

उपम त्रि० उपमीयते उप+मा-घञर्थे क । १उपमेये । "पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि"ऋ०५,३,३ ।"उपममुपमेयमिव" भा० । उपमीयते समीपे क्षिप्यते मि-बा० ड । २अन्तिके निरु० "यत् केतुमुपमं समत्सु ऋ०७,३०,३।"उपमम-न्तिकम्"भा०।३अन्तिकस्थे त्रि०। दिवश्चिदन्तौ उपमा"ऋ० १०,८,१ । "उपमान् समीपस्थान्"भा०"राजासि कष्टेरुपमस्य वव्रेः" ऋ०४, ४२, १ ।

उपमद्गु पु० "अक्रूरःसुषुवे तस्मात् श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः" हरिवं० ३५ अ० इत्युक्ते श्वफल्कपुत्रे अक्रूरानुजे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे ।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र-ल्युट् । आमन्त्रणे कर्त्तव्यकरणाय प्रार्थनापूर्व्वकप्रवर्त्तनारूपे व्यापारभेदे । "भासनोपसम्भाषणज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" पा० । "उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्" सि० कौ० । २उपच्छन्दने । (खोसामदी) ततः अस्त्यर्थे इनि उपमन्त्रिन् । (खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्म्मसचिवे ।"इसना-मुपमन्त्रिणः" ऋ० ८,११२,४ । "उपमन्त्रिणः उपमन्त्र-

कान्तोनर्म्मसचिवा हसनामुपहासयुक्तां वाचमिच्छन्ति" भा०

उपमन्थनी स्त्री उपमथ्यतेऽनया उप+मन्थ—करणे ल्युट् ङीप् । अग्निमन्थनसाधनद्रव्ये "चतुरौदुम्बरो भवति औदुम्बरश्चमस औदुम्बर. स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्य्यां उपमन्थन्यौ" शत० ब्रा० १४, ९, ३, २१ ।

उपमन्यु पु० आयोदधौम्यशिष्ये ऋषिभेदे । "धौम्योनामायोदस्तस्य त्रयः शिष्या बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा० ३अ० तच्चरितञ्च तत्र वर्णितं यथा ।

"अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्योपमन्युर्नाम । तं चोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो ! गा रक्षस्वेति । स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो ! केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढमिति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्त्वा भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्व्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो ! सर्व्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते निवेद्य पूर्व्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो ! अहं ते सर्व्वं भैक्ष्यं गृह्णामि नचान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो ! भैक्ष्यं नाश्नासि नवान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गाः । तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति नचान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्त्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपे पपात । अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्य्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः त ऊचुर्वनङ्गतो गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्युः सर्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततोनागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्यो ! क्वासि वत्सैहीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन् कूपे पतित इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्म्यतः कूपे पतित इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्त्ताराविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिरृग्भिः" ।

अश्विस्तुतिमपवर्ग्य कथां समापयामास यथा "इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽशानैनमिति । सएवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतपूर्व्वमूचतुर्भगवन्तौ । नत्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति । ततस्तमश्विनावूचतुः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपोदत्त उपयुक्तः स तेनानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुष्व यथाकृतमुपाध्यायेनेति । सएवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति । तमाश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसि श्रेयश्चावाप्स्यसीति । सएवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभ्यवादयत आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह चैनं यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्व्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वाणि च धर्म्मशास्त्रा-

णोति एषा तत्रापि परोक्षोपमन्यो:"। उपमन्योरपत्यम् विदा० अञ्। औपमन्यव तदपतेत्र बहुत्वे तु तस्य लुक्। उपमन्यव: "उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्य:" "उपमन्यूनां वासिष्ठाभरद्वसिन्द्रप्रमदेति" आश्व०श्रौ०सू० १२'१५'१,२,

उपमर्द्द पु० उप+मृद–घञ्। १आलोडने, २हिंसने, पूर्व्वधर्म्मिविनाशनेन ३धर्म्मान्तरोत्पादने। यथा अस्तेर्भू: चक्षिङो वचि: स्या–तिष्ठ इत्याद्यादेशे। ४निष्पीडने "अन्यास्तु तावदुपमर्द्द सहास्तु भृङ्ग" सा०द०। धान्यादे: ५निष्पत्तीकरणे च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्द्दनमप्यत्रार्थे न०। कर्त्तरि ण्वुल्। उपमर्द्दक तत्कारके त्रि०।

उपमा स्त्री उप+मि–अ। १सादृश्ये, "अतुलोपमाभ्याम्" पा० उक्ते: तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी न तु तृतीया। "स्फटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" माघे तु सहार्थे तृतीया मल्लि०। २अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदश्च ३८६ पृ० विवृतिर्द्दश्या। न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये ३गवयादिशब्दशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४गवादिसादृश्यज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृति:। करणे बा० अ। ५उपमाने च। "अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपम:" रघु:। "यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता" गीता "यजते सोपमा दिव:" ऋ० १,३१,१५, स्वार्थे घञ्। औपम्य उपमाने न०।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिञ–क्षेपे–बा०अति। स्थूणायाम् वत्सबन्धनसाधने स्तम्भे "सानुमुपमादिव द्यो:" ऋ०६,६७,६,।"उपमीयते प्रक्षिपतेति इत्युपमात् स्थूणा" सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थ:" भा०।

उपमाति स्त्री उप+मि–क्तिन् वेदे नि०आत्। १उपमायाम्। "पूर्व्वीष्ट इन्द्रोपमातय:" ऋ०८,४०,८, लोके तु उपमितिरित्येव उक्तार्थे। उप+मीङ–बधे–क्तिन् बा०आत्। २हिंसने उपमातिवनि:। "रिषे धादस्याकं भूदुपमाति वनि:" ऋ०५,४१,१६, उपमातये वनति वनु व्याप्तौ इन्। हिंसनव्याप्त इत्यर्थ: उपमातिवनिर्हन्ता" भा०।

उपमातृ स्त्री उपमिता माता अवा०स०। १धात्र्याम् अमर:। सा हि मातृतुल्यं प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २मातृतुल्यासु मातृष्वस्रादिषु च। तास्च "मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रू: पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्या: प्रकीर्त्तिता" दायभा० वृह० स्मृ० उक्ता:। स्वस्रादिपर्य्युदासात् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। उप+मा–तृच्। ३उपमानकर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उपमाद त्रि० उपमादयति उप+मद–णिच् अच्। उपमादके हर्षजनके "देवानामुपमादमृष्व:" ऋ०३,५,५, "उपमादम् प्रमादकं यज्ञम्" भा०।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा–भावे ल्युट्। १सादृश्यज्ञाने। करणे ल्युट्। २सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियोगिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसिद्धस्योपमेयत्वम्। "उपमानमभूद्विलासिनाम्" कुमा० "उपमानमनुजामन्दीरुहाणाम्" माघ:। ३उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या०सू० दृत्त्योर्दर्शितं यथा "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" सू०। "प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादे: साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यतइत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं मन्यन्ते टीकाकृत: यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रह:। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयइति भाष्यं यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियतइत्यादि"।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्व्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा। "तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानमिति केचित्। सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्। तथा हि। सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्व्वस्य सर्व्वसदृशत्वापत्ते: स्वसदृशत्वापत्तेश्च सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च। न च व्यञ्जकभूय:सामान्याल्पभूयस्त्वाभ्यां तद्धीरिति वाच्यं बहुभिरल्पैश्च व्यज्यमानघटादौ ह्रासदृद्ध्योरदर्शनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेश्च। नापि संयोगवत् व्यासज्यवृत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्रयत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपितस्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्ग:। किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम्। नचैकैकव्यभिचारादनुगतरूपाभावादननुगतप्रत्यय: सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनुगतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्त्यविशेषवच्च स्वस्वलक्षणत्वात्तयोरुपपत्ते:। तच्च द्रव्ये न गुण: कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च सदृशाश्रय-

वृत्तित्वादेव तत्र व्यवहारः स्वाश्रयवैसादृश्येऽपि तत्र तत्प्रतीतेः। अतएव नाश्रयसादृश्यात्तत्, सामग्रीग्रहात्तत्, बाधकाभावादविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च। नापि सामान्यं तद्धि न सर्व्ववृत्त्येकमनभ्युपगमात् सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारानुपपत्तेश्च। अथ विजातीयत्वे सत्यवयवगुणकर्मवृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अतएव दूरस्थे प्रतियोगिनि भूयःसामान्यज्ञानान्न तत्र सादृश्यप्रत्ययः वनं, प्रासादतिवत् बहुत्वस्य समुदायस्यैकत्वादेकं सामान्यमिति धीप्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात् सामान्यबहुत्वाल्पत्वाभ्यां सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारः। यदुच्यते। "सामान्यान्येव भूयांसि तुल्यावयवकर्म्मणाम्। भिन्नं प्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते" इति साजात्येऽप्यरविन्दद्वयवत् यमजयोरवयवादिशून्ये गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्ययात् विसदृशयोः करभशरभयोस्तत्सत्त्वाच्च। नापि धर्म्यन्तरे धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मबाहुल्यम् असाधारणधर्म्मशून्यत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मसमानाधिकरणभूयोधर्मवत्त्वं वा त्रिचतुः पञ्चादिभेदेन भूयस्त्वस्याननुगतत्वात्। नापि कपिञ्जलवत्त्रित्वपर्य्यवसन्नं विसदृशयोरपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात्। तदुक्तं "एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिषु धर्मतः। एकैकवृत्तिसामस्त्यभेदादेकत्र चिन्ततेति"। अथ व्यावर्त्तकधर्मापेक्षया तद्गतधर्मबाहुल्यं सादृश्यबाहुल्यञ्च त्रिचतुरादिष्वनुगतं हस्तिमशकयोस्तु बहुव्यावर्त्तकं साधारणन्त्वल्पमतएव भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेन्न व्यावर्त्तकसमसङ्ख्येनाल्पेनागणितेनापि सादृश्यव्यवहारात्। किञ्च सामान्यान्याश्रयभेदेनाभिन्नानि सादृश्यन्तु भिन्नम्। सामान्यं निःप्रतियोगिकं तदनिरूप्यञ्च। सादृश्यन्तु सप्रतियोगिकं तद्धीव्यङ्ग्यञ्च। अथ भेदे सति तद्गतभूयःसामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च प्रत्याश्रयमन्यः सप्रतियोगिकश्चेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन तस्मात् सदृश इति स्यात् नतु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात्। नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति स्यात्, अवधौ हि तथाप्रतीतिप्रयोगौ न तु प्रतियोगिनि, अभावेऽपि घटान्नेति प्रतीतिप्रसङ्गात्। अपि च तद्धर्मवत्त्वं यदि सादृश्यं तदा तत्तातद्वत्त्वयोः सङ्करप्रसङ्गात्। तद्धर्मवत्ता हि तत्ता तदन्या च तद्वत्ता यदि च तत्त्वैव तद्वत्ता तदा तदेव तद्वदिति स्यात्। तथा च तद्धर्मवत्ताज्ञाने प्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् नतु तद्वदिति। एवं तद्वत्त्वैव हि तत्त्वेति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्याताम् गोगतसामान्ययोगित्वेन गोवत्तत्ताश्रयत्वात्। नापि विशेषः प्रत्यक्षत्वात्। न समवायः, वृत्तिमत्त्वात् इत्यतिरिक्तं सादृश्यम् यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुणं निर्गुणं वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा। आश्रितमपि सामान्यवन्निःसामान्यं वा सामान्यवत्त्वे स्पन्दोऽस्पन्दो वा निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा। इति यथायथं सप्तपदार्थान्तर्गतमिति तन्न व्यवहारानुपपत्त्या तद्बहिर्भावात् अन्यथैतादृशविकल्पेन सामान्यविशेषसमवायानामपि द्रव्यादित्रयधर्मात्तदन्तर्गतत्वं स्यादिति। उच्यते। असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यं यमजादिसाधारणं भेदाघटिततया च निरवधि, तद्गतबहुधर्मवत्त्वं तन्निरूप्यमिति तन्निरूप्यत्वमेव तस्य सप्रतियोगिकत्वं तथापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं न तु भेददीर्घादिवत्स्वावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्ययापत्तेः। बहुत्वञ्च त्रिचतुरादिसाधारणमिति नानुगमः। न चातिप्रसङ्गः हस्तिमशकयोरपि प्राणित्वसुखित्वदुःखित्वादिना सादृश्यात्। अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लादकत्वादिना चन्द्र इव मुखं, बहुक्षीरत्वादिना महिषीव गौरिति। बह्वल्पतद्गतधर्मवत्त्वेन सुसदृशमन्दसदृशत्वम्। अतएव गवये ग.सादृश्यं मन्दतद्धर्मवत्त्वमेव विवेचयति। वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसदृश्यं वराहेऽप्युक्तम्। तत्तद्धर्मवत्त्वेनोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्वमात्रेण दृष्टान्ते पक्षसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्षकाणाम्। न चैते गौणा मुख्ये बाधकाभावात्। तस्मात् केनचित् कस्यचित् क्वचित् सादृश्यं नत्वनुगतमस्ति॥ किञ्च यादृशबहुतद्धर्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यवहारनियामकमस्तु किमधिकेन। अन्यथा त्रिचतुरादित्वे तु व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्वमननुगतं स्यात्। व्यञ्जकमननुगतमपि वह्नौ प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यक्तीनां वैजात्यात् धूमालोकादौ वह्निव्याप्यत्वमेवानुगतम्। अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत् यादृशं तद्व्याप्यं तदेव तद्व्यवहारनिमित्तं न तु तद्गतबहुधर्मवत्त्वज्ञानं, न व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्मस्य बह्वल्पत्वज्ञानं विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च। 'अथ तद्गतबहुधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति व्यवहर्त्तव्यमधिकमिति चेन्न सादृश्यवत्तस्यापि सप्रतियोकत्वात् यत्तु, तत्तातद्वत्त्वयोः सङ्करः स्यादिति तन्न तत्त्वै

तद्धर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते। भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात्। नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्गोवदयमिति स्याज्ज्ञानमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वग्रहे समुच्चयः, एकत्र नानासम्बन्धावगमात्। तद्गोवृत्तिबहुधर्मज्ञाने भवत्येव शवलावद्धवलेति। तथाप्ययमपि शृङ्गादिमानिति समुच्चयधीः स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकत्रोभयसम्बन्धः समुच्चयोऽल्पगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात्

नवीनास्तु। विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तसादृश्यमनुभूयते न तु तद्द्वयमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्द्वयाभावे जातेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात्। नापि जन्यं धर्मान्तरमस्तीत्यधिकं सादृश्यमुपेयं तत्रापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकं विना कथं तत्र सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेनान्यथासिद्धिस्तदभावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः। तन्न उक्तं विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सदृशत्वापत्तेः किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं विहितहेतुक्रियाविशेषानुष्ठानादन्येषामप्यस्तीति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विलक्षणतास्ति तस्मादात्मनामानन्त्यात् अनादिनिधनत्वादुत्पन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्य्येष्वपि नह्यनुत्पन्नमुत्पन्नसमानजातीयं कार्य्यमस्ति। यच्च व्यक्तिनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम्। अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकग्रहे सर्वग्रहप्रसङ्गात्। प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम्। किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात्। न च सादृश्याभावस्तत्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्याभावत्वेनैव प्रतीतिर्विशब्दस्य निषेधार्थत्वादिति चेत्तर्हि गौरिव महिषीत्यत्र पावनत्वक्षीरवत्त्वादिना विवक्षितसादृश्यानाश्रये गवये वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गोसादृश्यं तदभावश्च। तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसादृश्ये। यत्तु तद्वृत्त्यनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः तत्र सदृशपदस्य विशेषे तात्पर्य्यात्। अन्यथा महिषेऽतिप्रसङ्ग इति तन्न तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः सहार्थौ वा सम्भवति। गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्यैवैतादृशधर्मवन्नान्यदित्यत्र तात्पर्य्यम्। यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्युद्धविशेषे तयोरेव युद्धान्तरमुपमानमिति। नन्वयं देवदत्तस्तदन्यो वा भवतु तत्सदृशस्तावदयमिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स एवायं न तु तत्सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ। न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं मुख्ये सम्भवति लक्षणाया अयोगात्। तस्मान्न पदार्थान्तरं सादृश्यमिति। स्यादेतत्। मा भूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानमुपमितिः। न चैतत्प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात्। न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वात्। अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात्। किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं विशेष्यस्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि तद्गतत्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात्। न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति। न हि गोसदृशो गवय एतद्विसदृशो गौरिति वाच्यम्। गवयनिरूपितगोसादृश्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात्। किञ्च तत्रार्थापत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं शक्यमित्युक्तम्। नन्वेवं करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि मानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यदि करभवृत्तिधर्म्माभावत्वं तदाऽस्मृते गवि प्राङ्नास्ति तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्म्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्म्माणां करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव। अथ तत्प्रतियो-

गिकैतन्निष्ठसादृश्ये भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यं वैधर्म्यञ्च ज्ञातमिति चेन्न विषयविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः। एतत्सदृश एतद्विधर्म्मा स इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात्। ननु प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षोहेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षोगौरवात् अन्यथातीतानागतव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न अतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः सत्त्वात्। अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गादिमत्त्वं तच्च गवये गोसदृशे भासमाने गवि भातमेव यद्वा गोगतशृङ्गित्वादेर्गवयगतत्वं गवये गोसादृश्यम् एवं तस्यैव गवयगतस्य गोगतत्वं गवि गोसादृश्यं तच्चेन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यस्यैकत्वेनेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् अयं न स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायामिवेति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादिज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश एतद्विधर्म्मा एतस्माद्दीर्घः स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्यासन्निकर्षे तद्गतलिङ्गाज्ञानात्। एवञ्च सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुपमानं प्रत्यक्षादिकं विनार्थादर्थापत्तौ पूर्वेषामुपमानतेति वार्त्तमेतत् तथा हि। परस्परसदृशं हस्त्यादिकं प्रत्यक्षमतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी। गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गोर्गवयगतसादृश्यवित्तिवेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् अन्यथा सादृश्ये गोरनन्वयापत्तिः यत्तद्भ्यां सामान्यतोव्याप्तिग्रहं विना एतत्सदृशः स इति फलासिद्धेः यत्तद्भ्यां व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत्। सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्म्मस्य किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथाऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गतिः। मनसैव चैतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वग्रहः प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं परामर्शे न प्रयोजकमित्युक्तम्। कीदृशो गवय इति जिज्ञासयां यथा गौस्तद्वद्गवय इति श्रुतोत्तरवाक्यस्य तथाभूते पिण्डे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानेऽयं गवयशब्दवाच्य इति मतिरुपमानफलम्। न चेयं वाक्यमात्रात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यापि प्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षमात्रात् अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात्। नापि तयोः समाहारात् स हि प्रमाणसमाहारो वा फलसमाहारो वा आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहारः समाहृतयो र्वा प्रमाणत्वं, फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारिरूपत्वात्। नान्त्यः वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापि इन्द्रियादिना तद्गतसादृश्यानुपनये समयपरिच्छेदासिद्धेः। फलसमाहारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। तत् किं तत्फलस्य प्रमाणबहिर्भाव एव अन्तर्भावे वा कियती सीमा। तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् अस्ति तर्हि सादृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः। न तस्मिन् सति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः। तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणमिति जरन्नैयायिकाजयन्तप्रभृतयः। तन्न वैधर्म्येऽनुपपत्तेः। यदौदीच्येन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिक्करभमतिदीर्घग्रीवं प्रलम्बचपलौष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति, तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ करभ इति प्रत्येति। तत्र किं मानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात् न च प्रमाणान्तरं सम्भवति। उच्यते। न तावदनुगतं प्रवृत्तिनिमित्तमुपलक्षणं विना, प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्ववादिनां शरीरविशेषे चैत्रादिपदवदेकैकशृङ्ग्याहिकया गवयपदशक्तिग्रहे गवयान्तरेऽपि सम्भवात्। नाप्यनध्यक्षे पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत्, अतएवानध्यक्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ बहिर्भावात् तद्वदेव। नापि योगनिर्व्वचनात् पाठकादिवत् सोपलक्षणे, अन्यथा पठिक्रियानुपहिते पठतिप्रयोगः स्यात्। अतस्तद्गुणज्ञानादियोगिनि शक्तिः। अवच्छेदकतया तूपलक्षणेऽपीति योगाभावात्। नाप्युपस्थितनिमित्तसङ्कोचनात् स्वर्गादिपदवत् तदभावात्। अतो गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युपलक्षिते गवयत्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः। अन्यथा फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुपस्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिरन्योन्याश्रयात् अथ वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः केवलमग्रे प्रत्यभिजानाति योगोसदृशो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न न हि सादृश्यमेव निमित्तमसम्मृतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् गौर-

वाच्यं नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव नोभयं स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेश्च । गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । नच यदा यद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं स्मृतं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं छेत्स्यति अध्ययनसमयगृहीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्य्यवदातस्य कालान्तरे नववाक्यस्येवास्य प्रागेव बोधितत्वात् पर्य्यवसित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चाद्गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोषः इत्यत्रेवान्वयो भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् एकारकसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्य्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरसहकारात् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थ एवान्वयायोग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंसर्गबलायातोऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्तु गवयपदाव्युत्पन्नं प्रति तद्व्युत्पत्तये वाक्यमाप्तेनोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं कल्प्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तन्निर्वाह्यं अनुमानस्यासिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञायेत शब्दादिति विशिष्टवाच्यताग्राहकमानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यन्निष्ठो धर्मो यत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवद्वाच्यत्वबोधतात्पर्य्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्यशब्दस्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवधृतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि साम्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । मैवं यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामग्रीतः समयपरिच्छित्तिर्भवत्येव न च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात् । अपि च धिक् करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यकस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थम् अयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्षणाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनस्यावगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरननुगमः तात्पर्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्वीजमस्तु लाघवादिति चेत् न धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति लाघवान्निर्णेयम् । तच्च प्रमाणसहकारि न च तस्यां दशायां प्रमाणान्तरमस्त्यतो यत् प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वग्रहेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च शक्तिमज्ञात्वा वृत्त्यन्तरं क्वापि अवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्यानवतारेणोपमानस्याप्यनवतारः । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेन्न तर्कस्यानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिग्रहमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थासिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यच्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेव्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छायां

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसहकृतेनान्यद्रव्यानाश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणग्रहस्य तद्विपर्य्ययस्य वा प्रमाणत्वात् बाधकानां पृथिव्याद्यैकैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं जन्यद्रव्यानाश्रितत्वं केन ग्राह्यम्, तथात्रापि गौरवाख्यतर्कसहकृतसामान्यतो दृष्टादिना प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ज्ञायते पश्चाद्व्यतिरेकी स्यात् क्वाप्यप्रमाणान्तरापेक्षयो पक्लृप्तप्रमासहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छायामेकैकबाधसहकृतपरापरबाधकैरेव तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्याद्न्यद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाहात् तर्कानवतारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च। न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तिरनुमिनुयादयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशकालावगतपिण्डवदिति वाच्यं न हि गोसदृशं ज्ञात्वाऽनेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य कीदृगिति तथा च यद्योगप्रायमाख्यानं तस्यैवार्थत्वं ततः,किं तेन। अथ लक्षणपरमिदं वाक्यं किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयोक्तव्यम् अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा हस्तीति चेन्न न हि हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञानत्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किंलिङ्गः इति प्रश्नार्थौ नह्यनेन लिङ्गमज्ञात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वमवगतं येन तदर्थः प्रश्नः। अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नो गवयपदं येन निमित्तेन वर्त्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेत्न हि तदनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं येन तथा स्यात् ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् वनं गतो द्रक्ष्यति तस्मान्निमित्तभेद एवायं प्रश्नः कीदृग् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्त्तते, गवयत्वस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्ट उपलक्षणं सादृश्यमाचष्टे पश्चाद्दृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाक्यं स्मरतस्तर्कसहकारेण गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानफलम्” इत्यन्तेन

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम्। तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डोगोसदृश इति तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम्। नचेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात्। नापि मदीया गौरेतद्गवयसदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम् एवंविधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च। तस्मादुपमानं मानान्तरम्”।

सां०त०कौ० तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा “उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरागमएव योऽप्ययं गवयशब्दो गोसादृश्यस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव। यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। अतएव स्मर्य्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नह्यन्यत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्”।

एतन्मतं च मणिकृता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमाणान्तरत्वं समर्थितम्। तदेतत् संक्षिप्य भाषा०उक्तं यथा “ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्। सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्। वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते। गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्”। अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्तिग्राहकता स्वीकृता यथा “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः”।

उपमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते उपमानप्रामाण्यव्यवस्थापके ग्रन्थभेदे उपमानशब्दे प्रायेण स ग्रन्थ उपन्यस्तः स एव ग्रन्थ उपमानखण्डत्वेन प्रसिद्धः।

उपमारण न०उप–मृ–णिच्-ल्युट्। वरुणप्रघासे यज्ञेऽवभृथोदकसमीपं गत्वा हविषोऽप्सु प्रक्षेपे “उपमारणप्रकारश्च शत०ब्रा०२,५,२,४६,उक्तः“तुष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचं

प्रत्यञ्चाति तयो वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां ते एवात्रापि स्यातामथास्यै वारुण्यै पयस्यायै क्षामकर्षमिश्रमादायावभृथं यन्ति वरुण्यं वा एतन्निर्वरुणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तूष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति'' ''यजमानयोर्यजमानतत्पत्न्योः । क्षामकर्षमिश्रं क्षामोऽतिपाकेन दग्धः पात्रे संसक्तः कष विलेखने कष्यत इति कर्षः क्षामश्चासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षस्तेन मिश्रं हविरादाय अवभृथमुदकं प्रति यन्ति एतत् क्षामकर्षमिश्रं हविः वरुणयम् । सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति तत्र न सामेति न ह्यत्रवरुणप्रघासे साम्ना किमपि प्रयोजनं क्रियते अवभृथ समीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति अप्सु प्रक्षिपति''भा०। एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या० २०,८,२१,सूत्रवृत्तौ ''अतः कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयोरह्नोः कर्त्तव्यमित्युक्तम्'' कर्केण ।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं यत् । प्रतिमासभवे पितृणां श्राद्धे ''विराड् वा इदमग्र आसीत्'' इत्युपक्रमस्य ''सोऽत्क्रामत् सा पितॄनागच्छत्तां पितरोऽघ्नत सा मासि समभवत् तस्मात् पितृभ्योमास्युपमास्यं ददति प्र पितृयाणं पन्थां जानाति य एवं वेद'' अथ०८,१०,१९ ।

उपमित् त्रि० उपसमीपे मीयते क्षिप्यते उप+मि-क्विप् । १उपनिखाते २उपस्थापयितरि च ''स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययन्थ'' ऋ०१,५९,१, ''उपमित् उपस्थापयिता यद्वा उपमिदुपनिखाता स्थूणेव'' भा० ३स्थूणायाम् ''स्वभायदुपमित्र रोधः'' ऋ० ४,५,१, ''उपमित् स्थूणा''भा० ''उपमितां प्रतिमितामथोपरिमितामुत शालाया विश्ववारायानद्धानि वि चृतामसि'' शालाभिमन्त्रणे, अथ० ९,३,१ । कर्त्तरि क्विप् । ४उपमाकर्त्तरि ।

उपमित त्रि० उप+मि-क्त । १सादृश्यानुयोगिनि । यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यानुयोगित्वात् ''उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'' पा० नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर उपमितः । अत्र समासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा व्याघ्रसदृशोनर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समासविधिशास्त्रे प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्व्वनिपातः । अनेन सूत्रेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+मि-क्तिन् । १उपमालङ्कारे सादृश्यज्ञानजन्ये गवयादिशब्दशक्तिबोधरूपे २उपमानफले बोधभेदे ''प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे'' भाषा० करणे क्तिन् । ३सादृश्ये च ''पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षम्'' सा० द०। ''तदाननस्योपमितौ दरिद्रता'' नैष०।

उपमेत त्रि० उपमास्युपमानभावं सर्व्ववृक्षेभ्योदीर्घत्वात् इतः २त० । शालवृक्षे वृक्षाणां मध्ये तस्य सर्व्वोच्चत्वात् अन्यस्योपमानतां प्राप्तत्वात्तथात्वम् । ''शालप्रांशुर्महाभुजः'' रघौ तस्योच्चतायामुपमानत्वं वर्णितम् ।

उपमेय त्रि०उपमीयतेऽसौ उप+मि-यत् । सादृश्यानुयोगिनि यथा चन्द्रइव मुखमित्यादौ मुखम् । ''अनन्यपुरुषैककुलोपमेयम्'' कुमा० ''भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिः'' । ''नवेन्दुना तन्नभसोपमेयम्''रघुः ''सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यमियं पुनः'' सा०द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कार भेदे । ३९८पृष्ठे विवृतिः ।

उपयज् पु०उप-यज-भावे वेदे विच् लोके तु क्तिन् । पशुयागाङ्गेयागभेदे ''त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि एकादश प्रयाजाः एकादशानुयाजा एकादशोपयजः'' शत० ब्रा० ३,८,४,४, इत्युपक्रमे ''अथ यदुजन्तमुपयजति तस्मादुपयजोनाम''इति तन्नामनिरुक्तिं प्रदर्श्य एकादश उपयजः क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्तृ पु० उप+यम-तृच् । विवाहकर्त्तरि पत्यौ । ''अथोपयन्तारमलं समाधिना'' कुमा० ''अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तम्'' रघुः ।२संयमनकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

उपयन्त्र न० उपगतं यन्त्रम् अत्या०स० । सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणोपाययन्त्रभेदे । यथा ''तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षट्प्रकाराणि तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, संदंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति'' विभज्य । ''उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिका पट्टचर्म्मान्तवल्कलतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति'' तानि दर्शितानि । ''एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा । सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं नियोजयेत्'' सुश्रु० ।

उपयम पु० उप+यम-अप् । विवाहे । ''कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना''सा०द० । उपयमस्य भेदादिकमुद्वाहशब्दे ११८१पृ०उक्तं तत्काल वरकन्यामेलकादि विशेषोनिरूप्यते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तरं

विवाहकालः मनुना "चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्" आयुर्द्वितीयभागे विवाहकाल उक्तः" कुल्लूकभट्टेन तु पूर्व्वापरविरोधमाशङ्क्य ब्रह्मचर्य्यकालोत्तरत्वमस्य समर्थितं यथा "चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्य्यकालोपलक्षणार्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न च "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्य्यन्तपरत्वम्, "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यमित्यादिना विरोधात् । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य्यकालं जन्मापेक्ष्याद्यं यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलिपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" (मनुः) इत्यनियतकालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव" । "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजोभार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्" मनुना समावर्त्तनोत्तरमेव विवाहकालोविहितः । समावर्त्तनकालश्च "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" मनुना षट्त्रिंशद्वर्षाद्युत्तरकालः उक्तः । स च शक्त्यपेक्षया युगभेदेन वा व्यवस्थाप्यः तथा च सत्ययुगे, ३६वर्षाः त्रेतायामष्टादश वर्षाणि द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदग्रहणकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कार्य्यं ततःसमावर्त्तनम् । युक्तञ्चैतत् मनुनासत्ये नराणां चतुःशतायुष्कत्वेन त्रेतायां त्रिशतायुष्कत्वेन द्वापरे द्विशतायुष्कत्वेन कलौ शतायुष्कत्वेन चोक्तेः आयुरुत्तमत्वादिभेदेन व्रतकालाधिक्यादि । अतएव "दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः" इत्यादिपुराणे कलौ आयुषोहीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्य्यनिषेधः । तत्रायं भेदः । "केशान्तः षोड़शे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" मनुना स्वस्वोपनयनद्विगुणितकालएव गोदानाख्यस्य केशान्तसंस्कारस्य विधानात् वेदव्रतरूपस्य वक्ष्यमाणस्य महानाम्न्यादिकेशान्तरूपस्यानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यतायाःसर्वनिबन्धृभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्वस्वोपनयनद्विगुणकालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नार्वाक् । तथा च ब्राह्मणस्य १६वर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशतेरुत्तरं विवाहकालः । अतएव रघौ वर्णितम् "अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् पिता"

शूद्राणान्तु "वैश्यवच्छौचकल्पश्चेत्युक्तेर्वैश्यधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः "त्रिंशद्वर्षोवहेद्भार्य्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे सीदति सत्वर' इति मनुना ब्रह्मचर्य्यरक्षणाशक्तौ सत्वरतोक्तेः अशक्तौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्यते इति भेदः । स तु न श्रेयानिति बोध्यम् । अतएव शु० त० रघुनन्दनेन । "अनूढभार्य्यः शूद्रस्तु षोड़शाद्वत्सरात् परमिति" शङ्खवचनार्थमीमांसायां 'तद्विशेषणेन न्यायवर्त्तिनां शूद्राणां षोड़शवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते" इति व्यवस्थाप्य तत्समर्थनाय वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति चकाराद्वैश्यधर्म्ममात्रस्यातिदेशमुक्त्वा अतिदेशेन शूद्रस्याप्युपनयनप्राप्तौ "विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदेति" ब्रह्मपु० तस्य विवाहस्यैवोपनयनस्थानीयतामुक्त्वा तत्कालाकाङ्क्षायां 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" या० स्मृतौ । उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्योपनयनकालापेक्षयाऽधिकालत्वं शूद्रविवाहस्योक्तम् । तत्रापि यथाकुलमित्यतिदेशेन षोड़शाद्वर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न प्रकृष्ट इत्यन्तेन उक्तरीत्यैव व्यवस्थापितम् । द्विजातिस्त्रीणान्तु यद्यपि हारीतेन "द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्य्या च, सद्योबधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबधूश्च यथा कथञ्चिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्य्यः" सद्योबधूनामप्युपनयनं विहितम् । तथापि तथा विधीयमान उपनयनेन वर्णभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति कथनात् विवाहकालस्यैव तत्कालता । वस्तुतः स्त्रीणामुपनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः 'पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीग्रहणन्तथा । पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः । स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्य्या विधीयते" इति । ननु यद्यपि कलौ मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः "वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रियेति" तेन कालभेदः सेत्स्यतीति सत्यम् अतिदेशोयमुपनयनधर्म्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनात् प्राक् कामचारकामवादकामभक्षणाद्याचाराणामदोषतास्ति तदनन्तरन्तूपनयनधर्माणां सन्ध्यास्नानादीनां प्राग्धर्मनिरसनपूर्व्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-

मपि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति विवाहस्य तु द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे काम-चारादिधर्मनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्या-दिक्रममनुष्ठानं भवेदिति। सर्ववर्णस्त्रीणां षड्वर्षोत्तरं विवाहकालः वक्ष्यमाणवचनात्। एवं वरकन्ययोः सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते। तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह "गुरुशु-द्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्। रविशु-द्धिवशाच्छुभोवराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः" मु० चि० पी०धा० व्या० "कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्टात् षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु, गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः। अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रवि-शुद्धौ विवाहः शुभः। तदाह च्यवनः। "षड्वदमध्ये-नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः। सोमोभुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्ततः पश्चाद् ताशन" इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते। तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनु-ष्याधिकारः षडब्दतः प्रागविवाहो न कार्य्यः। तत्र षड्व-र्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः। यदाह नारदः। "यु-ग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम्। एतत् पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्ययेनाशुभन्तयोरिति"। कश्यपः "वि-वाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः। अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः" इति। एवं च सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः। यथाह व्यासः "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृतेति"। अस्य फलभेदमाह वात्स्यः "गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददत् स्वर्गलोकमतःपरमसद्गतिम्"। प्राप्नोतीति शेषः। "गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात् पतिव्रता। रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत्। कन्या विवाहिता सम्पत्समृद्धा स्वामिपूजितेति"। ननु नववर्षीया रो-हिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्विवाहः कथं सम्भवति गर्भतोनवर्ष-ग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदवस्थ एव ये तु "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति" चण्डेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः। उच्यते। "युग्मेऽब्दे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्म्मायुषः सदा। भर्त्तुर्दृष्टा भवन्त्योजे निषेकाद्वात्र संशय" इति पराशरवा-क्याद्गर्भग्रहणं यथाऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा ज-न्मत इत्यपि। तत्र षष्ठवर्षानन्तरं जन्मतोविषमवर्षीयमा-सत्रयानन्तरं नव मासाः शुभाः। समवर्षीयमासत्रयञ्च। इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते गृह्यते इति युक्ता व्यव-स्थेति युक्तमुत्पश्यामः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपति-निबन्धे। "मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तोवात्स्यादयो गर्ग-वराहमुख्याः" इति। "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु वि-धवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-व्रतेति" चण्डेश्वरोक्तिस्तु साधिका। एवं नवमवर्षस्य युग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव। एवं विहितवर्षे यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाहः कार्य्यः गुरुशुद्धिस्तु "वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्वि-सप्तगः। श्रेष्ठोगुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयान्यत्र निन्दित" मु० चि० अभिहिता। यदाह गुरुः "स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः। वरस्यार्कबलं ग्राह्यमैन्दवन्तूभयो-रपीति" "सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मि-बलमेव। चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशोधयेल्लग्नमिति"! वराहोक्तेश्च। एतच्चावश्यकत्वार्थमभिहितम्। यदा द्वयो-रपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिग्रहः शुभदः। द्वयो-रन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्ध्या विवाह्यकालान्तरासम्भवे च तत्पित्रा-दिना पूजाङ्कारयेत् "रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ। चौरन्ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति" रा-जमार्त्तण्डोक्तेः। वराणां विवाह्यानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः। उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः शुभः स्मृतः अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता। यदा तु कन्या का-लातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः "दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्ज्जिता। तस्या-स्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहोमतः" इति। "ग्रहशुद्धि मब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम्। अर्वाक् दश-वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्" भुजबलः" सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते। "गोचरबलाभा-वेऽष्टकवर्गादिबलं ग्राह्यमित्याह नारदः "गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम्। यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजमिति" पी०धा०।

तत्रादौ अयननिरूपणम्। विवाहोपक्रमे "हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिनि क्षयङ्गते" राजमा०। "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपन-यनगोदानविवाहाः, विवाहः सर्व्वकालिक इत्येके" आश्व० गृ० १,४,१, सू०। सार्व्वकालिक इति दक्षिणायन-

कृष्णपक्षविषयः न तु अशुद्धकालपरस्तस्यानुपस्थितेः अयनपक्षयोरेव प्रक्रान्तत्वात्तद्विषयता सर्व्वशब्देन तथैव परामर्शयोग्यतया अन्यस्य चाप्रक्रान्ततया तेन परामर्शायोगात् । अत एव भुजबलभी० मलशुद्धिमित्यादिकं प्रागुक्तमभिधाय "एतदुपरन्तु विज्ञेयमङ्गिरोवचनं यथा । कालत्रये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहादौ प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता" इत्युक्तम् । ततश्च वर-कन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्षातीतत्वे मलशुद्ध्यादिर्नापेक्ष्यः समयाशुद्धिश्च उभयसाधारणत्वादपेक्ष्यैव । एतदेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तं ज्यो०त० "राजभये तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी । अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु" । "एतत्परमेव दशमासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः" राजमा० वाक्यम् "सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादय इति मिहिरवचनमप्येतत्परम् । वस्तुतः सार्वकालिक इत्यत्र तदासुराद्यधर्म्यविवाहविषयम् । प्रमि० "प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षसंज्ञाः कालेषूक्तेष्वेव कार्य्याः विवाहाः । गान्धर्वाख्यश्चासुरोराक्षसश्च पैशाचो वा सर्वकाले विधेयः" श्रीपत्युक्तेः "धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालस्यैव परीक्षणम् । नाधर्म्येषु विवाहेषु" इत्युपरिशिष्टोक्तेश्च । तत्र सौरादिमासनिरूपणम् "मिथुनकुम्भमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः । अलिमृगाजगते करपीडनम्भवति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि" मु०चि० । "मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ । मृगोमकरः अलिर्वृश्चिकः वृषः प्रसिद्धः अजोमेषः । एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि शुचेराषाढस्य त्रिलवे तृतीयांशे आषाढशुक्लप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्य्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितरराशिगते सूर्य्ये सति आषाढशुक्लदशम्यनन्तरं हरिशयने च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यपः । "उत्तरायणगते सूर्य्ये मीनं चैत्रञ्च वर्जयेत् । अजगोद्वन्द्वकुम्भालिमृगराशिगते रवौ । मुख्यं करग्रहं त्वन्यराशिगे न कदाचनेति" वशिष्ठः । "दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भद्वयुग्मनक्राख्यघटस्थसंस्थे । माघद्वये माधवशुक्रयोश्च मुख्योऽथ वा कार्त्तिकसौम्ययोश्चेति । घटस्तुला । शुक्रोज्येष्ठः सौम्यो मार्गशीर्षः मुख्यो विवाह इति शेषः । "आर्द्रोदयादूर्द्ध्वमिनस्य कार्य्यं नक्षत्रवृन्दे दशके कदाचित् । मासोक्तकर्मेतरमङ्गलाद्यं कुर्यान्न सुप्तेऽपि तथा सुरारौ" । एतेन हरिशयनात्प्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति । अत्र सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" इत्याद्युक्तेः । अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं केशवार्केण । "प्रायःसौरं मानमिष्टं विवाहे केचिच्चान्द्रं मानमाहुः फलेन । तस्मात् सम्यक् तत्फलाप्तिस्तदैक्ये सौरोमासः केवलः किञ्चिदूनः" इति । अस्यार्थः । कश्यपादिभिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्राशस्त्यम् । "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनोमत" इति वृद्धगर्गस्मरणात् । नारदादिभिस्तु "माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासाः शुभप्रदाः । मध्यमाः कार्त्तिकोमार्गशीर्षो वै निन्दिताः परे" इति चान्द्रा एवोक्ताः । एतत्प्राशस्त्यं च वशिष्ठेनोक्तम् । "उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रतं क्षौरमहोत्सवाद्यम् । पर्वक्रियावास्तुगृहप्रवेशः सर्वं हि चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति" । अतोद्वयोः सौरचान्द्रमासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षाश्रयणे मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं च मकरसंक्रान्तौ माघः, कुम्भे फाल्गुनोमेषे वैशाखः वृषे ज्यैष्ठः,मिथुने आषाढतृतीयांशः, तुलायां कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तरः, वृश्चिके मार्गशीर्षः, शुभ इत्यर्थः। केचित्तु चान्द्रमासं मुख्यमाहुस्तेनायमर्थः। फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणसद्भावेऽपि शुभः, चैत्रो निषिद्ध इति मेषसंक्रान्तिसद्भावेप्यशुभः । तदुक्तं विवाहवृन्दावने । "झषेण निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः । मध्याश्रितौ द्वावपि वर्जनीयावित्यादिवाचामियमेव युक्तिरिति" "अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव । न हि मेषसंक्रमः क्वचित् निषिद्धोऽस्ति। तदेतदविचारितरमणीयं कुतः ? यतोयन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं तस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । उक्तञ्च चूड़ारत्ने । "पौषेऽपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेषगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहुः करपीडनमिति" । किञ्च वशिष्ठवाक्ये "दिनाधिपे मेषवृषेत्यादौ, सौरचान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्मात् द्वयोरैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठामुख्याः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षिणायने विवाहं निषिध्य कार्त्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् अतएव कार्त्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन पृथगुक्तं

नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गर्गः “पुत्रोपेता तु कार्त्तिके धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्त्तृपरायणा”इत्युक्तवान् तदपि धनुःसंक्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्। हरिशयनात्प्रागाषाढ़तृतीयांशस्य मध्यमः हरिस्वापान्तर्गताः आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकाः पौषश्चैते निषिद्धाः। धनुषि पौषस्त्वत्यन्तं निषिद्धः। ‘मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे। क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म चेति” गार्ग्योक्तेः। अन्नमन्नप्राशनं विहितकालातिक्रान्तम्, क्षौरं चौलञ्च स्वतन्त्रम्‘यत्तूपनयनाङ्गं क्षौरं तस्य न निषेधः“चैत्रे मीनगते रवाविति” विहितोपनयनस्य विषयालाभात्। अथोत्तरार्द्धं व्याख्यायते। अलीति। अलिमृगाजाः प्राग्व्याख्याताः। एतद्राशिगते सूर्य्ये सति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि करपीड़नं भवति यथा वृश्चिके कार्त्तिकः मकरे पौषः मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थः इदं तु सौरमासग्रहिलानां मतम्। अतएवाधुनोक्तचूडारत्नस्थवाक्ये“कौप्याङ्कः करपीड़न”मित्युक्तिः। श्रीधरोऽपि। “पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगते यदा स्यात्। प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के इति तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा केशवमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्ष्यवश्यदेयकन्याविषयम्”। पी०धा०।प्रमिता० तु देशभेदात् मासभेदस्य ग्राह्यतोक्ता ‘तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रोमासः प्रशस्यते। अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः। विन्ध्याद्रेर्दक्षिणे भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते। उदग्भागे तु विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते। अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमानं प्रकल्पयेत्”। मासभेदे फलभेदमाह ज्यो०त० भुजवलः “आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजाः श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी” निर्ण०सि० व्यासः। “माघफाल्गुनवैशाखे यद्यूढा मार्गशीर्षके। ज्यैष्ठे वाषाढमासे वा सुभगा वित्तसंयुता। श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु” अत्राषाढस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र प्रतिप्रसवः प्रागुक्तः। अत्र जन्ममासादिनिषेधः “आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः। नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः”मु०चि० “यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स जन्ममासः जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासोवेत्युच्यते। इयमप्याद्यप्रकरणे“जन्मर्क्षमासतिथय”इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः, यस्मिन्नृक्षे जन्म तज्जन्मभं यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः। समाहारद्वन्द्वः आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्त्तोऽपि। तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः। “स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्यृक्षगणेषु चैवम्। नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कदाचित्”। क्षणो मुहूर्त्तः नारदोऽपि “न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः”इति। जन्मदिवसे जन्मतिथौ। आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने ‘जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः। तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति”पी०धा०।ज्यो०त० तु‘चाष्टौ च गर्गश्च्यवनो दशाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे क्षुरकर्णवेधे” तृतीयपादादि पाठः ‘अथेति द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्विवाहः तर्हि सुतप्रदो विबुधैः पण्डितैः प्रशस्यते। एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम्। सर्वथाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम्। केचित्“चेदनाद्यजनुषोरिति” पठन्ति। यदाह च्यवनः “जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि। जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभेति”। चण्डेश्वरः “जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये। जन्मलग्ने भवेदूढा दृढा सन्ततिसौख्यभागिति” एतच्चानाद्यगर्भविषयम्। “आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात्” पी०धा०। ज्यो०त०तु कन्याविषयमिदं न वरविषयम्। “उद्वाहस्य कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते”इति श्रीपतिवचनात् इति समर्थितम्। अथ ज्यैष्ठादिमासे विवाहे विशेषः। ‘ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठञ्चेन्नैव युक्तं कदापि। केचित्सूर्यं वह्निगं प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः” मु०चि० ‘पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि ज्येष्ठः इत्येतत्त्रिज्येष्ठम्। इदं ज्येष्ठत्रयमुच्यते। तत् कदापि नैव युक्तं नैव प्रशस्तम्। ज्यैष्ठे मासे ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहःकार्य इत्यर्थः। यदात्वेकतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमासेऽपि भवति। यदाह गुरुः ‘न ज्यैष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं नृनार्य्योः पाणिपीड़नम्। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेऽपि कारयेत्” इति। एतच्चान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठोवरस्य, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः। एकोज्येष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठमुत्तममेव यदाह वराहः ‘द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

मौ प्रोक्तावेक ज्येष्ठः शुभावहः । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतमिति"। पराशरोऽपि "अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठःपुत्रोवरो यदि। व्यत्ययोवा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः" इति । केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेऽपि वरकन्ययोर्ज्ज्येष्ठत्वमपि मध्यमाहुस्तदसत् । वधूवरान्यतरज्येष्ठताराहित्यं विवक्षितम् । तद्वाक्यं प्रागुक्तं। किन्तु जन्ममासज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्बधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः । यदाह गर्गः "ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः । विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि स्यान्निधनं तयोरिति" । तदेतदुक्तं ग्रन्थकृता "नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः" इति । ज्येष्ठत्रयनिषेधस्त्वतिदोषाधिक्यसूचनार्थः । (अतःपरं ज्येष्ठशब्दस्य ज्यैष्ठवाचकत्वं समर्थितम्) अथास्यापवाद उच्यते केचिदिति । सत्यावश्यकत्वे सूर्यं वह्निगङ्कृत्तिकास्थं प्रोह्य त्यक्त्वा ज्यैष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः इति केचिदूचुः एतच्च तुल्यन्यायत्वाज्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्यैष्ठे इति सामान्यतो मङ्गलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं यदाह भरद्वाजः "ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते । नोत्सवादीनि कार्य्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत्"। विशेषमाह स एव । "दशाहञ्चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं वृहस्पतिः । अर्कभोग्यानग्निभतो मुनिः त्र्याहं पराशर"इति । तन्त्रान्तरेपि ।"कृत्तिकास्थं रविन्त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् । व्रतबन्धविवाहञ्च चूड़ां कर्णस्य वेधनम् । ज्यैष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणं ज्येष्ठपुत्रगमिति" । अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्यैष्ठमासवन्मार्गशीर्षेऽपि मङ्गलकृत्यनिषेधमाह वात्स्यः । "मार्गशीर्षे तथा ज्यैष्ठे विवाहञ्चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च न कुर्वीत प्रयत्नतः" । भरद्वाजोऽपि "मार्गशीर्षे तथा ज्यैष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्" इति । (जेत्रा०त० । "आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः जेष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्" इत्युक्तम्) स्वयं च "ग्रन्थकर्त्रा ज्यैष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते इत्युक्तं प्राक्, कैश्चिद्ग्रहणं शिष्टाचाराभावं सूचयितुङ्कृतम्" पी० धा०। "सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनं न च निजकुले तद्वद्वा मण्डनादपि मुण्डनम् । न च सहजयोर्देये भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया" मु०चि०। "देहलीदीपन्यायेनात्रापि निजकुल इति सम्बध्यते निजकुले स्ववंशे सुतस्य परिणयाद्विवाहात् परतः सौरमासषट्कमध्ये सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन । "पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्र्याः कदाचिदा षण्मासात्कार्य्यमुद्वाहकर्मेति" । नारदोऽपि । "पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । कुर्य्यान्न व्रतमुद्वाहं मङ्गलाच्चापि मङ्गलमिति" (ऋतूनां सौरत्वात् सौरषण्मासवर्ज्जनमुक्तम्)अयञ्च निषेधः कुलपरोद्रष्टव्यः । यदाह वात्स्यः ।"स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिश्च । निर्गमादादितो न प्रवेशोहितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्त्तितश्च"इति । निजकुल इति । स्ववंशे पुत्रस्य कन्याया वा मण्डनाद्विवाहान्मुण्डनञ्चौलमुपनयनं महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयं समावर्त्तनं वा तद्वत् षण्मासान्तर्न कार्य्यम् । यदाहात्रिः "कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मण्डनान्न तु मुण्डनमिति" । तस्मान्मुण्डनान्मुण्डनं कार्य्यं तथा कन्याविवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य्य इत्यर्थः । यदाह नारदः । "मुण्डनान्मण्डनं कार्य्यं मण्डनान्नैव मुण्डनमिति" । वसिष्ठः "पुत्रीविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्मेति" नचेति, सहजयोः सोदरयोर्भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न देये नोद्वाह्ये । उक्तं च नारदेन "नचैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके । नूनङ्कदाचिदुद्वाह्ये नैकदा मुण्डनद्वय मिति" "एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोरिति" वसिष्ठोक्तेश्च । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनैकस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । "न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचनेति" वसिष्ठोक्तेः नारदोपि । "प्रत्युद्वाहोनैव कार्य्योनैकस्मै दुहितृद्वयमिति" । प्रत्युद्वाहोविनिमयविवाहः मत्पुत्राय चेत्त्वया कन्या दीयते तदा मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः । (परिवर्त्त) एतादृशः पणबन्धोभगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः । सुतश्च सुतश्च सुतौ सरूपाणामित्येकशेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ब्ववदेकशेषः । सुता च सुतश्च सुतौपुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सुतौ च सुते च इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अत्रापि पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्म्मधारयः । तेषां सोदरभ्रातृणां विवाहः अब्दार्द्धे वर्षार्द्धे सौरषण्मासमध्ये न कार्य्यः । यदाहनारदः "विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्" । विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एकमातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य्यं

इत्यर्थः । तथा च इद्धमनुः "एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरु-षस्त्रियोः । न समानक्रियाङ्कुर्यान्मातृभेदे विधीयते" इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषिद्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति सावकाशकालद्योतनाय । षण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्य्या । "विवाहस्त्वेक-जन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदीति" नारदवाक्यखरसात् । पराशरोऽपि "एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि । पाणिग्रहोभवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेदिति" तुल्यन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्य्यत्वात् तयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः "नैकदा मुण्डनद्वयमिति" वशिष्ठोक्तेः । एकदा एकस्मिन्वर्षे मुण्डनञ्चौलमुपनयनं वा" "पुत्री-परिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्रस्यान्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति स्मरय इति" गर्गवाक्यन्तु भिन्न मातृविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यखरसात् । "समानापि क्रिया कार्य्या मातृभेदे तथैव च । विवाहे दुहितुः कार्य्यो न विवाहश्चतुर्दिनमिति" नारदोक्तेश्च । वशिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः । "एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्य्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति" । चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्रयम् । तदुक्तं च्यवनेन । "आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहस्य शुभप्रदः । मातृभेदे बुधैरुक्तो मातरैक्ये न कर्हिचिदिति" । एवं स्थिते भिन्नोदरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्य्यम् । किन्तु गृहभेदादाचार्य्यभेदाद्वा कार्य्यं यदाह वशिष्ठः । "द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैश्च । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्य्यविभेदतोऽपि" इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्त्वपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यमलजातयोरुक्तनिषेधो नास्ति । "एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरञ्चैव विवाहञ्च मौञ्जीबन्धनमेव चेति" पराशरोक्तेः । क्षौरञ्चौलम् । भट्टकारिकायां च "एकस्मिन् वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति" । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । "जन्म-ज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्राह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता मतेति" मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वम् । "यस्य जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं मुखम् । सन्तानः प्रथमश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितमिति" । सन्तानोवंशः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकृत्ये पितृक्रिया श्राद्धक्रिया न कार्य्या विशेषेणानभिधानात् कुलेऽयं निषेधः मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति" नारदोक्तेः । अमङ्गलं श्राद्धम् । तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्य्यमित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य्य विवाहादिमङ्गलं कृत्यं कार्य्यमित्यर्थः" पी०धा० । "बध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथ वा सूतकनिर्गमे परैः" मु०चि० "निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि बध्वाः कन्यायास्तथा वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपूरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं ततः शान्त्या स्वनुष्ठितया विवाहः सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतिचन्द्रिकायाम् । "कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्य्यं नारीवैधव्यदं भवमिति" । विशेषमाह मेधातिथिः । "पुरुषत्रयपर्य्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत् तथा मुण्डनमण्डने" । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं यथोक्तं माण्डव्येन "अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं माससम्मितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते" इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः । "वरबध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलञ्च महाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पितामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्न तद्भवेत्" । अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह माण्डव्यः "वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पितुराशौचमब्दं स्यात् तदर्द्धं मातुरेव हि । मासत्रयञ्च भार्य्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः" । दैवज्ञमनोहरे विशेषः "प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्ज्जयेत् । विवाहस्तु तत: पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्यतीति" मेधातिथिः । "दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च । उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे । यः करोति शुभं तावद्विघ्नं तस्य पदेपदे" इति । अथावश्यकत्वेऽपवादमाह्वाथवेति । "स्ववर्णपुरस्कारेणाशौचनि-

गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च स्वनुष्ठितया विवाहः कार्य्य इति परैराचार्य्यैरिष्यते। यदाह मेधातिथिः। "प्रेतकार्य्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियामिति" ज्योतिःप्रकाशेऽपि। "प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्योविवाहोमासमन्ततरा। शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुधः" इति। सत्यावश्यकत्वे स्वस्वाशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि शान्तिं विधाय विवाहः कार्य्य इत्यर्थः पी०धा० "चूडा व्रतञ्चापि विवाहतोव्रताच्चूडा नेष्टा पुरुषत्रयान्तरे। वधूप्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः षण्मासतोवाऽब्दविभेदतः शुभः सु०चि० "चूडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दात् महानाम्न्यादिसमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुषत्रयान्तरएव नेष्टम्। तथा व्रतादुपनयनाच्चूडा पुरुषत्रयपर्य्यन्तं नेष्टा। तथा वध्वाः स्नुषायाः कन्यायाः विनिर्गमोऽपि पुरुषत्रयपर्य्यन्ते नेष्टः एतन्मूलवाक्यं "पुरुषत्रयपर्य्यन्तमित्यादि""आदौ चौलं ततो मौञ्जीत्यादि"च प्राग्लिखितम्। तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं दोषः। स चायं दोषः पुरुषत्रये षण्मासपर्य्यन्तमेव अतः षण्मासत इति मासषट्कानन्तरमयं व्यत्यस्तोऽपि विवाहादिः सर्व्वोविधिः शुभः। एतन्मूलवाक्यम् "कुले ऋतुत्रयदर्व्वाक्" इत्यादि प्रागुक्तम्। अत्रापवाद उच्यते वेति अथवाऽब्दभेदात् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि शुभः। यथा माघे मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः। तदुक्तं संहितासारावल्याम् "फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने। भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्त्तुत्रयविलङ्घनमिति" अत्र फाल्गुनपदं प्राग्वर्द्गतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणं तत्र कैमुतिकन्यायेन यत्र स्वल्पकालान्तरं तत्रापि निषेधाभावस्तत्रोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अब्दभेदस्यैव प्रयोजकत्वात्" पी०धा०। अथ प्रसङ्गान्मूलादिषूत्पन्नयोर्बधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वमाह "श्वश्रूविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निर्ऋतिजौश्वशुरं हतश्च। ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजञ्च शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री" सु०चि०। "अहिजावाश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्र्वाः साक्षाद्भर्त्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः तथा निर्ऋतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं हतोमारयतः। उक्तञ्च वसिष्ठेन "नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा साक्षादवश्यं श्वशुरं निहन्ति। तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलत्रमिति" अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम्। सुतः सुता वेति पूर्व्वोक्तेः "मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति"नारदोक्तेश्च तस्य श्वशुरस्याङ्गनां पत्नीम्। वरस्य कन्याया वा साक्षान्मातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः। तदेव स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन। "जनकं जननीं हन्ति भर्त्तुर्मूलाहिधिष्ण्यजा"। तुल्यन्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षान्मातरम्। ज्येष्ठेति ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्नकन्या स्वधवाग्रजं भर्त्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हन्ति। शक्राग्निजा विशाखानक्षत्रोत्पन्नकन्या देवरस्य भर्त्तुः कनिष्ठबन्धोर्नाशकर्त्री भवति"। यदाह वसिष्ठः। "सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरमिति"। हन्तीत्यनुवर्त्तते। नारदोऽपि। "ऐन्द्री पत्यग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति"पी० धा० अत्र विशेषः"द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा। मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ"। सु०चि० 'द्वीशं' विशाखा। यदाह च्यवनः। "विशाखा तुलयायुक्ता देवरस्य शुभावहा। विशाखा वृश्चिकोद्भूता देवरं हन्त्यसंशयमिति"। वृद्धनारदोऽपि "न हन्ति देवरं कन्या तुलाभिस्त्र्यद्द्विदैवजा। चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत्"। तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फलित" इत्यर्थः। मूलेति। तयोः श्वशुरश्वश्र्वोः मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरसौख्यदौ। आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं नारदेन। "सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजः। तदन्त्यपादजोनैव तथाऽऽश्लेषाद्यपादजः" अत्र पुंस्त्वमविवक्षितं हेतुः स एव"पी०धा०। इति बधूवरयोः सामान्यतोगुणदोषविचारः

अथ बधूवरयोर्मेलकम्। तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र केचिद्दश कूटान्याहुः। तदाह नारदः। "दिनं गणञ्च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च। राशिराश्यधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः"। "पुनश्च वर्णकूटञ्च माहेन्द्रं वा ततः परम्। एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः प्रकीर्त्तिताः"। अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः। यदाह गर्गः "माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम्। स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम्। राशिराश्यधिपाख्ये च वेधौ नाड्याख्यकूटकम्। भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम्। योगिनीगोत्रकूटन्तु कूटान्यष्टादशैव तु। दम्पत्योर्वृद्धिकारीणि यत्नाच्चिन्त्यानि शास्त्रतः"इति। तत्र दशादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणानि आह पी०धा०

"वर्णोवश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम्। गणमैत्रम्भकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः" मु०वि०।

"एते राशिकूटभेदवर्णादिमैत्र्यां सत्यां गुणाधिका एकादिगुणाधिकाः स्युः। वर्णमैत्र्यामेकगुणः, वश्ये द्वौ गुणौ, तारायां त्रयोगुणाः, योनिमैत्र्यां चत्वारः, ग्रहमैत्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, सद्भकूटे सप्त, नाडीभेदेऽष्टौ इत्यर्थः। तदुक्तम् "वर्णोवश्यं तारा योनिग्रहभकूटनाडिकाश्चेति। ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्घटने" इति। दैवज्ञमनोहरेऽपि। "नाड़ीभेदे गुणा अष्टौ सप्त सद्राशिकूटके। षट् गुणा गणमैत्र्याञ्च सौहार्दे पञ्चकं तयोः। योनिमैत्र्याञ्च चत्वारस्त्रयस्तारावले गुणाः। वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्णएकः प्रकीर्त्तितः इति" पी०धा०। तत्रादौ वर्णकूटमाह

"द्विजाझषालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽङ्घ्रिजाः। वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः" मु०चि०।

"मीनवृश्चिककर्कराश्योर्द्विजाः ब्राह्मणाः। ततोऽनन्तरमन्ये मेषसिंहधनूराशयोनृपाः क्षत्रियाः। वृषकन्यामकराविशो वैश्याः। मिथुनतुलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः शूद्राः। ततश्च वधूवरराश्योर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकाद्वधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बुधैर्न शस्यते। किन्तु समा हीना वा शस्यत इत्यर्थः। यदाह नारदः। "झषालिकर्कटाविप्रास्तदूर्ध्वाः क्षत्रियादयः। पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम्। वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान्। विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्त्ता विनश्यति"। अत्रैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे। "एकोगुणः सदृग्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे। हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याहुः सदृशे दलमिति। दलमर्द्धम्। पी० धा०। अथ वश्यकूटम्।

"हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः। सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत्" मु० चि०। "नरराशयो मिथुनकन्यातुलाः एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः ननु मनुष्याणां जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः सहावस्थानाभाव इत्यत आह तथेति। एषां नरराशीनां जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः। सिंहस्य वशे अलिं वृश्चिकं विना सर्वे राशयोवश्याः अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां स्थलचराणां चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यं, नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः "वश्यास्त्यक्त्वा राशयोऽन्ये नृभानां सिंहस्तस्याऽप्येवमन्ये विधेयाः। कीटन्त्यक्त्वा लोकतोन्यत्प्रसिद्धम् वश्यावश्यं नैव तोयालयाल्योः" तोयालया जलचराः अलिश्च ते परस्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०

"सख्यं वैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः। वैरे भक्ष्ये गुणाभावोद्वयोः सख्ये गुणद्वयम्। वश्यवैरे गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽर्द्धक इति" यद्यपीदं वधूवरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सख्यावश्यकत्वे वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु विपरीतं "वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्यनेन" समानन्यायत्वात् "अन्योन्यवश्यत्वे तूत्तममेव" पी०धा०। अथ ताराकूटम्।

"कन्यर्क्षाद्वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि। गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत् स्मृतम्" मु०चि० "कन्याजन्मनक्षत्रात् वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्ततोऽवगतेऽङ्के नवभिर्भक्ते यदवशिष्टं तच्चेत् त्रिपञ्चसप्तमितम्भवेत्तदाऽसत् अशुभदं स्मृतमन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितञ्चेत्स्यात्तदा शुभमित्यर्थादुक्तम्भवति यदाह नारदः "स्त्रीभमारभ्य गणने नवपर्य्यायतः क्रमात्। जन्मत्रिपञ्चसप्तस्थम्पुम्भं स्याद्दरनाशनम्। पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभञ्जन्मादिके स्थले। स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत्" दिनकूटं ताराकूटम्। शार्ङ्गीयेऽपि "नरर्क्षाद्गणयेद्यावत्कन्यर्क्षङ्कान्यभादपि। वरभं नवहृच्छेषास्ताराः सन्ति परस्परम्। त्यक्त्वा त्रिपञ्चसप्ताख्याः शेषोद्वाहे मिथः शुभाः" इति यत्तु कश्यपेन "गणयेत्कन्यकाधिष्ण्याद्यावत्या वरजन्मभम्। जन्मत्रिपञ्चसप्तर्क्षं हित्वाऽन्यर्क्षं शुभप्रदमिति"। कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता। अत एव "भीरुभाद्चलपञ्चतृतीयाः शोकवैरविपदेव च तारा" इति केशवार्केणाप्युक्ता सा त्वावश्यकद्योतनार्था। तथाहि। द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभञ्चेच्छुभमेवाशुभञ्चेदशुभमेव तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्रीनक्षत्राद्वरनक्षत्रं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भावः। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०। "एकतोलभ्यते तारा शुभा चैवाशुभाऽन्यतः। तदा सार्द्धो गुणश्चैव ताराशुद्ध्या मिथस्त्रयः। उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति" अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेत्युक्तम्। तद्ग्रन्थकृता एकनक्षत्रे तावत् "राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षन्द्वयोः

स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मन्तथैवेति” वक्ष्यमाणत्वान्नोक्तम् । दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः । सद्भकूटे तु दोषाभावएव”। पी०धा०योनिकूटमाह“अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः, सिंहोवस्वजपाद्भयोः समुदितोयाम्यान्त्ययोः कुञ्जरः । मेषोदेवपुरोहितानलभयोः कर्णाम्बुनोर्वानरः,स्याद्वैश्वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः । ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरङ्ग उदितो मूलार्द्रयोःश्वा तथा, मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोन्दुरुः । व्याघ्रोद्वीशभचित्रयोरपि च गौरार्य्यमणबुध्नर्क्षयोर्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत्” मु०चि० “अश्विनीशततारयोर्हयः अश्वयोनिरुक्तः१ स्वातीहस्तयोः कासारोमहिषः२ । वस्वजपाद्भयोर्धनिष्ठापूर्व्वाभाद्रपदयोः सिंहः३ । याम्यान्त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुञ्जरोहस्ती४ । पुष्यकृत्तिकयोः मेषः५ कर्णाम्बुनोः श्रवणपूर्व्वाषाढयोर्वानरःस्यात्६ । उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः ७। चान्द्रं मृगः अब्जयोनिर्ब्रह्मा तद्भं रोहिणी तयोरहिः सर्पः८। ज्येष्ठानुराधयोः कुरङ्गो हरिणउदितः९। मूलार्द्रयोःश्वा कुक्कुरः१० । तथा पुनर्वसुश्लेषयोर्मार्जारः ११ । मघापूर्व्वाफल्गुन्योरुन्दुरुर्मूषिकः१२। द्वीशं विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्रः१३। आर्य्यमणम् उत्तरफल्गुनी बुध्नर्क्षमुत्तरभाद्रपदा तयोर्गौः१४। तत्फलमाह पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे श्लोकचरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः । यथा । “अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः” इतिपादस्तत्रोक्तयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः ।“अश्वेभमेषभुजगद्वयकुक्कुरौतुमेषौतुमूषकमथोन्दुरुगोलुलापाः । शार्दूलसाहिषगवारिमृगद्वयं श्वा कीशोऽथ बभ्रुयुगकीशगवाश्वसिंहाः । गौःकुञ्जराविति यथाक्रममाश्विनादिभानाम्भवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः”। लुलापो महिषः, गवारिर्व्याघ्रः कीशोवानरः बभ्रुर्नकुलः।“बभ्रूरगं श्वैणमिभेन्द्रसिंहमोत्वाखुसंज्ञन्त्वजवानरौ च । गोव्याघ्रमश्वोत्तरमाहिषञ्च वैरं न्दनार्य्योर्नृपमन्त्रयोश्चेति” एतत्फलं सापवादमाहात्रिः । “एकयोनिषु सम्पत्त्यै दम्पत्योः सङ्गमः सदा । भिन्नयोनिषु मध्यःस्यादरिभावो न चेत्तयोः । योनेरभावे नोद्वाहः स तु कार्य्यो वियोगदः । राशिर्वश्यञ्च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक्”। अत्र गुणविभागोदैवज्ञम० “अष्टाविंशतितारार्णां योनयस्तु चतुर्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रञ्च विवाहे नरयोषितोः । महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् । मैत्रे चैवातिमैत्रे च खेन्दुद्वित्रिचतुर्गुणाः” पी०धा०। अथ ग्रहमैत्री “मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ, सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवी मित्रे, न चास्य द्विषत् । शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यसूर्य्याः, बुधः शत्रुः, शुक्रशनी समौ च, शशभृत्सूनोः सिताहस्करौ । मित्रे, चास्य रिपुः शशी, गुरुशनिक्ष्माजाः समा, गोष्पतेर्मित्राण्यर्ककुजेन्दवोबुधसितौ शत्रू समः सूर्य्यजः। मित्रे सौम्यशनी, कवेःशशिरवी शत्रू, कुजेज्यौ समौ । मित्रे शुक्रबुधौ,शनेः शशिरविक्ष्माजा द्विषोऽन्यः समः”मु०चि०

एतत्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः “अन्योन्यमित्रं शस्तं स्यात् सममित्रं तु मध्यमम् । उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शात्रवं स्मृतम् । शत्रुमित्रञ्च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं दम्पत्योर्विरहप्रदम्”अस्यापवादस्तत्रैव “राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ, तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः शुभमिच्छता । अत्र गुणभेदो दैवज्ञम० । “ग्रहमैत्र्यं सप्तविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम्। चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्येत्रयो गुणाः । मित्रवैरे गुणस्त्वेकः समवैरे गुणार्द्धकम् । परस्परखेटवैरे गुणश्शून्यं विनिर्द्दिशेत् । असद्भे सममित्रादौ व्येका ग्राह्या यथोदिताः”पी०धा०। अथ गणकूटम् । “रक्षोनरामरगणाः क्रमतोमघाहिवस्विन्द्रमूलवरुणानलतक्षराधाः। पूर्वोत्तरात्रयविधातृयमेशभानि मैत्रादितीन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि” मु० चि०।

“क्रमतः रक्षोनरामरगणाः वाक्यत्रयेणोच्यन्ते । मघा प्रसिद्धा अहिरश्लेषा वसुर्धनिष्ठा इन्द्रोज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धं वरुणः शततारका अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्षोगणः । पूर्वात्रयम् उत्तरात्रयं चेत्येवं षड्भानि विधाता रोहिणी यमोभरणी ईशः आर्द्रा एतानि भानि नरगणोमनुष्यगणः। मैत्रमनुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्दुर्मृगः हरिः श्रवणः पौष्णं रेवती मरुत् स्वातिः लघूनि अश्विनीहस्तपुष्याणि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह नारदः । “रक्षोगणः पितृत्वाष्ट्रद्विदैवत्येन्द्रतारकाः । वसुवारीशमूलाहिकृत्तिकाभियुतास्ततः । तिस्रः पूर्वोत्तराधातृयमाहेशतारकाः । इति मर्त्यगणोज्ञेयः स्याद-

मर्त्यगणः परे। हयादित्यार्कवाय्वन्त्यमित्राश्वीज्येन्दुतारकाः" पी०धा०। फलमाह। "निजनिजगणमध्ये प्रीतिरत्युत्तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा। असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र" मु०चि०। "असुरमनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वान्यतरस्य वेत्याकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नाशः, यदाह नारदः। "दम्पत्योर्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा। मध्यमा देवमर्त्यानां रक्षोनॄणां तयोर्मृतिः" कश्यपः "स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरमर्त्ययोः। मर्त्यराक्षसयोर्वैरमसुरासुरयोरपीति" अयमर्थः पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्यन्तदा मृत्युः। तथा पुरुषोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा वैरं वैपरीत्ये मृतिः। उक्तञ्च। "राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति मानुषः। मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः"। शार्ङ्गीये। "रक्षोगणः पुमान् स्याच्चेत्कन्या भवति मानवी। केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तञ्चोऽपीह नेच्छतीति"। एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०। "षड्गुणा गणसादृश्ये पञ्च स्युः सुरमानुषे। नार्या देवोनरः पुंसश्चत्वारोवा गुणास्त्रयः। देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः। पुंसी रक्षोगणो यत्र नार्यादेवोऽथ वा नरः। गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणोग्राह्योऽन्यथा न हीति"। अस्यापवादमाह गर्गः। "ग्रहमैत्री च राशीशोर्विद्यते नियतं यदि। न गणाभाव जनितं दूषणं स्याद्विरोधनम्"। अत्रिरपि। "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदोषेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः"। अमुं परिहारं ग्रन्थकृदग्रे वक्ष्यति। मनुरपि। "ग्रहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाड़ी पृथक् तयोः। विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरोनरः" इति पी०धा०। रज्जुकूटमन्यत्र द्रष्टव्यम्। अथ भकूटम् "मृत्युः षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे। द्विर्द्वादशे निधनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत्" मु०चि०। "स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं षष्ठाष्टमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः। यथा मेषकन्ययोः वृषधनुषोः। एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात्। यथा सिंहधनुषोः एवं द्विर्द्वादशे सति निर्द्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात्। यथा मेषवृषयोः अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समसप्तमे वा सति सौख्यकृत्पाणिपीडनं स्यात्। यदाह नारदः "षट्काष्टके मृतिर्नन्दनवमे त्वनपत्यता। नैःस्वं द्विर्द्वादशेऽन्येषु दम्पत्योः प्रीतिरुत्तमेति"। अत्र विशेषोज्योतिःप्रकाशे। "पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च। द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्फे स्थिता धनवती पतिवल्लभा चेति"। अन्यच्च। "मृगः कुलीरेण घटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात् समसप्तकोयम्। तुला मृगेणाथ वृषेण सिंहो मेषेण कर्कीमिथुनेन मीनः। चापेन कन्या घटभेन चालिर्दौर्भाग्यदैन्ये दशतुर्यकेऽस्मिन्निति" पी०धा०। अत्रापवादः "प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभोऽथो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि। अन्यर्क्षांशपयोर्बलित्वसखिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः" मु०चि०। "प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि द्वयोःस्त्रीपुरुषराश्योरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा। नवमपञ्चमे त्वेकाधिपत्याभावः। द्विर्द्वादशे मकरकुम्भयोः। अथवा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्र्ये परिणयः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ, नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ। द्विर्द्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ। यदाह वशिष्ठः "द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा षट्काष्टके राक्षसयोषितोर्वा। एकाधिपत्ये भवनेशमैत्र्ये शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति" राजमा०। "भवेत्त्रिकोणे बहुपुत्रवित्तं द्विर्द्वादशे चार्थमुपैति कन्या। षट्काष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे ग्रहमैत्रीभावे" इति एकाधिपत्येपीति शेषः। अतएव ग्रहमैत्र्यैकाधिपत्याभावे वैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति। यदाह नारदः "वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्घटमीनयोः। चापोक्षयोर्नृयुक्कीटभयोः कुम्भकुलीरयोः। पञ्चास्यमृगयोर्जन्मराशेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः" इति। उक्षा वृषः चापोक्षयोरित्यकारान्तनिर्देशश्छान्दसः। एतद्भिन्नं मित्रषट्काष्टकमित्याहुः। तदुक्तं जगन्मोहने "मित्रषट्काष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः। कर्किचापभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः। कन्यकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नादेव वर्जयेदिति"। एवञ्च ग्रहमैत्र्याभावे वैरनवपञ्चममित्याहुः। तथा च शार्ङ्गधरीये शुक्रः। "मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते। मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपञ्चमे" इति। एतादृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैश्चित् यथा ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधरः। "वरबध्वोर्मिथःपित्रोर्जीविता-

स्त्विनाशकृत् । त्रिकोणमीनकीटाढ्ये न स्यादन्यत्र दोषदमिति" । एतत्फलमनार्षत्वादुपेक्ष्यम् । इतोऽन्यच्च मेषसिंहादिकं नवपञ्चमं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रं नवपञ्चममिति ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रनवपञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रो मित्रमेव चन्द्रस्य तु गुरुः समोऽपि मित्रमिव "अपदोषतैव विगुणस्य गुणः" इति न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः स्यादिति चेत् उच्यते यत्र ह्येकस्य मित्रत्वमपरस्य समत्वन्तत्र दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत्र तूभयोरपि ग्रहमैत्री तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृतिः । अयञ्च परिहारो वरवध्वोर्मातृपित्रोरित्यस्यापि दोषान्तरस्य सत्यसति वा समूलत्वे नाशको भवति तुल्यन्यायत्वात् । मृतमातापितृकयोस्तु वरवध्वोर्नायं दोषोन्मेषः एवं द्विद्वादशेऽपि । तथा जगन्मोहने वसिष्ठकश्यपौ । "द्विद्वादशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु । मेषाद्ययुग्मराशौ तु निर्द्धनत्वं न संशयः । "आयुष्यसम्पत्सुतभोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्पतिसौख्यसम्पत् । सौभाग्यसम्पद्धनधान्यसम्पत् झषादियुग्मे क्रमतः फलानि । अजादियुग्मे क्रमतः फलानि वै वैधव्यमृत्युर्वधबन्धनानि । वियोगसन्तापमतीव दुःखं वसिष्ठगर्गप्रमुखैः स्मृतानि" इति । अथैवंविधेऽपि प्रीतिषट्काष्टकादिविषये नाड़ीदोषः सर्वथा त्याज्य एवेत्याह नाड्यशुद्धिर्यदीति । वक्ष्यमाणानां त्रिविधनाड़ीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरेकस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिषट्काष्टकादि भवति तदा विवाहः कार्यः। यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः। उक्तञ्च रत्नमालायाम् "भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वञ्चैव षट्काष्टकेऽपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाड़ीसमाज"इति । अपिशब्दान्नवमपञ्चमद्विद्वादशयोरपि । अत्र केचित् षड़ष्टकस्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणात्तस्यापवादकः षट्काष्टकेऽपीति परिहारः, किन्तु निन्दां प्रतिपादयतोऽपिशब्दान्तस्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपञ्चमद्विद्वादशयोरेव दुष्टभकूटयोर्विधानपर्यवसानात्तयोरेवापवादक इति यथा "ब्रह्महापि नरः पूज्यो यदि स्याद्विपुलं धनमिति" अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा न तु धनवद्ब्रह्मघ्ननरपूजापरापीति सैवं वोचः 'द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा षट्काष्टके" इत्यादि वसिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभकूटापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टं षडष्टकादि विदधते । षट्काष्टके मृत्युरित्यादीनि निन्दार्थवादवाक्यानि ग्रहारिग्रस्तषड़ष्टकादिविषयाणि अन्यथा दुष्टफलषड़ष्टकनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विर्द्वादशयोरपि तुल्यत्वेनापवादकवाक्यानां विषयालाभात् । दृष्टान्ते तु ब्रह्मघ्नप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पश्यामः । अथ नाड़ीसमाजपदस्यायमर्थः । अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधानां नाड़ीनक्षत्राणां वेधो नाड़ीसमाजः । यदाह श्रीपतिः "नाड्यस्तिस्रोऽन्यस्तनिःशेषधिष्ण्यास्तिभ्यश्चाश्वादिभ्य एव प्रसूताः । सर्पाकारास्तत्र नाड़ीसमाजो नक्षत्राणामेकनाड़ीस्पृशां स्यादिति"। एवञ्च यत्र भकूटादयः सप्तभेदाः शुभा भवन्ति । तत्र नाड़ीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः । उक्तञ्च सप्तर्षिमते विवाहपटले । "सदा नाशयत्येक नाड़ीसमाजो भकूटादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तानिति"। अत्र केचित् । नाड़ीसमाजशब्दोपादानात् समाजशब्दस्य समुदायवाचित्वात् यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वनाड़ीत्रयसमुदाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकनाड्यां पातस्तदा समस्तवश्यादिगुणसत्त्वे विवाहोनैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपञ्चपर्व्वनाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोःस्यात्तदा भवत्येव विवाहः । अतएव "भकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते तामिति" वीपरीतवचनमनुकूलम् । अस्यायमाशयः" ते इति बहुत्वात्सप्त भकूटादयः शुभास्तामित्येकवचनानुरोधादेकामेव नाडीं परिहरेयुः न तु नाडीसमाजमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । यतश्चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः" इति वाक्याच्चतुश्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्याया स्त्रिपर्व्वैव, त्रिचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाःद्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाद्युगपन्नाडीत्रयविचारासम्भव एव । किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु पार्थक्येन नाडीत्रयाभिधानात्तत्रत्यसमाजपदं नाडीसंस्थनक्षत्रसमुदायपरं तथाहि "अश्वादिभ्यस्त्रिभ्य एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूता न्यस्तनिःशेषधिष्ण्या सर्पाकारास्तिस्रोनाड्यःस्युः तत्रैकनाडीस्पृशां नक्षत्राणां समाजो नाडी स्यात् इति । ननु"यस्मादनर्थकलहागममृत्यवः स्युः पाणिग्रहादनु तयोः खलु नाडीयोगे । तस्माच्चतुस्त्रियमलाङ्घ्रिषु भेषु नूनं नाडीसमाजइतिचिन्त्यमनुक्रमेणेति" इद्गर्गवचनान्नाडीसमाजएव स्थिते दोषः नै-

कस्यां नाड्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव चतुस्त्रिय-
मलाङ्घ्रिभेषु इति परिगणितविषयत्वेनाभिधाना-
न्नाडीसंस्थनक्षत्रसमुदायविषयकमिति । किञ्च यच्च
पर्वचतुष्पर्वनाड्योर्देशविशेषविषयत्वेन त्रिनाड्यास्तु
सर्वदेशविषयत्वादेतस्या एव निषेधोयुक्तः । तानि च
देशविशेषवाक्यान्यग्रेऽभिधास्ये । अतः "भकूटकान् सप्त-
भेदांश्च ते तामित्यत्रपाठे प्रशस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः
शार्ङ्गधरीयज्योतिर्निबन्धकारादयः । तस्मान्नाडीसमाज
पदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्षत्र
शुद्धिरस्ति । यथा भरणीहस्तयोः षट्काष्टकञ्च वर्त्तते
ग्रहमैत्रमपि नास्ति तत्र किं कार्यमत आह । अन्यर्क्षेऽंशे-
शपयोरिति । अन्यर्क्षे प्रोक्तषट्काष्टकादिभ्योऽन्यराशौ,
कोर्थः? राशिस्वामिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्-
काष्टकादौ च सति अंशपयोस्तद्राशिनवांशस्वामिनोर्बलित्व-
सखित्वे चेत् स्याताम् । बलित्वं सबलत्वमुच्चादिस्थितत्वेन,
सखिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्भवतः सखिताया उपलक्षण-
त्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभोनिरुक्तः । उक्तञ्च
जगन्मोहने वसिष्ठेन । "राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशका-
धिपौ । तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतेति"
नन्वयम्परिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवल
ग्रहदौष्ट्यापवादको न तु दुष्टभकूटग्रहवैरस्य । उच्यते
"खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूटम्" अग्रे वक्ष्यति । तत्र च
"नभोगारिभावं हरेत् सद्भकूटमिति" सप्तर्षिमतविवाहपट-
लीय वाक्यं सम्मतित्वेनास्माभिरभिधास्यते । तदेव केवल-
ग्रहवैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयो-
र्वाक्ययोर्यथाश्रुतशब्दस्वरसेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मि-
न्नेव ग्रहदौष्ट्यरूपे परिहारद्वयं दृश्यते । अथैकस्मि-
न्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहारा-
भिधानमित्यतोऽत्र वचने न किञ्चित्तादृशं विषयं पश्यामः
सत्यम् । "नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटमिति तु निःसन्देहं
ग्रहवैरस्यापवादकम् परन्तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे
चांशनाथयोः । विवाहङ्कारयेद्धीमान्दम्पत्योः सौख्यवर्द्धन
मिति" जगन्मोहनस्थवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठवचः
समानार्थकं दुष्टभकूटग्रस्तग्रहवैरापवादकम् । तथाहि ।
न्यूनार्थे एकस्मिन्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति-
तद्राशिनवांशस्वामिनोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इ-
त्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारोनास्ति । यत्र त्वंश-
नाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति
तद्दुष्टभकूटग्रस्तग्रहवैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः ।
एवञ्च "नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटमित्यपि" वाक्यं ग्रह-
वैरापवादकन्तुल्यबलत्वाद्व्रीहियववत् । अंशनाथसबलत्वा-
भिधायकं तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यमुभयवि-
रोधपरिहारार्थकम् । तथाहि । राशी च नाथौ च एतेषां
समाहारो राशिनाथन्तस्मिन् राशिनाथे इत्येवं यदि
समाहारद्वन्द्व आश्रीयेत तदा सत्ययमर्थः । राशी विरु-
द्धौ षट्काष्टकादिना, नाथौ विरुद्धौ कयोर्नाथावित्याकाङ्-
क्षायां ययोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वा-
द्ग्रहणमिति तयोः राश्योर्नाथौ विरुद्धौ "मित्राणि द्यु-
मणेरित्यादिना परस्परं शत्रू स्यातां तद्राशिनवांशस्वामिनोः
सबलत्वे मित्रत्वे च समुच्चिते सति विवाहः शुभदः ।
नन्वतिक्लिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम्? उच्यते ।
अंशनाथस्य सबलत्वस्याधिककरणमेव । तच्च युगपदुत्प-
न्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधग्रहविरोधरूपस्य परि-
हारोऽतएव ज्योतिःशास्त्राभियुक्ताः एवंविध उभयविरोधे
एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहङ्कारयन्तीत्यास्तां प्रसक्ता-
नुप्रसक्तम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह ।
नाड्यृक्षशुद्धौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्री-
पुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थित्यभावश्चेत्तदा विवाहः
शुभः । यथा भरणीहस्तयोः सत्युभयविधविरोधे राशि
नवांशयोः क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्यौ स्वामिनौ सूर्य्य-
भौमौ तयोर्मैत्रमप्यस्ति स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र
विवाहः शुभफलदोनिगदितः । यतोऽत्र स्त्रीपुंस-
नक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः । यदात्वश्विनीहस्ता
ख्ये एव द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभा-
वात् सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेवं-
विधविषये इति "सदा नाशयत्येकनाडीसमाजोभकूटादि-
कान् सप्तभेदान् प्रशस्तान्" इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारा
सम्भवे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धिवशे इति । अ-
त्रान्यर्क्षे इत्यनुवर्त्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवं-
विधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्ष-
त्रयोः परस्परन्ताराशुद्धिवशे कन्यार्क्षाद्वरभं यावदित्यादिना
ताराशुद्धिरूपे वशे वक्ष्यते द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमता-
रासंज्ञके सति बुधैर्विवाहः शुभोनिगदितः । अत्रोदाहर-
णानि बुधैर्ज्ञेयानि । अत्र संमतिः "अन्योन्यताराविशुद्धौ"
इत्युक्ता । राजमार्त्तण्डेनायमर्थः स्पष्टमभिहितः ।
"मैत्री चेत्पयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारा

मित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च संपत्करी। षष्ठाष्टे नव पञ्चमे व्ययधने योगेषु पुंयोषितोः प्रीत्यायुःसुतवृद्धिवित्तजनकः कार्य्यो विवाहस्तदेति"। चकारात् षष्ठी च। जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा शुभा ध्येया। दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव। अत्रापि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव। नाडीशुद्ध्यभावे विवाहोनैव भवेत्। उक्तैवात्र संमतिः"। अथ तस्यापि परिहारस्यासम्भवे परिहारान्तरमाह। अथ राशिवश्यताभाव इति। अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयो राशिनाथविरोधादिके विषये षट्काष्टकादौ सति "हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्या" इत्यादिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवश्यताभावे सति विवाहः शुभोनिगदितः। "यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्युक्तेश्च अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः। तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः। षट्काष्टकनवमपञ्चमद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभकूटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्र्य एकः परिहारः। एकाधिपत्ये द्वितीयः। ग्रहवैरेऽप्यंशपयोः सबलत्वे मैत्रे च तृतीयः। ताराशुद्धौ चतुर्थः। राशिवश्यत्वे पञ्चमः। सर्व्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षितैव। नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहोनैव स्यादिति। एवञ्च ग्रन्थकर्त्रा 'भवनपतिसुहृत्त्वमित्यस्य" श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहाराभिधानङ्कृतम्। तट्टीकाकृन्महादेवोऽप्येवमेव व्याख्यत्। यत्र हि प्रत्येकं परिहारकम् तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाच्यम्। वस्तुतस्तु। "मैत्री चेत्पयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारामित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च सम्पत्करीत्यादि प्राग्लिखितेन राजमार्त्तण्डवाक्येन दुष्टभकूटे ग्रहमैत्र्या सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका समुचिता। अर्थादेकस्य मित्रत्वेऽपरस्य समत्वे वश्यत्वापेक्षा अतएतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरे विवृतम् "तत्रान्योन्यमित्रत्वे तुल्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव चिन्त्या। एकमित्रतायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा। शत्रुत्वे तु सर्व्वथा त्याग इति"। अत एव तस्मिन् पक्षे चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावसायः। एवं श्रीपतिवाक्यमपि व्याकर्त्तव्यमेकवाक्यताबलात्। तत्र षट्काष्टके पुनर्भवनपतिसुहृत्त्वमिति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम्। अनयोर्दुष्टभकूटयोर्द्वयमेव। यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "ग्रहमैत्री शुभा तारा राशिवश्यं त्रिभिः शुभम्। षडष्टकम्बुधाः प्राहुर्द्वाभ्यां द्व्यर्कन्त्रिकोणक मिति"। "द्व्यर्कन्द्विद्वादशम्। "द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वेत्यादीनि" वसिष्ठवादीनि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि। अत्र यथासम्प्रदायं व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता" पी०धा०

अत्रापवादः। "मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि स्याद्गणानां न दोषः। खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम्"। मु०चि० "स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वन्द्वं युग्मं तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री रक्षोगणा पुमान् मनुष्यगणोदेवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थः"। यदाहात्रिः "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदोषेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः"। अथ सद्भकूटं शुभफलदम्भकूटं राशिकूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुतासम्बन्धिनं दोषं नाशयेत्। एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूटं षडष्टकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः" तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले। "नभोगारिभावं हरेत् सद्भकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत् खेटमैत्री। सदा नाशयत्येकनाडीसमाजोभकूटादिकान् सम्प्रभेदांश्च ते ताम्"। (मु०चि०) चतुर्थचरणः "प्रोक्ते दुष्टभकूटक इत्यादिना पुनरुक्तोऽपि स्मरणाविच्छेदार्थं पठितः"। यत्तूक्तं नारदेन "एकाधीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीड़नम्। द्विद्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित् षडष्टके" इति। एतन्नाडीदोषे सत्येव द्रष्टव्यम्। अधुनोदितवाक्यस्वरसात्। "भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेऽपि। शुभकृदिह विवाहोऽन्योऽन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाज" इति श्रीपत्युक्तेश्च "अन्यथा प्रागभिहितवसिष्ठादिवाक्यान्यनर्थकान्यापद्येरन्निति"। पी०धा०। अथ नाडीकूटमाह। "ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगन्दास्रभञ्चैकनाडी पुष्येन्दुत्वाष्ट्रमित्रान्तकवसुजलभं योनिबुध्न्ये च मध्या। वाय्वग्निव्यालविश्वोडुयुगयुगमथोपौष्णभञ्चापरा स्याद्दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः" मु०चि० ज्येष्ठा प्रसिद्धा। अर्यम्णउत्तराफल्गुनी। ईश आर्द्रा। नीराधीपोवरुणस्तद्भं शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयम्। ज्येष्ठामूलं उत्तराफल्गुनीहस्तश्च। आर्द्रा पुनर्वसुश्च। शततारकापूर्वभाद्रा चेत्यर्थः। दास्रभमश्विनी च एतन्नक्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते। अथ पुष्यः प्रसिद्धः इन्दुर्मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा मित्रोऽनुराधा अन्तकं भरणी व-

वसुर्धनिष्ठा, जलभं पूर्वाषाढ़ा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुध्न्योऽहिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्यनाडीत्युच्यते । अथ वायुः स्वाती, अग्निः कृत्तिका, व्यालोऽश्लेषा, विश्वोत्तराषाढ़ा, एभ्यो युगयुगं स्वाती विशाखा च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढ़ाश्रवणश्चेत्यर्थः । अथ पौष्णभं रेवती च, एतन्नक्षत्रनवकमपरा तृतीयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह । दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरेकनाड्यां परिणयनमसद्दुष्टफलं स्यात् । मध्यनाड्यां हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात् । "मूलेन्द्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्येन्द्वोज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्राम्बुहिर्बुध्न्यभैः । अन्त्यैर्नाड्य इहैकनाडिनवके स्यातां द्विभे चेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृपमुखे पार्श्वैकनाडी हिता" । गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्वैकनाडी हिता, क्षत्रियादौ क्वचित्, अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी हितेत्यर्थः" । यदाह गर्गः । "नाड़ीकूटं तु संग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्मणा कन्यकाकण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति" । वराहः "आद्यैकनाडी कुरुते वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशम् । अन्त्या च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्ज्जनीयाः" इति । अत्र चक्रन्यासो वसिष्ठेनोक्तः । "आवृत्तिभिर्भैस्त्रिभिरश्विभाद्यं क्रमोत्क्रमात् संगणयेदुडूनि । यद्येकपर्वण्युभयोश्च धिष्ण्ये नेष्टा म्टनाग्रैर्भृशमेकनाडी" । फलेऽपि विशेषमाह वसिष्ठः "सा मध्यनाड़ी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु । आसन्नपर्य्यायसमागतश्चेद्दूरेण साप्यन्तरिता त्रिवर्षैः" । उत्तरार्द्धस्यायमर्थः । आसन्ने समीपस्थिते पर्याये आवृत्तौ चेदेकनाडी समागता । यथाऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीमृगशीरोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाड़ी वर्षेणैकेन स्त्रीपुंसयोरुक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वश्विन्युत्तरफाल्गुन्योरितरकृतव्यवधाना सा नाड़ी त्रिभिर्वर्षैरुक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरणं नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वगणना द्विचरणत्वे कन्यानक्षत्रस्य मृगशीर्षतः पञ्चपर्वगणना । यदाह नारदः । चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वह्निभादिन्दुभान्नाड़ी त्रिचतुःपञ्चपर्वसु । गणयेत् संख्यया चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः" । अस्यार्थं स्पष्टमाह गर्गः । "चतुःपात् कन्यकाऋक्षं गणयेदश्विभादिकम् । त्रिभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्व सुखावहम् । कन्यर्क्षं त्रिपाच्चेत् स्याद्गणयेत् कृत्तिकादिकम् । चतुर्भिः पर्वभिस्तद्वदभिजित्तारकान्वितम् । कन्यर्क्षं द्विपाच्चेत् स्याद्गणयेत् सौम्यभादिकम् । पञ्चभिस्त्ववरोहे तु पञ्चमात् त्रिकवर्जिते" एतत्फलमप्याह गर्गः । "संश्लिष्टा मध्यनाड़ी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । संश्लिष्टा पार्श्वनाड़ी तु कन्यकां हन्त्यसंशयम् । आसन्ना त्वेकनाड़ी स्यादासन्नमृतिदायिनी । दूरस्था चैकनाड़ी स्याद्दूरानिष्टस्य कारिणीति" । जगन्मोहने नारदः । "एकनाड़ीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः । वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः" । आसां नाड़ीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः । "चतुर्नाड़ी त्वहल्यायां पाञ्चाले पञ्चनाड़िका । त्रिनाड़ी सर्वदेशेषु वर्ज्जनीया प्रयत्नतः" इति । अहल्यापाञ्चालौ देशविशेषौ । तस्माद्वसिष्ठादिभिर्द्देशभेदेन नक्षत्रभेदेन चानित्यप्रवृत्तिके चतुःपञ्चनाड्यावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता । नचैतावता चतुःपञ्चनाड्यौ स्वस्वदेशव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावलोक्ये किन्तु सर्व्वेष्वपि देशेषु विचार्य्ये तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाड़ी तु सर्व्वत्रैव समानदोषा" यदाह मनुः । "अहल्यायां चतुर्नाड़ीसंयोगः कालमृत्युदः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यपमृत्युफलप्रदः । पञ्चनाड़ीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः । इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत् । त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्व्वत्रानिष्टकारकः" इति । यत्तु ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाड़ीं प्रकृत्याभिहितम् "निधनं मध्यमनाड्यां दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः" अत्र पार्श्वनाड्यां मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभायेत्यर्थः । तत् क्षत्रियादिविषयं गोदावरीतोदक्षिणदेशवासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव । "करग्रहे पृष्ठनाड्यौ न निन्द्ये इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्यायाम्यतस्तथेति" । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षं मूलं मृग्यम् । "इयं चाश्विन्यादित्रिनाड़ी गुरुमन्त्रादिष्वप्यनिष्टा प्रभुपण्याङ्गनादौ तु शुभैव" । उक्तञ्च स्वरोदये "एकनाड़ीस्थिता यत्र गुरुमन्त्राश्च देवताः । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाड़ीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जितमिति" । अत्र नाड़ीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, आवश्यके स एव त्याज्यः" एतदप्युक्तं तत्रैव । "आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम् ।

एवं भांशव्यधो येषां जायते वरकन्ययोः । तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः स्वल्पदोषदा इति” तत्राप्यावश्यकत्वे गुरुः “दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युञ्जयजपादिकम् । विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् काञ्चनादिना । हिरण्मयीं दक्षिणाञ्च दद्याद्वर्गादिकूटके । गावोऽन्नं वसनं देयं सर्व्वदोषापहारकमिति” । एवं सर्व्वसम्मतत्वादष्टौ कूटभेदा अभिहिता नानेय । “माहेन्द्रं गौड़देशे च मालवे रज्जुसंज्ञकमित्यादिना वादरायणवाक्येनान्यकूटानां तत्तद्देशविषयताप्रतिपादनात् । ते च कूटभेदावसिष्ठसंहितायां तोडलानन्दे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः” पी० धा० ।

अथ नाडीदोषापवादः “राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव । नाड़ीदोषोनो गणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात्”मु० चि० । “द्वयोः स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्यात् तदा नाड़ीदोषोगणानाञ्च राक्षसमनुष्यगणानाञ्च दोषो नास्ति । यथा एकस्मिन्नपि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्रपदापादत्रयं च इत्येवं रूपोनक्षत्रभेदः । तथैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वभाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुम्भे चतुर्थचरणश्च मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः” । यदाह नारदः । “एकराशौ पृथग् धिष्ण्ये दम्पत्योः पाणिपीड़नम् । उत्तमं मध्यमं भिन्नराशेयकर्क्षगयोस्तयोः । एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः”। वसिष्ठः । “दम्पत्योर्जन्मभे चैक्ये राशौ च निधनं तयोः । एकस्य च तयोर्द्वाहे किञ्चिद्भेदे पि वा नया”। किञ्चिद्भेदे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च । गर्गः “एकराशिं विना नाड़ीयोगमादौ विवर्जयेत् । न दोषस्त्वेकराशिस्थे भकूटेऽन्येषु मृत्युदेति” । भृगुरपि “दम्पत्योरेकराशिश्चेत् पृथगृक्षं यदा भवेत्” । वसिष्ठोक्तो विवाहः स्याद्गणनाड्यौ न योजयेदिति । “अतएवाह केशवार्कः “नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराश्योरभिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षम् । प्रीतिस्तदानीं निविड़ा न्नार्योश्चेत् कृत्तिकारोहिणिवन्न नाड़ीति”। चतुर्थचरणस्यायमर्थः चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवत् स्यात् तदापि नाड़ीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गणदोषोऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाड़ीस्थत्वेऽपि गणदोषेऽपि तत्संसूचिताऽशुभफलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथमतः पुंताराऽपेक्षिता द्वितीयतः स्त्रीतारेत्यपि विशेषोध्येयः । यदाह गर्गः “एकराशौ पृथक् धिष्ण्ये पुंतारा प्रथमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्त्वशोभनेति” । तदेवं कैमुतिकन्यायेन यत्र नाड़ीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिणीमृगयोर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणिपीड़नं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह । नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयोः राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरण्याः प्रथमपादे पुंसोजन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात् । तदुक्तं केशवार्केण । “पराशरः प्राहनवांशभेदादेकर्क्षराश्योरपि सौमनस्यमिति” । सौमनस्यं प्रीतिः । वसिष्ठेनापि “एकगृहसम्भ्रागानां भवति विवाहः सुतार्थसम्पत्त्यै । यद्युभयोरेकर्क्षं भवति यदा चांशको भिन्न” इति । एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम् । तथा च जगन्मोहने । “एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः । सङ्कोचे तु तदा कार्योभिन्नपादोयदा तयोरिति” । अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने । “रोहिण्याद्रा मघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवणपौष्णभम् । उत्तराप्रोष्ठपाच्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभना” इति । इन्द्राग्नी विशाखा तदेतत् स्पष्टमुक्तं तत्रैव विधिरत्ने । “विशाखिकार्द्रश्रवणप्रजेशतिष्यान्त्यतत्पूर्व्वमघाः प्रशस्ताः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषाविवर्ज्या इति सङ्गिरन्त” इति । शेषास्तारा इत्यर्थः । अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह । वसिष्ठः । “अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना । तेनैव चिन्तयेत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत् । जन्मभं जन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम् । व्यत्ययेन सदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम् । कुर्य्यात् षोड़श कर्माणि जन्मराशौ बलान्विते । सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते” इति । बृहस्पतेरपि । “व्यवहारराजसेवासंग्रामग्रामनेतेषु । ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशादिति” । नाम्नः सकाशाज्जन्मनक्षत्रज्ञानं स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्वीयनामादिवर्णवशात् ज्ञेयमिति । यस्तु ऋकारादिवर्णं ऋषभादिनामसु दृश्यते तत्र यथासम्प्रदायं व्यवस्था” पी० धा० । नाड़ीभेदेऽष्टौ गुणाः प्रागुक्ताः ।

ज्यो० त० नाड़ीचक्रलेखनतद्विशेषौ दर्शितौ यथा स्वरोदये । “अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाड़िकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् । त्रिनाड़ीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रायुगोत्तराः । हस्तेन्द्रमूलवा-

रुण्यः पूर्वभाद्रपदादिमा । याम्यः सौम्योगुरुर्योनिस्त्रित्मित्जलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्यनाड़ी व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पोमघा स्वातीविशाखके । उत्तराश्रवणापौष्णं पृष्ठनाड़ी व्यवस्थिता । अश्व्यादिनाड़ीवेधर्क्षं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादित्रिक तुर्यञ्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् । एवं निरीक्षयेद्वेधं कन्यामन्त्रे सुरे गुरौ । पण्यस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे । एकनाड़ीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजानीयात् गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतोव्यधः । प्रणष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतोवदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्क्षयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाड़ीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय चाङ्गना । तस्मान्नाड़ीव्यधोवीक्ष्योविवाहे शुभमिच्छता । प्राङ्नाड्या वेधतोभर्त्ता मध्यनाड्योभयं तथा । पृष्ठनाड़ीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । एकनाड़ीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्याङ्गनामित्रं देशोग्रामः पुरं गृहम् । एकनाड़ीगता भव्या अभव्या वेधवर्जिताः” । अस्यापवादः ज्यो० त० । ‘‘एकराश्यादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते” एकराश्यादिश्च “एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा”इत्युक्तः । समग्रहणाद्विषमसप्तके दोषः । तथा च “घोटके सप्तके मेषतुले युग्महयौ तथा । सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ मृतिं तत्राब्रवीच्छिवः” । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये । “सुहृदेकाधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा । अपि नाड्यादिवेधे भवति विवाहोहितार्थाय,राजमार्त्तण्डे च ।“न राजयोगे ग्रहवैरिता च न तारशुद्धिर्गणनीयं स्यात् । न नाड़ीदोषो न च वर्णदुष्टिर्गर्गादयस्ते मुनयोवदन्ति”अत्र देशभेदात् व्यवस्था । अन्यत्रोक्तम् ।“लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । भर्त्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्त्तृविनाशकृत्” । अस्यापवादः । “अथ वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तादृशे द्वयोः” प्रागुक्तरीत्या अष्टानां कूटानां गुणाङ्कानां सङ्कलने अष्टादशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोरुक्तलग्नादिस्थाने मङ्गलस्य स्थितौ च न दोषः एवमन्योऽपि वैधव्ययोगोनिन्दनीयः स च जातकशब्दे वक्ष्यते । एवं विवाहे वर्षादिशुद्धिं दम्पत्योरानुकूल्याङ्गं चोक्त्वेदानीं निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते । “तत्रैकविंशतिः सर्वसम्मता दोषा नारदेन परिगणिताः । “एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वच्मे समासतः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहितोदोषस्त्वाद्यः प्रकीर्त्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः सूर्य्यसंक्रमः । तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुषष्ठः कुजाष्टमः । गण्डान्तं कर्त्तरी रिप्फषड़ष्टेन्दुश्च संग्रहः । दम्पत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषघटी तथा । दुर्मुहूर्त्तो वारदोषः खार्जूरिकसमङ्घ्रिभम् । ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धर्क्षं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिरिति” अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः “वेधश्च १लत्ता२च तथा च पातः,३खार्ज्जूरयोगो४दशयोगचक्रम्५। युतिश्च६जामित्र७मुपग्रहाश्च८वाणाख्यवर्ज्यौ९दश चैव दोषा इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात् । तत्र“दुर्मुहूर्त्तो रवावर्यमेत्यादिः । वारदोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकालवृष्टिनामकोऽपि दोषो गृह्यते । यदाह वसिष्टः । “पञ्चाङ्गशुद्धिरहिताश्चोत्पाताऽकालवृष्टिजाः” इति । एषं दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठः ‘‘एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्ममुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने । ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवान्नभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्त्तृनाशः स्याद्युद्धयाने विशेषतः । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिरिति” पी० धा० ।

तत्र सर्वकर्मोपयोगिषड्वर्गे वक्तव्ये आदौ क्षेत्रनवांशपावाह “कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्य्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिसौरयोगुरुः । इह राशिपाः, क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः” मु० चि० ।

“अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदोक्तम् ।“त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते । लग्नत्रिभागोद्रेष्काणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशोद्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः । षड्वर्गाः कथितास्त्वेते- तेषामीशा इमे स्मृताः” इति । तत्रैते भौमशुक्रबुधचन्द्रसूर्य्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिगुरवः, क्रमेणेह षड्वर्गे राशिपा मेषादिराशीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेषः मृगास्यो मकरः तौलिकं तुला इन्दुभं कर्कः एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांशं व्रधैर्बुधैरुच्यते । मेषे मेषादेव, वृषे मकरादेव मिथुने तुलातः कर्के कर्कादेव, एवं सिंहेऽपि मे-

षादेव एवं कन्यादिषु अपि राशिषु मकरादित एव। एवमेव धनुरादिष्वपि इत्यर्थः। यदाह नारदः। "सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चन्द्रः कर्कटकेश्वरः। मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः। धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः। शनिर्मकरकुम्भेश इत्येते राशिनायकाः"। "नवमांशा मेषसिंहचापे, मेषादयः क्रमात्। क्रमाद्गोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः। तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः। अलिकर्कटमीनेषु क्रमात् स्युः कर्कटादयः" इति पी० धा०। अथ होरेशकथनम्
"समगृहमध्ये शशिरविहोरा विषमभमध्ये रविशशिनोः स्यात्" मु० चि०। "पञ्चदशभागात्मकैका होरा समराशिमध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा सूर्य्यस्य। विषमराशिमध्ये प्रथमा रवेः परा चन्द्रस्येत्यर्थः। "होरार्केन्द्वोरोजराशौ समभे चन्द्रसूर्य्ययोरिति नारदोक्तेः" पी० धा०। अथ त्रिंशांशद्रेक्काणेशाः। "शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य बाणशैलाष्टपञ्चविशिखाः समराशिमध्ये। त्रिंशांशकोविषमभे विपरीतमस्माद्द्रेक्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्" मु० चि०। समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामंशानां शुक्रः स्वामी ततः शैलानां सप्तानां ज्ञो बुधः। ततोऽष्टानां जीवो गुरुः। ततः पञ्चानां शनिः। ततो विशिखा बाणाः पञ्च तेषां भूतनयो भौमः। शुक्रज्ञेत्यादिसमाहारद्वन्द्वः। विषमभे तु अस्मात्समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम्। यथा प्रथमतः पञ्चानां भौमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः। ततः सप्तानां बुधः ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः। अयमेव त्रिंशांशकसंज्ञ इति। यथाह नारदः। "कुजार्कीज्यज्ञशुक्राणां बाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्य्ययात्" इति। दृक्काणा राशिदशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमो द्रेष्काणः प्रथमस्य स्वराश्यधीशस्य, द्वितीयो द्रेष्काणः पञ्चमराशीश्वरस्य, तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य। यथा वृषे प्रथमो द्रेष्काणो वृषाधीशशुक्रस्य, स्वापेक्षपञ्चमकन्याधीशबुधस्य द्वितीयः, तृतीयः स्वापेक्षनवममकराधीशशनेरित्यर्थः। "स्युर्द्रेक्काणा लग्नपञ्चनवराशीश्वराः क्रमादिति" नारदोक्तेः पी० धा०। द्वादशांशेशानाह।

"स्याद्द्वादशांश इह राशित एव गेहं होराथ दृक्कनवमांशकस्वर्यभागाः। त्रिंशांशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः" मु० चि०। "इह षड्वर्गे द्वादशांशः सार्द्धमंशद्वयं तत् स्वराशित एवेष्टांशान्तं गणितं सत् यस्तद्राशिस्वामी स द्वादशांशेश्वरः "आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वराः क्रमादिति" नारदोक्तेः। अन्यच्चरणत्रयं स्पष्टतरम्। तदुक्तं वशिष्ठेन। "लग्नं तदर्द्धञ्च ततस्त्रिभागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च। त्रिंशांशकश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्यम्। यः पापषड्वर्गभवो हि दोषः पञ्चाङ्गसौम्यग्रहलग्नजातम्। गुणौघमम्भोधिमशोषयाणः शुष्यत्यशेषं खलु राघवस्येति"। तस्मात् सौम्यपापग्रहषड्वर्गसाङ्कर्ये सति सौम्यषड्वर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्योहीनश्चेदशुभ इत्यर्थः" पी० धा०। अथ गण्डान्तदोषः। "ज्येष्ठापौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनीपित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम्। कर्कालिझषजभान्ततोऽर्धघटिका सिंहाश्च मेषादिगा पूर्णान्ते घटिकात्मकं त्वशुभदं नन्दातिथेश्चादिमम्" मु० चि०।

"गण्डान्तं नाम सन्धिविशेषः सचानेकविधः नक्षत्रसन्धिस्तिथिसन्धिर्लग्नसन्धिश्च तथा योगसन्धिः करणसन्धिर्वर्षसन्धिरयनसन्धिरृतुसन्धिर्मासमन्धिः पक्षसन्धिर्दिनसन्धी रात्रिसन्धिर्मध्याह्नसन्धिः प्रातःसायंसन्धिर्निशीथसन्धिश्च। तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः सन्धिर्नियतकालः स गण्डान्तसंज्ञः। अन्येषां तु सन्धिर्नियतकालः सन्धिशब्दवाच्य एव। तत्रादौ नक्षत्रगण्डान्तमुच्यते। ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णभं रेवती सार्पभमश्लेषा एषामन्ते घटिकाद्वयम् (४दण्डाः)। तथा मूलाश्विन्यौ प्रसिद्धे पित्र्यं मघा। एषामादौ घटिकाद्वयं च गण्डान्तन्नाम। तथा च रेवत्यश्विन्योरश्लेषामघयोर्ज्येष्ठामूलयोरन्तरालवर्त्ति घटीचतुष्टयं नक्षत्रगण्डान्तमशुभदम् तदुक्तं रत्नमालायाम्। "पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्याख्ययोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम्। तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टमिति"। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "यदन्तरालं पितृसार्पयोश्च मूलेन्द्रयोराश्विनपौष्णयोश्च। सन्धिं गण्डान्तमिति त्रयं तद्यामप्रमाणं शुभकर्महन्तृ इति"। यामः प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति शेषः। नारदोऽपि "सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यान्ते षोड़शांशा भसन्धयः। तदग्रभेष्वाद्यजाताः पापा गण्डान्तसंज्ञकाः। उग्रं सन्धित्रितयजं गण्डान्तत्रितयं महत्। स्मृतं जन्मयानादिविवाहस्थापनादिषु"। षोड़शांशो नक्षत्रभोगस्यार्द्धप्रहर इति यावत्। आद्यजाताः षोड़शांशाः। तदेतद्दोषमहत्त्वाल्पत्वसूच-

नार्थम् । तथा हि । चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान् दोषः, तदधिके त्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः। ततोऽधिके चरणावधिके त्वल्पदोषः । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते "सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः । तदग्रभेषु सार्द्धांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्त्यते । व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्म्मसु वर्जयेदिति" । अर्द्धांशश्चरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिकायाञ्च । "आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः" इति । अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते । कर्केति कर्कः प्रसिद्धः अलिर्वृश्चिकः अण्डजोमीनः एषाम्भानां लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ अश्वोधनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्धघटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोर्वा लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभदमित्यर्थः । यदाह कश्यपः "सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं तन्नाडिका निधनप्रदेति" । यत्तु नारदेनोक्तम् "कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटिकार्द्धं मृतिप्रदमिति" । वशिष्ठेनापि । "लग्नान्तरालं घटिकार्द्धमेतत्कुलीरहर्य्योरलिचापयोश्च । मीनाजयोःसर्वगुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्वगुणान्नरस्येति"। तद्दोषाधिक्यसूचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्त इति । पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यस्तासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यस्तासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योः, पञ्चदशीप्रतिपदोर्वा तिथ्योरन्तरालवर्त्तिघटीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाड़ीद्वयं सदा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु" इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम् "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीचतुष्टयम् । उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति" । तद्दोषतारतम्यसूचनार्थम् । एवं गण्डान्तसंज्ञः सन्धिरुक्तः । तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम् । "तथैव तिथिगण्डान्तं नास्तीन्दौ बलशालिनि । तथैव लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते" इति । अथात्र प्रसङ्गादन्येषामपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः "घटिकाद्वयमृक्षान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते वर्जयेत्पक्षं ग्रहणाद्दिनसप्तकमिति" । तिथ्यादिसन्धिमप्याह वशिष्ठः "पक्षोऽब्दसन्धिस्त्रिदिनञ्च माससन्धिस्त्रिनाड्यः खलु सन्ध्ययोश्च । नाड्यस्त्वतस्तिथिऋक्षयोगसन्धिस्तदर्द्धं करणस्य सन्धिः" । वर्षेषु विशेषमाह स एव "सौराब्दान्ते त्यजेत्पक्षं चान्द्रे तु नवभन्त्यजेत् । सावनान्तेऽष्टभन्त्याज्यं नाक्षत्रे पौष्णभात् त्र्यहमिति" । अत्रापि विशेषमाह स एव । "अब्दाः स्युस्त्रिविधा जीवसौरचान्द्राह्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं वर्जयेच्छुभे" इति । अयञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनिषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः "ऋक्षान्ते पुत्रनाशः स्यान्मासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते वर्गनाशः स्याद्ग्रहणात् सर्वनाशनमिति" । आवश्यकत्वे तु "नक्षत्रयोगतिथिसन्धिषु नाड़िकैका तिथ्यष्टविंशतिपलैः सहितोभयत्र । कर्कालिमीनतनुसन्धिषु दिक्पलानि त्याज्यानि शेषविवरेषु च पञ्च पञ्चेति" वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनुसर्त्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता । "शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्त्येन्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव । पृथगथ गतिगुण्या नाड़िकाः सन्धिराप्ता भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति" । सन्धिफलमप्याह केशवार्कः ।"सन्धौ पुरन्ध्री शुचमेति बन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः । वदन्ति वात्स्या ऋतुनाविमूढां निशीथमध्यं दिनसन्धिमूढाम्" तत्राद्र्द्धं रात्रमध्यन्दिनसन्धिः "मध्ये निशाह्नोर्घटीत्र्यंशम्" मु०चि० । इत्याद्ये प्रकरणेऽभिहितः । सन्धिसन्धिस्तु केशवार्केणोक्तः ।"रवेर्भवेदेकगृहाधिकस्य यदंशवृन्दं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद्वयभागतष्टं षट् वसन्तादृतवो भवन्ति । तत्सन्धियोगाङ्कघटीसमाः स्युर्द्विसङ्गुणाश्चेद्विषुवायनीयाः । स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेषपुण्यः" इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति पक्षमङ्गीकृत्यैकगृहाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरिहारमाह वशिष्ठः "गण्डान्तदोषमखिलं मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः । हन्ति यद्वन्मृगव्याधः पक्षिसङ्घमिवाखिलम्" । तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषयं न जातकादौ" पी०धा०। अथ कर्त्तरीदोषः। "लग्नात् पापावृज्वनृजू व्ययार्थस्थौ यदा तदा। कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा"। मु०चि० "यदा पापग्रहौ लग्नाद्व्ययार्थस्थावृज्वनृजू द्वादशस्थः पापग्रहोमार्गी, द्वितीयस्थः पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

अन्नति स्त्रीपुंसयोः प्राणांश्छेदयतीति कर्त्ती च्छेदन इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्र्यशोकदा भवेत्। यदाह नारदः "लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोर्ऋजुवक्रयोः। सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी। कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यल्लग्नं तत् परित्यजेत्। अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति"। गर्गोऽपि। "व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरो धने यदि। तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा घोराख्यकर्त्तरी"। यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि क्रूरौ व्ययार्थस्थौ सन्तौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्येव। यदाह वशिष्ठः "लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी स्यादृजुवक्रगत्योः। तावेव शीघ्रौ यदि व्यक्तचारौ न कर्त्तरी चेति पितामहोक्तिरिति"। इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि द्रष्टव्या। यदाह कश्यपः "चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभ दृष्टा न दोषदेति"। परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहमध्यगतत्वदोषोऽस्त्येव कर्त्तरीतोऽल्पफलः कन्यानाशकरत्वात्। यदाह वसिष्ठः। "क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा करग्रहणम्। ते यमसदनाभिमुखं गमनञ्चेच्छन्ति कन्यायाः" इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदप्यपवादान्तरं 'पापौ कर्त्तरिकारकावित्यादिना स्वयं वक्ष्यति। अत्र लग्नादित्युपलक्षणात् सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः 'यो यो भावः स्वामिदृष्टोयुतोवेत्यादिना" तुल्यन्यायत्वात्। तत्र लग्ने कर्त्तरी महादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृशदोषाभाव इति तु तत्त्वम्" पी० धा०। अतःपरं राहुकेत्वोः पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते। अथ युतयोगापरपर्य्यायसंग्रहदोषः। "चन्द्रे सूर्य्यादिभिं युक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम्। सौख्यसापत्न्यवैराग्यं पापद्वययुते क्षतिः" मु० चि० "सूर्य्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात्। भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः। पापग्रहराहित्येऽप्यशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम्। यथाह नारदः "शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषःसंग्रहसंज्ञकः। सूर्य्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यम्भवति ध्रुवम्। कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता। दौर्भाग्यङ्गुरुणा युक्ते सापत्न्यम्भार्गवेण तु। प्रव्रज्या सूर्य्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा। केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता। तस्मिन् संग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्"। सापत्न्यं भर्त्तुरन्या भार्य्या स्यात्। अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभमुक्तम् ग्रन्थकर्त्रा तु वसिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण शुभफलमुक्तम्। यथोक्तं वसिष्ठेन "दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चन्द्रे ससापत्न्यकम्। प्रव्रज्याऽर्कसुतेन सेन्दुजगुरौ वाञ्छन्ति केचिच्छुभं द्व्याद्यैः क्रूरखगैर्मृतिः शशियुतैर्दीर्घः प्रवासः शुभैरिति"। अत एव श्रीपतिनोक्तम्। "शुभञ्चदम्भोलिभृदीड्यविद्भ्यामिति" दम्भोलिभृदीड्योजीवः। पापेति। पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्रयादियुते क्षतिरेव स्यात्। "पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भवमिति" नारदोक्तेः। बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं पत्युर्देशान्तरेऽवस्थानं स्यात् तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम्। अथास्य परिहारो नारदोक्तः। "स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगोवा मित्रक्षेत्रगतो विधुः। युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे तदेति"। क्वचिद्वर्गोत्तम इति पठ्यते। कश्यपेनापि। "तुङ्गमित्रस्वराशिस्थः शुभयुक्तः शुभप्रदः। एवंविधः क्रूरयुतः सम्पूर्णफलदःशशीति" पी० धा०।

अथ जन्मराशिलग्नयोरष्टमलग्नदोषं सापवादमाह।

"जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः। एकाधिपत्ये राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकृत्" मु० चि०।

"जन्मलग्नजन्मराश्योः सम्बन्धिनि मृत्युराशावष्टमलग्ने करग्रहोनेष्टः। यदाह नारदः "दम्पत्योरष्टमं लग्नं त्वष्टमोराशिरेव च। यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्निधनप्रदः। स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम्। लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशांश्च तदीश्वरान्" इति। अत्र जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः। "दृष्टं स्वजन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनिष्टदः। लग्नगस्तु तयोः स्थानाच्छुभान्युपचयानि वै" इति। नारदोऽपि "जन्मराश्युदमेनैव जन्मलग्नोदयः शुभः। तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभमिति"। अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह। एकेति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वाम्यैक्ये सति यथा मेषवृश्चिकयोः, तथा तयोराशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः। अत्र हि सूर्य्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति। एतादृशविषये विवाहो लग्नाष्टमदोषकृत् न स्यात्। यदाह कश्यपः "जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ। जन्मराश्यष्टमर्क्षोत्थदोषो नश्यति भावतः" इति पी० धा०। परिहारान्तरमाह "मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत्। अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा वधूर्भवेत्सुतायुर्ष्टहसौख्यभागिनी"। "उक्षा वृषः स्त्री कन्या अन्ये प्रसि-

ज्ञाः एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः यथा सिंहान्मीनः तुलातोवृषः धनुषः कर्कः मेषात् वृश्चिकः मिथुनान्मकरः कुम्भात्कन्याऽष्टमलग्नम् । तदाष्टमगेहदोषकृच्च भवेत् । कुत इत्यत आह । अन्योन्येति । प्रागुक्तपरस्परप्रीतिवशे । इदञ्चोपलक्षणम् । मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोरैकाधिपत्यात् । एवं सति सा बधूः परिणीता कन्या सुतायुर्गृहसौख्यभागिनी स्यात् । उक्तञ्च "झषकुलीरवृषालिमृगाङ्गना जननराशिविलग्नगृहाष्टमाः । शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परमिति" । परिहारान्तरमप्याह गुरुः । "लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः । यद्यष्टमगतस्योक्तदोषमाशु व्यपोहति । रन्ध्रेशः स्वशुभांशस्थस्तुङ्गः स्वक्षेत्रमित्रगः । अष्टमस्थानदोषोहि विनश्यति न संशय" इति ।

अथ लग्नेऽष्टमेशादियोगफलम् । "मृतिभवनांशोयदि च विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरःस्यात् । व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्" मु० चि० । "अष्टमभवननवांशोयदि विलग्ने स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्ने स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः । "दम्पत्योरष्टमे लग्ने राशौ वापि तदंशके । तदीशे वा लग्नगते तयोर्मृत्युर्न संशय" इति । अथ व्ययभवनञ्जन्मलग्नजन्मराशिभ्यान्द्वादशस्थानम् अथवा व्ययांशो व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत् स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन "तथैव द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे । विवाहे लग्नगे नैस्वं नित्यं स्यात् कलहोद्वयोरिति" । नारदेनापि "दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः । अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनन्त्यजेदिति" ।

अथ विषघटीदोषः । "खरामतो३०ऽन्त्यादितिवह्निपित्र्यभे खवेदतः४०के, रदत ३२श्च सार्पभे । खबाणतो ५०ऽश्वे, कृतितो१८र्यमाम्बुपे, कृते२०र्भगत्वाष्ट्र भविश्वजीवभे । मनो १४द्विदैवानिलसौम्यशाक्रभे कुपक्षतः२१ शैवकरेऽष्टि१६तोऽजभे । युगाश्वितो२४बुध्न्यभतोययाम्यभे, खचन्द्रतो१० मित्रभवासवश्रुतौ । मूलेऽङ्गबाणाद् ५६ विषनाडिकाः कृता४ वर्ज्याः शुभेऽथोविषनाड़िकाध्रुवाः । निघ्ना भभोगेन खतर्क६०भाजिताः स्फुटाभवेयुर्विषनाडिकास्तथा" मु० चि० । "रेवतीपुनर्वसुकृत्तिकामघानक्षत्रेषु खरामतः त्रिंशत्घटिकोत्तरं कृताश्चतस्रो घटिकाविषनाडिकाः शुभकार्य्ये वर्ज्याः स्युरिति" तृतीयश्लोकेनान्वयः । एवं सर्व्वत्र व्याख्येयं के रोहिण्यां कृतेर्विंशतेः । अजभे पूर्व्वभाद्रपदायाम् अन्यानि पदानि स्पष्टानि । तदेवं षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवकाश्चतस्रो विषनाड़िकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीनां ध्रुवाः खरामतः इत्येवमादायो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निघ्नाः खतर्कैः षष्ट्या भाजितास्ततोविषनाडिका ध्रुवाः स्पष्टा भवेयुरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्यात्मकभभोगेनेमे ध्रुवका इमाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते । तदेष्टभभोगेन किमपि, ध्रुवाविषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुण्याः षष्ट्या भाज्या फलितम् । यदाह कश्यपः "वियद्वाणा५० वेददस्राः२४ खरामा३० व्योमसागराः४० । वेदचन्द्रा१४ चन्द्रदस्राः१२ खरामा३० व्योमबाहवः२० । नेत्राग्नयो३२ व्योमगुणाः३० शून्यदस्रा२० गजेन्दवः१८ । क्ष्माबाहवो२१ वियद्दस्राः२० शक्रा१४ श्चेन्द्राः१४ खभूमयः१० । वेदचन्द्रा १४ स्तर्कबाणा५६ वेददस्राः२४ खबाहवः२० । व्योमेन्दवो१० व्योमचन्द्रा१० धृतयः१८ स्तर्कभूमयः१६ वेदाश्विनः२४ खरामाः ३० स्युर्दस्रर्क्षात् घटिकाःक्रमात् । आभ्यः परस्तत्क्रमशश्चतस्रो विषनाडिकाः । ऋक्षाद्यन्तघटीनिघ्नाः षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः । विषनाडीदोषदुष्टं लग्नं सर्व्वगुणान्वितम् । शुभैः सर्व्वैश्च संयुक्तमपि पञ्चेष्टकं त्यजेदिति" । वसिष्ठः कुर्व्वन्त्युद्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्रयात् । अन्यस्मिन् मङ्गले ताश्च निधनं वाथ निर्द्धनमिति" । ताः विषनाडिकाः ।

अथ प्रसङ्गात् ग्रन्थान्तरोक्तास्तिथिवारविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः दैवज्ञम० । "तिथी१५षु५नागा८द्रि७गिरी७षु५ वारिधि४र्गजा८ऽद्रि७दिक्१०पावक३ विश्व१३ वासवाः१४ । मुनीभ७,८सङ्ख्याप्रथमा तिथेः क्रमात्परं विषं स्यात् घटिकाचतुष्टयम् । नखा२०द्वयं२द्वादश१२दिक्१० च शैला७बाणाश्च५तत्त्वानि २५यथाक्रमेण । सूर्य्यादिवारेषु परं चतस्रोनाड्योविषं स्यात् खलु वर्जनीयम्" । ज्योतिः सागरे । "विवाहव्रतचूडासु गृहारम्भप्रवेशयोः । यात्रादिशुभकार्य्येषु विघ्नदा विषनाड़िकेति" । अस्य परिहारमाह दैवज्ञम० गुरुः "चन्द्रोविषघटीदोषं हन्ति केन्द्रत्रिकोणगः । लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथेति" फलप्रदीपे "विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यक्षगः शशी । मित्रदृष्टोऽथ वा स्वीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत्" पी० धा० । अथ मुहूर्त्तेशाः ।

"गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वम्बुविश्वेऽभिजिदथ च विधाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च । निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो भगः स्युः क्रमश इह मुहूर्त्ता वासरे बाणचन्द्राः" मु० चि० ।

"अत्र बाणचन्द्रा इत्युक्तः मुहूर्त्तस्य पार्थक्ये नात्र लक्षणं नोक्तम्। गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः सूर्य्यविशेषः पितृवसवम्बुविश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजित् ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्राग्नौ अत्र समुदितयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वम् अत्र तुर्य्यमुहूर्त्तस्वामिनः पितर इत्यपेक्षितम् पितृमिति नक्षत्रतदीशयोरभेदोपचारात् तस्य स्वामिनि वृत्तिः। निर्ऋतीराक्षसः उदकनाथो वरुणः अर्य्यमा भगश्चेमौ सूर्य्यविशेषौ। इत्येतदीशा बाणचन्द्राः पञ्चदश वासरे मुहूर्त्ताः स्युः यदाह नारदः "दिवामुहूर्त्ता रुद्राहिमित्राः पितृवसूदकम्। विश्वे विधातृब्रह्मेन्द्रा इन्द्राग्न्यसुरतोयपाः। अर्य्यमा भगसंज्ञश्च विज्ञेयाः दश पञ्च चेति" पी० धा०।

"शिवोऽजपादादष्टौ स्युर्भेशा अदितिजीवकौ। विष्णुर्कत्वष्टृमरुतो मुहूर्त्ता निशि कीर्त्तिताः" मु०चि०।

"प्रथममुहूर्त्तस्वामी शिवः ततोऽजपादात् पूर्व्वाभाद्रपदादष्टौ भेशानक्षत्रस्वामिनोमुहूर्त्तेशाः स्युः। यथा "अजपादः अहिर्बुध्न्यः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ भेशाः। ततोदशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः। विष्णुर्कत्वष्टृमरुतः प्रसिद्धाः एतदीशा निशि मुहूर्त्ताः प्रकीर्त्तिताः यदाह नारदः "ईशाजपादहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमवह्नयः। धातृचन्द्रादितीज्याख्यविष्णुर्कत्वष्टृवायवः" इति। मुहूर्त्तलक्षणं कश्यपेनोक्तम्। "अह्नः पञ्चदशोभागोमुहूर्त्तोऽथ तथा निशः" इति। प्रयोजनमाह नारदः। "यस्मिन्ऋक्षे हि यत्कर्म कथितं निखिलञ्च यत्। तद्दैवत्ये तन्मुहूर्त्ते कार्य्यं यात्रादिकं सदेति" यात्रैत्युपलक्षणं देवस्थापनाद्यपि कार्य्यम्। पी०धा०। एवं मुहूर्त्तेषु निरूपिते तद्दोषमाह।

"रवावर्य्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चाभिजित् स्यात्। गुरौ तोयरक्षो भृगौ ब्रह्मपित्र्ये शनावीशसार्पौ मुहूर्त्ता निषिद्धाः" मु०चि०।

"रवेर्वारेऽर्य्यमा लक्षणया अर्य्यमस्वामिकचतुर्दशसंख्याकोमुहूर्त्तोनिषिद्धः। एवं सोमवारे ब्रह्मरक्षः द्वन्द्वैकवद्भावः। ब्रह्मरक्षःस्वामिकौ मुहूर्त्तौ निषिद्धौ एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। ईशो महादेवः। यदाह नारदः। "अर्य्यमा राक्षसब्राह्मौ पित्राग्नेयौ तथाभिजित्। रक्षःसार्पौ ब्राह्मपित्र्यौ भौजङ्गेशाविनादिषु। वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्त्ताः शुभकर्म्मणि" पी० धा०।

"अथ वेधदोषं विवक्षुर्विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानञ्चाह

"निर्व्वेधैः शशिकरमूलमैत्रपित्र्यब्राह्मान्त्योत्तरपवनैः शुभोविवाहः। रिक्तामारहिततिथौ शुभेऽह्नि वैश्वप्रान्त्याङ्घ्रिश्रुतितिथिभागतोऽभिजित् स्यात्" मु०चि०।

"मृगशिराहस्तमूलानुराधा मघारोहिण्युत्तराफाल्गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वेधैः वेधाख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह वसिष्ठः। "स्वातीमघायां निर्ऋतौ ध्रुवान्त्यमित्रेन्दुहस्तेषु च कन्यकानाम्। पाणिग्रहस्त्विष्टफलप्रदः स्यादविद्धभेष्वेव गुणान्वितानामिति"। नारदोऽपि "पौष्णधातृत्तरामैत्रमरुच्चन्द्रार्कपितृभैः। समूलभैरविद्धैस्तैः स्त्रीकरग्रह इष्यते" अर्कोहस्तः पी०धा०। वसिष्ठवाक्ये इष्टफलदत्वुक्तेः अन्येषामपि ग्रहणमापद्विषये सूचितम् तेन "कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्त्रिषूत्तरादिषु" पारस्करसूत्रे चित्राश्रवणाधनिष्ठाश्विनीनां ग्रहणं तच्च तस्य यजुर्वेदीयगृह्यसूत्रकरत्वेन तद्वेदिविषयमापद्विषयं वेति ज्यो०रघु०अतएव भीमपराक्रमे अन्यान्यनक्षत्रेऽनिष्टमुक्तं यथा

"पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भचतुष्टये। ऊढा चाशु भवेत् कन्या विधवाऽतो विवर्जयेत्। विष्णुभात्तु त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे। एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता"। अत्र चित्रादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामप्यत्यन्तापद्येव ग्राह्यता। तिथिनिर्णयमाह रिक्तेति। रिक्तामाः प्रसिद्धाः आभिर्वर्जिततिथिषु शुभेऽह्नि शुभग्रहवासरेऽपि विवाहः शुभः। यदाह वसिष्ठः। "शुक्लद्वितीयादित एव कृष्णे पक्षे दशम्यन्तगताः प्रशस्ताः। तास्वष्टमीस्कन्दगणेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिर्विवर्ज्या। वाराः प्रशस्ताः शुभखेचराणां सूर्य्यार्किवारौ खलु मध्यमौ तु। त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषाविति" तौ सूर्य्यार्किवारौ तयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषावित्यर्थः। गणेशश्चतुर्थी दुर्गा नवमी। अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्य्यन्तं पित्राद्यावश्यकश्राद्धदिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्य्यः। उक्तञ्च "विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात्। वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनपत्यता स्यादिति। अन्यच्च। "विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाहस्तत्रान्नसुख्याः पितरो न यान्ति। इत्ते विवाहे परतस्तु कुर्यात् श्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति। पी०धा०। तेन कृष्णपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुष्टये आपद्यपि विवाहो न कार्यः। रिक्तायां वर्ज्यत्वेऽपि शनिवारयुक्ताया-स्तस्याः ग्राह्यता इति गौड़ा अनार्षमूलत्वात्तच्चिन्त्यम् "न

खार्दोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्य्यावनीसूनुशनैश्चराणामिति"। गौड़ावदन्ति तन्मूलमपि मृग्यम्"। अथाभिजित्प्रमाणम्। वैश्वेति पी॰धा॰ 'अभिजिच्छब्दे २२७पृ॰ तद्विवृतिः।

अथ पञ्चशलाकचक्रे विद्धनक्षत्राणि। "वेधोऽन्योन्यमसौ विरिञ्चाभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयोर्विश्वेन्द्वोर्हरिपित्र्ययोर्ध्रहक्षतोहस्तोत्तराभाद्रयोः। स्वातीवारुणयोर्भवेन्निर्ऋतिभादित्योस्तथोफान्त्ययोः खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योर्वा तृतीयद्वयोः" मु॰चि॰।

"विरञ्चिः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्ग्रहैः क्रूराक्रूरैः कृतोवेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत्। रोहिणीस्थे ग्रहे अभिजिद्विद्धः अभिजित्स्थे रोहिणी विद्धेत्यर्थः। एवं सर्व्वत्र उफा उत्तरफल्गुनी। तन्न्यासप्रकारमाह नारदः। "तिर्य्यक् पञ्चोर्द्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः। शम्भुकोणे द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत्। भान्यतः साभिजिन्त्येकरेखाकोणे च विद्धभमिति"। चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धं खेचरेण प्रदिष्टम्। क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एवेति"। नन्वष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि उच्यते विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव प्राशस्त्याभिधानात् तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युगमानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभिधानम्। अतएव दैवज्ञम॰ "रोहिण्यभिजितोर्मूलादित्ययोर्मृगवैश्वयोः। रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत्। हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः। अनुराधाभरण्योश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः" इति तथैवोक्तम्। वाराहविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि "रविवेधे वैधव्यं पुत्रनाशं करोति कुजवेधे। बन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः। भृगुसुतवेधेऽपुत्रा दासी रविजातराहुसम्भूते"इति। पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रव्रज्याम्। चरणवेधमाह खेट इति। तत्र तस्मिन् नक्षत्रे विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्धनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः। यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्थः तदा तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः 'अतोऽन्यपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम्। तृतीयगो द्वितीयकञ्चतुर्थगस्तु चादिमम्। भिनत्ति वेधकृद्ग्रहोनचान्यपादमादिशेत्"। एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरन्द्रष्टव्यम्। यतोवसिष्ठेनैव खार्जूरदोषाभिधानावसरे "विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं क्षताहते। तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टपादाः शुभाश्चेति पितामहेन"इत्याशङ्क्य समाहितम् 'पादएव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रसंमतम्। क्रूरविद्धमयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः इति। नारदः। "पादमेव शुभैर्विद्धमशुभैश्चैव कृत्स्नभम्" इति। कश्यपोऽपि। "क्रूरविद्धं युतन्धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तञ्च कृत्स्नभम्। मणिहेममयं हर्म्यम्भूताक्रान्तमिव त्यजेत्" इति कृत्स्नभं सकलनक्षत्रम्। तस्मात्क्रूरग्रहविद्धे संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धान्तः। तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः "पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेधविधिरुक्तः। शस्तः शुभमित्युक्तः सप्तशलाकाजइतरत्रेति"। श्रीपतिः "बधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने। वेधः पञ्चशलकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाकक" इति पी॰धा॰। अत्र केचित् सप्तशलाकाचक्रवेधमाहुः। तत्र विद्धनक्षत्राणि यथा "शाक्रे ज्ये, शतभानिले, जलशिवे, पौष्णार्य्यमर्क्षे, वसुद्वीशे, वैश्वसुधांशुभे, हयभगे, सार्पानुराधे, तथा। हस्तोपान्तिमभे, विधातृबिधिभे, मूलादिती त्वाष्ट्रभाऽजाङ्घ्री, याम्यमघे, कृशानुहरिभे, विद्धे कुम्टद्रेथके"मु॰चि॰ "कुम्टद्रेखके सप्तशलाके चक्रे शाक्रे ज्ये ज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः क्रूराधिष्ठितत्वेन विद्धे ज्ञेये। एवं जलशिवे पूर्ब्वषाढार्द्रे विद्धे ज्ञेये एवं सर्व्वत्र। वैश्वसुधांशुभे उत्तरषाढामृगशिरसी, हयभगे अश्विनीपूर्व्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमभं उत्तराभाद्रपदा, अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थं यज्ञोपवीतप्रकरणे भिहितम्। चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये "सप्त सप्त विनिपात्य रेखिकास्तिर्य्यगूर्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्। लेखयेदभिजिता समन्वितञ्चैकरेखगमेन विध्यते" दीपिका। "यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे। उद्वाहवस्त्रेण तु संवृताङ्गी श्मशानभूमिं रुदती प्रयाति"। तथा च भोजः। "विद्धे सप्तशलाकाख्ये बिधवा लग्नवाससा। पुनर्यात्यचिरान्नारी सुखाग्नौ सुखचन्द्रिकाम्"। वैधव्यञ्च नक्षत्रसंख्यातुल्याब्दैर्भवति तदुक्तं वराहेण "नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसदिति"। अत्रापि तुल्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नक्षत्रन्त्याज्यम्, शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्यः इति ध्येयम्। पी॰ धा॰। "सप्तशलाकाजइतरत्रेति" प्रागुक्तवचनात्

"भुक्तम्भोग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः" स्वरोदयवाक्याच्च अस्य कर्मकार्येषु वर्ज्यतया चतुर्दशयुग्मानामिहोक्तिः" अत्रापवादः "ऋक्षाणि क्रूरविद्धानि क्रूरमुक्तादिकानि च । भुक्त्वा चन्द्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते" । मु० चि० "क्रूरग्रहैर्विद्धानि ऋक्षाणि तथा क्रूरैर्मुक्तानि त्यक्तानि । आदिशब्दात् क्रूरैराक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पातैर्दूषितानि ज्ञेयानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्त्वा मुक्तानि तदा शुभार्हाणि प्रचक्षते वदन्ति मुनय इति शेषः । यदाह वात्स्यः "भुक्तम्भोग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण भम् । मङ्गलेषु च कार्य्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति" । वसिष्ठोऽपि "उत्पातभङ्ग्रहणभक्रूरविद्धस्थितञ्च यत् । दहत्येव शुभं कर्म राघवाग्निशरोम्बुधिमिति"। शार्ङ्गीये "क्रूराश्रितक्रूरविभुक्तविद्धगन्तव्यधिष्ण्येषु कुमारिकाणाम् । वदन्ति पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा वैधव्यमब्दैस्त्रिभिरेवमाङ्गिरिति"। अस्यापवादमाह केशवार्कः । "उत्पातपापग्रहदूषितम्भं यदेन्दुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति । तदा तदर्हङ्किल मङ्गलेषु त्यजेत्समाक्रान्तधनूरवीन्दोरिति" । अयमवधिराक्रान्तनक्षत्रभिन्नविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चाण्डालधृतहस्तस्नानवच्चन्द्रभोगस्यानिर्णेजकत्वात् । तदुक्तं शार्ङ्गीये "यद्धिष्ण्यं क्रूरदोषसंयुक्तं स्यात्तथापीन्दुसंयुतम् । शुभकार्य्येषु तत्त्याज्यमन्यकर्मसु सिद्धिदम् । यथा हि चाण्डालधृतैकहस्तो मज्जन्नगाधेऽपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुध्येदुडु पापयुक्तम् । स्पृष्ट्वा गते तु चाण्डाले शुद्धिराप्लवनाद्यथा । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्विशोधनमिति । अतएवोक्तं वसिष्ठेन "गन्तव्यधिष्ण्यञ्च तु भुक्तभं यत् क्रूरैर्महोत्पातविदूषितञ्च । चन्द्रोपभोगादमलन्तदानीं शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं चेति । एतच्च सामान्यन्यायत्वात् क्रूरविद्धे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम् यत्तु नारदेनोक्तम् "ग्रहणोत्पातभन्त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तन्तद्दग्धकाष्ठवदिति" "तद्यावद्वचनं वाचनिकमिति" न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्य्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तन्तावत्त्यजेत् तत्रापि चन्द्रग्रहण एव सूर्य्यग्रहणीयनक्षत्रस्य तु षण्मासानन्तरं सूर्य्यभोगासम्भव एव अतो न क्रूरमुक्तादौ रविभोगापेक्षा उत्पातभस्य चन्द्रोपभोगोऽप्यावश्यको वसिष्ठवाक्यालोचनात् । अत्र क्रूरवेधे निखिलभं त्याज्यं न चरण एव । तदुक्तं कश्यपेन "क्रूरविद्धयुतन्धिष्ण्यं निखिलं नैव पादतः । अन्यैरपि गुणैर्युक्तं सर्व्वदोषविवर्जितम् । त्यजेदनर्घमाणिक्यं कलङ्कोपहतं यथेति" अयञ्च क्रूराधिष्ठितत्वे दोषः क्रूरग्रहचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वे वेदितव्यः । यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे क्रूरग्रहस्य तृतीयपादे एवं सति राशिभेदोऽपि जायते तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वदोषो नास्तीति ध्येयम् । उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे ।"एकस्मिन्नपि धिष्ण्ये भिन्ने राशौ खलग्रहे शशिनि । तच्चन्द्रर्क्षे कुर्य्याद्विवाहयात्रादिकं सर्वमिति" यथा मृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः तृतीये क्रूरग्रहः तत्र सत्यप्येकनक्षत्रत्वे राशिभेदो द्वयोरिति पी० धा० ।

अथ लत्तादोषः । "शराङ्कपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि । संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्य्याष्टतर्काग्निमितं पुरस्तात्" मु० चि० ।

"सप्त प्रसिद्धाः गावो नव जातयो द्वाविंशतिः शराः पञ्च एतैर्मितम्भम् स्वाक्रान्तनक्षत्रात् शराङ्कपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे संलत्तयन्ते यथा बुधः सप्तमं, राहुर्नवमं, पूर्णेन्दुः पूर्णिमान्तचन्द्रो द्वाविंशम्, तच्च गतकृष्णपक्षे पञ्चमीषष्ठीसप्तमीनामन्यतमायां सम्भवति । शुक्रः पञ्चमं स्वपृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः अर्कशनीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादग्रे सूर्य्याष्टतर्काग्निमितं संलत्तयन्ते यथा सूर्य्यः स्वाक्रान्तनक्षत्राद्द्वादशं, शनिरष्टमम्, गुरुः षष्ठम्, भौमस्तृतीयभम् अग्रतो लत्तयतीत्यर्थः । यदाह नारदः "पुरतः पृष्ठतोऽर्काद्या दिनर्क्षं लत्तितञ्च यत् । अर्काक्षतिगुणाङ्गर्त्तुवाणाष्टनवसङ्ख्यभमिति, सूर्य्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं क्रमेण भौमादयोऽपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः । वराहोऽपि "सूर्य्यो द्वादशमृक्षं षष्ठं गुरुरवनिजस्तृतीयन्तु । संलत्तयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः पादैः । पश्चाद्द्वाविंशतिभं पौर्णिमचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः । स्वर्भानुरपि नवमं सप्तममृक्षं शशाङ्कसुत" इति प्रत्येकं वेधफलमाह स एव ।"रविलत्ता वित्तहरी नित्यङ्कौजी विनिर्दिशेन्मरणम् । चान्द्री नाशङ्कुर्य्याद्बौधी नाशं वदत्येव । सौरी मरणं कथयति बन्धुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता । मरणं लत्ता राहोः कार्य्यविनाशम्भृगोर्वदन्तीति" नन्वग्रलत्ता वा पृष्ठलत्ता वा वक्तव्या किमिति न द्वैरूप्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः" "इति सति द्युसदामभिलत्तने यदनुलत्तनमुक्तमृषिव्रजैः । तदुडुपश्चिमपूर्व्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्षयेति" । अत्र राहोः सदा वक्रित्वाद्वक्रमगणना क्रमेणैव ग्राह्या यथाश्विन्यां राहुः तदा अश्लेषां लत्तयति । सम्मुखलत्ता-

वादिसंतेऽपि वक्रगामिना राहुणा सम्मुखमश्विनीरेवतीत्या-दिगणनया विंशतिभम् अस्त्येव नतत्त्वन्यथाश्वयितव्यमिति साम्प्रदायिकाः” पी० धा० ।

अथ पातदोषः । “हर्षणवैधृति साध्यव्यतिपातकगण्डशूल-योगानाम् । अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितन्तत् स्यात्” । मु० चि० । “हर्षणेत्यादि षड्योगानां अन्ते यच्चन्द्रनक्षत्रं भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपातितं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः “साध्यहर्षणशूलानि वैधृतिव्यतिपातयोः । षड्भङ्गण्डस्य चान्ते स्यात्तत् पातेन निपातितमिति” । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पादकः पातोऽभिहितः । “सूर्यभात्सार्पपित्र्यान्त्यत्वाष्ट्रमित्रोडुविष्णुभे । सङ्ख्यया दिनभे तावदाश्विभात्पातदुष्टभम्” । वशिष्ठेनापि “रविभाद्दिपित्र्यमित्रत्वाष्ट्रभहरिपौष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभाद्दिन्दुयुतौ तावति वै पतति गणनया पातः । अयमपि पातोदोषश्चण्डीशचण्डायुधाख्ययोज्ञेयः । अखिलेषु मङ्गलेष्वपि वर्ज्योयस्माद्विनाशदः कर्त्तुरिति” यद्यत्र हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथाप्यभिहितास्मेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्तुल्यसंख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवो जायते इति मत्वा हर्षणादीनामनुक्तिः । एवञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु लत्तापातयोः पृथक् कीर्त्तनम्” । ज्यो० त० रघुनन्दनेन “कच्चं द्वादशसूर्यगरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः षष्ठं चाष्टमर्कजस्तु पुरतोहन्ति स्फुटं लत्तया” इत्यादि रत्नमालावाक्य मुक्त्वा “लत्तापातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम् तयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोच्चयवाक्ये-वर्ज्यदशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रवणाच्च ।

अथ क्रान्तिसाम्यम् “पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ कन्यामीनौ कर्क्यली चापयुग्मे । तत्रान्योन्यञ्चन्द्रभान्वोर्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु” मु० चि० । “पञ्चास्याजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु चन्द्रभान्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं निरुक्तन्मङ्गलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजाविश्वमादीनाङ्ग्रहणमुदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थत्वात्सर्व्वथा सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वादशराशिमितो वा विवक्षितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भवात् । अतः सम्मतिवाक्यस्यानवसरः ननु तावन्त एव षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न द्वाश्यन्तावच्छेदस्थित्याधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यंश-कलाविकलान्तस्थितत्वे नानन्तभेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं व्याख्यानं न्याय्यः । क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वशिष्ठः “दोषो महापात इति प्रसिद्धः सर्वेष्टतोहन्ति वधूं वरं च । तं रचितं लग्नगुणास्त्वशक्ताः खबाम्बवा नाऽशनितोऽपघातम्” । अशनिवज्रम् । नारदोऽपि “यस्मिन् दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे” इति अतएव पतननात्पातः सकलशुभकर्मणामित्यन्वर्थतापि । सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते । “यच्छुभानां विनाशाय नदच्चिव पतत्ययम् । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः” इति । महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवीन्दुक्रान्तिसाम्य एव नतत्त्वन्येषां ग्रहाणां क्रान्तिसाम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ । क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात्तु पातमध्यकालः । तत्रोत्सर्गतोरवीन्दुक्रान्त्योः समानत्वं भुजसाम्ये सति भवति । भुजोनाम “त्र्यूनं भुजः स्यात् त्र्यधिकेन हीनं भार्द्धञ्च भार्द्धादधिकं विभार्द्धम् । नवाधिकेनोनितमर्कभं चेति” लक्षणलक्षितः तत्साम्यं तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति । अतएव ग्रन्थकृता तादृशायोगा एव पठिताः । “विनाशपातेन्दुमिहायनांशकैर्युतोरविः शीतकरश्च दृश्यते । समापमत्वे व्यतिपातवैधृताह्वयास्तदैको रसभेऽर्कभे क्रमात्” इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्यदिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं वशिष्ठेन स्वसिद्धान्ते “चक्रे चकार्द्धतुल्ये वा कियद्भागाधिकोनके । सायनार्केन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः । शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् । स्नानदानादिकं तत् जपश्राद्धादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते । सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिसवर्णापणे फलम् । तत् फलं लभते पाते स्नानश्राद्धजपादिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्गुणम् । पातेऽप्यर्बुदसङ्गुणं पतिते दत्तमक्षयमिति” । तथा सूर्यसिद्धान्तेऽपि । “एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः । विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातोभगणार्द्धान्तयोर्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः । तादृक् क्रोधोद्भवोवह्निर्लोकाभावाय जायते” इति । अतएवानन्तरोत्पन्नक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदैवज्ञैः "पूर्वं तत् स्यात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वेणोक्तं तद्यतोनातिदुष्टमिति" । अनेनैवाशयेन वसिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम् । "शास्त्रात् समानीत महातिपातः सर्वेष्टतोहन्ति वधूं वरं च । त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षत्रकुलं समस्तमिति" । शास्त्राद्गणितशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्येत्यर्थादुक्तं भवति । किञ्चपञ्चाङ्गीयोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमसोर्योगादेव साधितः स्पष्टाधिकारेऽतस्तस्मादेव महापातोऽपि साधयितुमुचित एव "पी०धा० ।

अथ खार्जूरापरपर्यायैकार्गलदोषः

"व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्रे परिघातिगण्डे एकार्गलाख्योह्यभिजित्समेतोदोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात्" मु०चि० । "अन्त्योवैधृतिः । अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादर्कनक्षत्राच्छशी चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याके ऋक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्योदोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः । यदाह त्रिविक्रमः "विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विषमर्क्षगः । अर्कादिन्दुस्तदा योगोनिन्द्य एकार्गलाभिधः" इति वसिष्ठेन तच्चक्रमभिहितम् । "अन्त्यातिगण्डपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरशूलमहाशनीषु । चित्रानुराधपितृपन्नगदस्रभेषु साहित्यमूनशशिसूरिषु मूर्द्धभेषु । "रेखामेकामूर्द्धगां षट् च सप्त तिर्यक् कृत्वाप्यत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यग्रेखासंस्थयोश्चन्द्रभान्वोर्दृक्सम्पातोदोष एकार्गलाख्यः । "खरकरतुहिनांश्वोर्दृष्टिसम्पातजातस्वनलमयशरीरस्तूद्गिरन्नग्निसंस्थान् । भुवि पतति जनानां मङ्गलध्वंसनाय गुणगणशतसङ्कैरप्यवार्योऽग्निकोपः" इति अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमस्ति न वेति सन्देहः नारदस्त्वभिजिद्वर्जितं चक्रमाह "व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्स्वपि । गण्डातिगण्डकुलिशवैधृत्या सहितेषु च । अदितीन्दुमघाहस्ताद्यमूलमैत्रेजत्रभानि च । ज्ञेयानि सहचित्राभिर्मूर्ध्नि भानि यथाक्रमम् । लिखेदूर्ध्वगतामेकान्तिर्यग्रेखास्त्रयोदश । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् । भान्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथः । एकार्गलो दृष्टिपाताच्चाभिजिद्वर्जितानि वै । लाङ्गले कमठे चक्रे-फणिचक्रे त्रिनाडिके । अभिजिद्गणना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथेति" । कश्यपेनापि एकार्गलेदृष्टिपाताच्चाभिजिद्रहितानि वै" इति । तत्र त्रिविक्रमकेशवार्कवाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टसम्मतत्वान्नारदादिवाक्यैः सह विकल्पः ततोऽनयोः पक्षयोर्यथादेशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तं प्रतीमः" पी०धा० । खार्जूरवेधे ज्यो०ति०

"एकामूर्द्धगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत् । रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु । व्याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैक्यरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथोनिगदितो दृक्पात एकार्गलः" "व्याघातादीति व्याघातयोगसंख्याङ्कस्त्रयोदशाङ्कः । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः" इति यद्व्याख्यातं तच्चिन्त्यमुक्तवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिवसे एव खार्जूरवेधप्रतिपादनात् तत्र लेख्यनक्षत्रादीनां च नारदेन विशेषाभिधानाच्च ।

अथोपग्रहदोषः स च उपग्रहशब्दे १२०२ पृ० उक्तप्रायः विशेषार्थं पुनरुच्यते ।

"शरादिक्शक्रनगातिधृत्यस्तिथिर्धृतिश्च प्रकृतेश्च पञ्च । उपग्रहाः सूर्यभतोऽब्जताराः शुभा न देशे कुरुबाह्लिकानाम्" । "सूर्यभतः सूर्याक्रान्तनक्षत्रादब्जताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टदशचतुर्दशसप्तैकोनविंशतिपञ्चदशाष्टादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चेत्स्युस्तदोपग्रहनामकादोषाः स्युः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च । यदाह नारदः "भूकम्पः सूर्यभात्सप्तमर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे । शूलोऽष्टमे च नवमेऽशनिरष्टादशे ततः । केतुः पञ्चदशे दण्डश्चोल्का एकोनविंशतौ । निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपञ्चमे । मोहनिर्घातकम्पाश्च कुलिशं परिवेषकम् । विज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न कारयेदिति" । वराहः "उपग्रहर्क्षेषु विवाहिता स्त्री सूर्यर्क्षतो दुर्भगतामुपैति" । अन्यत्रापि । "गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपग्रहदिने यदीति" । एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह । शुभा इति । "बाह्लिके कुरुदेशे च वर्जयेद्भमुपग्रहमिति" कश्यपोक्तेः" पी०धा० । अत्रापवादः ।

"पातोपग्रहलत्तासु नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपत्सम:" मु०चि० ।

"पातश्चण्डीशचण्डायुधाख्योदोषः उपग्रहः प्रागुक्त एव । लत्ता गुराङ्कपूर्णेन्दु सिताः" इत्यादिनोक्ता, तत्र खेटपत्समः ग्रहचरणतुल्यो नक्षत्रचरणोऽनिष्टः कस्यार्थः

पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन् स्यात्तत्संख्यचरणस्तस्य नक्षत्रस्य वर्ज्यो नान्यः लत्तायान्तु लत्ताकारिणोग्रहा यच्चरणे स्युस्तत्संख्य एव पादो वर्ज्यो नान्यः। उक्तं च मुहूर्त्तदीपिकायाम् "उपग्रहेषु लत्तायां तथा चण्डायुधाह्वये ग्रहोऽस्ति यत्प्रमाणांशे विद्धांशस्तत्प्रमाणकः" इति उपग्रहचण्डायुधयोः सूर्यक्षतोऽङ्घ्रिः पाद्यस्तस्यैव सम्भवात्। अयञ्च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरकेऽपि द्रष्टव्यः। सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यचरण एकरेखावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः "खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "पूर्वाह्णे दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु मोहजः। उल्का चैवार्द्धरात्रे तु कम्पोऽहोरात्रदूषकः"। तत्रापि "कम्पोल्कादण्डमोहानामङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः कालभेद एव वर्ज्यः "स्वरमासदशर्त्तव ७,१२,१०,६, आदितो घटिकास्तेषु वर्जनीयाः पराः शुभा" पी० धा०।

अथ वारदोषः। स च अर्द्धयामकुलिकयमघण्टभेदात् त्रिविधः। ते च कश्यपेनोक्ताः यथा "शैलाब्धस्तयः सूर्ये चन्द्रे षड्वेदपर्वताः। भौमे बाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाक्षिशायकाः। गुरुवारेऽग्निचन्द्रभाः शुक्रे नेत्राद्रिवह्नयः। शनौ चन्द्रभतर्काःस्युः कुलिकोयमघण्टकः। अर्द्धप्रहरसंज्ञश्च मङ्गलेषु विवर्जयेत्। वारदोषेण दुष्टन्तल्लग्नं सर्वगुणान्वितम्। त्यजेद्यथा पुरोडाशं वायसोपहतन्तथेति"। फलमाह वसिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्याद्यात्रावेते न दोषदाः" पी० धा०। दिवसाष्टमभागात्मकाश्चैते। तत्र अर्द्धयामशब्दे २७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः। मुहूर्त्तात्मककुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुहूर्त्तमुपक्रम्य श्रीपतिना "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीड़ने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्त्यजेत्" उक्तम्।

अथ जामित्रदोषः। "लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम्। किंवा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम्" मु० चि०। "विवाहलग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तमं भवनं गृहं जामित्रं तत्र गते खेटे परिणयनं न स्यात्। उक्तञ्च 'जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं शर्गगात्रवगौतमैः। तस्माल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्ज्जयेदिति"। तत्स्वरूपमाह महेश्वरः 'लग्नाच्छीतकराद्ग्रहा द्युनगता नेष्टा विवाहे स्मृताः" इति। वसिष्ठः लग्नप्रकरणे "सर्वे जामित्रसंस्थाविदधति मरणम्" इत्याह स्म। लल्लः "पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि संकथ्यते। उद्वाहे विधवा, व्रते तु मरणं, सूलञ्च पुंस्कर्मणि, यात्रायां विपदो, गृहेषु दहनः, क्षौरेऽपि रोगो महान्"। भुजबलः "चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धवैः कन्यका, भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं, सौरे च बन्ध्या सरुक्। जीवः शुक्रशशाङ्कजौ शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमात् भर्तृप्रेम्णितदीक्षितास्तभवने नित्यं प्रवासान्वितेति"। अस्यापवादमाह। किंवाशब्दोविकल्पे पूर्वग्रहाधिष्ठितराशेः सप्तमराशिस्थितत्रिंशद्भागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रोनिषिद्ध इत्युक्तमिदानीन्तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगाः पञ्च पञ्चाशत् तन्मितनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामित्रं स्यात्। यथा मेषराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात् तुलायां पञ्चमनवांशस्थं लग्नं तत्र चन्द्रो वा निषिद्धोऽन्येऽष्टौ नवांशाः शुभाः। एवंविधं सूक्ष्मं जामित्रमिदमशुभकरं स्यात्। यदाह महेश्वरः "कैश्चित् कामनवांशकादिषु शरैस्तुल्ये नवांशे स्थिताः" इति। केशवार्कस्तु चन्द्रनवांशादेवाह। "हिमरश्मिनवांशकात् खलो यदि खेटः शरसायकांशके। अयमन्यगुणैर्न हन्यते निबिड़ैरत्युपसर्गडम्बरः" अपवादान्तरमाह राजमार्त्तण्डः "तुङ्गत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्याधिमित्रगृहगोऽपि तदीक्षितो वा। जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते" इति। व्यवहारसमुच्चयेऽपि। "स्वोच्चेऽथवा स्वभवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो वा। जामित्रकारिपरिसञ्चितदोषराशिं हत्वा ददाति बहुशः सुखमेव चन्द्रः"। कालखण्डे वात्स्यायनः "गुरुश्चन्द्रस्य जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः। धनसौभाग्यपुत्रांश्च लभते नात्र संशयः। मणिमुक्ताप्रवालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः। शोभिता तु सदा तिष्ठेद्गुरुणापि निरीक्षिते। सा तु भर्त्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे" पी० धा०।

"एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्त्तर्युदयास्तदोषाः। नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्काभ्युदये तु दोषा" मु० चि०। "एकार्गलः खार्जूरचक्रोक्तः उपग्रहः शराष्टेत्यादिनोक्तः पातश्चण्डीशचण्डायुधम् लत्ता ज्वराह्वित्यादिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तम्। कर्त्तरी, लग्नात् पापादित्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते। एवंविधादोषा नश्यन्ति। कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्बलं स्वोच्चमित्रादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वञ्च तेनोपपन्ने सहिते सति । अर्कस्य सूर्य्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढ़ान्धकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्य्यस्योदयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा” पी० धा० ।

प्रसङ्गादन्यान्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह “उपग्रहर्क्षं कुरुबाह्लिकेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितभम् । सौराष्ट्रशाल्वेषु च लत्तितभं त्यजेत् तु विद्धं किल सर्वदेशे” मु० चि० ।

“कुरवोवाह्लिकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रान्तभं त्यजेन्न तदतिरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलिङ्गोवङ्गश्च प्राग्देशौ बहुवचनान्मगधाङ्गादयोऽपि । तेषु चण्डीशचण्डायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्तिसाम्यरूपं पातं तस्य महापातत्वव्यवहारात् । सौराष्ट्रः शाल्वदेशः पश्चिमदेशविशेषः बहुवचनाद्ग्रामबाहुल्यं तेषु लत्तितं लत्तासंजातास्य तद्भं परित्यजेत् । विद्धं क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिचक्रद्वारा भिन्नभं भूतलवर्त्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निश्चयेन नत्वस्य देशभेदेन परिहारः एतदपि वाक्यं सम्मत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि “लत्तामालवके देशे पातः कोशलके तथा । एकार्गलन्तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति” । वराहः । “युतिदोषस्तु विन्ध्याख्ये देशे नान्येषु केषु चेति” । दशयोगो भवेद्गौडे जामित्रस्य च यामुने । वेधदोषस्य शेषेषु” इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था” पी० धा० ।

अथ दशयोगः “शशाङ्कसूर्य्यर्क्षयुतेर्भशेषे खं भूयुगाङ्गानि दशेशतिथ्यः नागेन्दवोऽङ्केन्दुमिता नखाश्चेद् भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः” मु० चि० । ‘चेद्यदि चन्द्रसूर्य्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाङ्कैः सप्तविंशत्याभक्ताद्यच्छेषं तस्मिन् शून्यैकचतुःषड्दशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोनविंशतिविंशतिसंख्याके सति एते अङ्काः दशयोगसंज्ञा भवन्ति नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामङ्कानामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा तदुक्तं दीपिकायाम् “तिथ्यङ्गवेदैकदिगूनविंशभैकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुना वा योगादमी चेद्दशयोगदोषः” । लल्लोऽपि ‘यस्मिन्नृक्षे रविस्तिष्ठेद् यस्मिन्नृक्षे शशी तथा । धिष्ण्ये द्वयोर्योगहृते शेषः स्यात् वादितोदश । शून्यवेदर्त्तुरूपाणि दिग्रुद्रतिथयोधृतिः । ऊनविंशा नखाश्चेति दश योगाः प्रकीर्त्तिता” इति पी० धा० तत्फलम् “वाताभ्राग्निमहीपचौरमरणं रुग्वज्रवादाः क्षतिर्योगाङ्के दलिते समे मनुयुतेऽथौजे तु सैकेऽङ्किते । भन्दास्रादथ सम्मितास्तु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद्वेधोऽस्मिन् ग्रहचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः” मु० चि० ।

‘शून्यशेषे वातदोषः स्यात् एकशेषेऽभ्रान्मेघात्, चतुर्व्वशिष्टेऽग्नेः, षट्सु महीपाद्राज्ञः, दशसु चौरात्, एकादशसु मरणं द्वयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रुक्, अष्टादशसु वज्रम् एकोनविंशतिशेषे वादः कलहः, विंशतिशेषे क्षतिः द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लल्लः “मरुन्मेघाग्निभूपालचौरमृत्युरुजोऽशनिः । कलिर्हानिर्दशोद्वाहे दोषास्त्याज्याः सदा बुधैः” । विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा । कर्णवेधे च चूड़ायां दशयोगं विवर्जयेदिति” । अथापवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे युग्मसंख्याके सति दलिते सत्यर्द्धीकृते मनुभिश्चतुर्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दास्रादश्विनीतोभं नक्षत्रं स्यात् । यथा समाङ्के अङ्कयोगः दशाङ्कः १० अर्द्धितः ५ मनुयुतः १९ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अयुग्मसंख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽर्द्धिते अश्विनीतोभं स्यात् । यथा विषमाङ्को योगःपञ्चदश सैकः १६ अर्द्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तच्चक्रं यथा अथ मनुभिः सम्मितास्चतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् संलिखेत् । अनेन प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत आरभ्य साभिजिन्नक्षत्रचन्द्रमस्मिंश्चक्रे लेख्यं तत्र स्वाक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्या । दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यदि ग्रहचन्द्रावेकरेखास्थौ स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परावलोकनरूपोवेधोन शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे ‘योगाङ्के विषमे सैके समे सवसुलोचने २८ । दलीकृतेऽश्विनीपूर्वं दशयोगमुदाहृतम् । दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरैः सौम्यग्रहैर्वापि दम्पत्योरेकनाशनमिति” दशयोगापवादान्तरमाह भरद्वाजः । “गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सवीर्य्ये लग्नकेन्द्रगे । दश दोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः” । व्यासोऽपि “शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति” पी० धा० । अपवादान्तरं ज्यो० त० । “आद्यपादस्थिते सूर्य्ये तुरीयांशः प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयस्थो विपरीतमतोऽन्यथा” । विपरीतं चतुर्थस्थे आद्यः तृतीयस्थे द्वितीयो दुष्यति नान्यस्थे नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ बाणदोषः “लग्नेनाढ्यायाततिथ्योऽङ्कतष्टाः शेषे नागद्व्यब्धितर्केन्दुसंख्ये रोगोवह्नीराजचौरौ च मृत्युर्बाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः” मु० चि० । “शुक्लपक्षप्रतिप-

द्मारभ्य गततिथ्याऽङ्कैर्नवभिस्तष्टाः शेषे नागसंख्ये ऽष्टसंख्ये रोगाख्योबाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वह्न्याख्यः चतुःसंख्ये शेषे राजा । तर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञोवाणः । अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्थया बाणस्य त्यागः । न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्त्यानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । "गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीयं तिथि १५रवि १२दश१०नागैर्दवेदै ४युक्तं क्रमेण । नवहृतशर५शेषे वाणसंज्ञाः क्रमेण रुगनलनृपचौराः पञ्चमोमृत्युसंज्ञ इति" पी०धा० अथ प्राच्याख्यवाणापवादौ

"रसगुणशशिनागाब्ध्याढ्यसंक्रान्तियातांशकमितिरथ तष्टाङ्कैर्यदा पञ्चशेषाः । रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञश्च वाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्यः" मु०चि० । "रसगुणशशिनागाब्धिभिराढ्याचासौ संक्रान्तियातांशकमितिश्चेति स्पष्टनिरयनांशसूर्यसंक्रान्तिभुक्तांशानाम्मितिः संख्या पञ्चधा स्थाप्या कलादिकमुपेक्ष्यम् । सा क्रमेण षट्त्रिरेकाष्टचतुर्भिराढ्या संयोज्याङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिवाणोज्ञेयः । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगवाणः द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निवाणः तृतीये पञ्चशेषे राजवाणः चतुर्थे पञ्चशेषे चौरवाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाणः तत्तात्तस्माद्भयं भवतीत्यर्थः । यदाह कश्यपः "संक्रान्तियातांशकनन्दशेषस्तर्काग्निरूपाष्टयुगैः समेतः । तष्टाग्रहै रोगकृताशभूपस्तेनामृतिश्चेति च पञ्च वाणाः । इति पञ्चेति पृथक् पृथक् पदं शिष्यन्ते तदा वाणाः स्युरित्यर्थः । तत्र वाणोद्विविधः एकः काष्ठशल्योऽपरोलोहशल्यः तत्राभिहितो वाणः काष्ठशल्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो वाण इत्याहुः । तेन तादृशे वाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तदर्थं तदपवादभूतो लोहशल्यसहितो वाण उच्यते नवेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पश्चाच्छरशेषे सति सशल्यः लोहसहितोवाणः स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यसहितो दुष्टवाणः । अयं तुल्यन्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तेऽपि वाणे सशल्यो वाणोज्ञेयः ज्योतिश्चिन्तामणावन्यथा वाणोऽभिहितः । "तिथिवारभलग्नाङ्कोरसाग्न्यब्जाष्टवेदयुक् ६,३,१,८,४, नन्दाप्त पञ्चशेषे रुग्वह्निराट्चौरमृत्युकदिति" पी०धा० । अथ समयादिभेदेन वाणापवादः "रात्रौ चौररुजौ दिवाऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्चाथ शनौ नृपोविदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरो रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरुगनलक्ष्मापालचौरा मृतिः" मु०चि० ।

"रात्रौ चोररुजौ वाणौ त्याज्यौ,दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजवाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययोः प्रातःसायंसन्ध्ययोः सदा मृत्युर्वाणस्त्याज्यः । ज्योतिःप्रकाशे "रोगञ्चौरन्त्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः" । अथ शनौ शनिवारे नृपवाणः, विदि बुधवारे मृतिवाणः, भौमेऽग्निचौरवाणौ रवौ रोगवाणः त्याज्यः । उक्तञ्च दैवज्ञम० "रवौ रोगं, कुजे वह्निं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति" । एतेषु शुभकर्म्मसु एते वाणा वर्ज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादनं तत्रानलोऽग्निः, नृपसेवायां क्ष्मापालोराजा, याने यात्रायां चौरः पाणिग्रहे मृतिर्वाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरं, व्रते रोगन्त्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति" । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते विवर्जयेद्रोगं गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति" पी०धा० ।

अथ लग्नसप्तमयोः शुद्ध्यावुपयोगिग्रहदृष्टिभेदः 'त्र्याशं त्रिकोणं चतुरस्रसप्तं पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्ध्या । मन्दोगुरुर्भूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदृशो भवन्ति" मु०चि० । "खेटाग्रहायस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति तद्यथा त्र्याशं तृतीयं दशमञ्चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति त्रिकोणं नवपञ्चमं द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थम् अष्टमं च त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्तं सप्तमस्थानं चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्ग्रहोद्भवशुभफलं चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण "दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति" । मन्द इति । मन्दः शनैश्चरः स्वस्थानात् त्र्याशं संपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टिः । एवं गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्रं, परे चन्द्रबुधसूर्यशुक्राः क्रमेण सप्तमे संपूर्णदृश इत्यर्थः यदाह गार्गिः । "दुश्चिक्यदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् बृहस्पतिः । चतुर्थाष्टमगान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहाः" इति । वराहोऽपि "पूर्णं पश्यति

रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं चेति" पी०धा०। अत्रापि शब्दात् सप्तमस्थानेऽपि पूर्णदृष्टिः एवं शनिकुजयोः। अतएव मु०चि०परे चेत्युक्तम् तत्प्रमाणञ्च ग्रहदृष्टिशब्दे वक्ष्यते।

अथ लग्ननिरूपणम् । दीपिका "कन्यातुलाभ्याम्मिथुनेषु साध्वी शेषेष्वसाध्वी धनवर्जिता च । निन्द्येऽपि लग्ने द्विपदांश इष्टः कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभागः" । कन्यादिलग्नेष्वपि द्विपदांशएव इष्टोनान्य इत्यर्थः । वक्ष्यमाणवचने चरे चरांशवर्ज्जनात् चरलग्नेऽपि तुलातिरिक्तद्विपदांशस्य ग्राह्यता "धनुषि कुलटा तत्पूर्व्वार्द्धे सतीत्यपरे जगुः" विवाहपटले धनुरुत्तरार्द्धनिषेधात् पूर्व्वार्द्धस्य ग्राह्यत्वैव । मासभेदे लग्नभेदानां शून्यत्वात् तत्तन्मासे शून्यलग्नं विवाहो नेष्टः यदाह व्य०च०"घटमत्स्यवृषा युग्ममेषकन्यालयस्तुला । चापः कर्की मृगः सिंहश्चैत्रादौ शून्यराशयः"पञ्चादिलग्नानि यानि वक्ष्यन्ते तान्यपि तत्तत्काले वर्ज्यानि ।

अथ लग्नसप्तमशुद्धी "यदा लग्नांशेशोलवमथ तनुं पश्यति युतोभवेद्वाऽयं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति । लवद्यूनस्वामी लवमदनभं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा बध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम्" मु०चि०। "यदा लग्नांशेशोलग्नांशस्तस्येशः स्वामी लवं नवांशं पश्यति । अथ वाऽयं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्यानल्पं बहुशुभफलं रचयति । यथा मेषलग्ने मिथुनांशस्तदीशो बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमुदयशुद्धेः प्रथमः कल्पः । तदलाभे तु लग्नांशेशस्तनुं लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः शुभफलमनल्पं स्यात् यथा मेषलग्न एव मिथुननवांशस्वामी बुधोमकरे स्वनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति । अयं लग्नशुद्धेः द्वितीयः प्रकारः । लवेति । लवद्यूनस्वामी लवाच्चवांशात् द्यूनं सप्तमनवांशस्तत्स्वामी लवमदनभं लवान्मदनभं सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा बध्वा अनल्पं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमोधनुरंशस्तदधीशोगुरुर्मीने धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः। तदलाभे तु लवद्यूनस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवनेन सहयुतो वा भवेत्तदा बध्वाः शुभं यथा मेषलग्ने गुरुः कर्के सप्तमतुलागतं स्वनवांशं धनूरूपं न पश्यति किन्तु सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति । अयमस्तशुद्धेर्द्वितीयः प्रकारः । इतरथेति इतरथा यदा लग्नांशेशोलवन्तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा वरस्याशुभं मृत्युः स्यात् । यदा लवास्तांशेशोऽस्तांशमस्तभवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः"स्वस्वेशेनोदयास्तांशौ वीक्षितौ वाथ संयुतौ । लग्नं वास्तगृहं तत्तदंशेशेनेक्षितं युतमिति" तदाऽशुभमित्यनुषङ्गः । वशिष्ठः "इष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च । अस्तांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्येति" । तुल्यन्यायत्वाल्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवांशास्तांशस्वामिनोर्दृष्ट्यभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् । "लवेशोलवं लग्नपोलग्नगेहं प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य । लवद्यूनपोऽशं द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः" मु०चि० । "नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्येल्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथ वा मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नेशोलवकं प्रपश्येत् तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं लवद्यूनपोनवांशात्सप्तमनवांशस्वामी अंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपः लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधीशोलग्नसप्तमं वीक्षते लग्नात्सप्तमाधीशश्चांशसप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात् । अत्रान्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः ।

यदाह नारदः "लग्ननवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ । न चेद्वान्योऽन्यपतिना शुभमित्रेण वा यदा । वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ । एवन्तौ वीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्बध्वाः करग्रहे" । वशिष्ठोऽपि "उदयांशः स्वस्वनाथो मित्रसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तथास्तांशो दम्पत्योः पुत्रपौत्रदः"इति । परस्परवीक्षणेऽप्येतदेव फलं ध्येयं नारदवाक्यस्वरसात् पी०धा० ।

"लवपतिशुभमित्रं वीक्षतेऽशन्तनुं वा परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् । मदनलवपमित्रं सौम्यमंशद्यूनं वा तनुमदनगृहं चेद्वीक्षते शर्म बध्वाः" मु०चि०। "अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार उच्यते । लवपतीति शुभमित्रं शुभश्च तन्मित्रं चेति कर्मधारयः । लवपतेर्लग्ननवांशेशस्य शुभग्रहः सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमस्तन्मित्रं स्यात्तु चेदंशं स्वनवांशन्तनुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

शास्त्रदृष्टं वशिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात् अथ वा एवं मदनलवस्यास्तांशेशस्य मित्रं सौम्यं चेत् स्यात्तन्नवांशात् द्यूनं सप्तमनवांशं चेद्वीक्षते वा अथ वा तनुमदनगेहं लग्नात्सप्तमभवनञ्च वीक्षते तदा वध्वाः शास्त्रदृष्टं शर्म्म स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत्तस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः । यदाह वराहः “शुद्धिस्त्विह स्यान्न यदोदयांशोलग्ने नवांस्तांशसुपैति शुद्धिम् । तदा सुहृत्सौम्यनिरीक्षितोयः शुभाय स स्यात्प्रवदन्ति सन्तः” इति । कश्यपः “राश्यंशौ मित्रसौम्येन वीक्षितौ वाथ संयुतौ । उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा मङ्गलप्रदेति” । वशिष्ठः “लग्नास्तशुद्ध्या रहितः सदोषः करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च । त्रातुं तदा लग्नगुणास्त्वशक्तास्तं बभ्रुगा इव सर्पदष्टमिति” । केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्तल्लक्षणम् । “तिथिवारं च नक्षत्रं नवभिश्च समन्वितम् । सप्तभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत् । त्रिशेषे तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे प्रभञ्जनः । सप्तशेषे वज्रपातोज्ञेयं वज्रस्य लक्षणमिति टोडरानन्दे” पी० धा०

अथ सूर्य्यसंक्रान्तिदोषः “विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिवसांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि । घटिकास्तु षोड़श शुभक्रियाविधौ परतोऽपि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुधः” सु० चि० । “विषुवन्तुलामेषसंक्रान्तौ अयनं कर्कमकरसंक्रान्ती एतद्भूतस्तेषु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान् दिवसान् बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादिशुभकार्य्येषु त्यजेत् । इतरासु स्वसंक्रान्तिषु संक्रमकालात्परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोड़श घटिकाः मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत् । यदाह वशिष्ठः “विषुवतोरयनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षड़शीतिमुखेषु च । पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमान्नाडिकाश्च खलु षोड़श त्यजेत् । संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् कृतं यदुद्वाहपूर्वाखिलमङ्गलाद्यम् । लाक्षासमूहज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतदिति” उद्वाहादिग्रहणात्स्नानादावनिषेधः । तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । किन्तु दिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं वेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाह गुरुः । “अयने विषुवे पूर्व्वं स्मरं मध्यन्दिनन्त्यजेत् । अन्यसंक्रमणे पूर्व्वाः पराः षोड़श नाडिका इति” । अयञ्च निषेधः सायनसंक्रान्तिष्वपि ध्येयः । यदाह वशिष्ठः “यदाऽयनप्रवेशः स्याद्यदा तद्राशिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोड़श षोड़शेति” । शौनकः “अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी । विषुवद्वयेऽपि विधवा षड़शीतिमुखेषु सा म्रियते । विष्णुपदेषु विगीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते । वैधृतिविष्टोर्भ्रष्टा सुभगा शेषेषु करणेष्विति” पी० धा० ।

अथ पङ्ग्वन्धादिलग्नदोषः “घस्रे तुलालौ बधिरौ मृगाश्वौ रात्रौ च सिंहाजवृषा-दिवान्धाः । कन्यान्तृयुक्कर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः” सु० चि० । “घस्रे दिवसे तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ, मृगाश्वौ मकरधनुषी रात्रौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसे बधिराः न तु रात्रौ । कन्या नृयुक्कर्कटा निशान्धाः रात्रावन्धा न तु दिवान्धाः । घटः कुम्भो दिने पङ्गुसंज्ञो न तु रात्रौ । अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञो न तु दिने । यदाह वशिष्ठः “मेषादि चाष्टकं षट्कं चत्वारो बधिराः स्मृताः । द्वौ पङ्गू चेति विज्ञेयाविति तद्राशिलक्षणम् । मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्त्तिताः । नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्त्तिताः । तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्त्तितौ । कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवारात्रौ यथाक्रममिति” । कुम्भो दिवा पङ्गुर्मीनो रात्रौ पङ्गुः, अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोषः उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नन्दोषावहं न कालान्तरे” पी० धा० । तत्फलम् । “दारिद्र्यम्बधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने पङ्गुङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्व्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः” सु० चि० ।

“वशिष्ठः “अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा । अथ नाशो भवेत् पङ्गाविति धात्रा विनिर्म्मितम्” । व्यासः “मासशून्यास्तथास्तोरा राशयो बधिरादयः । गौड़मालवयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिता इति पी० धा० ।

अथ नवांशशुद्धिः । “कार्म्मुकतौलिककन्यायुग्मलवे झषगे वा । यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या” सु० चि० । “कार्म्मुकं धनुस्तौलिकं तुला न्युयुग्मं मिथुनम् एषामंशे नवांशे झषगे मीनगते वाशब्दश्चकीयसूचनार्थः धनुरादिनवांशाः सर्व्वमुनिसम्मता इत्यर्थः तेष्वंशेषु यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु यदाह विसष्ठः “लग्ने हि सर्व्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता वाथ युताः शुभाः स्युः । नवांशकस्तौलिन्युयुग्मकन्याचापाद्य-

भागः शुभदो न चान्ये । द्विभर्त्तृका मेषनवांशके स्यात् भषांशके सा पशुशीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम् । सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके वित्तयुता सुशीला । तुलांशके सर्व्वगुणास्पदा सा कीटांशके निःस्वतरा विशीला । चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाढ्या? निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्त्तृका योगरता विशीर्णा । मीनांशके भर्त्तृसुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा । तस्मात्स्वदैवोक्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहङ्गुणसंघटद्भैः । नवांशदोषः सकलङ्गुणौघं लग्नोत्थसौम्यग्रहसम्भवञ्च । ध्रुवं निहन्त्येव दृकोऽजसङ्गं षड्वर्गजं सौम्यवियच्चराणाम्" । पशुशीलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोगः एते एव च नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः "तुलामिथुनकन्यांशाधनुराद्यार्द्धसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्यांशकाः खल्विति" नारदोक्तेः शौनकस्तु मीनांशकमपि शुभमाह "सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च मीनांशे" इति । तत्र निषेधस्य तुल्यबलत्वात्षोडशीग्रहाणाग्रहणवद्विकल्प इत्याहुः तन्न एकबाधेनोपपत्तावनेकबाधोनन्याय्य इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यात् मीनांशत्याग एवोचितोन त्वेकमुनिवचनानुरोधात्पाक्षिकोविकल्पविधिस्त्वाष्टदोषग्रस्तत्वात् । का तर्हि शौनकवाक्यस्य गतिरिति चेत् गुणवद्वरोपलब्धौ लग्नान्तरासम्भवे मीनांशको निषिद्धोऽपिप्रशस्त इत्येवं विषया गतिर्युक्ता" पी॰धा॰ । "अन्त्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा । नो चरलग्ने चरलवयोगे तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्यात्" मु॰चि॰ । "विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनुर्नवांशोऽन्तिम इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विवाह्या । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं हित्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनलग्ने मिथुनांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः । यदाह कश्यपः "अन्त्यांशका अपि श्रेष्ठा यदि वर्गोत्तमाह्वयाः । अनुक्तांशास्तु न ग्राह्या यतस्ते कुनवांशकाः" इति । वसिष्ठोऽपि "वर्गोत्तमं विनान्त्यांशे विवाहो न शुभप्रदः । वर्गोत्तमश्चेदन्त्यांशः पुत्रपौत्रादिवृद्धिदः" इति । अन्यच्च नो चरलग्ने इति । तौलिमृगस्थे तुलामकरस्थे शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने विहितचरलवयोगे नो कुर्यात् । यथा मेषलग्ने तुलांशे उक्तञ्च केशवार्केण "चरलवं चरवेश्मगमुत्सृजेनृमृगतुलाधरगे मृगलाञ्छने । युवतिरत्र भवेत् क्षतकौतुका मदनवत्यनवत्यजनोनुसुखीति" । अनवो जीर्णोभर्त्ता तस्य त्यजने त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः" पी॰धा॰ ।

अथ लग्नादिस्थ ग्रहदोषः "व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ताः । लग्नेट् कविग्लौश्च रिपौ मृतौ ग्लौलग्नेट्शुभाराश्च मदे च सर्वे" मु॰चि॰ ।

"व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः "सोमपकुलेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपां कुरुते" इति शौनकोक्तेः । अत्र रविसुते इत्यनुवर्त्तते । "खे दशमेऽवनिजो मङ्गलो न शस्तः । "शाकिनी व्योम्नि वक्रे" इति केशवार्कोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः "धन्या धनगे शुक्रे क्षपणत्वं प्राप्नुयान्नारी । दुश्चिक्यगते तु कन्या त्वग्व्याङ्गदृः कनीयसा-स्वजते" इति शौनकोक्तेः । तनौ लग्ने चन्द्रः खलाः पापग्रहाश्च न शस्ताः । "लग्नस्थेऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिमरश्मिर्मृत्युं कुर्यात् त्रयोदशे मासे । भौमः सद्यो विधवां लग्नस्थोऽब्दाच्च सौम्यदृग्योगात् । कामयति नीचवर्णांल्लग्नस्थे रविसुते बहून् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्तुदस्य तु विज्ञेयं सदसदिति विज्ञैरिति" शौनकोक्तेः । लग्नेट् लग्नस्वामी, कविः शुक्रः ग्लौश्चन्द्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने न शस्तः । "रन्ध्रे कुजे सौम्यखगे च मृत्युः षष्ठाष्टगे लग्नपतौ च मृत्युरिति" ज्योतिर्निबन्धोक्तेः । "भृगुषट्काह्वयो दोषोलग्नात् षष्ठगते सिते । उच्चगे शुभसंयुक्ते तल्लग्नं सर्वदा त्यजेदिति" नारदोक्तेः । "अब्दचतुष्कान् मृत्युर्दम्पत्योः षष्ठगे चन्द्रे" इति शौनकोक्तेः । ग्लौश्चन्द्रः लग्नेट् शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः आरोभौमश्चैते मृतावष्टमस्थाने न शस्ताः "मासत्रयेण विधवां निधनगश्चन्द्रमाः कुरुते" । मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पञ्चत्वम्" । बुध इत्यनुवर्त्तते । "दम्पत्योर्निधनस्थः सप्तदशाब्दाद्वियोगदो जीवः । पञ्चत्वं नयति भृगुर्निधनस्थः सप्तभिर्वर्षैरिति" शौनकोक्तेः । नारदः "कुजाष्टमो महादोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत् तत्तुङ्गगो यदि" । अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता । लग्नेट् च पुनः सर्व्वे सूर्यादयोग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः निषिद्धाः । "सर्वे जामित्रसंस्थाविदधति मरणमिति" वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि "सप्तस्थानगाः सर्वे ग्रहाः कुर्व्वन्ति शीघ्रतः । दम्पत्योर्मरणं यत् स्यादेकस्य च न संशयः" इति अर्थादन्येषु स्थानेषु ग्रहाः समीचीनास्तत्र केषुचित् स्थानेषु शुभा एव केषुचिन्मध्यमा

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थमतिसंक्षिप्य त्रिविक्रमेण निषिद्धस्थानान्येवोक्तानि ।"त्याज्या लग्नेऽब्धयो मन्दात्, षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः। रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च सर्व्वेऽस्ते ऽब्जगुरू समाविति"। (मन्दादब्धयः चत्वारो मन्दरविचन्द्रकुजा इत्यर्थः)। अब्जगुर्व्वोः समत्वं शौनकमतेन तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह "कन्यास्तिस्रो जनयति सापत्न्यं चैव सप्तमे शशिनि"। "शीलचरित्रोपेताङ्करोति पत्युः कलत्रगे इष्यामिति"। गुरुरित्यनुवर्त्तते अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। यत्त्वत्रिणोक्तं "जामित्रगो यदि भवेदुशना बुधो वा गीर्वाणनाथसचिवः सितचन्द्रपक्षे। कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौभाग्यपुत्रसहितां वनितां करोतीति" तच्चन्द्रजामित्रविषयम्। तथा च भुजबलः "स्त्रीणां विवाहे तु बलैरुपेताः पत्युः प्रणाशं विहगा विदध्युः। त्यक्त्वा बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तगृहप्रपन्नाः" इति। अतएव दीपिका "रविमन्दकुजाक्रान्तं स्वगाङ्कात् सप्तमं त्यजेत्। विवाहयात्राचूड़ासु गृहकर्म्मप्रवेशने" इतिपी० धा०

अथ लग्नतःस्थानविशेषे ग्रहभेदानां शस्तता "त्र्यायाष्टषट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रास्त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः। सप्तव्ययाष्टरहितौ ज्ञगुरू सितोऽष्टत्रिद्यूनषड्व्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः" मु० चि०।

"तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः शस्ताः शुभफलदातारः। यदाह शौनकः "बन्धुजनेभ्यः पूजां त्रिंशद्वर्षाणि सहजगे त्वर्के। प्राप्नोति धनं षष्ठे त्र्यब्दादूर्द्ध्वं सुतांश्चैव। दम्पत्योः सह मरणं निधनस्थेऽर्केऽष्टसप्तत्या। कारयति धनविवृद्धिं त्र्यब्दादूर्द्ध्वं तथायगः सवितेति" (रवेः) धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चमसंवत्सरात्तृतीयस्थः। षष्ठः षड्भिर्मासैरसपत्नीं कन्यकां कुरुते। निधनगतार्किः कुर्य्यादामरणादामयवियुक्ताम्। आयगतार्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति षण्मासादिति" (शनेः) अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति "स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वसिष्ठोक्तेः त्र्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः क्षितिसुतो भौमः शस्तः।"सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम्। संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु। मणिकाञ्चनरत्नाढ्यामेकादशगः कुजोऽब्दषट्केन" इति शौनकोक्तेः। अब्जश्चन्द्रो द्विगुणायगो द्वितीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः।"अवद्धाद्धनसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने नार्य्याः। चन्द्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम्। लग्नादेकादशगः कन्यामिन्दुर्धनान्वितां कुरुते" इति शौनकोक्तेः। ज्ञगुरू बुधवृहस्पती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ। उक्तस्थानानाम् अशुभत्वादन्येषां शुभदातृत्वात्। यदाह वसिष्ठः। "प्रीतिर्वृद्धिः सगुणनिरतिर्बन्धुपूजा सुताप्तिः सद्वैपक्ष्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्त्तृनाशः। धर्मे बुद्धिर्भवति धरणीलब्धिरत्यैव वृद्धिर्हानिः स्त्रीणां हिमकरसुते लग्नभावादिसंस्थे" इति। "लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशाः प्रीतिरन्योन्यवृद्धिरिष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चाश्रमाणां विरक्तिः। पापासक्तिः सुकृतविरतिर्भूरिलाभः सुरेज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे" इति अयं शुभदैवं अयः शुभावहो विधिर्हित्यमरः। क्लीबत्वं त्वार्षम् केचिद्बहुविधभयमिति" पठन्ति तन्मकारे भकारभ्रान्तेः "उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिराद्गुरुः षष्ठे" इति षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलाभिधानात्। सित इति अष्टमतृतीयसप्तषड्द्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्तान्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः। तदुक्तं वसिष्ठेन "भोगप्राप्तिर्विविधविभवं स्वैरवृत्तिर्महत्त्वं द्युम्नाधिक्यं भवति निधनं सर्व्वनाशोऽवसुत्वम्। तथ्यप्रीतिर्बहुविधगुणाः सर्वसम्पत्समृद्धिरस्वं स्त्रीणामुशनसि तथा लग्नभावादिसंस्थे" इति द्युम्नं द्रविणम्। अवसुत्वं दरिद्रता। अस्वं दारिद्र्यम्। वसिष्ठः "मृत्युर्नैस्वं बहुविधधनं भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतो भर्त्तृहानिश्चिरायुः। श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थागमश्च भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे।(रवेः)नाशः सम्पद्बहुविधशोकबन्धुवृद्धिः प्रजाप्तिः शस्त्रान्मृत्युर्भवति न चिराद्दीर्घसापत्न्यबाधा। प्रव्रज्यात्वं दुहितृजननं वर्द्धनं भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे (इन्दोः)। अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्तिः फलमभिहितम् श्रीपतिनापि "सुखे तु कथितो बन्धुत्वः कैश्चनेत्यकीयमतमनुसृत्योक्तमिति ग्रन्थकृता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमङ्गीकृतम्। "बधूं श्वशुरवियुक्तां चतुर्थस्थः शशी त्वाब्दादिति" शौनकः। विरुद्धार्थयोः का गतिरिति चेत्। बालचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्भिन्नचन्द्रविषयं शुभफलम्। उक्तञ्च केशवार्केण "बालोऽब्जः प्रियविरहं शनिः स्तनाश्चःशून्यत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनामिति" वसिष्ठः "मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणञ्चोभयोर्वंशनाशः। स्त्रीणां द्वेषो व्यसननि

रतिः पुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भीतिर्भूसेर्बलिनि तनये लग्नभावादिसंस्थे"(कुजस्य)। स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्वल्लभत्वं विशीलं व्याधिः सुस्रोर्मृतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्त्ररोगं स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" पी०धा० बुधादीनामनुपदमुक्तम् ।

अथ लग्नादिभङ्गकर्त्तर्य्यादिदोषापवादः

'पापौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्त्तरीदोषो नैव सितेऽरिनीचगृहगे तत्षष्ठदोषोऽपि न । भौमेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषकृन्नीचे नीचनवांशके शशिनि रिप्फाष्टारिदोषोऽपि न" मु०चि० ।

"तत्र कर्त्तरीयोगलक्षणं लग्नात् पापावित्यादिनोक्तं यौ क्रूरौ ग्रहौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे शत्रुगेहे स्थितौ नीचेऽस्तगौ स्वनीचराशिस्थितौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरी नैव स्यात् यदाहुः कश्यपनारदवसिष्ठाः "पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदा" इति इदं विशेषणं शत्रुगृहस्थत्वादिकं समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैवज्ञम० गर्गेण । "क्रूरकर्त्तरिसंयुक्तं लग्नं चन्द्रं च न त्यजेत् । केन्द्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभार्गववित्सु च" । "विधौ धनोपगे शुभगृहेऽथवान्त्यगे गुरौ । न कर्त्तरी भवत्यहोजगाद बादरायणः । क्रूरद्वयस्यान्तरगं विलग्नं मृतिप्रदं चन्द्रमसञ्च रोगदम् । शुभैर्धनस्थैरथ वाऽन्त्यगे गुरौ न कर्त्तरी स्यादिह भार्गवाविदुरिति"।

अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते ।"सिते शुक्रेऽरिगृहगे नीचगृहगे वा सति तत्षष्ठदोषो भृगुषट्कदोषोऽपि न स्यात् यदाह कश्यपः "नीचराशिगते शुक्रे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा । भृगुषट्कोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः" अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते । भौमेऽस्ते अस्तं गते रिपुनीचगे शत्रुगृहे वा स्वनीचगृहगे वा सत्यष्टमो भौमो न दोषकृत् स्यात् । उक्तं च कश्यपेन "अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा । कुजाष्टमोद्भवोदोषो न किञ्चिदपि विद्यते" इति । अथ षडष्टद्वादशस्थान चन्द्रापवाद उच्यते । शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा सति रिप्फाष्टारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थित चन्द्रदोषोऽपि न स्यात् । "नीचराशिगते चन्द्रे नीचांशकगतेऽपि वा । चन्द्रे षष्ठारिरिप्फस्थे दोषो नास्ति न संशयः इति" कश्यपोक्तेः पी०धा० ।

अथाब्दाद्यादिदोषापवादः"अब्दायनर्त्तुतिथिमासभपक्षदग्धतिथ्यन्धकाणबाधिराङ्गमुखाश्च दोषाः । नश्यन्ति विद्गुरुसितेष्विह केन्द्रकोणे तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषाः" मु०चि० ।

"अब्ददोषः१ अयनदोषः२ ऋतुदोष३ तिथिदोषो रिक्तादिः४ मासदोषः५ नक्षत्रदोषः क्रूरसहितादिः ६ । पक्षदोषस्त्रयोदशदिनात्मकादि ७ दग्धा तिथिः प्रसिद्धा चापान्त्यगेत्यादिनोक्ता८ । अन्धकाणबधिराख्योलग्नदोषः९ तन्मुखास्तदादयोऽन्ये अकालवृष्ट्याद्या दोषा विद्गुरु सितेषु केन्द्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जामित्रदोषस्य सत्त्वात् । अतएवोक्तमग्रे "त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते" इति कोणे नवपञ्चमे सत्सु नश्यन्ति । उक्तञ्च कश्यपेन "अब्दायनर्त्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्यृक्षसम्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे । काणान्धबधिरोद्भूता दग्धलग्नतिथेर्भवाः । ते दोषानाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे" इति । "अकालजाश्च नीहारविद्युत्तांश्वभ्रसम्भवाः । परिवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजादयः । दोषप्रदा मङ्गलेषु कालजाश्चेन्न दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा यदि वा बुधः । हरेः स्मृतिर्यथा हन्ति तद्वद्दोषानकालजान् । लक्षोपग्रहचण्डीशचन्द्रजामित्रसम्भवान् । तत् केन्द्रगोगुरुर्हन्ति सुपर्णः पन्नगानिवेति" । तद्वच्चेति तथा यदि पापः क्रूरोविधुयुक्तराशेर्नवांशे स्याद्यथा सचन्द्रे मेषे सूर्यनवांशस्तद्दोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे, तदा तत्कृतदोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे "सचन्द्रराशेरशुभोनवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नसंस्थः । त्रिकोणकेन्द्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदाऽसावशुभोऽपि शस्तः पी०धा० ।

अथ बहुविधदोषापवाद "केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चन्द्रे वा पि वर्गोत्तमे वा । सर्वे दोषानाशमायान्ति चन्द्रे लाभे तद्वद्दुर्मुहूर्तांशदोषाः" मु०चि०। "केन्द्रं प्रसिद्धं कोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे दोषानाशमायन्ति उपलक्षणत्वाद्बुधशुक्रावपि । यदाह नारदः 'उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तान्निहन्ति बली गुरुः केन्द्रसंस्थः सितोवापि पन्नगान् गरुड़ो यथेति" सितो बुधस्याप्युपलक्षकः । उक्तञ्च कश्यपेन "काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केन्द्रत्रिकोणगे । नाशं यान्त्यखिलादोषाः पापानीव हरिस्मृतेरिति" तत्रापि लग्नाख्यकेन्द्रस्यातिबलत्वात्तत्र स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः तदुक्तं वशिष्ठेन "कुनवांश

दोषाः ये लग्नदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः। लग्ने गुरुस्तान्विमलीकरोति फलं यथाम्भः कतकद्रुमस्येति"। अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषनाशः। "यत्रैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा। स्मरणादेव रुद्रस्य पापं जन्मशतोद्भवमिति"। अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांशयुक्ते यथा मिथुने मिथुनांशः तदा दोषनाशः। अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति दोषनाशः। द्वितीयवाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चन्द्रो लग्नादुपचय३,१०,११ स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः। एवं क्रमेण परिहारत्रयमुक्तं यदाह कश्यपः "वर्गोत्तमगते लग्ने वर्गदोषा लयं ययुः। चन्द्रे वोपचये वापि ग्रीष्मे कुसरितो यथेति"। चन्द्रे इति तदुक्तेनैव प्रकारेण दुर्मुहूर्त्तारवावर्ग्यमित्यादयः, अंशदोषाः पापग्रहनवांशाख्यास्ते सर्वे चन्द्रे लाभे एकादशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति। "मुहूर्तलग्नषड्वर्गकुनवांशग्रहोद्भवाः। ये दोषास्तान्निहन्त्येव यत्रैकादशगः शशीति"। अन्यदप्याह कश्यपः "लग्नाद्दुःस्थानमव्योमचरोत्थं दोषसञ्चयम्। शुभः केन्द्रगतो हन्ति दावाग्निर्विपिनं यथेति" पी० धा०।

"त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत् सौम्यः शुक्रोद्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः। भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत लवेशो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति" मु० चि०। "त्रिकोणे ५,९ केन्द्रे सप्तरहिते १,४,१०, यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतकं हरेत्। उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषशतकं दोषद्विशतीं हरेत्। तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत्। यदाह नारदः "दोषाणां हि शतं हन्ति बलवान् केन्द्रगो बुधः। अपहाय द्युनं शुक्रो द्विगुणं लक्षमङ्गिराः"। अत्र शतशब्देनानेकसंख्यात्वं विवक्षितम्। अतएवाह कश्यपः 'बलवान् केन्द्रगः सौम्यो हन्ति दोषशतत्रयम्। द्यूनं विहाय दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमङ्गिराः" इति। भवेदिति अङ्गपो लग्नस्वामी उत शब्दो वार्थे लवेशो लग्नगतांशनाथो वा आये ११ केन्द्रे १,४,१० यदि भवेत्तदा स दोषाणां समूहं शमयति तत्र दृष्टान्तः दहनोऽग्निस्तूलं कार्पासमिव शमयति। तदुक्तं नारदेन "लग्नेट् लग्नांशनाथो वा चायगः केन्द्रगोऽपि वा। राशिं निहन्ति दोषाणामिन्धनानीव पावकः"

अथ ग्रहवशेन श्वशुरादिशुभाशुभनिरूपणम् "श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुर,स्तनुस्तनु,र्जामित्रपः स्याद्दयितो, मनः शशी। एतद्बलं संप्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां सुखं संप्रवदेद्विवाहतः" मु० चि०। "शुक्रः श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुरः, अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारास्पदत्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्वरमाता श्वशुरो वरपिता, तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीरं, जामित्रपः सप्तमाधीशो दयितो भर्त्ता ज्ञेयः, शशी मनो ज्ञेयम् एतद्बलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तान्त्रिकः तन्त्रसिद्धान्तवित् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्र्वादीनां सुखं स्यादिति प्रवदेत्। यदाह शौनकः "श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूर्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः। होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम्। शरीरं लग्नवशात् सुखदुःखं मानसं शशाङ्कवशादिति"। शार्ङ्गीयेऽपि "श्वशुरोऽर्कः, सितः श्वश्रूः, स्त्रीणामस्तपतिः पतिः। एभिरुच्चोपगैरेषां शुभं नीचादिगैरसदिति" विशेषान्तरमप्युक्तं शार्ङ्गीये "सूर्यात्पतिः, स्त्री च विधो,स्तथाराद्वित्तं, सुतो ज्ञाच्छ्वशुरं गुरोश्च। धर्मः सितादर्कसुताच्च वेश्म, ब्रूयात्सुहृद्वाहविधौ स्वयुक्त्या, एतैर्नीचस्थितैः शत्रुगतैर्वाहादिकं न सत्। स्वग्टहोच्च त्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितमिति"।

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे नियतकालविशेषः "कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात्करपीड़ा। संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा" मु० चि० "कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु चकाराद्ग्रहघातमृत्युयादि दुष्टयोगेष्वपि यदि संकीर्णानाम् अनुलोमप्रतिलोमजानां करपीड़ा विवाहः स्यात्। तर्हि सा करपीड़ा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति। एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनुलोमजामूर्द्धावसिक्तादयः प्रतिलोमजाश्चाण्डालादयः। वाकारग्रहणमेतदभावे विवाहाद्यावश्यकत्वे च प्रागुक्तदिनेऽपि स्यादिति सूचनार्थम्। तदुक्तं शार्ङ्गीये "कृष्णे पक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि धिष्ण्ये निषिद्धे। संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्याः" इति। केशवार्कः "प्रायेण सङ्करभुवामशुभर्क्षपक्षक्रूरक्षणेषु शुभकृत् करपीड़नं स्यात्" इति

अथ लग्ने वक्तव्ये तदलाभे गोधूलिनिरूपणप्रशंसे "नास्मिन्नृक्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्त्तस्य चर्चा। नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता" मु० चि०।

"यदयं न कृत्स्नमित्यादिः स स्तुत्यर्थवादः तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिरन्यथा निषिद्धेषु अमावास्याभद्राभरण्यादिष्वपि गोधूलिलग्नं भवितुं युक्तं स्यात्। सामान्यवैयर्थ्यापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या। तस्मादभिहिततिथ्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहार पूर्वकघटीलग्नं कार्यं तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम्। यदाह लल्लः "लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकां साधु तदा वदन्ति। लग्ने विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते। शुभाशुभयुतं सर्वं राशेर्दोषन्तु निन्दितम्। विवाहलग्नवच्छेषङ्गोधूलीं प्राह भार्गुरिरिति" किञ्च "कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः शशी। पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः" इति दैवज्ञमनहरोयवाक्यमपि सार्थकम्। गोधूल्यधिकारे आह नारदः "प्राच्यानां च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम्। गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहे च योजयेत्। चतुर्थमभिजिल्लग्नमुदयर्क्षात्तु सप्तमम्। गोधूलिकं हि भवति सम्पत्पुत्रादिसौख्यदमिति"। दैवज्ञम० "घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम्। शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन। महादोषान् परित्यज्य प्रोक्तधिष्ण्यादिकेषु च। कारयेद्गोरजोयावत्तावल्लग्नं शुभावहमिति। लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी। तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभमिति"। अतएव भूपालवल्लभे "विप्रेषु घटिकाऽलाभे दातव्यं गोरजो बुधैः। संकीर्णे गोरजः शस्तं परेषु द्वितयं शुभमिति" तत्र गोधूलिस्वरूपकालसमयः केशवार्केणोक्तः "अत्रोभयत्र घटिकादलमिष्टमाहुर्ग्राह्यं तदम्बरमणेरपि चार्द्धबिम्बादिति" केचित्तु यावद्दिनान्ते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविबिम्बभागम्। तस्मात्परं नाडीकयुग्ममेके गोधूलिकालं मुनयोवदन्तीति, तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था पी०धा०।

"पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्त्तौ स्यादर्द्धास्ते तपसमये गोधूलिः। संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ" मु०चि०। "हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमन्तशब्देन शीतकाल उपलक्ष्यते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये इत्यर्थः तत्र दिनकृति सूर्ये पिण्डीभूते ओदनगोलकसदृशे सन्ध्यायां नीहाराद्यावृतत्वेन निःप्रभे इत्यर्थः। तस्मिन् समये गोधूलिर्ज्ञेया तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादिचतुष्टये सूर्येऽर्द्धास्ते अर्द्धबिम्बस्य दृश्यत्वे च सति गोधूलिः। जलधरा मेघास्तेषां मालासमूहस्तस्योत्पादके काले वर्षाकाले श्रावणादिमासचतुष्टये सूर्ये संपूर्णास्तेऽदर्शनं गते सति गोधूलिः। केवलमियं न विवाहे एव किन्तु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया। यदाह वराहः "गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे। ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते भगवति प्रावृट्शरत्कालयोरिति"। पी०धा०।

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषाः "अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चेन्दौ। कन्यानाशस्तनुमदमृत्युस्थे भौमे वोढुर्लाभे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम्" मु०चि०।

"गोधूलिरित्यनुवर्त्तते गुरुदिवसे वृहस्पतिवारे, सूर्येऽस्तं याते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्यात् न तु सूर्यास्तात्पूर्वमर्द्धघटिकङ्गोधूलिलग्नं कार्य्यमर्द्धयामसद्भावात्। तथा सौरे शनिवारे सार्के सूर्यदर्शनसहिते गोधूलिः शुभा। न तु सूर्यास्तादनन्तरङ्कुलिकसद्भावात्। उपलक्षणत्वात् क्रान्तिसाम्यमपि त्याज्यम् तथा लग्नात्तात्कालीनलग्नान्मृत्यावष्टमे रिपुभवने षष्ठे वा लग्न एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः स्यात्। तदुक्तं दैवज्ञ० "कुलिकङ्क्रान्तिसाम्यञ्च मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः शशी। पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः"। अत्र कुलिकशब्देन तत्कालसम्भाव्यार्द्धयामाख्योवारदोषो गृह्यते अन्येषान्त्वसम्भव एव। लग्नस्थे मदनस्थे मृत्युस्थे वा भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति तदुक्तं ज्योतिःसंहितासारे "षष्ठेऽष्टमे मूर्त्तिगते शशाङ्के गोधूलिके मृत्युमुपैति कन्या"। कुजेऽष्टमे मूर्त्तिगतेऽथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः" अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव "षष्ठाष्टमे चन्द्रजचन्द्रजीवे क्षीणोडुते वा भृगुनन्दने वा। मूर्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयमिति"। 'धिष्ण्याङ्करयुतन्त्याज्यं मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः शशी। गोरजस्तत्प्रशंसन्ति सन्तः शनिदिनं विनेति"। उक्तञ्च "केशवार्केण गोधूलिकेऽपि विधुरष्टमषष्ठमूर्त्तौ यन्मोचयन्ति तदयो स्वरुचिंप्रपन्नाः। पञ्चाङ्गशुद्धिमयमेव विवाहधिष्ण्यैर्यस्मादिदं सततमस्तगते पतङ्गे। नांशो न लग्नमिह दृष्टयुतं स्वभर्त्त्रा नार्कारसौरितमसामपि सङ्गभङ्गः। किञ्चन्द्रचारभयमेकमिहास्तु किञ्च नात्र प्रमाणवचनङ्किमपि श्रुतं नः"। सार्के शनौ विरविचित्र

शिखण्डिस्तूनीतल्कोलङ्कुलिकयामदलोपलम्भादिति"। चन्द्रे लाभस्थे वित्ते द्वितीयस्थे सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात्। तदुक्तं संहितासारे "यत्रैकादशगश्चन्द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः। गोधूलिका स विज्ञेया शेषा धूलिरिति स्मृतेति" पी०धा०

ज्यो०त०मासभेदे फलभेदः। "मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा, माघमासे तथैव, पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे। वैशाखे शुभदा, प्रजाबलवती, ज्यैष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला, पाणिग्रहे कन्यका।

अथ विवाहादौ वर्ज्यदोषसमष्टिः "उत्पातान् सह पातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा। गण्डान्तञ्च सविष्टि संक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गांस्तथा। सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचण्डायुधम्। खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम्। बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्षयोगोत्थितं दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत् क्रूरगन्तव्यभं त्रेधोत्पातहतञ्च केतुहतभं सन्ध्योदितम्भं तथा। तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि" मु०चि०। "उत्पातादीन्दोषानुद्वाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः। उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्दन्यायेन मुख्यत्वसूचनार्थम्। उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदिवसांस्त्यजेत्। यदाह गुरुः "दिग्दाहे वा महादारुपतने चाम्बुवर्षणे। उल्कापाते महावाते महाशनिनिपातने। अनभ्राशनिपाते च भूकम्पे परिवेषयोः। ग्रामोत्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते नशोभने। केतवो यत्र दृश्यन्ते स धूमा वा पृथग्विधाः। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति"। पातो महापातः क्रान्तिसाम्यमिति यावत् तद्गणितप्रसिद्धम्। दग्धतिथयः "चापान्त्यगे गोघटगे इत्यादिनोक्ताः एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपातवैधृतिपरिघार्द्धादीन्। अथ चन्द्रेज्योशनसां चन्द्रगुरुशुक्राणाम् अस्तमयनमस्तं च तिथ्याः क्षयर्द्धी तिथिक्षयं तिथिवृद्धिं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रतिथिलग्नैः त्रिविधं विष्टिं भद्रां संक्रमदिनं तद्दिवसे वर्ज्या घटिकाः, अयनेषु विषुवेषु च पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषोध्येयः। ताभ्यां सहितमिति पूर्वेण सम्बन्धः। तन्वंशस्तनुलग्नम् अंशोलग्नगतविहितनवांशः तौ पातः तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशास्तं लग्नगतनवांसाधीशास्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंशेशविधून् लग्ननवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टमगतान् षष्ठस्थान् इन्दुश्च क्रूरखगश्चेन्दुक्रूरखगौ उदयो लग्नञ्च अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वन्द्वैकवचनं इन्दुक्रूरखगाभ्यां सहितमुदयांशम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च क्रूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः। पापस्येत्येकत्वमविवक्षितं पापानां वर्गानित्यर्थः उदयाशुद्धिरस्ताशुद्धिश्च उदयास्ताशुद्धिः चण्डायुधम् "चण्डायुधं हर्षणवैधृतिसाध्येत्यादिनोक्तम्। खार्जूरं व्याघातगण्डेत्यादिनोक्तं दशयोगः "सूर्यर्क्षचन्द्रर्क्षयुतेरित्यादिनोक्तः, योगो ग्रहयुतिश्च तत्सहितं जामित्रलत्ताव्यधम् समाहारद्वन्द्वैकवचनं जामित्रं द्विविधं लग्नजामित्रं चन्द्रजामित्रञ्च लग्नाच्चन्द्रेत्यादिनोक्तं लत्ता "शराङ्कपूर्णेन्दुसिता" इत्युक्ता व्यधम् वेधं सप्तशलाकोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च। वाणाः पञ्चकम् उपग्रहः प्रसिद्धः शराष्टदिक्शक्रेत्यादिः पापकर्त्तरी क्रूरग्रहकर्त्तरी समाहारद्वन्द्वैकवचनं तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारैरुत्थितं उत्पन्नं दुष्टयोगम्। तथा तिथिनक्षत्रोद्भवं वैश्वमादिमे इत्यादि। तिथिवारोद्भवं सूर्येशपञ्चेत्यादिनक्षत्रवारोद्भवं याम्यन्त्वाष्ट्रमित्यादि अनेकं दुष्टयोगम् अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि स्पष्टार्थम् आदिशब्देन दुर्मुहूर्त्तादिकान्। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं क्रूराक्रान्तं क्रूरविमुक्तञ्च भं ग्रहणभं यस्मिन् भे सूर्यचन्द्रोपरागो जातस्तद्भं यत् क्रूरगन्तव्यभं क्रूरेण जिगमिषितं यद्भं नक्षत्रं त्रेधोत्पातहतञ्च भम्। त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैर्हतं तन्मासषट्कं त्याज्यमेवं ग्रहणनक्षत्रमपि। केतुहतभञ्च केतुना हतम्भञ्च। सन्ध्योदितभम् अत्र सन्ध्याशब्देन सायंसन्ध्या गृह्यते। तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्तत्तु सूर्यर्क्षाच्चतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः। न तु प्रातःसन्ध्यायान्तत्र हि सूर्येणाक्रान्तभुक्तान्यतरत्वसत्त्वात्। यदुक्तं केशवार्केण "तरणितारकतोऽपि चतुर्दशं तदखिलेऽपि खिलं शुभकर्मणीति"। तारकशब्दः क्लीबेऽपि। नन्पग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधानं किमर्थम् उच्यते उपग्रहर्क्षदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुरुवाह्लिकदेशविषयत्वाच्चतुर्दशस्य च दोषाधिक्यसूचनादावश्यकेऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति। ग्रहभिन्नयुद्धगतभं ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतञ्च यस्माभं

निषिद्धं तथा ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषान् । "व्यये शनिःखेऽवनिजइत्यादिकान् लग्नसम्बन्धिदोषान् सन्त्यजेत्" । पी॰धा॰ । ज्यो॰त॰ ज्योतिःसारसंग्रहवाक्यम् "विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी" एतद्वचनस्यार्षमूलानुपलम्भात् पाश्चात्त्यादिभिरप्रामाणिकत्वमुररीकृत्य दिवाऽपि विवाह आचर्य्यते । कन्यादानं च रात्रावपि कर्त्तुं शक्यते यथाह ज्यो॰त॰ भारतम् "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठाः दीपमन्नं प्रतिश्रयम्" । तत्रैव व्यासः रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्यां विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी" इत्युक्तेः शनिवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडाः । पाश्चात्त्यादिभिरेतद्वचनममूलकमेवेति मत्वा शनियुक्तरिक्तायां न तदाचर्य्यते । अथ विवाह्यस्त्रीशुभाशुभलक्षणान्युच्यन्ते । वृह॰ ७०अ॰ "स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्य्याः पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ । श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्यास्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्नावस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते जानुद्वयं सममनुल्वणसन्धिदेशम् । ऊरू घनौ करिकरप्रतिमाववरोमावश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् । श्रोणीललाटमुरुकूर्मसमुन्नतं च गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति । विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां प्रदक्षिणावर्त्तगता प्रशस्ता । मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ । रोमापवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि धत्ते । बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् । कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा योषितां पतिसुखामितार्थदाः । दाक्षिण्ययुक्तमशठं वरपुष्टहंसवल्गु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् । नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च । नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे । अर्द्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् । कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समं समाहितम् । स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्द्धजाः सुखकराः समं शिरः । भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभिर्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः । मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यजनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः पादे पाणितलेऽपि वा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् । निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ करौ नृपतियोषितां तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली । न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् । मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनोत्था रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः । ऊर्द्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् । कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् । करोति रेखा परमायुषः सा प्रमाणमूना तु तदूनमायुः । अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः पुत्रा बृहत्यः प्रमदास्तु तन्व्यः । अच्छिन्नदीर्घा बृहदायुषां ताः स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः । इतीदमुक्तं शुभमङ्गनानामतो विपर्य्यस्तमनिष्टमुक्तम् । विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि समासतस्तान्यनुकीर्तयामि । कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा महीं न यस्याः स्पृशती स्त्रियाः स्यात् । गताऽथवाङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः प्रदेशिनी सा कुलटातिपापा । उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले शुष्के जङ्घे रोमशे चातिमांसे । वामावर्त्तं निम्नमल्पं च गुह्यं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् । ह्रस्वयाऽतिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः । ग्रीवया पृथूत्थया योषितः प्रचण्डता । नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु निःसन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति । प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिचोः पतिं च । अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी न शुभा भर्त्तुरतीव या च दीर्घा । स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ । स्थूलाः कराला विषमाश्च दन्ताः क्लेशाय चौर्य्याय च कृष्णमांसाः । क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्कसरीसृपोलूकसमानचिह्नैः । शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तैर्भवन्ति नार्य्यः सुखवित्तहीनाः । या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा । प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति । पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे । मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थमाहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम् । अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे । नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा । अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम्" ।

काशीखण्डे ३७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि यथा "सदा गृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः सुखसमृद्ध्यर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् । वपुरावर्त्तो गन्धश्च छाया सत्वं स्वरो गतिः । वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका । आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् । शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुने ! शृणु । आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णी जङ्घे रोमाणि जानुनी । ऊरू कटिर्नितम्बः स्फिग् भगो जघनवस्तिके । नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यवलित्रयम् । रोमाणि हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचकम् । जत्रुस्कन्धांसकक्षादोर्मणिबन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं कृकाटिकाकण्ठं चिबुकञ्च हनुद्वयम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरौष्ठद्विजजिह्विकाः । घण्टिकातालुहसितं नासिका क्षुतमक्षिणी । पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिसीमन्तमौलिजाः । षष्टिः षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणसत्खनिः । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् । अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् । रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितप्रतिविम्बकम् । शूर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् । चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् । यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगाढ्या यामध्याङ्गुलिसङ्गता । रेखाखुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्यसूचिका । उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः । विधवा विपुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घनावृत्ताः समुन्नताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा, कृशाभिरतिनिर्द्धना । ह्रस्वायुष्या च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी । चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी । परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्छलेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । सा निहत्य पतिं पापा द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् । पतिहीनत्वकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि । प्रदेशिनी भवेद्यस्याश्चाङ्गुष्ठव्यतिरेकिणी । कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः । स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः । राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् । अस्वेदमसिराढ्यं च मसृणं मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यनम्रेण सिरालेन सदाऽध्वगा । रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा । गूढौ गुल्फौ शुभायोक्तावसिरालौ सुवर्त्तुलौ । सुपुष्टौ शिथिलौ ह्रस्वौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ । समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपार्ष्णिश्च दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे । एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् । वृत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते । निर्मांसं स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् । विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः । सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः । वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि । मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः । चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विंशतिसंयुतैः । समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् । विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः । ह्रस्वरोमयुता नार्य्या दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बविम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्म्मणे मतः । कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ । स्फिचौ वलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः । आखुरोमा गूढमांसः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः । तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः । तुरङ्गखुररूपोऽयश्चुल्लीकोटरसन्निभः । रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति । चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपददो भगः । वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः । विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथा शुभः । भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् । मृदुलं मृदुलोमाढ्यं दक्षिणावर्त्तमीलितम् । वामावर्त्तं च निर्मांसं भुग्नं वैध्यव्यसूचकम् । सङ्कटस्थपुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा । वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता । रोमशा च सिराला च रेखाङ्का नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभी स्यात् सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना । सूते सुतान् बहून्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् । क्षितीशं जनयेत् पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा । उन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा । वन्ध्या प्रव्रजिता दासी

कूर्माद्योषा भवेदिह । समैः समांसैर्मृदुभिर्योषिन्मग्नास्थिभिः शुभैः । पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंशयम् । यस्या दृश्यसिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते । निरपत्या च दुःशीला सा भवेद्दुःखशेवधिः । उदरेणातितुच्छेन विसिरेण मृदुत्वचा । योषिद्भवति भोग्याढ्यानित्यमिष्टान्नसेविनी । कुम्भाकारं दरिद्रायाः जठरं च मृदङ्गवत् । कुष्माण्डाभं यवाभं च दुःपूरं जायते स्त्रियाः। सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा । प्रलम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् । मध्यक्षामा च सुभगाभोगाढ्या सवलित्रया । ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा नर्मशर्मभूः। कपिला जटिला स्थूला व्युच्छिन्ना रोमराजिका । वैरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् । निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् । विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चली निर्दया तथा । उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनिश्चितम् । अष्टादशाङ्गुलततमुरःपीवरमुन्नतम् । सुखाय, दुःखाय भवेद्रोमशं विषमं पृथु । घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ । स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूणां न शर्मदौ । दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता । वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् । अरघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ । पीवरास्यौ सान्तरालौ पृथुपान्तौ न शोभनौ । मूलेस्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ । सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ । सुदृश्यं चूचुकयुगं शस्तं श्यामं सुवर्त्तुलम् । अन्तर्मग्नं च दीर्घं च कृशं क्लेशाय जायते । पीवराभ्यां च बाहुभ्यां धनधान्यनिधिर्बधूः। स्लथास्थिभ्यां च निम्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी । अबन्धावनतौ स्कन्धावदीर्घावकृशौ शुभौ । वक्रास्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ । निगूढसन्धी स्रस्ताङ्गौ शुभावंसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ समुच्चाग्रौ निर्मांसावतिदुःखदौ । कक्षे सुसूक्ष्मरोमे च तुङ्गे स्निग्धे च मांसले । शस्ते, न शस्ते गम्भीरे सिराले स्वेदमेदुरे । स्यातां दोषौ स्वनिर्दोषौ गूढास्थिग्रन्थिकोमलौ । विसिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशाम् । वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ । परिक्लेशाय नारीणां परिदृश्यशिरोभुजौ । अम्भोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्नखम् । हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते । मृदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररन्ध्रकम् । प्रशस्तं शस्तरेखाढ्यमल्परेखं शुभाश्रयम् । विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी । भिक्षुकी शुषिराढ्येन नारी करतलेन वै । विरोम विसिरं शस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् । वैधव्यहेतु रोमाढ्यं निर्मांसं स्नायुमत् त्यजेत् । व्यक्ताव्यक्ता गभीरा च स्निग्धा पूर्णा च वर्त्तुला । कररेखाङ्गनायाः स्याच्छुभा भाग्यानुसारतः । मत्स्येन सुभागा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजाः । पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् । चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणः । शङ्खातपत्रकमठा देवमातृत्वसूचकाः । तुलामानाकृतो रेखा बणिक्पत्नीत्वहेतुका । गजवाजिवृषाकाराः करे वामे मृगीदृशाम् । रेखाः प्रासादवज्राभा ब्रूयुस्तीर्थकराः शुभम् । कृषीवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा । तोमराङ्कुशकोदण्डै राजपत्नी भवेत् ध्रुवम् । अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् । यदि सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत् सुधीः । त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया । नितम्बिनी कीर्त्तिमती पादेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बूकमण्डूकवृकवृश्चिकभोगिनः । रासभोष्ट्रविडालाः स्युः करस्था दुःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुष्ठो वृत्तोवृत्तनखोमृदुः । अङ्गुल्यश्च सुपर्व्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात् कृशाः । चिपिटाच्छपुटा रूक्षाः पृष्ठरोमयुजोऽशुभाः । अतिह्रस्वाः कृशा वक्रा विरला रोगहेतुकाः । दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्व्वसमन्विताः । अरुणाः सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः । निम्ना विवर्णाः शुक्त्याभाः पीता दारिद्र्यदायकाः । नखेषु विन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणीस्त्रियाः। पुरुषा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः । अन्तर्निमग्नवंशास्थिः पृष्ठिः स्यान्मांसला शुभा । पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् । भुग्नेन विनतेनापि ससिरेणापि दुःखिता । ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता । शुष्का सिराला लोमाढ्या विशाला कुटिलाऽशुभा । मांसलो वर्त्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः । शस्ता ग्रीवा त्रिरेखाढ्या त्वव्यक्तास्थिसुसंहता । निर्मांसा चिपिटा दीर्घा स्फुटा न शुभप्रदा । स्थूलग्रीवा च विधवा वक्रग्रीवा च किङ्करी । वन्ध्या हि चिपिटग्रीवा ह्रस्वग्रीवा च निःसुता । चिबुकं द्व्यङ्गुलं शस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम्। स्थूलं द्विधा संविभक्तमायतं रोमशं त्यजेत् । हनुश्चिबुकसंलग्ना निर्लोमा सुघना शुभा । वक्रा स्थूला कृशा दीर्घा रोमशा न शुभप्रदा । शस्तौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ । रोमशौ परुषौ

भिन्नौ निर्मांसौ परिवर्ज्जयेत् । समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्त्तुलं मुखम् । जनेत्ववदनच्छायं धन्यानामिह जायते । पाटलो वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः । सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । कृशः प्रलम्बः स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः । श्यावः स्थूलोऽधरौष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः । मसृणोमत्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगदः । किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरुद्धकृत् । गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशनाः शुभाः । अधस्तादुपरिष्टाच्च समस्तोकसमन्विताः । पीताः श्यावाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तयः । शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारिणः । अधस्तादधिकैर्दन्तैर्भर्त्तारं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणामृद्वी तथा सिता । दुःखाय मध्यसंकीर्णा पुरोभागसविस्तरा । सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया । दरिद्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी । विशालया रसनया प्रमदातिप्रमादभाक् । स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्तं तालु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् । कृष्णेऽपत्यवियोगार्त्ता रूक्षे चौरकुटुम्बिनी । कण्ठे स्थूला सुवृत्ता च क्रमतीक्ष्णा च लोहिता । अप्रलम्बाऽशुभा घण्टा स्थूला कृष्णा च दुःखदा । अलक्षितद्विजं किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मितं प्रशस्तं सुदृक्शामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा । स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता । आकुञ्चितारुणाग्रा च वैधव्यक्लेशदायिनी । परप्रेष्या च चिपिटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया । दीर्घं सकृत् क्षुतं दीर्घं युगपद्द्वित्रिपिण्डितम् । ललनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके । गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी । उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् । मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना । कामग्रहिला नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्वृत्ता । पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्त्तृघातिनी । कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना । पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्गलाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् । पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुपुण्यभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलैर्निन्द्या भवति भाविनी । भ्रुवौ सुवर्त्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे सुसंहते । प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाकृती । खररोमा च पृथुला विकीर्णा सरला स्त्रियाः । न भ्रूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोमा च पिङ्गला । लम्बकर्णौ शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शष्कुलीरहितौ निन्द्यौ सिरालौ कुटिलौ कृशौ । भालः सिराविरहितो निर्लोमार्द्धेन्दुसन्निभः । अनिम्नस्त्र्यङ्गुलो नार्य्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेखञ्च ललाटं राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् । रोमशेन सिरालेन प्रांशुना रोगिणी मता । सीमन्तः सरलः शस्तो मौलिः शस्तः समुन्नतः । गजकुम्भनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्य्यसूचकः । स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिला अतिशोभनाः । परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शिरोरुहाः । पिङ्गलालघवो रूक्षा दुःखदारिद्र्यबन्धदाः । तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयम् । भ्रुवोरन्तर्ल्ललाटे वा मसकोराज्यसूचकः । वामे कपोले मसकः शोणोमिष्टान्नदः स्त्रियाः । तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एकं पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते वा क्षितिपं सुतम् । नासाग्रे मसकः शोणो महिष्या एव जायते । कृष्णः स एव भर्त्तृघ्न्याः पुंश्चल्याश्च प्रकीर्त्तितः । नाभेरधस्तात् तिलकं मसको लाञ्छनं शुभम् । मसकस्तिलकश्चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे कर्णे कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषां त्रयाणामेकन्तु प्राग्गर्भे पुत्रदं भवेत् । भालगेन त्रिशूलेन निर्म्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनी सहस्राणां स्वामित्वं योषिदाप्नुयात् । सुप्ता परस्परं या तु दन्तान् कटकटायते । सुलक्ष्मापि न सा शस्ता यत् किञ्चित् प्रलपेत् तथा । पाणौ प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्म्यौ वामो न शोभनः । नाभौ श्रुतावुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईरितः । सुखाय दक्षिणावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्टे नाभिसमो वृद्धायुःपुत्रवर्द्धनः । राजपत्न्याः प्रदृश्येत भगमौलौ प्रदक्षिणः । स चेच्च कटिभागे स्याद्बह्वपत्यसुखप्रदः । कटितोगुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातनः । ख्यातासुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ । एकेन हन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंश्चली । कण्ठगो दक्षिणावर्त्तो दुःखवैधव्यहेतुकः । सीमन्तेऽथ

ललाटे वा त्याज्यौ दूरात् प्रयत्नतः । सा पतिं हन्ति-वर्षेण यस्या मध्ये कृकाटिकम् । प्रदक्षिणो वा वामो वा रोम्णामावर्त्तकः स्त्रियाः । एको वा मूर्द्धनि द्वौ वा वामे वामगतौ अपि । आद्याहं पतिघ्नौ तौ त्याज्यौ दूरात् सुबुद्धिना । कण्ठावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता । पृष्ठावर्त्ता च भर्त्तृघ्नी कुलटा वाऽथ जायते" ।

अथ कन्यायाः समयविशेषे जन्मवशात् विषकन्यात्व दोषः यथाह जातकालङ्कारे । "भौजङ्गे ९ कृत्तिकायां शतभिषजि तथा सूर्य्यमन्दारवारे भद्रासंज्ञे तिथौ या ननु जननमियात् सा कुमारी विषाख्या । लग्नस्थौ सौम्यखेटावशुभगगनगस्त्वेकआस्ते ततो द्वौ वैरिक्षेत्रानुयातौ यदि जनुषि तदा सा हि कन्या विषाख्या । मन्दाश्लेषाद्वितीया यदि तदनु कुजे सप्तमी वारुणर्क्षे २४ द्वादश्यां वा द्विदैवे १६ दिनमणि दिवसे यज्जनिः सा विषाख्या । धर्म्मस्थो भूमिसूनुस्तनुसदनगतः सूर्य्यसूनुस्तदानीं मार्त्तण्डः सुतुयातो यदि जनिसमये सा कुमारी विषाख्या । लग्नादिन्दोः शुभो वा मदनगृहपतिर्द्यूनयायी विषाख्यं दोषं चैवानपत्यं तदनु च नियतं हन्ति वैधव्यदोषम्" । अन्योऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यत्रोक्तः यथा होरागमरत्ने "यस्या भवेन्नोष्णकरेऽस्तसंस्थे बाल्येऽपि भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्यैव वन्ध्या भवतीति सूता । वैधव्यं क्रूरखेटैर्मदनगृहगतैर्मिश्रितैः स्यात् पुनर्भूः पापैस्तैर्वीर्य्ययुक्तैर्भवति परिहृता प्रेयसा सौम्यदृष्टे । अन्योन्यांशस्थयोश्च क्षितिसुतसितयोर्बन्धकी योषिदुक्ता चन्द्रोर्व्वीसूनुशुक्रा यदि मदनगृहे प्रेयसोऽनुज्ञया सेति" "लग्ने व्यये च पाताले इत्यादि" प्रागुक्तम् । एवमन्येऽपि वैधव्यादियोगा आकरे दृश्याः । सु०चि० तत्परिहाराय विधिरुक्तः यथा "जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः । सल्लग्नेऽच्युतमूर्त्ति पिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं, स्फुटं दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोषः पुनर्भूभवः" संहितासारे "अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपटलोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगजा" ज्ञानभास्करे "बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति स्त्रीणाम् । पिता रहसि कुर्व्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम्" मार्क० पु० "बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं रहः पश्चात् कन्योद्वाह्येति चापरे" । तत्र सावित्रीपिप्पलादिव्रतविष्णुप्रतिमादिविवाहप्रयोगादयश्च पी०धा० विधानपारिजातादौ च दृश्याः ।

उपयमन न०उप+यम–ल्युट् । १विवाहे २संयमने ३वह्नेरधःस्थापने च । करणे ल्युट् । ४बन्धनसाधने कुशादौ ।

उपयमनी उपयम्यते कर्म्मणि ल्युट् । अग्न्याधानाङ्गे सिकतादौ "उपयमनीरुपकल्पयन्ति" शत० ब्रा० २,५,२,१ । "उप अग्नेरधस्तात् यम्यन्त इत्युपयमन्यः सिकताः" भा० । "उपयमनीरुपनिवपति" कात्या० ५,४,२० । 'आहवनीयस्योपयमनीष्वाग्नीध्रीयस्याचोपाङ्गने च" ८,६,२,

उपयष्टृ पु० उप–यज–तृच् । षोडशसु ऋत्विक्षु मध्ये प्रतिप्रस्थाताख्ये ऋत्विग्भेदे । "मनोमे हार्दि यच्छेति ततोहोपयष्टारमानं नानुप्रहरत्याह" शत० ब्रा० ३,८,५,५ ।

उपयाचक त्रि० उपगम्य याचकः उप+याच–ण्वुल् । समीपे आगम्य याच्ञाकर्त्तरि ।

उपयाचन न० उपगम्य याचनम् । देवादिसमीपे अभीष्टादिप्रार्थने ।

उपयाचित त्रि० उपयाच्यतेऽनेन वा० करणे इतच् । अभीष्टसिद्धये देवेभ्योदेये पश्वादौ । "उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः" पद्धत० । कर्म्मणि क्त । २उपगम्य प्रार्थिते च । भावे क्त । ३उपगम्ययाचने न०"उपयाचिताय हितम् कन् । स्वेष्टसिद्ध्यर्थं देवेभ्योदीयमाने पश्वादौ । "सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि" काद० ।

उपयाज पु० उप+यज–घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाङ्गे यागभेदे । २काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे । "तथैव च महाभागः सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ । तारणेयौ वीर्य्ययुक्तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ" भा० आ०१६७ अ० । "ताभ्यामेव याजनेन द्रुपदेन पुत्रयोः-प्राप्तिः "पुत्रार्थमयजद्राजा वधाय मम भारत ! । याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् । धृष्टद्युम्नं द्रौपदीञ्च वेदिमध्यादनिन्दिताम्" भा० सा०७८ अ० ।

उपयात पु० त्रि० उप+या–कर्त्तरि क्त । समीपागते । 'उपयातायार्घ्यमिति कोहनीया' गोभि० । "उपयातायाचार्य्यसमीपमागताय" स०त० रघुनन्दनः ।

उपयान न० उप+या–ल्युट् । उपसर्पणे । "हरोपयाने त्वरिता बभूव" कुमा० ।

उपयाम पु०उपयाम्यतेऽनेन उप+यम–णिच्–अच् । १यज्ञाङ्गे

ग्रहरूपे पात्रभेदे। "उपयामगृहीतोऽसि" यजु० ७, ४,११,२० । उपचारात् २तद्देवे च। "वातं प्राणेनापानेन नासिके, उपयाममधरेण" यजु० २५,२। उप+यम–घञ् वा वृद्धिः। २विवाहे। "यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" सु०चि०। बला० अस्त्यर्थे वा मतुप्। उपयामवत् तद्विशिष्टे त्रि०। पक्षे इनि उपयामिन् तत्रैव उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

उपयुक्त त्रि० उप+युज–क्त। १न्याय्ये, २रचिते, ३भुक्ते च।

उपयोग पु० उप+युज–घञ्। १आचरणे २भोजने, "पर्य्यागते मदनफलमज्जवदुपयोगः" सुश्रुतः। ३दृष्टसिद्धिसाधने व्यापारे आनुकूल्ये च। "अथवा कार्य्यनिर्वृत्तेरुपयोगो यथाक्रमम्" सुश्रु०"अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्" कुमा०।

उपयोगिन् त्रि० उप+युज–घिणुन्। १इष्टसाधनायानुकूले २उपयुक्ते च। "तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि" वेदा० सा०। स्त्रियां ङीप्। तस्य भावः तल् उपयोगिता स्त्री त्व उपयोगित्व न० आनुकूल्ये।

उपर त्रि० वप–करन्। १उप्ते स्थापिते "दिवरज उपरमस्तभायः, "उपह्वरे यदुपराः अपिन्वन्" ऋ० १,६२,५,६। "उपरा उप्ताःस्थापिताः" भा०। "त्रिस्रोभूमीरुपरा षड्विधानाः" ऋ० ७,८७,५। उप+रम–वा० आधारे ड। २उपरमाधारे। "ते नः पूर्व्वास उपरास इन्दवः" ऋ० ६,७७,२, "उपरासः उपराः उपरमा यत्रेत्युपराः" भा०। कर्त्तरि ड। ३उपरते "पुरः सतीरुपरा एतशे कः" ऋ०५, २६,५"उपरा उपरताः" भा०। उपरि जन्मसमयत्वेनास्त्यस्य अर्श आ० अच्। उपरिकालोत्पन्ने। "ये पूर्व्वासोय उपरास ईयुः" १०,१५,२, "उपरासः यजमानजन्मन उपर्य्युत्पन्नाः" भा०। डलयोरैक्यात्। ४उपले प्रस्तरे च।

उपरक्त पु० उप+रन्ज–क्त। १राहुग्रस्ते चन्द्रे सूर्य्ये च। २व्यसनेष्वासक्ते, ३रङ्गनद्रव्येण रक्ते ४उपाधिसान्निध्यादुपाधिगुणवत्तया प्रतीते च।

उपरक्ष पु० उप+रक्ष–ण्वुल्। समीपस्थित्वा रक्षके सैन्यादौ (वाड़िगार्ड)। [(पहारा)।

उपरक्षण न० उप+रक्ष–ल्युट्। रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने

उपरत त्रि० उप+रम–क्त। १विरते, २निवृत्ते, ३मृते, "पितर्य्युपरते पुत्राविभजेयुर्धनं पितुः" दा० स्मृ०। "पितर्य्युपरतस्पृहे" या० स्मृ०। "सत्यपि जीवने निवृत्तस्वत्वकामे इत्यर्थः। ५उपरतियुक्ते "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्" श्रुतिः।

उपरताति स्त्री ताय–कर्मणि क्तिन्। २त० लस्य वा रः। १युद्धे "अर्य्य उपरताति वन्वन्" ऋ० ७,४८,३। "उपरैरुपलैः पाषाणतुल्यैः शरैस्तायते विस्तीर्य्यते उपरताति युद्धम्" भा० सप्तम्या लुक्। २उपलरूपकरकैराच्छादो अन्तरिक्षे च। "स्वरन्ति ता उपरताति" ऋ० १०,५१,५। उपरताति मेघकरकाच्छादो अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक्।

उपरति स्त्री उप+रम–क्तिन्। १विरतौ, २मृतौ ३लब्ध प्राप्तावौदासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्मणाम् विधानतस्त्यागरूपे संन्यासे "पुमर्थः कर्मणा नेति धीर्या सोपरतिर्भवेत्" इत्युक्तरूपायां ६बुद्धौ च। सेयमुपरतिर्ब्रह्मविचाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषः तानि च साधनानि विवेकचूड़ामणौ सलक्षणमचार्य्येण दर्शितानि यथा "साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः। येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति। आदौ नित्यानित्य वस्तुविवेकः परिगण्यते। इहामुत्र फलभोगविरागस्तदनन्तरम्। शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम्। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः। सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः। तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभिः। देहादिब्रह्मपर्य्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि। स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते। विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके। उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्त्तितः। बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा। सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्व्वकम्। चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते। शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम्। सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते। सर्व्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्व्वदा। तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम्। अहङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान्। स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता। मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण, शमादिना,। प्रसादेन गुरोः, सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम्। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते। तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः। एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः। मरौ सलिलवत् तत्र शमादेर्भानमात्रता। मोक्षकारणसामग्री भक्तिरेव गरीयसी। स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते। स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः। उक्तसाधनसम्पन्न-

स्तत्त्वजिज्ञासुरात्मनः । उपसीदेत् गुरुं प्राज्ञं यतो बन्धविमोक्षणम्”

उपरञ्जक त्रि॰ उप+रन्ज–णिच्–ण्वुल् । १उपरागकारके । “न बाह्यान्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात्” सां॰सू॰ । [रागाश्रयतया करणीये ।

उपरञ्ज्य त्रि॰ उ+रन्ज–णिच्–यत् । उपरञ्जनीये उप·

उपरत्न न॰ उपमितं रत्नेन अवा॰त॰ । मणिसदृशेषु काचादिषु ‘उपरत्नानि काचश्च कर्पूरोऽश्मा तथैव च । मुक्ता शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि । गुणा यथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततोहीना विशेषोऽयमुदाहृतः” भा॰प्र॰ ।

उपरम पु॰ उप+रम–घञ् अवृद्धिः । १विषयवैराग्ये, २निवृत्तौ च ।“तथैव फेनोपरमे कल्कद्रव्यं नियोजयेत्”वैद्य॰ “सन्धिगतेऽस्थिवच्चेष्टोपरमश्च” सुश्रु॰ । “द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः” भा॰व॰ २८१अ॰ । भावे ल्युट् उपरमण । उपरतौ न॰ ।

उपरव पु॰ उप+रु–आधारे घञ् । सोमाभिषवाङ्गे गर्त्ताकारे देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च” शत॰ ब्रा॰ ३,५,४,१–१२ उक्तः यथा“इयं वा अभ्युपरवाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्धानं तस्य इमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा इमावह द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरेतयैव चिद्देवानभिभवेमेति । तद्वै देवा अस्पृण्वत । त एतैः कृत्यां वलगानुदखनन् यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ साऽलसा मोघा भवति तथो एवैष एतद्यद्यस्मा अत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुदुष्किरति तस्मादुपरवान् खनति सदक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति । सोऽभ्रिमादत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्य्यसीति” समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति । तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोरुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्व्वयोरुत्तरम् । अथो इतरथाहुः अपरयोरेवाग्र उत्तरं परिलिखेदथ पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो अपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरोभवति तान् यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवा इत्यु पस्तौत्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तत् सैन्द्रं करोति तस्मादाह बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति रक्षोहणं वलगहनमिति रक्षसां ह्येते वलगानां बधाय खायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्धाने वाक्, तान् यथाखातमेवोत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्योयममात्यो निचखानेति निष्ट्योवा अमात्यो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैदुत्किरति इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो निचखानेति समानोवा असमानो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा असबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानेति सजातोवा असजातोवा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्तत उद्वपति तत्कृत्यामुत्किरति तान्बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा एषोऽन्तेनैवैतत् कृत्यां मोहयति तानक्ष्णया संतृन्दन्ति यद्यक्ष्णया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः संतृण्णाः तान् यथाखातमेवावमर्शयति” “सोमाभिषवायोपरवाणां खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थतामाह इममिति । कर्णच्छिद्रे द्वे नासिकाच्छिद्रे द्वे । द्वेष्यवधार्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषा वलगाः । अस्पृण्वतः हिंसितवन्तः । मधेर मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्यम् । खातायाम्मृद उद्वपनेऽपि खननक्रम एव । अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्यान्तत्वम् ततोऽधिकात् प्रदेशात् मृदुद्धरणस्याशक्यत्वाद्बाहुमात्रस्यान्तत्वम् तानक्ष्णया संतृन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अन्तःप्रदेशनिम्नोन्नतत्वपरिहाराय संस्पृशेत् संस्पृशेते परस्परहस्तसंस्पर्शं कुर्य्यातास्” । भा॰ “उत्तरपूर्व्वे जुहोत्युपरवे” कात्या॰२५,१२,१०, “उपरवदेशात् स्तम्बयजुर्हरति” ८,३,१२,

उपरस पु॰ उपमितो रसेन अवा॰त॰ । पारदतुल्येषु गन्धकादिषु ।

"गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकशिलास्रोतोञ्जनं टङ्कणं राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकः शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्द्दसिकताबोलाश्च कङ्कुष्ठकं सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" भा०प्र०। अथैषां शोधनविधिः "सूर्य्यावर्त्तो वज्रकन्दः कदली देवदालिका। शिग्रुः कोषातकी वन्ध्या काकमाची च वारुणम्। एषामेकरसेनैव त्रिक्षारैर्लवणैः सह। भावयेदम्लवर्गैश्च दिनमेकं प्रयत्नतः। ततः पचेच्च तद्द्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधीः। एवं शुद्ध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये"। विशेषश्च। "कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खः कासीसं टङ्कणं तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लका सवराटिकाः। जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा। नित्यमायान्त्यमी योज्यामिषग्भिर्योगसिद्धये" भावप्रकाशः।

उपराग पु० उप+रन्ज—घञ्। १समीपस्थितस्य स्वनिष्ठगुणादेरन्यत्रारोपे, यथा स्फटिकसान्निकस्थितजवादिगतलौहित्यं स्फटिके आरोप्यते" स चारोप उपाधिकृतत्वादौपाधिकः अस्मदुपरागमाश्रित्यैव सांख्यादयः वेदान्तिनश्च बुद्धिगतकर्त्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति "उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" सां०सू० "पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात् बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एतदुभयं न वास्तवं यथाऽग्न्ययसोः परस्परसंयोगविशेषात् परस्परधर्म्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलसूर्य्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोः" प्र० भा० "तद्गुणसारत्वात्" शा०सू० "बुद्धेर्गुणैनैव आत्मनोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्"। बौद्धा अपि बाह्योपरागात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तत्सर्वं तत्तन्मतापसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावः। २सतोगुणान्तराधानरूपे वासनारूपे संस्कारे "नानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य" सां०सू० "अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना न ततो बन्धः" प्र०भा०। ३रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि छादकसान्निध्यात् चन्द्रार्कयोस्तद्रूपारोप एवेति तस्य तथात्वम्। ग्रहणञ्च राहुधिष्ठितभूमिच्छायया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रमण्डलेन च रवेर्मण्डलस्य च्छादनमिति सिद्धान्ते स्थितम्। तत्र सि०शि० ग्रहणं कथं? भवेदित्येतन्निरूपितं यथा "पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसितया छादयत्यात्ममूर्त्या। पश्चात् स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्मात एव क्वापि च्छन्नः क्वचिदपिहितो नैष कक्षान्तरत्वात्" शि०। "अर्कादधश्चन्द्रकक्षा। यथा मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चन्द्रोऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति। ततः पश्चात् स्पर्शः। निःसरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः। अत एव कक्षाभेदात् क्वचिदर्कश्छन्नो दृश्यते क्वचिदेष न छन्नः। यथाधःस्थे मेघे कैश्चिद्दूरविम्बं दृश्यते कैश्चिद्दृश्यते प्रदेशान्तरस्थैः। इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह" प्रमि०। "पर्वान्तेऽर्कं नतमुडुपतिच्छन्नमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु वसुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीम्। तद्दृक्सूत्राद्धिमरुचिरधोलम्बितोऽर्कग्रहेऽतः कक्षाभेदादिह खलु नतिर्लम्बनं चोपपन्नम्। समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्के नतस्तया म्लानम्। सर्वे पश्यन्ति समं समकलत्वान्न लम्बनावनती। पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति। तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निःसरतः। भानोर्बिम्बपृथुत्वादपृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा। दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं बहिर्याता। अनुपातात् तद्दैर्घ्यं शशिकक्षायां च तद्बिम्बम्। भूमेन्द्वोरन्यदिशि व्यस्तः क्षेपः शशिग्रहे तस्मात्" शि०। "दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वा नतं चन्द्रेण च्छन्नमेव पश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा, यतो दर्शान्ते समौ भवतः। यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदार्कं छन्नं न पश्यति। यतस्तद्दृष्टिसूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति। अतः कक्षाभेदाल्लम्बनं नतिश्चोपपद्यते। चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्योरभावः। यतः समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति। तथा छन्नं सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं समं पश्यन्ति। यतस्तत्र छाद्यच्छादकयोरेकैव कक्षा जाता। तथा भूभा तावत् पूर्वाभिमुखमर्कगत्या गच्छति। चन्द्रश्च स्वगत्या। स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभां प्रविशति। तेन तत्र प्राक् स्पर्शः। भूभाया निःसरतः पश्चान्मुक्तिः। भानोर्बिम्बं विपुलं पृथ्वी लघुः। अतो भूभा सूच्यग्रा भवति। दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता। तद्दैर्घ्यमनुपातात् साध्यते। चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्रबिम्बं चेति सर्वं ग्रहणे प्रतिपादितमेव। (अग्रे स च ग्रन्थोदर्शयिष्यते) इदानीं छादकनिर्णयमाह" प्रमि०। "छादकः पृथुतरस्ततो विधोरर्द्धखण्डिततनोर्विषाणयोः। कुण्ठता च महती स्थितिर्यतो लक्ष्यते हरिणलक्ष्मणग्रहे। अर्धखण्डिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः। स्यात् स्थितिर्लघुरतो

लघुः पृथक् छादको दिनकृतोऽवगम्यते । दिग्देशकालावरणादिभेदान्न च्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यास्तत् संहितावेदपुराणबाह्यम् । राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं, शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतत्" शि० ।
"अर्कच्छादकाच्चन्द्रच्छादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः यतोऽर्धखण्डितस्येन्दोर्विषाणयोः कुण्ठता दृश्यते स्थितिश्च महती । अर्कस्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः । स्थितिश्च लघ्वी । एतत्कारणद्वयान्यथानुपपत्त्यार्कस्य छादकोऽल्पः । स च लघुकालः । एवं रवीन्द्वोर्न छादको राहुरिति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् । एकस्य प्राक् स्पर्शः इतरस्य पश्चात्, रवेः क्वापि ग्रहणमस्ति क्वापि नास्ति । क्वापि दर्शान्तादग्रतः क्वापि पृष्ठतः । अतो राहुकृतं न ग्रहणम् । नहि बहवो राहवः एवं केचन वदन्ति । केवलगोलविद्यास्तदभिमानिनश्च । इदं संहितावेदपुराणबाह्यम् । यतः संहितासु "राहुरष्टमो ग्रहः"। "स्वर्भानुर्ह वा असुरः सूर्याचन्द्रमसौ विव्याधेति" माध्यन्दिनी श्रुतिः । "सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे" इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविरुद्धमुच्यते । राहुरनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूभां प्रविश्य चन्द्रं, चन्द्रं प्रविश्य रविं, छादयतीति सर्वागमानामविरुद्धम्" प्रमि० । अत्र लल्लः । "ग्रहणे कमलासनानुभावाद्धु तद्दत्तांशभुजोऽस्य सन्निधानम् । यदतः स्मृतिवेदसंहितासु ग्रहणं राहुकृतं गतं प्रसिद्धिम्" । श्रीपतिः "भूच्छायायां प्रविष्टः स्थगयति शशिनं शुक्लपक्षावसाने राहुर्ब्रह्मप्रसादात् समधिगततरस्तत्तमोव्यासतुल्यः । ऊर्द्ध्वस्थं भानुबिम्बं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति बिम्बं संस्तृत्यैवं च मासव्युपरतिसमये स्वस्य साहित्यहेतोः" ।

ग्रहणप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन दर्शितो यथा "सार्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८० । स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ । रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः" सू० सि० । "सूर्यस्य मण्डलस्य गोलरूपबिम्बस्य विष्कम्भो व्यासः । ६५०० योजनानि, चन्द्रस्य गोलाकारबिम्बस्य ४८० योजनानि व्यासः" "व्यासस्यैव गणिते बिम्बत्वव्यवहार" रं० ना० ।

"शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया । विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिकाः" सू० सि० ।

"सूर्यस्य विष्कम्भः ६५०० प्रागुक्तः स्पष्टो व्यासः स्वभगणैः सूर्यभगणैरुक्तैर्गुणितश्चन्द्रभगणैर्भक्तो वाथवा चन्द्रकक्षया वक्ष्यमाणया गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तश्चन्द्रकक्षायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः स्पष्टो भवति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदा चक्रकलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रकक्षास्थितैककलायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्वकक्षायां स्थितत्वात् स्पष्टचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्चदशभक्तानि चन्द्रबिम्बव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यकक्षायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति स्पष्टसूर्यव्यासस्तैर्भक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकैर्दूरान्तराच्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तान्तरेण दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः यदि सूर्यकक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया कः? इत्यनुपातेन गणितार्थमवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतश्चन्द्रकक्षायां सूर्यमण्डलावस्थानं सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वानुक्तिप्रसङ्गात् अथ सूर्यस्पष्टव्यासश्चन्द्रभगणभक्तस्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया भक्त इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगुणितश्चन्द्रभगणभक्त इति पूर्वं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो मुख्यत्वात् प्रथममुक्तस्ततश्चन्द्रकक्षासिद्धसूर्यबिम्बव्यासः पञ्चदशभक्तः सूर्यबिम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।
"स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता । लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं सूच्यां तु तमोलिप्तास्तु पूर्ववत्" सू० सि० ।
"स्पष्टा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या भक्ता फलं सूचीसंज्ञं स्यात् । भूव्यासस्पष्टसूर्यबिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेन ४८० योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन ६५०० योजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां न्यूनीकृत्य तुकाराच्छेषं तमः भूच्छायारूपं योजनात्मकं भाभावस्तम इति छायायास्तमस्त्वात् । अस्य कलात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । पूर्ववत् तिथ्याप्ता मानलिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायायाः कलाः कार्याः । अत्रोपपत्तिः । "भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना

भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमाने” इति सि॰शि॰ उक्ता तत्र ४९०० भूव्यासोनस्य रविबिम्बस्य ६५०० स्वल्पान्तराङ्गीकारेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टेन्दुयोजनकर्णो गुणः। तादृशसूर्यकर्णो हरः। तत्रैतत्खण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणश्चन्द्रकर्णस्तादृशो हर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात् त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदश पृथगुक्तः। अग्रेऽवशिष्टौ भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयोजनानां रविस्पष्टगतिमध्यमगतौ गुणहरौ। चन्द्रसूर्ययोजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ। तत्र कर्णस्थाने लाघवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि। यद्यपि सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिम्बयोजनग्रहणमनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण तददोषः। इन्दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकक्षा भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता तत्कर्ण इति। तत्कक्षाव्यासार्धत्वे तु सुतराम्। तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनग्रहणे मध्यार्कयोजनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति सिद्धम्। न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ भूव्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् भगवता स्वल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थितस्यैवाङ्गीकारात्। महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्या मध्यस्फुटपदस्योभयत्रान्वयेनार्कश्रवणसन्निधानेन च सूर्यबिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च। अथैतत्खण्डसिद्धं फलं भूव्यासाद्धीनं भूभायोजनानि। तत्र कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयोजनकर्णो हरः। तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहराविति सूच्युक्तोपपन्ना। भूभायाः सूच्यनुकारत्वात् प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूभायोजनात्मिका सा पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम्। यदि तु भूव्यासहीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्तेः प्रथममेव स्पष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वाप्रसिद्ध्या महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक्। परन्तु तदा भूव्यासोनार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणाववशिष्टौ वाच्यावपि भगवता स्वल्पान्तरत्वादनुक्तौ। न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति वाच्यम्। चन्द्रस्पष्टयोजनकर्णस्वरूपग्रहणेनोत्पन्नसूच्या अनुक्तत्वापत्तेः। न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीते बह्वन्तरमतः स्पष्टत्वेन तस्य ग्रहे सूच्युपपन्ना सूर्यकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेत्यल्पान्तरमिति वाच्यम्। मध्यार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः। न चोभयत्रागृहीते प्रत्येकमल्पान्तरमपि बह्वन्तरमत एकत्र सूर्यगतिग्रहणमुचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टगती गुणहरौ न महीव्यासस्य प्रान्त्ये तूभयोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिगमके तु प्रान्त्ये सूर्य्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च। अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य चन्द्रगतिग्रहणेन सूच्युक्तावेव द्वितीयखण्डस्य भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च। अन्यथात्रापि चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति। एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तदा चन्द्रस्पष्टगत्या क? इति भूव्यासरूपं खण्डं स्पष्टं सवीसज्ञं यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बखण्डं तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयोः, स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्नमिति निरस्तम्। उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्टत्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च” र॰ना॰।

अथ चन्द्रार्कग्रहणद्वयसम्भवमाह।

‘भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा। शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके’’ सू॰सि॰।

“सूर्यात् सकाशात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्स्था। तत्तुल्ये सषड्भार्करूपच्छायाचक्रेत्यादिना समे चन्द्रपाते अपि वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रहणम्। ननु समत्वाभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह कियद्भागेत्यादि। सषड्भार्कादर्काद्वा कतिपयैर्भागैरधिके ऊनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम्। तथा च न क्षतिः। भागाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नतांशषडंशसंस्कारात् सप्तेत्यापातत:। अत्रोपपत्तिः। सषड्भार्ककेवलार्कान्यतरतुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात्। तदा चन्द्रो भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम्। एवं शरसत्त्वेऽपि मानैक्यखण्डादल्पे भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रहणम्। एवं शराभावे मानैक्यखण्डान्यूनशरे च चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति-

संस्कृतोऽतः सम्यगुक्तमुपपन्नम्” र०ना०। तत्र ग्रहणकालः

“तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ”। सूर्य्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकैः समौ” सू०सि०।

“अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः। पौर्णमास्यन्ते भागादिकैः तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम्। तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकत्वोर्द्ध्वाधरान्तरेण सत्त्वात् सूर्यग्रहणम्। पौर्णमास्यन्ते चन्द्रभूभयोरेकत्वावस्थानाच्चन्द्रग्रहणम्। एतेन पूर्वश्लोके शशाङ्कपातइत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न ग्राह्याविति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भचक्रार्धान्तरत्वात् षड्राश्यन्तरौ भागादिसमाविति” र०ना०।

“गतैष्यपर्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा” सू०सि०।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह।

“तौ सूर्यचन्द्रौ गतैष्यपर्वनाड़ीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एष्या वा दर्शान्तपूर्णिमान्तान्यतरघटिकास्तासां स्वफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम्। “इष्टनाड़ीगुणा भुक्तिः षष्ट्या भक्ता कलादिकम्” इति मध्याधिकारोक्तेनानीतम्। तेन गतैष्यक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ स्तः। यद्यपि समांशाविति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्यन्तीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम्। पातः स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतैष्यक्रमेण युतोनस्तात्कालिकः पर्वान्तकालिकः स्यात्” र०ना०।

अथ प्रागुक्तानां बिम्बानां प्रयोजनमाह “छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ” सू०सि० “सूर्य्यमण्डलस्याच्छादकश्चन्द्रः स्यात्। नन्वाकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य्य एव चन्द्रस्य छादकः कथं? न स्यादित्यत आह अधःस्थ इति। वक्ष्यमाणकक्षाध्याये सूर्य्यकक्षतोऽधःकक्षास्थत्वाच्चन्द्रस्यैवाच्छादकत्वम्। न ह्यूर्द्ध्वस्थश्छादको येन सूर्य्यश्चन्द्रस्य छादकः। ननु विनैकत्वावस्थानं छादनं न भवत्यत आह। घनवदिति। यथाऽधःस्थो मेघः सूर्य्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भवतीत्यर्थः। प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखो गच्छंश्चन्द्रो भूच्छायां प्रति प्रविशति। अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूभा च्छादिका भवेत्। तथा च सूर्य्यग्रहणे सूर्य्यचन्द्रबिम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूभाबिम्बयोः प्रयोजनमिति भावः। अत्रोपपत्तिः। चन्द्रो दर्शान्ते सूर्यादधो भवतीति चन्द्रः सूर्य्यस्याच्छादकः। बुधशुक्रयोस्तु मण्डलाल्पत्वान्नाच्छादकत्वम्। चन्द्रस्याधो ग्रहाभावात् षड्भान्तरे भूम्या प्रतिबद्धाः सूर्य्यकिरणाश्चन्द्रगोले न पतन्ति। अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभाच्छादिका” र०ना०। अथ ग्रासानयनमाह “तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते” सू०सि०। “यश्छाद्यते स छाद्यः सूर्यग्रहणे सूर्यश्चन्द्रग्रहणे चन्द्रः। यश्छादयति स छादकः। सूर्य्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूभे। तयोः पूर्वानीतमानकलयोरैक्यस्यार्धात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्तप्रकारेण साधितं विक्षेपं कलादिकं विशोध्य यदवशिष्टं तत्प्रमाणकम् छन्नं छादकेन छाद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश आच्छादितस्तावत्प्रदेशात्मकं ग्रासरूपं ग्रहणतत्त्वज्ञैः कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। छाद्यच्छादकमण्डलनेमियोगे ग्रहणाद्यन्तरूपे मण्डलकेन्द्रयोरन्तरं स्वबिम्बखण्डयोगरूपम् बिम्बस्य व्यासमानात्मकत्वात्। तत् तु समत्वाद्बाधवाद्य योगार्द्धरूपं छतम्। ततो यथा प्रवेशस्तथा ग्रासो भवतीति पर्वान्ते छाद्यच्छादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने विक्षेपे मण्डलयोगस्तदन्तरमितः स एव ग्रासः” र०ना०

अथ सम्पूर्णन्यूनग्रहणज्ञानं ग्रहणाभावज्ञानं चाह “यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः” सू०सि०।

“तस्मिन् छन्नमानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यद्यस्मात् कारणाद्ग्राह्यमानमस्ति। अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं ग्रहणं भवति। अन्यथा ग्राह्यमानान्न्यूने ग्रासे न्यूनं ग्राह्यमानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात्। मानैक्यखण्डाद्विक्षेपेऽधिके सति न ग्राससम्भवः ग्रहणं न स्यात्। अत्रोपपत्तिः। ग्राह्यमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूने न्यूनं मानैक्यखण्डादधिके विक्षेपे मण्डलस्पर्शाभावाद्ग्रहणाभावः” र०ना०।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे आह। ‘ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे। षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्दार्धे नाड़िकादिफले तयोः” सू०सि०।

“ग्राह्यग्राहकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्थाप्ये। अग्रिमक्रियायां कदाचिदशुद्धत्वसम्भवे पुनः क्रियार्थमेतयोरावश्यकत्वात्। तद्वर्गाभ्यां योगार्द्धा-

न्तरार्धयोर्वर्गाभ्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यां ये मूले षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्योगवियोगयोः स्थाने षष्ट्यादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहणारम्भाद्ग्रहणान्तपर्यन्तः यः कालः स स्थितिसञ्ज्ञः। तस्य द्वे खण्डे, एकं ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तम्, अपरं मध्यग्रहणाद्ग्रहणान्तपर्यन्तम्। तत्र बिम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरो भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकशराग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्खण्डसाधकं क्षेत्रम्। एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो विमर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मीलनोन्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपपक्षे पूर्वापरं कोटिरिति क्षेत्रम्। सम्मीलनं छाद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः। उन्मीलनं तु छादकमण्डलादाच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य निःसरणारम्भः। तत्र स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानामज्ञानान्मध्यकालिकविक्षेपग्रहणम्। भुजकर्णवर्गान्तरपदं कोटिरिति पूर्वश्लोकोक्तमुपपन्नम्। छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्यदि षष्टिघटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दखण्डे। तत्र चन्द्रग्रहणे भूभागतेः सूर्यगत्यनुरोधात् सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वितीयश्लोकोक्तम्" र॰ना॰।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे असकृत् साध्ये इत्याह। "स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः। लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः। तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्धं तथाऽसकृत्। संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादि फलं स्वकम्" सू॰सि॰।

"सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः षष्ट्या भक्ताः फलं कलादि प्रग्रहे स्पर्शस्थित्यर्द्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्द्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्देयं योज्यम्। चन्द्रपाते तल्लिप्तादि फलं स्थित्यर्धवशानीतं कलादिपूर्वं फलं स्वकं स्वगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रग्रहस्थित्यर्धनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः। तद्विक्षेपैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरकलाभिः कलानां बहुत्वाद्विक्षेपैरिति बहुवचनम्। विक्षेपाभ्यामित्यर्थः। पुनः पुनः स्थितिदलं कार्य्यम् अत्रैकं पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धं, द्वितीयं मोक्षस्थित्यर्धसम्बद्धं पुनः पदम्। तेन स्पर्शस्थित्यर्धार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्धं संसाध्यम्। मोक्षस्थित्यर्धार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं साध्यमित्यर्थः। तत्रोभयमसकृदारंवारं स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेवं यावदविशेषः। एवं मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेवं यावदविशेष इत्यर्थः। ननु स्थित्यर्धविमर्दार्धयोरेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्धमिति। तथा च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धसाधनरीत्याऽसकृद्यावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दार्धं मोक्षमर्दार्धं च संसाध्यम्। तथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहात् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे साध्ये। आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे स्फुटे स्तः। अत्रोपपत्तिः। प्रागुक्तं क्षेत्रं स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्मध्यकालिशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्धं मर्दार्धं चातो मध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वाग्रिमकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालचालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं स्थूलः स्थूलस्थित्यर्धाद्यानीतत्वात्। अतोऽस्मादानीतं स्थित्यर्धादि पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्ममिति। तत्र सम्मीलनोन्मीलनकालयोराकाशस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम्" र॰ना॰।

अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह। "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते" सू॰सि॰।

"स्फुटतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः। मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत्। मध्यग्रहणसम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमस्तद्वारणार्थं स्फुटेति स्थित्यर्धघटिकाभिर्हीने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः। संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्तकाले मोक्षः। तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकः। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो यावान् भवति ततः पूर्वाग्रिमकालयोर्न्यून एवातोऽत्र मध्यग्रहणकालः। मध्यग्रहणकालात् पूर्वं स्पर्शस्थित्यर्ध-

घटीभिः स्पर्शः । अग्रिमकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्मोक्षः । स्थित्यर्धयोस्तदन्तररूपत्वेन सिद्धेः" र०ना० ।

अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावथाह "तद्वदेव विमर्दार्धनाड़िकाहीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे" सू०सि० ।

"सम्पूर्णग्रहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धेनाधिके तिथ्यन्ते स्पर्शमोक्षौ तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्भिन्नरीतिव्युदासः । स्पर्शविमर्दार्धमोक्षविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणोन युते तिथ्यन्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसञ्ज्ञे स्याताम् । अत्रोपपत्तिः । मर्दार्धस्य मध्यकालात् तदन्तररूपत्वेन तदूनाधिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्णग्रहण एव भवतः । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघातात् तदभावः" र०ना० ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह । "इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः । भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः" सू०सि० । "सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्टघटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धघट्यनधिकास्ताभिरूनेन स्पर्शस्थित्यर्धेन गुणयेत् । अस्मात् षष्टिविभक्तप्राप्ताः कोटिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपवृत्ते कोटिरिति चेत् इष्टघट्यूनस्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्शकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्" र०ना० ।

"भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः । स्फुटस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः" सू०सि० ।

"अथात्र सूर्यग्रहणे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्पष्टस्थित्यर्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणाधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्पष्टाः कोटिकलाः सूर्यग्रहणतत्त्वज्ञैरुक्ताः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्पर्शमोक्षान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैक्यसंस्कारमितत्वात् स्पष्टस्थित्यर्धानुरुद्धा उक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षिताश्च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धानुरुद्धाः । एतत् कोटिसम्बद्धं चेतम् स्थित्यर्धचेवान्तर्गतत्वात् । स्पष्टस्थित्यर्धस्य लम्बनान्तरैक्यसंस्कारानुक्तिप्रसङ्गः । अतः स्पष्टस्थित्यर्धेनैता आगताः कोटिकलास्तदा स्पष्टशरोद्भूतत्वेजमध्यमरूपस्थितिर्धेन का ? इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः र०ना० । 'क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् । मानयोगार्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्" । सू०सि०

"अथेष्टग्रासानयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुजः, कोटिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः कटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्णसंज्ञात्मकं मूलं ग्राह्यग्राहकमानैक्यार्धाद्विशोध्य शेषं तात्कालिकः कल्पितेष्टकालसम्बन्धी ग्रासोऽवान्तरग्रासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः चेत् पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्यखण्डस्य कर्णत्वात् चेतयोरुभयोर्मध्यकालावधित्वादिष्टकर्णोनं मानैक्यखण्डमिष्टग्रास एव" र०ना० । "मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत् । स्थित्यर्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके" सू०सि० । "अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रासानयनमाह । 'मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् । चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्षिकान्मोक्षकालसम्बद्धात् स्थित्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशोधयेत् गणक इति कर्त्राक्षेपः । शेषं कोटिलिप्तादिग्रासानयनान्तं गणितकर्म प्राग्वद्भुक्त्यन्तरं समाहन्यादित्युक्तप्रकारेण कुर्यात् । मौक्षिके मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले तुर्विशेषे ग्रासः शेषस्तैरितो ग्रासोऽवान्तरग्रासो भवति । न पूर्ववत्ततः । अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रहणात् पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भावधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धत्वादागतो ग्रास उपचयात्मकः । नावशिष्टः । अवशिष्टमण्डलस्य शुद्धत्वेन ग्रस्तत्वासम्भवात् । एवं मध्यग्रहणानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वादुक्तरीत्यानीतो ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धबिम्बदर्शनात्मकः । ग्रस्तत्वाभावात्" रङ्ग० । "ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः । तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिं पदम् । कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्धेनाहता हृताः । मध्येन लिप्तास्तद्राद्याः स्थितिवद्ग्रासनाड़िकाः" सू०सि० । "अथाभीष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह छाद्यच्छादकमानैक्यखण्डादभीष्टग्रासकलाः शोध्याः शेषस्य वर्गादभीष्टग्रासकालिकविक्षेपस्य वर्गं विशोध्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः । सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः भानोर्ग्रह इति पूर्वमुक्तेः । उक्तप्रकारेण याः कलास्ता मध्यग्रहणकालस्पर्शमोक्षान्यतरकालयोरन्तररूपेण स्पष्टस्थित्यर्धेन गुण्याः । स्पष्टशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या । "षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्दोर्भुक्त्यन्तरविभाजिताः" इत्युक्तेन

शानां कोटिकलानां घटिका यास्ता अभीष्टग्रासस्पर्शमोक्षान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति। अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तन्यासात् सुगमतरा। परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरज्ञाने सूक्ष्मम्। तच्छराज्ञाने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम्। अतएव भास्कराचार्यैः "कालसाधने तत्कालवाणेन मुहुः स्फुट इत्युक्तमिति" रङ्ग०।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह।

"नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम्। वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः। राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः। भेदेऽन्तरात् ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता" सू० सि०।

"यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम्। तद्यथा स्वोदयात् स्वास्ताद्गतशेषघटिकाः स्वदिनार्धान्तर्गताः स्वदिनार्धादूनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति। तन्नतं नवतिगुणं स्वदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नतज्येत्यर्थः। स्वदेशाक्षांशज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं धनुः कलात्मकं षष्टिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति। यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्याद्राशित्रययुतात् सायनांशाद्ये क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्तुल्यैर्युतास्तेषां ज्या, भेदे भिन्नदिक्त्वेऽन्तरात् क्रान्त्यंशवलनांशयोरन्तराज्ज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता शेषदिका। अङ्गुलात्मकत्वेन हरखोद्देशादङ्गुलादिका वलना भवति। अत्रोपपत्तिः। समवृत्तपूर्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशो यावतान्तरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः। तदानयनार्थं प्रथमतः समवृत्तानुरूद्धदिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाक्षवलनम्। तथा हि समप्रोतवलवृत्तं ग्रहचिह्नस्थं सममविषुवद्वृत्तयोर्यत्र लग्नं तत्प्रदेशान्नवत्यंशान्तरे प्राच्योरन्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्थग्रहे समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तरादुत्तरम्। पश्चिमकपालस्थे तु समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वाद्दक्षिणम्। तत्र क्षितिजस्थे गृहे तदन्तरमक्षांशतुल्यम्। याम्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहे तदन्तराभावः। अतो यदि त्रिज्यातुल्यया नतकालज्ययाऽक्षज्यातुल्याक्षवलनज्या तदेष्टनतज्यया कोत्यनुपातागताक्षज्याया धनुराक्षं वलनमुक्तमुपपन्नम्। द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम्। तथा हि ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्थं विषुवद्वृत्ते यत्रासन्नं लगति तत्स्थानाच्चतुर्थांशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची। तस्मा ग्रहचिह्नात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम्। तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरम्। उत्तरायणस्थे ग्रहे उत्तरं, दक्षिणायनस्थे ग्रहे दक्षिणम्। तत्तु अयनसन्धावभावात्मकम् गोलसन्धौ परमक्रान्तितुल्यमतः स त्रिभक्रान्तितुल्यं सत्रिभग्रहगोलदिकमित्युपपन्नं राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैरिति। द्वयोर्वलनयोरेकदिक्त्वे समवृत्तप्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिशि भवति। भिन्नदिक्त्वे तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति। तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते। अथ परिलेखे एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते दानार्थं त्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदेकोनपञ्चाशन्मितज्या कोत्यनुपाते प्रमाणेच्छयोरिच्छापवर्तनाद्धरस्थानेऽधोऽवयवत्यागात् सप्ततिः। अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्" रङ्ग०।

अथ कलात्मकबिम्बविक्षेपादीनामङ्गुलीकरणमाह।

"सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु। छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु" सू० सि०।

"दिनमानमर्द्धेनाधिकम् इत्यध्यर्धं सार्धयुक्तमित्यर्थः। अभीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्द्धेन भक्तं फलेन। तुकारो यद्ग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थकः। विक्षेपग्राह्यग्राहकबिम्बमानानि। तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि। ग्रासादिकमपि ध्येयम्। भजेत्। तुकारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। उदयास्तकाले बिम्बकिरणानां भूमिगोलावरुद्धत्वेनाल्पोर्द्ध्वस्थकिरणानां नयनप्रतिहननानर्हत्वाद्बिम्बं व्यक्तत्वान्महद्भासते। तत्राङ्गुलात्मकं बिम्बं कलात्रयात्मैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति। खमध्यस्थे गृहे तु बिम्बस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वान्नयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं बिम्बं भासते। तत्राङ्गुलात्मकं बिम्बं कलाचतुष्टयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति। तत्रोदयास्तकाले शङ्कोरभावात् खमध्यस्थे तस्य त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातुल्यशङ्कावुदयकालिकैकाङ्गुलस्यानस्य कलात्रयस्यैकाङ्गुलस्योपचयो लभ्यते तदेष्टशङ्कौ क? इत्यनुपातेनाभीष्टकाले फलं त्रयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति। अत एव

भास्कराचार्य्यैरुदयास्तकाले सार्द्धद्वयं कलाङ्गुलमानमङ्गीकृत्य "त्रिज्योद्धृतस्तत्समयोत्थशङ्कुः सार्द्धद्वियुक्तोऽङ्गुललिप्तिकाः स्युः" इत्युक्तम् । तत्र भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वान्मध्याह्नेऽपि कलाचतुष्टयात्मकाङ्गुलमङ्गीकृत्य दिनार्द्धतुल्यपरमोन्नतकाल एवोपचयस्तदेष्टोन्नतकाले क इत्यनुपातागतफलमुक्तं त्रयं कला एकाङ्गुलमानमभीष्टकाले । तत्र दिनार्द्धभक्तोन्नतकालस्य फलस्वरूपत्वात् त्रयाणां समच्छेदतया योजने त्रिगुणितं दिनार्द्धं सार्द्धैकगुणदिनमानरूपमुन्नतकालयुक्तं दिनार्द्धभक्तमिति सिद्धम् । तत एतत्कलाभिरेकाङ्गुलं यदा तदेष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन कलात्मकानामङ्गुलीकरणमुक्तमुपपन्नम्" रङ्ग० । इति चन्द्रग्रहणाधिकारः

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारस्तत्र विशेषः ।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः । अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि" सू० सि० । "सूर्य्येऽमावास्यान्तकालिके मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थाने ऊर्द्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते लग्नः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं त्रिप्रश्नाधिकारोक्तम् । तत्तुल्ये सति मध्याह्न इति फलितम् । हरिजस्य लम्बनस्य भूपृष्ठक्षितिजवशाल्लम्बनोत्पत्तेर्लम्बनस्यापि क्षितिजवाचकहरिजशब्देनाभिधानात् सम्भव उत्पत्तिर्न । तत्र लम्बनाभावः इत्यर्थः । लग्नयोरुदयक्षितिजास्तक्षितिजप्रदेशयोः संलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् ऊर्द्ध्वमध्यप्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नमित्यर्थः । प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत् । तत्तुल्येऽर्कौ लम्बनस्याभाव इति । नत्यभावस्थानमाह ।

अक्षेत्यादि । अक्षांशा उत्तरा ये मध्यभस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः । अत्र मध्यलग्नशब्देन दशमभावस्त्रिभोनलग्नं वा ग्राह्यमुभयपक्षेऽप्यदोषः । अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः । अपिशब्दात् सम्भवः नाभाव इत्यर्थः । न त्वपिशब्दाल्लम्बनस्यापि तत्राभावः । उत्तरक्रान्त्यक्षयोस्तुल्यत्वे मध्यलग्नतुल्यार्कत्वाभावेऽपि तदभावापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । अमावास्यान्तकाले समौ सूर्य्यचन्द्रौ । तत्र चन्द्रशराभावे भूगर्भान्नीयमानं सूत्रमर्कस्थानावधि चन्द्रं स्पृशत्येवेति भूगर्भे छादकत्वं चन्द्रस्य सूर्य्यस्य छाद्यत्वं सम्भवति । तत्र मनुष्याणामसत्त्वाद्भूपृष्ठे तेषां सत्त्वाच्च भूपृष्ठान्नीयमानमर्कोपरि सूत्रं चन्द्रे न लगत्येव । किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले । चन्द्रचिह्नादूर्द्ध्वं लगति । तत्र यदा चन्द्र आयाति तदा भूपृष्ठे सूर्य्यस्य चन्द्रश्छादको भवति । यदा तु खमध्ये सूर्य्यस्तदा भूगर्भसूत्रं भूपृष्ठसूत्रं च सूर्य्योपरिगमेकमेव चन्द्रे लगतीति भूपृष्ठेऽमान्तकाले चन्द्रश्छादको भवति । अत एव भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं लम्बनम् । भूपृष्ठसूत्रात् सूर्य्योपरिगाच्चन्द्राधिष्ठानाकाशगोले चन्द्रस्य शरसत्त्वे चन्द्रचिह्नस्य वा लम्बितत्वात् । अत एव भास्कराचार्य्यैरुक्तम् 'दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्" इति । अथ चन्द्राधिष्ठानगोले भूपृष्ठसूत्रमर्कोपरिगतं चन्द्रचिह्नादूर्द्ध्वं चन्द्रदिग्वृत्ते यदंशैर्लगति तल्लम्बनं दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते भवति । यदा तु दृग्वृत्ताद्भिन्नं क्रान्तिवृत्तं तदा भूपृष्ठसूत्रं चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रदृग्वृत्ते चन्द्रादूर्द्ध्वं यत्र लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तयाम्योत्तररूपकदम्बप्रोतवृत्तमानीय चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रचिह्नयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरं स्फुटलम्बनकलाः कोटिः चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्तिवृत्तदृग्वृत्तयोरन्तरं याम्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुजः । भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं दृग्वृत्ते कलात्मकं दृग्लम्बनं कर्णः । दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तराभावाल्लम्बनाभावः । याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पन्ना । दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनमुत्पन्नं नत्यभावश्च । तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्नस्थानेऽर्को भवति । तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वेनोदयास्तलग्नमध्यवर्त्तित्वेन लग्नस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात् । न हि क्रान्तिवृत्ताद्याम्योत्तरान्तरज्ञानार्थं समप्रोतवृत्तमङ्गीकार्य्यम् । येन दशमभावतुल्यार्के लम्बनाभाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य गोलवृत्तत्वेन समप्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात् । अत एव भगवता सर्वज्ञेन नतिसाधनार्थमग्रे दृक्क्षेपः कदम्बप्रोतवृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः । दृक्क्षेपाभावे त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन तदा तस्य दशमभावतुल्यत्वेन दशमभावनतांशाभावाद्दृक्क्षेपाभावः । तदा त्रिभोनलग्नस्य नतांशाभावश्च । नतांशाभावस्त्वक्षांशतुल्योत्तरक्रान्तौ सुखार्थं स्थूलाङ्गीकारे तु दशमभावस्यैव नतांशोन्नतज्ज्ये दृक्क्षेपदृग्गती नतिलम्बयोः साधनार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्ते न तु वस्तुरूपे । आयासेन दृक्क्षेपसाधनस्योक्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः" रङ्ग० ।

"देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः । लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते" सू० सि० । "देशविशेषेण काल-

विशेषेणावनतिसम्भवो नतिकालोत्पत्तिगोलस्थित्या यथा भवति । लम्बनस्यापिः समुच्चये । त्रिभोनलग्नस्थानात् पूर्वापरदिगनुरोधात् । चकारात् सम्भवो देशकालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः । तथा तत्तुल्येन नतिलम्बने आनयनद्वारा मया कथ्येते” रङ्ग० । तत्रोपयुक्तामुदयाभिधामाह । “लग्नं पर्वविनाडीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः । तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा” सू० सि० । “स्वैः स्वदेशीयैरुदयासुभी राश्युदयासुभिः पर्वघटिकानां लग्नं गणकः कुर्य्यात् । पर्वान्तकालिकं लग्नं साध्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्व्वं लग्नसाधनं स्वोदयैरेवोक्तमिति स्वैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दशमभावसाधनोक्त्या कस्यचिल्लग्नं लङ्कोदयैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः । तस्य लग्नस्यायनांशसंस्कृतस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिगुण्या स्वदेशीयलम्बज्यया भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुजज्यायाः परमक्रान्तिज्या गुणस्त्रिज्या हरस्ततो लम्बज्या कोटी त्रिज्या कर्णस्तदा लग्नक्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपाते त्रिज्ययोर्नाशाल्लग्नभुजज्या परमक्रान्तिज्या गुणलम्बज्यया भक्ता फलं लग्नस्याग्रा । इयं भगवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लग्नस्योदयसञ्ज्ञत्वात् उदयसम्बन्धाच्चेत्युक्तमुपपन्नम्” रङ्ग० । “तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम् । तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा । शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते” सू० सि० । “अत्रोपयुक्तां मध्यज्यामाह । तदा पर्वान्तकाले लङ्कोदयैर्व्विषुवद्देशोदयराश्युदयैर्यथोदितं पूर्वोक्तप्रकारेण जातकपद्धत्युक्तनतघटीभिर्धनर्णं यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लग्नं दशमभावात्मकं साध्यम् । अत्र लग्नसम्बन्धेन स्वदेशराश्युदयासुग्रहणशङ्कावारणाय लङ्कोदयैरित्युक्तम् । तस्य दशमभावस्यायनांशसंस्कृतस्य क्रान्तिः स्वदेशाक्षांशाः । अनयोर्योग एकदिक्त्वे कार्यः । अन्यथा भिन्नदिक्त्वेऽन्तरं तयोरेव शेषं संस्कारदिक्का नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यलग्ननतांशज्या मध्यज्योच्यते तत्सम्बन्धात्” रङ्ग० । “अथास्यामुपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्गतिं चाह ।

“मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् । मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः” सू० सि० ।

“पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया अस्या ज्यारूपत्वाज्ज्येत्युक्तम् । गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्जातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेपः स्यात् । दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्यौ वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनार्थं क्षेत्रम् । मध्यलग्नदृग्ज्याकर्णस्त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन तत्खस्वस्तिकान्तरस्थिततदीयदृग्वृत्तप्रदेशांशज्या कोटिः । मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः । अत्र भुजानयनं चोदयलग्नस्थक्रान्तिवृत्तप्रदेशः प्राक्स्वस्तिकात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्तलग्नप्रदेशः परस्वस्तिकाद्दक्षिणोत्तरः । तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूपतद्दृग्वृत्तं क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तक्षितिजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नमवश्यं भवति । अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लग्नाग्रातुल्यो भुजस्तदाभीष्टतद्दृग्ज्यया क इत्यनुपातेन स फलसञ्ज्ञः । तद्वर्गोनान्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या । एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपतुल्ये न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धूलीकर्मणानुभवात् । अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नदृङ्मण्डलस्थितोऽपि न त्रिज्यानुरुद्धः । किन्तु फलवर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपविलक्षणवृत्तव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्ज्यायास्त्रिज्यानुरुद्धत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा । अस्यास्तत्त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा । एतदुक्तिः स्वल्पान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं कृपालुना कृता । त्रिप्रश्नक्रियागौरवभियैतन्मार्गान्तरं लाघवादुक्तमिति” रङ्ग० ।

अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थमाह ।

“नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती” सू० सि० ।

“दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतदूननवतिरूपयोरनयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले । यद्वा स्फुटे प्रागुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघ-

वार्थं दशमभावनतांशभुजकोटिज्ये तत्स्थानापन्ने ग्राह्ये । अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तन्नतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नदृक्क्षेपः । उन्नतज्याशङ्कुर्दृग्गतिः । इदमतिस्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपरतया व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति । प्रयाससाधितदृक्क्षेपदृग्गती प्रागुक्ते सूक्ष्मे अप्यतिस्थूले इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्” इति यदुक्तं तदस्मात् सूक्ष्ममिति ध्येयम्” रङ्ग० ।

अथ लम्बनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।

“एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया । मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता । रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक् पश्चाद्घटिकादिकम्” सू० सि० ।

“एकराशिज्याया वर्गात् दृग्गतिजीवया प्रागुक्तदृग्गत्या दृग्गतेस्त्रिशङ्कुरूपत्वेन ज्यारूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रतिपादनम् । भागहरणेन लब्धं छेदसञ्ज्ञं स्यात् । अथ मध्यलग्नम् त्रिभोनलग्नं दर्शान्तकालिकं नतु दशमभावः तात्कालिकः सूर्यः अनयोरन्तरस्य त्रिभानधिकस्य ज्या छेदेन प्राक्साधितेन भक्ता फलं घटिकादिकं प्राक् पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् पूर्वापरविभागयोः सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः “त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता । हृतात् फलाद्विस्त्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्” सि० शि० सूक्ष्मं लम्बनानयनमुक्तम् । मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानान्मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या त्रिभोनलग्नार्कविश्लेषशिञ्जिनीरूपा जाता । इयं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपदृग्गत्या च गुण्या त्रिज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र चतुस्त्रिज्यावर्गयोर्गुणहरयोर्गुणापवर्तनेन हरस्थाने एकराशिज्यावर्गः सिद्धः । अत्रापि दृग्गत्येकराशिज्यावर्गौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने एकज्यावर्ग इत्यादिना छेद उपपन्नः हरस्य छेदाभिधानात् । अतो मध्यलग्नार्केत्याद्युक्तमुपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालनं वक्ष्यमाणगणित आवश्यकमिति सूचनार्थं रवीन्द्वोर्लम्बनमित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्तकाले सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रकक्षायां चन्द्रचिह्नस्य तद्घटीभिर्लम्बितत्वाद्द्वयोरुक्त्यनुपपत्तिः । त्रिभोनलग्नसमेऽर्के लम्बनाभावात् पूर्वापरविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादित्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलग्नस्य त्रिभोनलग्नस्येत्यर्थे छेदः पूर्वसाधितसूक्ष्मदृग्गत्या सूक्ष्मो नतांशेत्यादिग्रहीतस्थूलदृग्गत्या स्थूल इति । एवं मध्यलग्नेत्यस्य दशमभावार्थे तु विपरीतमिति” रङ्ग० ।

अथ मध्यग्रहणकालज्ञानार्थं तिथौ लम्बनसंस्कारं तदसकृत् साध्यमिति च ह ।

“मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धनमूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरोभवेत्” सू० सि० ।

“सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोनलग्नं तस्मादधिके सति तिथ्यन्ताद्दर्शतिथ्यन्तकालादागतं लम्बनं शोधयेत् । सूर्ये त्रिभोनलग्नादूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं कार्यम् । एवं कर्म गणितमसकृन्मुहुः कार्यम् । अयमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण पूर्वाग्रिमकाले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तेऽर्को भवति तस्माल्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशमभावौ प्रसाध्य पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । इदमपि केवलतिथ्यन्ते संस्कार्यमुक्तरीत्या लम्बनं केवलं तिथ्यन्ते संस्कार्यम् । अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमिसकृदिति । गणितावधिमाह । यावदिति । सर्वं गणितं लम्बनादि यावद्यत्परिवर्तावधि स्थिरोभवेत् । अविलक्षणं यावदविशेष इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः दर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलग्नादूने रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरान्तराभावेनैकसूत्रस्थितत्वरूपयुतिर्दर्शान्तकालाल्लम्बनकालेनाग्रे भवति शीघ्रगचन्द्रस्य मन्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरः स्थितत्वेन दर्शान्तकाल लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो दर्शान्तकालो लम्बनसंस्कृतो मध्यग्रहणकालः स्यात् । युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तावता लम्बनकालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिवृत्ते चलनाल्लम्बनसंस्कृतदर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवेति मध्यग्रहणकालस्त्वसिद्धः । न हि सूर्यो धनलम्बन ऋणलम्बने चन्द्रस्य लम्बनकाले स्थिरो येन तयोर्युतिः सङ्गता स्यात् । अतस्तादृशकालात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाध्य दर्शान्ते पुनः संस्कार्यम् मध्यकालः स्यात् । एवं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूपृष्ठसूत्रस्थत्वाभावात् पुनर्लम्बनं साध्यम् । तत्संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रह इत्य-

सकृद्विधिना यदा लम्बनं पूर्वलम्बनतुल्यं सिध्यति तदावश्यं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तरूपमध्यग्रहणकाले भूपृष्ठसूत्रे तयोः सन्निवेशः यतस्तदा सूर्य्यगतभूपृष्ठसूत्रचन्द्रयोरन्तराभावेन पूर्व्वागतलम्बनतुल्यलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तुल्यलम्बनानुपपत्तेः। तस्मान्मध्यकालोऽसकृद्यावदविशेषः साध्य इत्युपपन्नं मध्यलग्नेत्यादि” रङ्ग० ।

अथ नतिसाधनम् । “दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः । तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं साऽवनतिर्भवेत्” सू० सि०। “दृक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांश्वोश्चन्द्रार्कयोर्मध्यगतीः कलात्मिके तयोरन्तरेण गुणितया त्रिज्यया भक्तः फलं सा देशकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवेत् । अत्रोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्वृत्ताकारं तदा नत्यभाव इति प्रागुक्तम् । तत्र त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन दृक्क्षेपाभावः । यत्र च षष्ठ्युच्चांशास्तत्र देशे त्रिभोनलग्नस्य क्षितिस्थत्वेन परमा नतिः । परमास्तु नतिकला भूगर्भक्षितिजाद्भूपृष्ठक्षितिजस्य भूव्यासार्द्धान्तरेणोच्छ्रितत्वात् गतियोजनैर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र मध्यगतियोजनानां भूव्यासार्धस्य च नियतत्वाद्भूव्यासार्द्धेनापवर्त्तः कृतः। तेन मध्यगत्यन्तरकलानां स्वल्पान्तरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकलाः । अतएव षष्टिघटिकानां पञ्चदशांशो घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम् । आभिस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपे सूर्य्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बनं भवति । अतस्त्रिजयातुल्यदृक्क्षेपेण यदि मध्यगत्यन्तरपञ्चदशांशो नतिस्तदेष्टदृक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणितत्रिजयात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं लाघवादाह।

“दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वाऽवनतिः फलम् । अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्” सू० सि० ।

“सप्तत्या भक्ताद्दृक्क्षेपात् फलं कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत् ! अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्तवारमावृत्तिर्वर्गं एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन गुणिताद्दृक्क्षेपात् त्रिजयया भक्ता कलादिका नतिः । अत्रोपपत्तिः दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकलामित ७३।२७ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिजयामितहरौ ५।१५ ७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्ततिः । द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्य गुणस्थाने स्वल्पान्तरादेकोनपञ्चाशद्धरस्थाने त्रिजेत्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविक्षेपं चाह ।

“मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा । सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा” सू० सि० ।

“साऽवनतिर्मध्यजयाया दिगनुरोधाद्दक्षिणोत्तरा मध्यजया चेद्दक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया । चः समुच्चये । तेन मध्यजया नतांशदिक्केति । सा दक्षिणोत्तरा नतिश्चन्द्रविक्षेपदिक्समत्वे तयोरेकदिक्त्वे इत्यर्थः । युक्ता विक्षेपेण युतेत्यर्थः । अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्त्वे विक्षेपेणान्तरिता शेषदिक्का विक्षेपसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात् । चन्द्रविक्षेपो मध्यग्रहणकालिक इति ध्येयम्। अत्रोपपत्तिः नतांशदिक्कमध्यजयावशाद्दृक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्ननतेस्तद्दिक्त्वं युक्तमेव । अथ रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधियाम्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाच्चन्द्रविम्बावधि विक्षेपत्वाद्रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रविम्बावधियाम्योत्तरान्तरस्य सूर्य्यग्रहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविक्षेपरूपस्पष्टविक्षेपत्वाद्द्वयोरेकदिशि योगो भिन्नदिश्यन्तरमित्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अत्र चन्द्रग्रहातिदेशः “तथा स्थितिविमर्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् । प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत्” सू० सि०। “अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विक्षेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविक्षेपरूपयेत्यर्थः । स्थित्यर्धविमर्दार्धग्रासाः आद्यशब्दात् स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा । तुकारस्तदतिरिक्तरीतिव्यवच्छेदार्थकोऽवकारपरः । प्रमाणं मलमित्यर्थः । अवशिष्टमप्याह वलनेत्यादि । वलनाभीष्टग्रासौ । आदिशब्दादिष्टग्रासादिष्टकालानयनम् । हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्य्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिरविशेष एव” रङ्ग० ।

अथ स्थित्यर्धे विमर्दार्धे च विशेषः ।

“स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः । ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् । प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि । मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धे तु विपर्य्ययः । तदा मोक्षस्थितिदले देयं ग्रग्रहणे तथा । हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः । एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता । स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत्” सू० सि० ।

"चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासकृत् साधितं स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च। तद्यथा मध्यग्रहणकालिकस्पष्टशरादुक्तरीत्या स्थित्यर्धघटिकास्ताभिस्तिथ्यन्तकालिकग्रहाः। स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं पूर्वं चाल्याः। मोक्षस्थित्यर्द्धनिमित्तमग्रे चाल्याः। तत्कालयोः प्रत्येकं नतिशरौ प्रसाध्य स्पष्टशरः साध्यः। ततः प्रथमकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम्। एवमसकृत् स्पर्शस्थित्यर्धम्। एवमेव द्वितीयकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेनाग्रे तिथ्यन्तकालिकग्रहान् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम्। एवमसकृन्मोक्षस्थित्यर्धमिति। अथाभ्यां स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां क्रमेण हीनयुतादृर्शान्तकालात् प्राग्वदुक्तरीत्या लम्बनं पुनरसकृद्ग्रासमोक्षोद्भवं स्पर्शमोक्षकालिकं कार्यम्। तथाहि स्पर्शस्थित्यर्धहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नदृग्गमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम्। तेन स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्यास्माल्लम्बनमनेनापि स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्यास्माल्लम्बनमेवमसकृत् स्पर्शकालिकं लम्बनम्। एवमेव मोक्षस्थित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नदृग्गमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम्। तेन मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यास्माल्लम्बनमनेनापि मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यास्माल्लम्बनमेवमसकृन्मोक्षकालिकं लम्बनमिति। प्राक्कपाले त्रिभोनलग्नात् पूर्वभागे त्रिभोनलग्नाधिके रवौ मध्यान्मध्यकालिकात्। अग्रोक्तलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादन्वयेन लम्बनात् प्राग्ग्रहणं प्रग्रहणं स्पर्शः स्पर्शकालिकम्। अत्रापि लम्बनमित्यस्यान्वयः। लम्बनं चेदधिकं स्यात्। मौक्षिकं मोक्षकालसम्बन्धि लम्बनं न्यूनं स्यात्। पश्चार्धे त्रिभोनलग्नात् पश्चिमभागे त्रिभोनलग्नाद्धीने रवौ। तुकारः समुच्चयार्थचकारपरः। विपर्यय उक्तवैपरीत्यम्। मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकं लम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकं लम्बनमधिकमित्यर्थः। तदा तर्हि तन्मध्यहरिजान्तरम्। तयोः स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनेन प्रत्येकमन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम्। प्राग्ग्रहणे स्पर्शस्थित्यर्धे तथा देयम्। मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्द्धे योज्यम्। स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यमित्यर्थः। यत्र यस्मिन् काले विपर्यय उक्तवैपरीत्यं प्राक्कपाले मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकलम्बनमधिकं पश्चिमकपाले तु मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनमधिकं मोक्षकालिकलम्बनं न्यूनं भवतीत्यर्थः। तत्र तन्मोक्षस्पर्शमध्यकालिकं हरिजान्तरकं लम्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्द्धे, मध्यमोक्षकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्द्धे मध्यस्पर्शकालिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः। शोध्यं हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं शोध्यं वा कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोर्वैककपाले स्वस्वकालिकत्रिभोनलग्नात् स्वस्वकालिकसूर्य्ये उभयत्राधिके न्यूने वेत्यर्थः। उक्तं कथितम्। तद्भेदे तयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकसूर्य्यस्याधिक्ये मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्याधिकत्वे मोक्षकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे इत्यर्थः। लम्बनैकता लम्बनैक्यम्। स्पर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिकलम्बनयोर्योगः मध्यमोक्षयोर्भेदात् तात्कालिकलम्बनयोर्योग इत्यर्थः। स्वकीये स्वकीये स्थित्यर्धे संयुता कार्या। स्पर्शस्थित्यर्द्धे स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्यः मोक्षस्थित्यर्द्धे मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्य इत्यर्थः। स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च स्फुटं भवति। आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिशा मध्यग्रहणकालात् पूर्वमपरत्र क्रमेण स्पर्शमोक्षकालौ स्त इत्यर्थसिद्धम्। अथोक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्पष्टत्वमतिदिशति। विमर्दार्धे इति। स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तरीत्या स्पष्टशरेण सकृत् साधिते उक्तवत् 'स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः" इत्याद्युक्तरीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दार्धग्रहणेन ग्रासमोक्षोद्भवमित्यत्र सम्मीलनोन्मीलनोद्भवमिति ग्रहणेन प्राग्ग्रहणमित्यत्र सम्मीलनग्रहणेन मौक्षिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटे साध्ये। अपिः समुच्चये। चकारात् ताभ्यां सम्मीलनोन्मीलनकालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धोनयुतो मध्यग्रहणकालः स्पर्शमोक्षकालः मध्यकालिकलम्बनसंस्कारात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनसंस्कारस्यापेक्षितत्वाच्च। न हि यः कालो लम्बनसंस्कृतः स्फुटः स स्वभिन्नकालिकलम्बनसंस्कृतः स्फुटः स्यात् सम्बन्धाभावात् पूर्वं स्पर्शमोक्षकालयोरज्ञानात् तात्कालिकलम्बनज्ञानाभावाच्च। अतो मध्यकालज्ञानार्थं यथा तिथ्यन्तादसकृल्लम्बनं प्रसाध्य तिथ्यन्ते संस्कृत्य

मध्यकालस्तथा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धहीनयुक्ततिथ्यन्त-
कालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथ्यन्तरूपाभ्यां प्रत्येकं लम्बन-
मसकृत् प्रसाध्य स्वस्वतिथ्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शमोक्षकालौ
स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम्। तत्र-
र्णलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ यदा मध्यलम्बनाद-
धिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्य-
र्धोनतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनोनितस्य स्पर्शकालत्वान्न्यूनलम्बनो-
नितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे तिथेः स-
मत्वेन नाशात् स्पर्शस्थित्यर्धं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं
मध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं
योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनो-
नितस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या
मध्यमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं मोक्षस्थित्यर्धे यो-
ज्यम्। यदा तु मध्यलम्बनाद्धीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षल-
म्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकं
लम्बनम्। हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्श-
स्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवमधिकलम्बनहीनस्य
मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं
हीनम्। धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्य-
लम्बनान्न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थि-
त्यर्धोनतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिक-
लम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्ब
नान्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुत-
तिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयो-
रन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे पूर्वरीत्या योज्यम्। यदा तु मध्य-
लम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाऽधि-
कलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्धीनलम्बनाधिकस्य मध्य-
कालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्द्धे लम्बनान्तरं
हीनम्। एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् त-
न्मध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्द्धे लम्बनान्तरं हीनमिति
सिद्धम्। नन्वयं लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गतः बा-
धात् तथाहि ऋणलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शमो-
क्षकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यकालिकलम्बनात्
स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम्
एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्ष-
कालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम्। न हि
कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणाग्रिमपूर्वका-
लयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् बाधात् तथा च लम्बन-
नान्तरं योज्यमित्यस्यैवोपपन्नत्वे महतैतावता प्रपञ्चेन
"हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः" इति सर्व-
ज्ञभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् नैवम् लम्बनसं-
स्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोरवस्तुभूतयोः सर्वदा म-
ध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्यंभावित्वेऽपि लम्बना-
संस्कृतयोः स्थित्यर्द्धोनयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षकालयोः
पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालर्णधनलम्ब-
नाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्द्धमोक्षस्थित्यर्द्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे म-
ध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटो
निर्वाहः। परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्ब-
नात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवः। मध्य-
कालात् पूर्वाग्रिमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः
क्रमेणासम्भवात्। अतः साक्षात् कण्ठोक्तेरभावाद्विपर्यय
इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विवक्षितत्वम्। पूर्वं तु साधा-
रण्याच्छब्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः"।
'वस्तुतस्तु सूर्योदयाद्यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकाल-
स्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं त्रिभलग्नचतुर्थभावसा-
धितं कदाचिन्न्यूनं भवति। यत्र चोदयात् पूर्वं मध्यः
परतो मोक्षस्तत्र कदाचित् त्रिभलग्नचतुर्भावानीतम-
ध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनमधिकं भवति। यत्र चा-
स्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बना-
द्रात्रिसम्बन्धात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति।
यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालः परतो मोक्षस्तदापि
मध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं रात्रिसम्बद्धं न्यूनं न
भवति। कदाचिदिति। ग्रस्तोदयग्रस्तास्तयोः कदाचिद्वि-
पर्ययसम्भवाद्धरिजान्तरकं शोध्यमित्यस्य नाप्रसिद्धिः
विमर्दार्द्धेऽप्युक्तरीतिस्तुल्येति सर्वमुपपन्नम्। भास्कराचा-
र्यैस्तु। 'तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिका-
ल्लम्बनं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्द्धहीनाधिके।
दर्शान्ते गणितागते धनमृणं यद्वा विधायासकृत् ज्ञेयौ
प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ। तन्मध्य-
कालान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च।
दर्शान्ततो मर्ददलेनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम्"
इत्यनेन भगवदुक्तादतिसूक्ष्ममुक्तमित्यलं पल्लवितेन"
रङ्ग०। इतः परं परिलेखवलनाद्यानयनं तच्च शि०
ग्रन्थेणाविशिष्टं तच्चाग्रे वक्ष्यते इतीह तन्नोक्तम्।
सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहणसम्भवनिर्णयार्थमाह यथा 'कल्के-
र्गताब्दा रवि १२ भिर्विनिघ्नाश्चैत्रादिमासैः सहिताः पृ-

थक्स्थाः । द्विघ्नाः खनागाङ्कगजांश ८९८ हीनाः पञ्चाङ्ग ६५ भक्ताः प्रथमान्विताः स्युः । मासाः पृथक् ते द्विगुणास्त्रिपूर्णवाणाऽ ५०३धिकाः स्वाङ्कन्टपांश १६९ युक्ताः । त्रिभि ३र्विभक्ताः फलमंशपूर्वं मासौघतुल्यैश्च गृहैर्युतं स्यात् । सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा मनू १४नकाः स्याद्ग्रहणस्य सम्भवः” शि० । “कलिमुखादेरारभ्य गताब्दा द्वादशगुणाश्चैत्रादिगतमासयुताः पृथक्स्था द्विघ्नाः स्वकीयेन गजाङ्काष्ट ८९८ भागेनोनाः पञ्चषष्ट्या ६५ भक्ताः फलमधिमासाः । तैः पृथक्स्था युतास्चान्द्रा मासा भवन्ति । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि युगरविमासैः ५१८४०००० युगाधिमासा १५९३३०० लभ्यन्ते तदैभिः कलिगतैः किमिति । अत्राधिमासानामर्धेनानेन ७९६६५०गुणकभाजकावपवर्त्तितौ जातं गुणकस्थाने द्वयम् भागहारस्थाने पञ्चषष्टिः किञ्चिदभ्यधिका ६५।४। २१। अतः पञ्चषष्टिगुणानामधिमासानां १०३५६४५००द्विगुणानां रविमासानां च १०३६८०००० यदन्तरं ११५५०० तेन द्विगुणा रविमासा भक्ता लब्धमष्टाङ्कगजाः ८९८। तैर्द्विगुणाः कलिगतमासा भाज्याः । यल्लभ्यते तेन तान् वर्जितान् कृत्वा पञ्चषष्ट्या ६५ भागे हृतेऽधिमासा लभ्यन्त इत्युपपन्नम् । तैरधिमासैः पृथक्स्था युताश्चान्द्रमासाः स्युः । ते चान्द्रमासाः पृथग्द्विनिघ्नास्त्रिपूर्णबाणैः ५०३ सहिताः स्वकीयेनाङ्कन्टपांशेन १६९ युक्तास्त्रिभिर्भाज्याः । फलमंशाद्यं ग्राह्यम् । तानंशांस्त्रिंशता ३०विभज्य फलं राशयस्तदुपरि स्थाप्याः । राशिस्थाने मासौघतुल्या राशयश्च क्षेप्याः । एवमसौ सपातसूर्यो भवति । तस्य भुजांशा यदि चतुर्दशभ्य १४ ऊना भवन्ति तदा चन्द्रग्रहणस्य सम्भवो वेदितव्यः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहणं हि मानैक्यार्धादूने विक्षेपे भवति। चन्द्रग्रहे मध्यमं मानैक्यार्द्धं षट्पञ्चाशत् कलाः ६५। सूर्यग्रहे द्वात्रिंशत् ३२। षट्पञ्चाशत् कलाः शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रग्रहे)। द्वात्रिंशन्मिताः सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविग्रहे)। अतः स विक्षेपः सपातेन्दोः साध्यते । दर्शान्ते यावान् विधुस्तावानेव रविर्भवति । पौर्णमास्यन्ते तु षड्भाधिकस्यापि भुजस्तुल्य एव । अतः सपातार्काद्विक्षेपः कृतः । अतः सपातसूर्यसाधनेऽनुपातः । तत्रार्कपातयोः कल्पभगणानामैक्यं द्वादशभिः १२ सङ्गुण्य राश्यात्मकं कार्यम् । यदि कल्पचान्द्रमासैरेभिः ५३४३३३०००० एते राशयो ५४६२७७२४०१६लभ्यन्ते तदैकेन किमिति लब्धमेको राशिः १। शेषं त्रिंशता ३०सङ्गुण्य तेनैव हारेण भागे ह्रियमाणे लब्धं पूर्णम्०। शेषं भागांशा अधश्छेदश्च २५८३३०२०४८०/५३४३३३०००० । छेदतत्त्र्यंशेन१७८१११०००० छेदेऽपवर्तिते जातं त्रयम् ३ । तेनैव छेदत्र्यंशेन भाज्यराशावपर्तिते जातं द्वयम् २ । शेषार्धेन शेषे ३१०८२०४८०ऽपवर्त्तिते जातं द्वयम् २। पूर्वच्छेदस्य त्र्यंशे च शेषार्धेनापवर्तिते जाता अङ्कन्टपाः १६९। अतो द्विगुणान्मासगणात् स्वाङ्कन्टपां, १६९ शाधिकात् त्रिभिर्विभक्तात् फलं भागादि मासगणतुल्या राशयश्च तत्र क्षेप्याः एवं सपातसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । यदुक्तं त्रिपूर्णबाणा ५०३ धिका इति । अयं कलियुगादौ पातस्य क्षेपस्तथा सपातसूर्यमासार्धक्षेपश्चात्र योजितः । तथात्र मध्यमः सूर्यः सपात आगच्छति । तेन स्फुटेन भवितव्यम् । स्फुटमध्ययोरन्तरं स्थूलं किल भागद्वयम् । अत उक्तं मनूनका इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभागैर्मानैक्यार्द्धतुल्यः शर उत्पद्यते । तथा गूढक्रियया फलमानीय सपातसूर्य इति नामनिर्देशः कृतः। तेन तयोर्बीजकर्म सूचितम् । तदप्यत्र सपातार्कं कार्यम्” प्रमि० । अथ सूर्यग्रहार्थं विशेषः । “गृहार्धयुक्तस्य सपातभास्वतो भुजांशकान् गोलदिशोऽवगम्य च । त्र्येयोऽर्कौरविसंक्रमाद्गतदिनैर्दशान्तनाड़ीनताद्वेदां४शेन गृहादिनोनसहितः प्राक् पश्चिमेऽस्थापमः । अत्रांशैः खलु संस्कृतो रसलवेनाप्याथ ते संस्कृताः पाताढ्यार्कभुजांशका यदि नगो७नाः स्युस्तदार्कग्रहः । रूपं १ वियत्०पूर्णकृतान् ४०सपादान् १५ क्षिप्त्वा सपाते प्रतिमाससमर्कं । तत्सम्भवं प्रागवलोक्य धीमान् ग्रहान् गृहार्थं विदधीत तत्र” शि० । “अत्रोक्तवद् यः सपातसूर्यो ज्ञातः । असौ पञ्चदशभि १५र्भागैरधिकः कार्यः । यदि सूर्यग्रहणसम्भवो ज्ञातव्यः । ततस्तस्य भुजांशा यदि सपातः सूर्य उत्तरगोले तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणाः, तद्दिक्चिह्निता अनष्टाः स्थाप्याः । रविसंक्रमात् सूर्यो ज्ञेयः । रविसंक्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्तावन्तो भागा कल्प्याः । गतसंक्रान्तितुल्या राशयश्च । ततोऽमावास्यान्तकालस्य स्थूलस्य नतघटिकाः कार्याः । तासां चतुर्भि ४ र्भागे हृते यल्लभ्यते तद्राश्यादिकं फलं ग्राह्यम् । तेन राश्यादिना फलेन पूर्वाह्णे रविरूनः कार्योऽपराह्णे युतः तस्य सायनांशस्य क्रान्तिः साध्या । क्रान्त्यंशानां च

तुल्यदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेवं ते नतांशा भवन्ति। तेषां रसांशेन६तेऽनष्टाः स्थापिता भागाः संस्कृता कार्याः। समदिशां योगोभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः। एवं ते भागा यदि सप्तभ्य ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्यग्रहणसम्भवो वेदितव्यः। अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासक्षेपः। यदि तस्मिन् मासे नार्कग्रहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने रूपम् १। भागस्थाने पूर्णम्० सपादाश्चत्वारिंशत् कलाश्च ४०। १५। प्रतिमासं प्रक्षिप्य सम्भवो ज्ञेयः। ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गृहाः कार्याः। अत्रोपपत्तिः। ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते शरार्थं पृथक् स्थापिताः। अथ च सूर्यग्रहे शरो नत्या संस्कृतः कार्यः। तदर्थं दर्शान्ते या नतघटिकास्तालम्बनेनोनाधिकाः कार्य्याः नतघटीनां चतुर्थांशः स्थूलं लम्बनम्। पञ्चभिः पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः। याः किल नतघटिकास्ताश्चतुर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्याः। ततः पञ्चभिर्भाज्याः। एवं कृते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भक्ता भवन्ति। अतस्तेन राश्यादिनोनो रविः पूर्वाह्णे वित्रिभासन्नो भवति। पश्चिमकपाले तु युतः सन्। यतस्तत्रार्कादग्रतो वित्रिभं वर्तते। एवं वित्रिभलग्नस्य क्रान्तिरक्षांशैः संस्कृता नतांशा जाताः। ते यदा नतांशाः पञ्चचत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा। यदि त्रिज्यया परमावनति ४८। ४६ लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्यया। २४३१ किमिति। फलं नतिः साधाश्चतुस्त्रिंशत् कलाः ३४। ३० एतावांश्छरो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते ते ज्ञेयाः। यदि सप्तत्या कलानां पञ्चदश १५ भागा लभ्यन्ते तदाभिर्नतिकलाभिः ३४।३०किमिति लब्धा अंशाः सप्त७,२४ चतुर्विंशति कलाश्च। एते तु नतलवानां षडंशेनोत्पद्यन्ते। अत उक्तं रसलवेनाक्षाथ ते संस्कृता इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते"ज्यो०त०। "भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः। यस्मिनृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी। पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा गृह्यते शशी। कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते। ततस्त्रयोदशे सूर्य्ये राहुणा गृह्यते रविः" इत्युक्तिर्निर्मूला, समूलत्वे अतिस्थूलदृष्ट्या तथोक्तिः कथञ्चित्समर्थनीया। सिद्धान्तशिरमणौ ग्रासाद्यानयने विशेष उक्तो यथा "समल्पहांशकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रविग्रहम्। समलवावयवौ तु विधुग्रहं समवगन्तुमगुं च तदोक्तवत्" शि०।"सति संभवे रविग्रहं ज्ञातुममावास्यायां रविविधू तमश्च स्फुटं कृत्वा ततोऽर्केन्दू देशान्तरादिस्पष्टीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म च। तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्य्यौ तमश्च एवं चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पौर्णमास्यां च। यतस्ततो ग्रहणक्रिया" प्रमि०।

इदानीमर्केन्द्वोः कक्षाव्यासार्द्धे आह। "नगनगाग्निनवाष्टरसा ६८९३७७ रवे रसरसेषुमहीषु ५१५६६ मिता विधोः। निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४३३१४९७,३० रवेः,३२४०००इन्द्रोः,) कक्षे कथिते। किन्तु व्यासौ न कथितौ। ताविदानीं त्रैराशिकेन। यदि भनन्दाग्निमित ३९२७ परिधेः खबाणसूर्य्यैः १२५० मितो व्यासस्तदा सार्धाद्रिगोमनुसुराब्धिमिता ४३३१४९७। ३० ऽर्ककक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया ३२४००० श्चन्द्रकक्षायाः क इति। फलं क्रमेण तयोः (१३७८७५४ र० १०३१२२ च०) व्यासौ। तयोरर्धे एते (श्लोकोक्ते) श्रुती। इयं भूमध्यात् कक्षाया उच्छ्रितिः" प्रमि०।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटीकरणार्थमाह। "मन्दश्रुतिर्द्राक्श्रुतिवत् प्रसाध्या तया त्रिभज्या द्विगुणा विहीना। त्रिज्याकृतिः शेषहृता स्फुटा स्यात्तिग्मा श्रुतिस्तिग्मरुचेर्विधोश्च"शि०।"यथा ग्रहस्य शीघ्रकर्मणि कर्णः साधितस्तथार्कस्य विधोश्च पृथक् पृथक् मन्दकर्णः साध्यः। तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण त्रिज्याकृतिर्भाज्या। फलं स्फुटः कलाकर्णो भवति। एवं विधोश्च। अत्रोपपत्तिः। इह स्पष्टीकरणे ये मन्दनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्यातुल्ये कक्षाव्यासार्धे यदा ग्रहस्य कर्ण उत्पन्नस्तदा कर्णो व्यासार्धं ग्रहकक्षायाः। अतस्त्रैराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्धे क इति। एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायासकृत् कर्णः कार्य्यः। स कलाकर्णः स्फुटो भवति। एतदसकृत्कर्मोपसंहृत्य सकृत्कर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम्। प्रथमं यः कर्ण आगतस्तमेव त्रिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः कर्णोऽत्र साध्यते। यदा किल कर्णस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति यावता न्यूनस्तत् त्रिज्यया संयोज्य यद्यधिको वर्तते या-

वताधिकस्तत् त्रिज्याया विशोध्य शेषेणानुपातः। यद्यनेन त्रिज्या लभ्यते तदा त्रिज्यया किमिति। अनेनानुपातेन स्फुटः कर्णः सम्भवति। अत्र धूलीकर्मणा प्रत्यक्षप्रतीतिः" प्रमि०।

"इदानीं योजनात्मककर्णस्य स्फुटत्वमाह। "लिप्ताश्रुतिघ्नस्त्रिगुणेन भक्तः स्पष्टो भवेद्योजनकर्ण एवम्" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावान् स्फुटः कर्णस्तदा योजनात्मकव्यासार्धे किमिति। फलं भूमध्याद्ग्रहोच्छ्रितियोजनानि" प्रमि०।

इदानीं योजनबिम्बान्याह। "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि ४८० योजनानि। भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम्। भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" शि०। "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि ६५२२योजनानि (सौरागमे६५००मितबिम्बोक्तिः किञ्चिदधिकपरत्वपरतया सङ्गमनीया)। इन्दोस्तु शून्यवसुवेद४८० मितानि। अथ राहोरुच्यते। रविबिम्बं भूव्यासेन हीनं ४६४१ कृत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य स्फुटेन रविकर्णेन भजेत्। फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति। एतानि योजनबिम्बानि। अत्रोपपत्तिः। यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्रस्थदृष्ट्या तदग्राभ्यां बिम्बप्रान्तौ विध्येत्। या यष्ट्यग्रयोरन्तरकलास्ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः। ताश्च द्वात्रिंशत् किंचिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिकाः ३२। ३१। ३२। एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा तदा विध्येत् तस्यैवं द्वात्रिंशत् कलाः ३१। ०। ९ उत्पद्यन्ते। बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्तु६५२२ संख्यानि योजनानि। विधोस्तु खनागाम्बुधि ४८० मितानीति। अथ भूभाबिम्बस्योपपत्तिरुच्यते। अर्कबिम्बव्यासाद्भूव्यासो यतोऽल्पोऽतो भूभा सूच्यग्रा भवति दीर्घतया चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं बहिर्गच्छति। अतो भूविस्तृतेः कियत्यपचये जाते चन्द्रकक्षायां भूभाविस्तृतिर्भवतीति ज्ञानायानुपातः। यदि रविकर्णेन सूर्यबिम्बभूव्यासान्तरयोजनानि४६४१ लभ्यन्ते तदा चन्द्रकर्णेन किमिति। फलं भूव्यासस्यापचययोजनानि भवन्ति। अतस्तैर्भूव्यास ऊनीकृतश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवतीत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं योजनानां कलाकरणार्थमाह। "सूर्येन्दुभूभातनुयोजनानि त्रिज्याहतान्यर्कशशाङ्ककर्णैः। भक्तानि तत्कासुकलिप्तिकास्तास्तेषां क्रमान्मानकला भवन्ति" शि०। स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि योजनात्मकव्यासार्धे एतावन्ति बिम्बमानानि तदा त्रिज्याव्यासार्धे कियन्तीति फलानां चापानि लघुज्याभिः प्रायेणोक्तानि" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण बिम्बकलानयनमाह "भानोर्गतिः स्वदश १० भागयुतार्धिता वा बिम्बं विधोस्त्रि ३गुणिता युगशैल ७४ भक्ता। तिथ्यद्रि ७१५ हीनशशिभुक्तिरिषुद्वि २५ भक्ता नन्दाक्षि २९ युग् भवति वा विधुबिम्बमेवम्" शि०। "रवेर्गतिः स्वदशांशेन१०युताऽर्धिता च रवेः कलाबिम्बं भवति। अथ चन्द्रगतिस्त्रिगुणिता युगशैल७४भक्ता तद्विधुबिम्बं भवति। अथ वा चन्द्रभुक्तिस्तिथ्यद्रिभि ७१५ र्हीना पञ्चविंशत्या २५भक्ता फलमेकोनत्रिंशता २९युतं चन्द्रबिम्बं भवति। अत्रोपपत्तिः त्रिज्यातो महति कर्णे ग्रहबिम्बं लघु भवति तथा गतिश्च लघ्वी भूमध्याद्दूरगतत्वाद्ग्रहस्य। अथाल्पे कर्णे बिम्बं पृथु गतिश्च महती तत्रासन्नत्वात्। बिम्बगत्योरुपचयापचययोस्तुल्यकालत्वाद्गतेरपि बिम्बं साधयितुमुचितं भवति। तद्यथा तत्र त्रैराशिकम् यदि योजनात्मिकया गत्या पादोनगोऽक्षष्टतिभूमितया ११८५८।४५ द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यं बिम्बं लभ्यते तदा कलागत्या किमिति। अत्र गुणकस्य द्विद्विशरर्तुसंख्यस्यैकादशभागेन ५९२। ५५ गुणकभाजकावपवर्तितौ जातौ गुणकस्थाने एकादश ११। भाजके विंशतिः २०। अतो रविगतिः सुखार्थं दशगुणा विंशत्या ह्रियते तावदर्धिता भवति यत एकादशभिर्गुणितातो दशांशेनाधिका कृतेत्युपपन्नम्। एवं चन्द्रस्य खनागाम्बुधि ४८० मितो गुणो भागहारो योजनगतिरेव ११८५८।४५। एतौ खन्दपै१६०रपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने त्रयं भागहारस्थाने चतुःसप्ततिः ७४ अत्र परमं विकलात्रितयं यदन्तरं तत् सुखार्थमङ्गीकृतम्। अथ चन्द्रबिम्बानयने क्रियोपसंहारः सुखोपायार्थं कृतः। तत्र तिथ्यद्रि ७१५ तुल्यस्य गतिखण्डस्यैकोनत्रिंश २९ न्मितं बिम्बखण्डं लभ्यते। गतिशेषस्य पञ्चविंशत्या २५ भागे हृते बिम्बशेषं कलात्रयं ३ लभ्यते। अतस्त-

इैक्ये द्वात्रिंश ३२ त्मध्यमं चन्द्रविम्बम् । गतेरुपचयापचयवशात् स्फुटत्वे बिम्बस्यापि स्फुटत्वमुपपन्नम्”प्रमि०।

इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाबिम्बमाह ।“भानोर्गतिः शर५हृता रविभि१२र्विभक्ता चन्द्रस्य लोचन२गुणा तिथि१५भाजिता च । लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रमाणं भूभा विधुं, विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते”शि० । “रविगतिः पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फलं कलात्मकमनष्टं स्याग्रम् । अथ शशिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं फलम् । अनयोः फलयोरन्तरं भूभाविम्बप्रमाणं भवति । इदानीं ग्रहणे छाद्यच्छादकमुच्यते भूभा विधुग्रहणे विधुं छादयति रविग्रहणे तु रविं विधुश्छादयति । अत्रोपपत्तिः । अत्र कर्कव्यासान्तरमितानां योजनानां रविकलायां कलाकरणायानुपातः । यदि गतियोजनैः ११८५९गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्कव्यासान्तरयोजनैः ४९४१ किमिति । अत्र रविगतेः कर्कव्यासान्तरं गुणः ४९४१ । गतियोजनानि हरः । एतौ वसुवसुनवभि ९८८ रपवर्तितौ जातौ गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फलं रविगतिसम्बन्धिन्योऽपचयलिप्ताः । अथ भूव्यासस्य चन्द्रकलायां लिप्ताकरणार्थमनुपातः । यदि गतियोजनैः ११८५९चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५८१ किमिति । अत्र गुणकार्धेन गुणकभाजकावपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने द्वयम् २। भागहारस्थाने पञ्चदश १५। फलं भूव्यासकलाः। एताभ्यः पूर्वकलाः शोध्याः । यत उपर्युपरि गच्छन्त्या भूभाया विस्तृतिरपचयिनो भवति”प्र०।

इदानीं चन्द्रविक्षेपानयनमाह । “सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्या खभै२७० र्हता व्यासदलेन भक्ता । सपातशीतद्युतिगोलदिक् स्याद्विक्षेप इन्दोः स च वाणसंज्ञः” शि० । “यस्मिन् काले विक्षेपः साध्यस्तस्मिन् काले तात्कालिकयोश्चन्द्रपातयोर्योगः कर्त्तव्य इति साधरणेनोक्तम् । इह चन्द्रग्रहणावगमे समकलस्य चन्द्रस्य तात्कालिकपातस्य च योगः कर्त्तव्यः । तस्य दोर्ज्या खभैः २७० गुण्या त्रिज्यया भाज्या फलं कलात्मकश्चन्द्रविक्षेपः। स च वाणसंज्ञः। यदि षड्भादूनः सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा षड्भाधिकस्तदा दक्षिणो ज्ञेयः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो हि विमण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः संपातस्तस्य पातसंज्ञा । स पातो मीनान्ताद्विलोमं गच्छति । तस्मात् पातादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे तद्विमण्डलं साद्धैश्चतुर्भिः ४,३० भागैः क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति । पातात् पृष्ठतस्त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैः ४,३० र्दक्षिणतो भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन सह यदन्तरं स याम्योत्तरो विक्षेपः । तज्ज्ञानार्थं चन्द्रपातयोरन्तरं ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ज्या यानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया परमः खशुनियम २७० कलातुल्यो विक्षेपस्तदानया कियानिति । फलमिन्दुविक्षेपः । यतः पातादग्रतः षड्भं क्रान्तिवृत्तादुत्तरतोऽन्यद्दक्षिणतोऽतः सपातशीतद्युतिगोलदिक् इत्युपपन्नम्” प्रमि०। इदानीं ग्रहणे ग्रासप्रमाणमाह । “यच्छाद्यसंछादकमण्डलैक्यखण्डं शरोनं स्थगितप्रमाणम् । तच्छाद्यबिम्बादधिकं यदा स्याज्ज्ञेयं च सर्वग्रहणं तदानीम्”शि०।“स्पष्टार्थम् अत्रोपपत्तिः । रवेरग्रतो भार्धान्तरे क्रान्तिवृत्ते भूभा भ्रमति । अतः पौर्णमास्यन्ते भूभाचन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु याम्योत्तरमन्तरं विक्षेपतुल्यं भवति स विक्षेपश्छाद्यच्छादकबिम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा विम्बार्धैक्यसमं तदा बिम्बप्रान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा यावता मानैक्यार्द्धादूनं तावच्छाद्यबिम्बे छादकबिम्बं प्रविशति । अत उक्तं तत्स्थगितप्रमाणमिति । तत् स्थगितं छाद्यबिम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वग्रहणमित्यपि सुगमम्” प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्थितिमर्दार्धयोरानयनमाह । “मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् । मूले खषट् ६० संगुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थितिमर्द्दखण्डे”शि० । स्पष्टार्थम् । “अत्रोपपत्तिः । स्पर्शकाले तु बिम्बगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूपं भवति। तत्र यः शरः सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्तरपदं भुजः । तच्च ग्रासकमार्गखण्डम् । तत्क्रमणकालायानुपातः । तच्चन्द्रार्कयोः प्राग्गमनात् भुक्त्यन्तरेण यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभिः षष्टि ६० घटीरर्केन्दू क्रान्तस्तदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत्य इति । फलं स्थित्यर्धघटिकाः । परं स्पर्शकालशराज्ञानान्मध्यग्रहणशरेणैतत् कर्म कृतमतः स्थूलं स्थित्यर्धं जातम् । अथ मर्दार्धमुच्यते । यदा छादकेन छाद्ये समग्रे छन्ने संमीलनमानं तदा बिम्बगर्भयोरन्तरे बिम्बार्धान्तरतुल्याः कला भवन्ति । तास्तु कर्णरूपाः । तस्मिन् काले यावान् विक्षेपस्तावती कोटिस्तयोर्वर्गान्तरपदं ग्रासकवर्त्मखण्डं भव-

ति । तत्रापि पूर्व्ववद्लुपातेन घटिकात्मकः कालो मर्द-खण्डं भवति । सोऽपि स्थूलः" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं घटीकरणमाह । "स्थित्यर्धनाडीगुणिता स्वभुक्तिः षष्ट्या ६० हृता तद्रहितौ युतौ च । स्वर्वेन्दुपातावसकृच्छराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च" । "स्पष्टार्थम् । अत्र स्पर्शकालभवशरेण कोटिरूपेण कर्म कार्य्यम् । एवं स्थित्यर्द्धमसकृत् स्फुटं भवतीति सुगमा वासना" प्रमिताक्षरा ।

"इदानीमेवं विमर्दार्धमपीत्यतिदिशति । "एवं विमर्दार्द्धं फलोनयुक्तस्वपातचन्द्रोद्भवसायकाभ्याम् । पृथक् पृथक् पूर्व्ववदेव सिद्धे स्फुटे स्त आद्यान्त्यविमर्दखण्डे" शि० स्पष्टार्थम् । इदानीमिष्टकाले भुजानयनमाह ।

"स्पर्शाग्रतः स्पार्शिकमिष्टमुक्तं प्राङ्मोक्षतो मौक्षिकमत्र पूर्व्वैः । वीष्टेन निघ्नाः स्थितिखण्डकेन भुक्त्यन्तरांशा भुज इष्टकाले । एवं विमर्दार्द्धहृताः पृथक् ते संमीलनोन्मीलनयोर्भुजौ स्तः" शि० । पूर्व्वार्द्धं स्पष्टार्थम् । इष्टोनेन स्थितिखण्डेन गुणिता भुक्त्यन्तरभागाः कलात्मको भुजो भवति । एवं तत्र भुक्त्यन्तरांशाः प्रथमविमर्दार्द्धगुणाः संमीलनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले यत्र ग्राहकबिम्बमध्यचिह्नं यत्र च मध्यशराग्रचिह्नं तयोरन्तरं ग्राहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते । तस्यानयनं त्रैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्या भुक्त्यन्तरकला लभ्यन्ते तदेष्टोनस्थितिदलेन किमिति । अत्र गुणकभाजकयोः षष्ट्यापवर्त्तने कृते जाता भुक्त्यन्तरांशा गुणकस्थाने । हरस्थाने रूपम्१ । एवं विमर्दार्धाभ्यां विमर्दभुजौ" प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । "कोटिश्च तत्कालशरोऽथ कोटीदोर्वर्गयोगस्य पदं श्रुतिः स्यात् । मानैक्यखण्डं श्रुतिवर्जितं सद्ग्रासप्रमाणं भवतीष्टकाले" शि० । "इष्टकाले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्गयोगपदं कर्णः । कर्णोनं मानैक्यार्धमिष्टकाले ग्रासप्रमाणं भवति । अत्रोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिवृत्ते प्राच्यपरस्तस्माद्याम्योत्तरः शरोऽतः कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्ण इत्युचितम् । कर्णो नाम बिम्बमध्ययोरन्तरम् । स यावता मानैक्यार्धादूनो भवति तावद्ग्राहकबिम्बं ग्राह्यं प्रविष्टम् । अतस्तावानिष्टकाले ग्रास इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं ग्रासात् तत्कालज्ञानमाह । "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या रहितात् पदं यत् । भुक्त्यन्तरांशैर्विहृतं फलोनं स्थित्यर्धकं स्वं भवतीष्टकालः । तत्कालबाणेन मुहुः स्फुटोऽग्रे वक्ष्येऽन्यथा वा परिलेखतोऽस्तम्" शि० । इष्टग्रासेनोनस्य मानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविक्षेपवर्गशोनान्मूलं भुक्त्यन्तरांशैर्विभजेत् । फलेन स्पर्शस्थित्यर्धं हीनं यदि स्पार्शिको ग्रासः । यदि मौक्षिकस्तदा मौक्षिकं हीनम् । शेषमिष्टकालो भवति । स च स्थूलः । अथ तत्कालशरेण य आनीयते स सूक्ष्मासन्नः । एवमसकृत् स्फुटः स्यात् । अस्तमिष्टकालमग्रे परिलेखादेव वक्ष्ये ।

अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन, ग्रासोनमानैक्यार्द्धं कर्णस्तत्कालशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स भुक्त्यन्तरांशैर्विहृतः फलमिष्टकालस्य मध्यग्रहस्य च सावनान्तरमतः स्वस्थित्यर्द्धाच्छोधितमित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह । "मध्यग्रहः पर्व्वविरामकाले प्राक् प्रग्रहोऽस्मात् परतश्च मुक्तिः । स्थित्यर्द्धनाड़ीष्वथ मर्द्दजासु संमीलनोन्मीलनके तथैव" शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं वलनानयनमाह । "खाङ्का ९० हतं स्वद्युदलेन भक्तं स्पर्शादिकालोत्थनतं लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीघ्नी भक्ता द्युमौर्व्या यदवाप्तचापम् । प्रजायते प्रागपरे नते क्रमादुदग्यमाशं वलनं पलोद्भवम्" शि० । "यस्मिन् काले वलनं साध्यं तस्मिन् काले या नतघटिकास्ताः खाङ्का ९० हताश्चन्द्रग्रहे रात्र्यर्द्धेन भक्ता अर्कग्रहे दिनार्द्धेन, फलमंशाः स्युः । तेषां क्रमज्याऽक्षज्यया गुण्या द्युजीवया भक्ता लब्धस्य चापं पलोद्भवं वलनं जायते । प्राङ्नते सौम्यं, पश्चिमनते याम्यम् । वलनानयनमुत्क्रमज्यया कैश्चित् कृतं तन्निरासार्थमत्र क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेषणबलादन्यत्र सर्व्वत्रोत्क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति" प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकं भवेद्यथाशायनदिक्कमायनम्" शि० । "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया १३९७गुण्या द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति । तच्च यस्मिन्नयने ग्रहो वर्त्तते तद्दिक् भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले" प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । "तयोः पलोत्थायनयोः समाशयोर्युतिर्वियुक्तिस्तु विभिन्नकाष्ठयोः । या शिञ्जिनी मानदलैक्यनिघ्नी त्रिज्योद्धृता तद्वलनं स्फुटं स्यात् । यैरुत्क्रमज्याविधिनैतदुक्तं मन्ये न ते गोलगतिं विदन्ति" शि० ।

"तयोः पलोद्भवायनयोर्वलनचापयोः समाशयोर्योगो भिन्नाशयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्यार्द्धगुणा त्रिज्यया भक्ता फलं स्फुटा वलनज्या भवति । यैरिदं वलनद्वयमुत्क्रमज्याविधिनोक्तं सम्यङ् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं परिभ्राम्य दिशां वलनस्योत्क्रमज्ययोपचयः क्रमज्यया वेति तैः सम्यक् क्वापि नावलोकितमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तरा । इह सममण्डलं द्रष्टुः प्राची सममण्डलादिष्टे नते काले विषुवन्मण्डलप्राची यावता यतश्चलिता तावत् तद्दिक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम् । अथ विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिवृत्तप्राची यावता यतश्चलिता तदायनं तद्दिक् ज्ञेयम् । तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति । सममण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चलिता तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं त्रिज्यापरिणतं तदत्रानुपातेन मानैक्यार्द्धपरिणतं कृतम् । यतोऽत्र मानैक्यार्द्धवृत्ते वलनं देयम्" प्रमि० । इदानीमङ्गुलिप्तार्थमाह ।

"त्रिज्योद्धृतस्तत्समयोत्थशङ्कुः सार्द्धद्वि२,३० युक्तोऽङ्गुललिप्तिकाः स्युः । स्थूलाः सुखार्थं द्युदलेन भक्तं ससुन्नतं सार्धयमा२,३०न्वितं वा" शि० । "मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः । स शङ्कुस्त्रिज्यया भक्तः । फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुलिप्तिका भवन्ति । अथवोन्नतघटिका ग्रहस्य दिनार्द्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुखार्थं स्थूला अङ्गुलिप्तिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । गगनमध्यस्थं यद्ग्रहबिम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितपरिधित्वात् किञ्चित् स्वल्पं दृश्यते । अथोदये क्षितिजस्थं भूम्यवहितत्वात्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति । तत् स्वल्पत्वं विशालत्वं चोपलब्ध्या बुद्धिमद्भिः कल्पितम् । तच्च गगनमध्ये सार्धत्रिकलं ३,३० । उदये सार्द्धद्विकलं २,३० अङ्गुलं कल्पितम् । अत्रान्तरेऽनुपातेन । यदि त्रिज्यातुल्ये शङ्कावङ्गुलिप्तान्तरं रूपं १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुलिप्तिकाः स्युरित्युपपन्नम् । अथवा स्थूलोऽनुपातः । यदा दिनार्धतुल्याभिरुन्नतघटिकाभी रूपं१ लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति"प्रमि० ।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह "आभिर्विभक्ता वलनेषुबिम्बदोश्छन्नलिप्ताः स्युरथाङ्गुलानि । शरा यथाशा ग्रहणे खरांशोश्चन्द्रग्रहे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः" शि० । आभिरङ्गुलकलाभिर्वलनविक्षेपबिम्बच्छन्नभुजकोटिकर्णा भाज्याः । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविग्रहणे शरा यथागतदिश एव । चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः । अत्रोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव । शराग्रे हि चन्द्रः, शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते । तत्स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्या इत्युपपन्नम्" प्रमि० । इदानीं परिलेखमाह ।

"ग्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साधिताशम् । बाह्येऽत्र वृत्ते वलनं ज्यकावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्शभवं हिमांशोः । सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौक्षं तथा पश्चिमतश्च देयम् । परिग्रहे पश्चिमपूर्वतस्ते विक्षेपदिक्चिह्नित एव साध्यम् । सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसक्तान्यङ्क्यान्यतः स्पर्शविमुक्तिबाणौ । ज्यावद्विजाभ्यां वलनाग्रकाभ्यां देयौ यथाशाथ मध्यबाणः । केन्द्रात् प्रदेयो वलनस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राहकखण्डकेन । वृत्तैः कृतैः स्पर्शविमुक्तिमध्यग्रासाः क्रमेणैवमिहावगम्याः"शि० । "समायामवनौ ग्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेणेष्टस्थानकल्पितबिन्दोर्वृत्तं लिखित्वा तस्मादेव बिन्दोर्मानैक्यखण्डप्रमाणेन सूत्रेणान्यद्वृत्तं कृत्वा तस्य बिन्दोरुपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च सूत्रं खटिकाया रजसोच्चाद्य रेखे कार्ये । अथ मानैक्यार्धवृत्ते वलनं देयम् । तत्र चन्द्रस्य स्पार्शिकं प्राचीचिह्नतो, मौक्षिकं प्रतीचीचिह्नतः । रवेस्तु स्पार्शिकं प्रतीचीचिह्नतो मौक्षिकं प्राचीचिह्नतः । अथ मध्यवलनं यदि विक्षेपो दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणचिह्नाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचिह्नात् । तत् कथं देयमित्याह । सव्यापसव्यं याम्यसौम्यमिति । यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्नाद्याम्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिह्नादुत्तरमुत्तरचिह्नात् पूर्व्वमिति सव्यम् । इतोऽन्यथापसव्यम् । तच्च वलनं ज्यावद्देयं न धनुर्वत् । एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगतानि सूत्राण्यङ्क्यानि । अथ स्पर्शवलनाग्रात् स्पार्शिको मोक्षवलनाग्रान्मौक्षिको विक्षेपो देयः । स च ज्यावत् । अथ मध्ये विक्षेपः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः । तेभ्यः शराग्रचिह्नेभ्यो ग्राहकार्धप्रमाणेन सूत्रेण वृत्तान्युत्पाद्य स्पर्शमुक्तिमध्यग्रासाः वेदितव्याः अत्र वासना । मानैक्यार्धवृत्ते ग्राहकवृत्तस्य अर्ध्या यदा भवति तदा ग्राह्यग्राहकयोर्बिम्बप्रान्तौ संलग्नौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं बहिर्लिखितं तच्च दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा सममण्डलप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनाग्रगा रेखा सा क्रान्तिवृत्तप्राची । एवं सर्वदिशां वलनम् । अथ वलनसूत्राज्ज्यावद्विक्षेपः । यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्या विक्षेपो याम्योत्तरः । एवं स्पर्शमोक्षयोः किल । अथ

मध्यग्रशरः केन्द्राद्वलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मध्यग्रवलनं नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या याम्योत्तरा दिक्। विक्षेपाग्रे ग्राहकवृत्तमध्यमतस्तत्र कृतैर्वृत्तैः स्पर्शमोक्षमध्या भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमि०।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेष्टग्रासपरिलेखमाह। “केन्द्राद्भुजं स्वे वलनस्य सूत्रे शरं भुजाग्राच्छ्रवणं च केन्द्रात्। प्रसार्य्य कोटिश्रुतियोगचिह्नाद्वृत्ते कृते ग्राहकखण्डकेन। संमीलनोन्मीलनकेष्टकालग्रासाश्च वेद्या यदि वान्यथाऽमी” शि०। “संमीलनकाले वलनमानीय तत् प्राक्चिह्नतः प्राग्वद्दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगां रेखां कृत्वा तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः। भुजाग्रात् तत्कालशरप्रमाणां शलाकां तथा केन्द्रात् कर्णमितां च प्रसार्य शलाकाग्रयोर्युतिचिह्नाद्ग्राहकार्द्धेन वृत्तं विलिख्य संमीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो दत्त्वोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमेव तत्कालवलनमिष्टवशेन प्राक् पश्चिमतो वा दत्त्वोक्तवदिष्टग्रासो ज्ञेयः। यदि वान्यथामी इत्यस्याग्रे सम्बन्धः। अत्रोपपत्तिः। भुजो हि ग्राहकमार्गखण्डम् तत्र शरः कोटिस्तद्वर्गयोगपदं कर्णः। कर्णाद्ग्राहकविम्बे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्तमुक्तम्। ननु ग्राह्यविम्बमध्याद्वलनसूत्रे भुजो दत्तस्तत् कथं भुजो ग्राहकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र कुत्रचिद्भुजकोटिकर्णैस्त्र्यस्रमुत्पद्यते तदत्र्यस्रमायतचतुरस्रार्द्धं स्यात्। तदत्र भुजाग्राद्विक्षेपः कोटिः। एवं भुजमूलादपि। विक्षेपमूलयोरन्तरे यावान् भुजस्तावान् विक्षेपाग्रयोरपि। अतोग्राहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते तददुष्टम्” प्रमि०।

इदानीमन्यथा सम्मीलनादिपरिलेखमाह। “ये स्पर्शमुक्त्योर्विशिखाग्रचिह्ने ताभ्यां पृथङ्मध्यशराग्रयाते। रेखे किल प्रग्रहमोक्षमार्गौ तयोश्च माने त्रिगणय्य वेद्ये। बिम्बान्तरार्द्धेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि। भूभार्द्धसूत्रेण विधाय वृत्ते संमीलनोन्मीनके च वेद्ये” शि०। स्पर्शशराग्रान्मध्यशराग्रयाता रेखा कार्य्या। स प्रग्रहमार्गो ज्ञेयः। अथ मध्यशराग्रान्मुक्तिशराग्रगा पृथगन्या रेखा कार्या। स मुक्तिमार्गो ज्ञेयः। तयोर्मार्गयोः प्रमाणे अङ्गुलशलाकया मित्वा पृथगनष्टे स्थाप्ये। अथ बिम्बान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्तमुत्पाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यौ योगौ तस्माद्योगद्वयचिह्नात् भूभार्धसूत्रेण वृत्ते विधाय संमीलनोन्मीलने ज्ञातव्ये। अत्रोपपत्तिः। स्वमार्गेणागच्छतो ग्राहकमध्यस्य यत्र मानान्तरार्धतुल्यः कर्णो भवति तत्रस्थे तस्मिन् ग्राहके संमीलनमुन्मीलनं च यत उत्पद्यते अतो विम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये” प्रमि०।

इदानीमिष्टग्रासार्थमाह। “मार्गाङ्गुलघ्नं स्थितिखण्डभक्तमिष्टं स्युरिष्टाङ्गुलसंज्ञकानि। इष्टाङ्गुलानीष्टवशात् स्वमार्गे दत्त्वात्र च ग्राहकखण्डवृत्तम्। कृत्वेष्टखण्डं यदि वाऽवगम्यं स्थूलः सुखार्थं परिलेख एवम्” शि०। “इष्टमितोष्टकालो घटिकादिरनष्टस्थापितैर्मार्गाङ्गुलैर्गुण्यः स्वस्थित्यर्द्धघटीभिर्भाज्यः फलमिष्टाङ्गुलानि भवन्ति। तानीष्टाङ्गुलानि स्वमार्गे दत्त्वा। कथमिति चेत् इष्टवशात्। यदि स्पर्शादग्रत इष्टं कल्पितं तदा स्पर्शशराग्रादग्रत इष्टाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इष्टं तदा मध्यशराग्रात् पूर्वतो देयानि। एवं मुक्तिमार्गेऽपोष्टवशादिष्टाङ्गुलाग्रे ग्राहकविम्बार्द्धेन वृत्तं विलिख्येष्टग्रासो ज्ञेयः। एवं वा स्थूलः सुखार्थं परिलेखः। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि स्थित्यर्द्धघटीभिर्मार्गाङ्गुलानि लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति फलमिष्टाङ्गुलानि। तदग्रे ग्राहकविम्बमध्यमित्यर्थः। तत्र ग्राहकार्द्धेन वृत्ते कृते इष्टग्रासो भवतीति किं चित्रम्” प्रमि०।

इदानीं ग्रासात् कालानयनं परिलेखेनैवाह॥ “ग्रासोनमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् कृतान्मार्गदले बहिर्ये। ते संगुणे स्वस्थितिखण्डकेन मार्गाङ्गुलाप्ते पृथगिष्टकालौ” शि०। “मानैक्यार्द्धेन ग्रासोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत्। तस्माद्वृत्ताद्बहिर्ये मार्गखण्डे भवतस्ते स्वस्थितिखण्डकेन गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्भाज्ये। फलं स्पर्शादग्रत इष्टकालो भवति। मोक्षात् पृष्ठतश्च। अत्रोपपत्तिः। ग्रासोनमानैक्यदलमिष्टकाले ग्राह्यग्राहकविम्बमध्ययोरन्तरं कर्ण इत्यर्थः। इदं पूर्व्वमेव कथितम्। तेन कर्णेन केन्द्रे वृत्तात् कृताद्ये मार्गखण्डे वहिर्भवतस्ताभ्यामिहानुपातः। यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यर्द्धघटिका लभ्यन्ते तदा बहिर्भूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमिष्टकाल इति” प्रमि०।

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह। “स्वल्पे छन्ने धूम्रवर्णः सुधांशोरर्द्धे कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात्। सर्वच्छन्ने वर्ण उक्तः पिशङ्गो भानोश्छन्ने सर्वदा कृष्ण एव” शि०।

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह।

“इन्दोर्भागःषोड़शः खण्डितोऽपि तेजःपुञ्जच्छन्नभावान्न लक्ष्यः। तेजस्तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णगोर्द्वादशांशो नादेश्योऽतोऽल्पो

ग्रहो बुद्धिमद्भिः" शि० स्पष्टार्थम् इति चन्द्रग्रहणाधिकारः।

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः।

"दर्शान्तकालेऽपि समौ रवीन्दू द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ। कक्षोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि" शि०। "अमावास्यान्तकाले समकलावपि चन्द्रार्कौ नतौ खार्धादन्यत्र यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूस्यर्द्धेनोच्छ्रितो द्रष्टैकसूत्रे न पश्यति। येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ। चन्द्रस्य कक्षा लघ्वी अर्कस्य महती। यथा चन्द्रग्रहणे यैव चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भूभेन्दू नतावपि कुदलोच्छ्रितोऽपि द्रष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्कग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात्। तेन कारणेन तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि" प्रमि०।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयति। "दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं वित्रिभलग्नतुल्ये। रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्" शि० "अत्र लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् त्रिभोनं कार्य्यम्। तेन त्रिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं नास्ति। ऊनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम्। तथा वित्रिभलग्नादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्धनसंज्ञं वेदितव्यम्। तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः। यदधिके तदृणं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः। अथ लम्बनस्योपपत्तिस्तावदुच्यते। इह किल सममण्डलयाम्योत्तरक्रान्तिवृत्तानामर्द्धच्छेदेन परिकरवद्वृत्तं निबध्यते तत् क्षितिजम्। तत्रस्थं ग्रहं भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति। भूपृष्ठगस्तु भूच्छन्नं तत् क्षितिजमपि न पश्यति। किन्तु भूस्यर्द्धयोजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समन्तादन्यत् क्षितिजं स मन्यते। यतस्तस्मादूर्ध्वं स पश्यति। तदधः क्षितिजं दृक्सूत्राल्लम्बितं न पश्यति अतो ग्रहकक्षायां दृङ्मण्डले तेषां योजनानां संबन्धिन्यो या लिप्तास्ताः कुच्छन्नलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च। तास्तु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति। यतो गतियोजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासार्द्धम्। यदा किल क्षितिजस्थस्तदा कुच्छन्नलिप्ताभिर्नतत्वं गतः। अथ यदा खमध्यस्थो रविस्तदा तं भूगर्भस्थो द्रष्टा भूपृष्ठस्थोऽपि खमध्यस्थमेव पश्यति। न कुतोऽपि नतमतस्तत्र लम्बनाभावः। क्षितिजे तु कुच्छन्नलिप्तातुल्यं परमं लम्बनम् अतो ज्ञातं खार्धान्नते ग्रहे लम्बनदुत्पद्यते। एवं चन्द्रस्यापि। दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलिप्तासु शुद्धासु शेषं रविदृक्सूत्राधश्चन्द्रस्य परमा लम्बनलिप्ताः। अथ यदा दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायानुपातः। यदि गत्यन्तरकलाभिर्षष्टिघटीभिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांशतुल्याभिः किमिति। फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनम्। अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साधयितुं युज्यते परं यदि दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम्। यदा तदपि तिरश्चीनं तदानुपातद्वयेन। लम्बनं हि दृङ्मण्डलसूत्रेणोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम्। तत् किल कर्णरूपम्। तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटिरूपं स्फुटं भवति। यदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं तदा तदेव स्फुटम्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया लम्बनस्य स्फुटत्वम्। अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमनीचस्थाने लम्बनस्य परमत्वम्। परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः। तच्च तस्य परमोच्चत्वं वित्रिभलग्ने भवति। यदा वित्रिभं खमध्ये भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातुल्यः स्यात्। तदा मध्यममेव स्फुटं लम्बनम्। यदा तद्वित्रिभं खमध्यान्नतं भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तदा मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां याति। अतो वित्रिभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्यापचयः। अतो वित्रिभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुटत्वकरणेऽनुपातः कर्त्तुं युज्यते" प्र०मि०।

अमुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नं तरणिं प्रकल्प्य तल्लग्नयोर्यः समयोऽन्तरेऽसौ। त्रिभोनलग्नस्य भवेद्द्युयातः शङ्क्वाद्यतस्तस्य चरान्तकाद्यैः। त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता। हृतात् फलाद्वित्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि०शि०। "दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तदनष्टं वित्रिभं च कृत्वा तयोर्वित्रिभस्य भोग्यं लग्नस्य भुक्तमन्तरोदययुतं वित्रिभस्योदितः कालो भवति। तेन कालेन वित्रिभलग्नजनितकुजज्याद्युज्याग्न्यादिभिस्त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः। शङ्कोश्च दृग्ज्या तच्छायाकर्णश्च साध्यः। अथ त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरस्य ज्या साध्या। अथ तया लम्बनार्थमनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया वित्रिभलग्नार्कान्तरज्यया चतस्रो घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्यमलम्बनम्। अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यवित्रिभलग्नशङ्कावेतावल्लम्बनं लभ्यते तदा

ऽस्मिन्ननन्तरानीते किमित्येवं लम्बनं स्फुटं भवति" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह। "फलाद्रवि १२ घ्नात् त्रिभहीनलग्नकर्णेन लब्धं खलु लम्बनं वा" सि० शि०। "मध्यलम्बनात् द्वादशगुणाद्वित्रिभलग्नसंभूतच्छायाकर्णेन भक्ताद्यल्लब्धं तद्वा स्फुटं लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। तत्र वित्रिभलग्नशङ्कोर्द्वादशांशेन वित्रिभलग्नशङ्कुस्त्रिज्या चापवर्जिता जाता गुणकस्थाने द्वादश १२ हरस्थाने वित्रिभलग्नकर्ण इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम्। स्याद्दृङ्नतिर्वेद ४ गुणा त्रिमौर्व्या भक्ताथवा लम्बननाड़िकाः स्युः" सि० शि०। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः साधितस्तथा दर्शान्तकाले रवेः स्वोपकरणैर्यः शङ्कुरुत्पद्यते तावनष्टौ स्थापयित्वा तयोः दृग्ज्ये साध्ये। अथ तयोः शङ्क्वोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दृङ्नतिसंज्ञं भवति। प्रथमप्रकारोऽयम्। अथ दृङ्नतेर्द्वितीयः प्रकारः। तयोर्दृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दृङ्नतिसंज्ञं भवति। अथ दृङ्नतेर्लम्बनमुच्यते। दृङ्नतिश्चतुर्गुणा त्रिज्यया भक्ता फलं लम्बननाड़िकाः स्युः अत्रोपपत्तिः सैव। यदा वित्रिभलग्नं खमध्ये भवति तदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम्। त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या। सा चतुर्गुणा त्रिज्ययाप्ता मध्यमं किल लम्बनं भवति। तदेव स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य। अथ यदा वित्रिभलग्नं खार्धान्नतम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति। तच्च वित्रिभलग्नशङ्क्वनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं कृतम्। तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते। मध्यलम्बनानयने त्रिज्यैव वित्रिभलग्नशङ्कुः ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वित्रिभलग्नशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले स्फुटस्तद्दृग्ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः। वित्रिभलग्नस्य यद्दृङ्मण्डलमिति गोले कथितम्। अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्यया यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य वित्रिभलग्नशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम्। यदेव स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोपपादितम्। रवेर्दृङ्मण्डले दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी। वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुजरूपः। यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः सव्यदक्षिणोत्तरं खार्द्धाद्वित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम्। तत्र वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः। तज्जनिता नतिकलाश्चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमन्तरं सर्वत्र तुल्यमेव द्रष्टा पश्यति। यथोक्तं गोले। "कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्। नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः" शि०। यत् इदं लम्बनक्षेत्रमतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदतुल्या दृङ्नतिर्भवितुमर्हति। परं यथास्थिते गोले क्षेत्रोपरीयं न दृश्यते। यतो वित्रिभलग्नार्कयोरन्तरज्या वित्रिभलग्नशङ्कुव्यासार्द्धपरिणता सती दृङ्नतिर्भवति। अत एवानेनापि प्रकारेण क्षितिजस्थेऽर्के परमा दृङ्नतिर्वित्रिभलग्नशङ्कुतुल्या भवति। अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव। किन्तु दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोस्तुल्ये शलाके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ विन्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृङ्नतिं दर्शयेत्। एवमनेकविधान्युपपत्त्यनुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य धूलीकर्मोपसंहारमार्याः कुर्वते। अथ प्रस्तुतमुच्यते। अत्र किल वित्रिभलग्नस्य रवेश्च दृग्ज्ययोर्यद्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छङ्क्वोरपि भवति। तत् कथमिति चेत् तदुच्यते। अत्र स्वस्वशङ्कुवर्गोनौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवतः। तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वाद्गतयोः शङ्कुवर्गान्तरमेवावशिष्यते। एवं यत्र कुत्रचिद्व्यासार्द्धेऽपि भुजज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति। अत उक्तं त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोरिति"। दृङ्नतितस्त्रिज्यानुपातेन लम्बनस्य घटीकरणम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "शङ्क्वोस्तयोर्दृग्गुणयोस्तयोर्वा त्रिज्याचतुर्थांशविभक्तयोः स्यात्। यद्वर्गविश्लेषपदं द्विधैवं विलम्बनं तद्घटिकादिकं वा" सि० शि०।

"तयोरनन्तरकथितयोर्वित्रिभलग्नार्कशङ्क्वोस्त्रिज्याचतुर्थांशेनापवर्त्तितयोर्यद्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति। अथ तयोः शङ्क्वोर्ये दृग्ज्ये तयोस्त्रिज्याचतुर्थांशभक्तवर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र निष्पन्नाया दृङ्नतेः कोटिरूपाया घटीचतुष्टयेन त्रिज्यया चानुपातः। स तदुपकरणभूतयोः शङ्क्वोस्तद्दृग्ज्ययोर्वा क्रियालाघवार्थं यदि क्रियते तदा घटिकात्मिकैव दृङ्नतिरुत्पद्यते। तदेव लम्बनम्। अतस्तथा कृते जातमन्यत् प्रकारद्वयम्" प्रमि०।

लम्बनप्रयोजनमाह। "तत्संस्कृतः पर्वविराम एवं स्फुटोऽसकृत् स ग्रहमध्यकालः" सि०शि०। "एवं यद्दर्शान्तकाले लम्बनमुत्पन्नं तद्वित्रिभलग्नादूनेऽर्के धनमतो दर्शान्तघटिकासु क्षेप्यम्। यदि वित्रिभादधिकेऽर्के जातं तदृणं दर्शान्तघटीभ्यः शोध्यम्। एवमसकृल्लम्बनसंस्कृताद्दर्शान्तकालाल्लग्नमानीय वित्रिभं च कृत्वोक्तप्रकारेण लम्बनं साध्यम्। तेन गणितागतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्य्यः। एवं मुहुर्यावदविशेषः। एवं संस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालो भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र चन्द्रकक्षाया आसन्नत्वाद्रविकक्षाया दूरत्वात् कुपृष्ठोच्छ्रिताद्द्रष्टू रविमण्डलगामि यत् सूत्रं तस्मादधश्चन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम्। क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किल वित्रिभम्। तस्मादूनो यदा रविस्तदार्कादवलम्बितश्चन्द्रः पृष्ठतो भवति। चन्द्रो हि शीघ्रगतिः। शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या। अतो लम्बनं तिथौ धनम्। यदा वित्रिभलग्नादधिकोऽर्कस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादग्रतो भवति। शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेनातस्तस्य लम्बनस्यर्णम्। एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालः स्यादित्युपपन्नम्। यदि त्रिज्यातुल्ययार्कदृग्ज्यया परमा भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशतुल्या लम्बनलिप्ता ४८। ४६ लभ्यन्ते तदेष्टयार्कदृग्ज्यया किमिति। फलं दृग्लम्बनकलाः। एवमनेनैवानुपातेन दृक्क्षेपाद्या लम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते ता अवनतिलिप्ताः ता भुजरूपाः। दृग्लम्बनकलाः कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ताः। यतो दृङ्नत्यानयनेऽर्कदृग्ज्या कर्णो दृक्क्षेपो भुजः। अतो दृक्क्षेपाज्जनिताऽवनतिर्भुजः। स्फुटलम्बनलिप्ताः कोटिः। इदमखिलं गोले लम्बनोपपत्तौ कथितम्। तद्यथा। "यतः कुपृष्ठोच्छ्रितो द्रष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम्। साध्यते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा। द्रष्टापवर्तितां पृथ्वीं कक्षे च शशिसूर्य्ययोः। भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्य्यग्रेखां तयोर्ध्वगाम्। तिर्य्यग्रेखायुतौ कल्प्यं कक्षायां क्षितिजं तथा। ऊर्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापांशकैर्नतौ। कृत्वार्केन्दू समुत्पत्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत्। एकं भूमध्यतः सूत्रं नयेच्चण्डांशुमण्डलम्। द्रष्टुर्भूपृष्ठगादन्यद्दृक्सूत्रं तदुच्यते। कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः। गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ। दृक्सूत्रालम्बितश्चन्द्रस्तेन तल्लम्बनं स्मृतम्। दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्। अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वैः क्रमाल्लिखेत्। ये कक्षे मण्डले ते तु ज्ञेये विक्षेपमण्डले। त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि। तच्चापांशैर्नतौ विन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ। प्राग्वद्दृक्सूत्रतश्चन्द्रवित्रिभस्य नतिर्नतिः। कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्। याम्योत्तरं नतिः साऽत्र दृक्क्षेपात् साध्यते ततः। यत् तत्र नतादर्कादधश्चन्द्रावलम्बनम्। तद्दृग्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं तु तत्। पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयम्। अत्रापमण्डलं प्राची तत्तिर्य्यग्दक्षिणोत्तरा। यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम्। यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते। नतिलिप्ता भुजः कर्णो दिग्लम्बनकलास्तयोः। कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः। परलम्बनलिप्ता ४८/४६ घ्नी त्रिज्या २४३८ घ्ना रविदृग्ज्यका। दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपयोर्नतिः। गत्यन्तरस्य ७३१/२७ तिथ्यंशः ४८/४६ परलम्बनलिप्तिकाः गतियोजन ११८५८/४५ तिथ्यंश ७९०/२५ कुदलस्य यतो मितिः। स्युर्लम्बनकलानाड्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः। प्रागग्रतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः। शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता गम्या पृष्ठगते यतः। प्रागृणं तद्धनं पश्चात् क्रियते लम्बनं तिथौ। याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्य्ययोः। नतिस्तथा तया तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः" प्रमि०।

इदानीं सकृत्प्रकारेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य नरस्त्रिभू १२ घ्नो दन्तै ३२ विभक्तः परसंज्ञकः स्यात्। लग्नार्कयोरन्तरकोटिदोर्ज्ये विधाय दोर्ज्यापरयोर्वियोगात्। स्वघ्नाद्युतात् कोटिगुणस्य कृत्या मूलं श्रुतिः कोटिगुणात् परघ्नात्। श्रुत्या हृताल्लब्धधनुःकलायास्ता वाऽसवो लम्बनजाः सकृत् स्युः" सि०शि०। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः स त्रयोदशगुणो द्वात्रिंशद्भक्तः फलं परसंज्ञं भवति। दर्शान्तकाले यल्लग्नं तस्मादर्कोनाद्भुजकोटिज्ये साध्ये तत्र दोर्ज्याया अनन्तरानीतस्य च परस्य यो वियोगस्तस्माद्वर्गीकृतात् कोटिज्यावर्गेण युताद्यत् पदं स कर्णः। कोटिज्यापरयोर्घातात् तेन कर्णेन भक्ताद्यत् फलं तस्य चापे यावत्यः कलास्तावन्तो लम्बनासवः सकृदेव भवेयुः। अत्रोपपत्तिः। यदि त्रिज्यातुल्ये १२० वित्रिभलग्नशङ्कौ परमलम्बनज्यातुल्यगुणकेन त्रिज्या हरस्तदा त्रयोदशगुणकेन कः। फलं द्वात्रिंशत्। तस्य परसंज्ञा कृता। अधोऽधःस्थयोरपि चन्द्रार्कयोः क्रियोपसंहारार्थमन्यथा कल्पितं लम्बनच्छेत्रम्। तत्र

तावत् परमं लम्बनमुच्यते । चतस्रो घटिकाः किल परमं लम्बनम् । तत् तु त्रिज्यातुल्ये वित्रिभोनलग्नशङ्कौ । तासां घटीनां यावन्तोऽवयवास्तावन्त एव चतुर्विंशतिभागानां कला भवन्ति । अतस्त्रिज्यासंभूतक्रान्तेः कलानां तुल्यास्तदा परमलम्बनासवो भवन्ति । यदा पुनर्वित्रिभलग्नशङ्कुस्त्रिज्यातोऽल्पो भवति तदा तज्जनितक्रान्तेः कलानां तुल्या भवन्ति । अतो वित्रिभलग्नशङ्कुजनिता क्रान्तिज्या तदा परमलम्बनासूनां ज्या भवतीत्यवगन्तव्यम् । अथ पूर्वापरायताया भित्तेरुत्तरपार्श्वे त्रिज्यामिताङ्गुलकर्कटेन वृत्तमालिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखामूर्ध्वरेखां च कुर्यात् । तत् किल चन्द्रकक्षावृत्तं कल्प्यम् । तन्मध्यादुपरि परमलम्बनासुज्यान्तरे भूसंज्ञितं विन्दुं कृत्वा तत्र तेनैव कर्कटेनान्यद्वृत्तं विलिखेत् । तन्मध्येऽप्यन्या तिर्यग्रेखा कार्या । ऊर्ध्वरेखा सर्वोपरिता ज्ञेया । तत् किलार्ककक्षावृत्तम् । ते वृत्ते चक्रांशैर्घटिकाषष्ट्या चाङ्क्ये । ऊर्ध्वरेखायुतौ द्वयोरपि वित्रिभलग्नसंज्ञौ विन्दू कार्यौ ततो वित्रिभलग्नार्कान्तरभागै रविकक्षायां वित्रिभलग्नान्नतं रविसंज्ञकं विन्दुं कुर्यात् । एवं चन्द्रवित्रिभाच्चन्द्रकक्षायां तैरेव भागैर्नतं चन्द्रविन्दुं च । ततो भूविन्दोः सकाशाच्चन्द्रविन्दुपरिगतं सूत्रं प्रसार्यम् । तत् सूत्रं रविकक्षायां लगति तत्सूर्यविन्दोरन्तरे यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तस्मिन् काले लम्बनघटिका ज्ञेयाः । एवंविधे क्षेत्रेऽस्य लम्बनस्य साधनोपपत्तिर्ग्रहशीघ्रफलवदुत्पद्यते । तत्र रविकक्षां कक्षामण्डलं, चन्द्रकक्षां प्रतिमण्डलं, परमलम्बनासुज्यामन्त्यफलज्यां वित्रिभलग्नं सषड्भं शीघ्रोच्चं प्रकल्प्य शेषा क्रियोह्या । एतदानयनं किञ्चित् स्थूलम्" प्रमि० ।

अथ नत्यर्थमर्केन्द्वोर्दृक्क्षेपावाह ।"दृग्ज्यैव या वित्रिभलग्नशङ्कोः स एव दृक्क्षेप इनस्य तावत् । सौम्येऽपमे वित्रिभजेऽधिकेऽक्षात् सौम्योऽन्यथा दक्षिण एव वेद्यः । चापीकृतस्यास्य तु संस्कृतस्य त्रिभोनलग्नोत्थशरेण जीवा" शि० । "पूर्वार्द्धं सुगमं प्रागेव व्याख्यातम् । सोऽर्कदृक्क्षेपः सौम्यो याम्यो वेति ज्ञानायोच्यते । तत्र वित्रिभलग्नस्यापमे सौम्येऽक्षांशेभ्योऽधिके सति सौम्यो ज्ञेयः । इतोऽन्यथा याम्यः । अथ तस्य दृक्क्षेपस्य धनुः कार्यम् । वित्रिभलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्ययैव विक्षेपः साध्यः । तेन वित्रिभलग्नविक्षेपेण तद्दृक्क्षेपधनुः संस्कार्य्यम् । एकदिशोर्योगो भिन्नदिशोरन्तरमित्यर्थः । संस्कृतिवशाच्चन्द्रदृक्क्षेपस्य दिक् । तस्य जीवा दृक्क्षेप इन्दोरित्यग्र सम्बन्धः । अत्रोपपत्तिः । वित्रिभलग्नं क्रान्तिवृत्ते तद्भ्रमवशात् कदाचिद्दक्षिणोत्तरवृत्तात् पूर्व्वतः कदाचित् पश्चिमतो भवति । यद्युदयलग्नमुत्तरगोले तदा पूर्व्वतो भवति । तदन्यथा पश्चिमत इत्यर्थः । खार्धाद्वित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलं यत्र वित्रिभे लगति तत्खार्द्धान्तरेऽर्कदृक्क्षेपचापांशाः । यत्र विमण्डले लगति तत्खार्धान्तरे चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः । तज्ज्ये तयोर्दृक्क्षेपौ" । "यदा कक्षामण्डलं खमध्ये भवति तदा तस्य दृङ्मण्डलाकारत्वाद्यत्र कुत्र स्थितोऽपि ग्रहो लम्बितोऽपि कक्षामण्डलं न त्यजति । अतोऽत्रावनतेरभावः । यदा खार्धान्नतं वित्रिभलग्नं दक्षिणतः । तदा तिरश्चीनत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य तत्रस्थो रविर्दृङ्मण्डलगत्यावलम्बितः क्रान्तिवृत्ताद्दक्षिणतो यावतान्तरेण दृश्यते तावती तस्य नतिः । एवं वित्रिभलग्नं यदि खार्धान्नतमुत्तरतस्तदोत्तरा नतिः । एवं चन्द्रस्यापि नतिः । किन्तु चन्द्रकक्षामण्डलं विमण्डलमेव कल्प्यम् । यतश्चन्द्रो विमण्डले भ्रमति । अतः खार्धाद्विमण्डलं यावता नतं तावच्चन्द्रदृक्क्षेपस्य चापम् । तज्ज्या तद्दृक्क्षेपः । एवं दृक्क्षेपवशात् तिरश्चीने स्थिते विमण्डले सति दृङ्मण्डलगत्याऽवलम्बितस्य चन्द्रस्य विमण्डलेन सह यदन्तरं दक्षिणोत्तरं सा चन्द्रनतिस्तस्य दृक्क्षेपादागच्छति" प्रमि० ।

"दृक्क्षेपान्नतिसाधनमाह । "दृक्क्षेप इन्दोर्निजमध्यभुक्तितिथ्यंशनिघ्नौ त्रिगुणोद्धृतौ तौ । नती रवीन्द्वोः समभिन्नदिक्त्वे तदन्तरैक्यं तु नतिः स्फुटाऽत्र" शि० । "तौ चन्द्रार्कयोर्दृक्क्षेपौ स्वस्वमध्यभुक्तिपञ्चदशांशेन गुणितौ त्रिज्याभक्तौ फले तयोर्नती भवतः । तयोर्नत्योः समदिशोरन्तरं भिन्नदिशोर्योगो रविग्रहे स्फुटा नतिर्भवति । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्यातुल्येन दृक्क्षेपेण परमा भुक्तिपञ्चदशांशतुल्या नतिर्लभ्यते तदेष्टेन किम् । फलं नतिकलाः । अथ तयोर्नत्योर्योगवियोगकारणमुच्यते । यस्यां दिशि चन्द्रो नतस्तस्यां दिशि यदि रविस्तदा नत्योरन्तरेण चन्द्रार्कयोरन्तरं ज्ञातं भवति यदा भिन्नदिशौ नतौ तदा तयोर्योगेन चन्द्रार्कयोरन्तरमुच्यते" प्रमि० । इदानीं स्फुटनतेरेवानयनमाह ।

"दृक्क्षेप इन्दोर्द्विगुणो विभक्तः क्रिन्दैः १४१ स्फुटैवावनतिर्भवेद्वा । लघुज्यकोत्थो द्विगुणोऽत्रभक्तः षष्ठ्यंशयुक्तोऽवनतिः स्फुटा वा" शि० । "चन्द्रस्य दृक्क्षेपो द्विगुणो भूशक्रैः १४१ भाजितः फलं स्फुटैवावनतिः । यदि लघु-

ज्याकोट्यो विधुदृक्क्षेपस्तदा द्विगुणः पञ्चभक्तः क इति फलं खषष्ट्यंशयुक्तं स्फुटैवावनतिर्भवेत् । अत्रोपपत्तिः । तत्र स्वल्पान्तरत्वाच्छशिदृक्क्षेपतुल्यमर्कदृक्क्षेपं परिकल्प्य भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशेनानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्ये दृक्क्षेपे भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशमिता स्फुटा नतिर्लभ्यते तदाऽभीष्टेऽस्मिन् किमिति । अत्र भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशो गुणस्त्रिज्या हरः । गुणकहरौ गुणकाङ्केनापवर्तितौ । जातं गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने क्षिन्द्राः १४१ । एवं बृहज्ज्याकाभिः । लघुज्याकाभिस्तु गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने किंचिन्न्यूनाः पञ्च ४ । ५५ । ते सुखार्थं पञ्च कृताः ५ । अतस्तत् फलं खषष्ट्यंशयुतं कृतम्" प्रमि०

इदानीं स्थूले लम्बनावनती सुखार्थमाह । "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम् । दृक्क्षेपशङ्कू परिकल्प्य साध्यं स्वल्पान्तरं लम्बनकं नतिश्च" शि० । "त्रिभोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्तिः शरश्च साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिः संस्कार्या । सा तस्य स्फुटा क्रान्तिः । पलावलम्बावपमेन संस्कृतावित्यादिना नतांशा उन्नतांशाश्च कार्याः । तज्ज्ये वित्रिभलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये । अतोन्नतज्यां वित्रिभलग्नशङ्कुं नतज्यां चन्द्रदृक्क्षेपं च परिकल्प्योक्तवल्लम्बनं स्वल्पान्तरमवनतिश्च सुखार्थं साध्या । अत्रोपपत्तिः । वित्रिभलग्नशङ्कोरासन्न एव दिनार्धशङ्कुस्तद्दृग्ज्यासन्नो दृक्क्षेपः" प्रमि० ।

इदानीं नतेः प्रयोजनमाह ।

"स्पष्टोऽत्र बाणो नतिसंस्कृतोऽस्मात् प्राग्वत् प्रसाध्ये स्थितिमर्दखण्डे" शि० । "अत्र सूर्यग्रहणे यः पूर्ववच्छर आगच्छति । असौ नत्या संस्कृतः सन् स्फुटो भवति । अत्रैतदुक्तं भवति । गणितागतो दर्शान्तकालो लम्बनेनासकृत् स्फुटीकृतः स किल ग्रहमध्यकालः । तत्र तात्कालिकं सपातं चन्द्रं कृत्वा विक्षेपः साध्यः । अथ स्थिरलम्बनकाले यद्वित्रिभलग्नं तस्मादवनतिः साध्या । तया स विक्षेपः संस्कृतः । स मध्यग्रहणविक्षेपः स्फुटो भवतीत्यवगन्तव्यम् । ततो 'मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्याम्' इत्यादिना स्थितिमर्दखण्डे साध्ये । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलयोरन्तरालं विक्षेपः । चन्द्रो विमण्डले, रविः क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विक्षेपो याम्योत्तरमन्तरम् । परं यदि भूगर्भस्थो द्रष्टा । यदा तु कर्धेनोच्छ्रितो भूपृष्ठस्थस्तदा रविकक्षामण्डलाच्चन्द्रकक्षामण्डलमधो दृक्क्षेपवशाल्लम्बितं भवति । तद्याम्योत्तरभावेन यावता लम्बितं तावती नतिस्तद्ग्राच्छरोऽतस्तया शरे संस्कृते स्फुटमर्केन्द्वोरन्तरं भवति स एव स्फुटशरः । यथोक्तं गोले "याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्तथा तया तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः" शि० ।

इदानीं स्पर्शमुक्तिसम्मीलनादिकालार्थमाह । "तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिके । दर्शान्ते गणितागते धनमृणं वा तद्विधायासकृज्ज्ञेयौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ । तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च । दर्शान्ततो मर्ददलोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकालः एवम् । सकृत्प्रकारेण विलम्बनं चेत् सकृत् स्फुटौ प्रग्रहमोक्षकालौ । किंत्वत्र बाणावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुवित्रिभाभ्याम्" शि० । "प्रथमं यो गणितागतस्तिथ्यन्तस्तस्मात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं साध्यम् । स्पर्शे स्थितिदलेनोनात्, मोक्षेऽधिकादित्यर्थः । अत्र किल स्पर्शकालः साध्यते । तत्र गणितागततिथ्यन्तात् स्थित्यर्द्धोनात् प्राग्वल्लम्बनमानीय तदनष्टं स्थापयित्वा तद्गणितागते तिथ्यन्ते स्थितिदलेनोने धनमृणं वा कार्य्यम् । स स्थूलः स्पर्शकालः । तन्मध्यकालयोरन्तरं स्थूलं स्थित्यर्द्धम् । तज्जनितफलोनात् समकालेन्दोः शरस्तत्कालवित्रिभकालजनितया नत्या संस्कृतः स्यात् । स्फुटविक्षेपात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेन स्थित्यर्धेन गणितागते दर्शान्ते ऊने तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्य्यम् । एवं कृते सति यावान् कालस्तावान् स्पर्शकालः । एवमसकृदिति । स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं स्पार्शिकं स्थित्यर्धं ज्ञेयम् । स्पर्शकालात् पुनर्लम्बनमानीयानष्टं स्थाप्यम् । अथ स्पार्शिकस्थित्यर्धघटीफलेन चन्द्रमूनीकृत्य शरः साध्यः ॥ अनन्तरातीतवित्रिभलग्नान्नतश्च । तया स्फुटीकृताच्छरात् पुनः स्थित्यर्द्धम् । तेनोनिते गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्य्यम् । एवं स्फुटः स्पर्शकालः । असकृदिति यावदविशेषः । मौक्षिकार्थं मध्यग्रहकालोत्थस्थितिः समकालोत्थतिथ्यन्ते योज्या । तत्रासकृल्लम्बनान्तशरनतस्थित्या गणितागततिथ्यन्तो युतः सा मोक्षस्थितिरस्पष्टा । तल्लम्बनान्तरशरोत्थस्थित्या वारं वारं पूर्वदर्शान्तो योज्यः । एवं स्थिरलम्बनान्तरशरोत्थस्थितिर्मौक्षस्थितिर्ज्ञेया । सैव मौक्षिकम् । एवं स्थितिदलेनाढ्याद्गणितागतान्मोक्षकालोऽपि । तत्र चन्द्रपाततात्कालिकीकरणे फलं धनम् । एवं मोक्षमध्यग्रहकालयो-

रन्तरं मौक्षिकं स्थित्यर्द्धम् । एवं मर्द्ददलेनोनाद्गणितागतात् सम्मीलनकालः । मर्द्दलेन युक्तादुन्मीलनकालः । सम्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटं मर्द्दार्द्धम् । उन्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं द्वितीयम् । यद्यसकृद्विधिना लम्बनं क्रियते तदैवम् । यदा पुनः सकृद्विधिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि सकृदेव स्फुटो भवति । किन्तु तत्रायं विशेषः । स्पर्शकाले मोक्षकाले वा पुनर्वित्रिभलग्नं कृत्वा तस्मान्नतिः साध्या । तया तत्कालभवो विक्षेपः संस्कृतः सन् स्फुटः स्पार्शिकः । मौक्षिको वा स्फुटो भवति । नचेदेवं तदा स्थूलः । अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धानयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । गणितागतो हि दर्शान्तकालो मध्यग्रहकालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयोस्तत्र तुल्यत्वात् । स्थित्यर्द्धेनोनो दर्शान्तकालः स्पर्शकालो भवति । युतो मोक्षकालः । अथ च द्रष्टुः कर्णोच्छ्रितत्वाल्लम्बनमुत्पन्नम् । अतस्तेन संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहकालः स्फुटो भवति । एवं स्पर्शकालोऽपि तत्कालजनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति । या युक्तिर्मध्यग्रहणकालस्य लम्बनसंस्कारे सैव स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य लम्बनसंस्कारे क्रियमाणे कालान्यत्वाच्छरः किञ्चिदन्यथा भवति । नतिश्च किञ्चिदन्यादृशी । तत्संस्कृतिभवं स्थित्यर्द्धमपि किञ्चिदन्यादृशम् । अतस्तेनोने गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कर्त्तुं युज्यते । अत उक्तं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्द्धहीनाधिक इत्यादि । यद्यसकृद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिश्च । तया तत्कालशरः स्फुटः स्थित्यर्धार्थं किल क्रियते । तदा स्थित्यर्धं स्फुटं भवति । तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो भवति । स एव स्पार्शिकः शर इति वेदितव्यम् । यदा पुनः सकृद्विधिना लम्बनं तदा पुनःपुनः शरस्य नतेश्चाकरणात् स्पार्शिकः शरः पुनः कर्त्तुं न युज्यते । अत उक्तं किन्त्वत्र बाणावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुवित्रिभाभ्यामिति" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं विशेषमाह ।

"शेषं शशाङ्कग्रहणोक्तमत्र स्फुटेषुजेन स्थितिखण्डकेन । हतोऽथ तेनैव हृतः स्फुटेन बाहुः स्फुटः स्याद्ग्रहणेऽत्र भानोः । ग्रासाच्च कालानयने फलं यत् स्फुटेन निघ्नं स्थितिखण्डकेन । स्फुटेषुजेनासकृदुद्धृतं तत् स्थित्यर्द्धशुद्धं भवतीष्टकालः" इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

"अत्र रविग्रहणे बिम्बवलनभुजकोट्यादीनामानयनं शशाङ्कग्रहणोक्तवत् वेदितव्यम् । किं त्वत्र भुजसाधने विशेषः अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति । असौ तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन गुण्यः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन भाज्यः । स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्यः इत्यर्थः । फलं स्फुटो भुजो भवति"।"ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्या रहितात् पदं यत् । गत्यन्तरांशैर्विहृतमिति" यत् फलं लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थित्यर्धेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् स्वस्थित्यर्द्धाच्छुद्धमिष्टकालो भवति । स च स्पर्शादग्रतो मोक्षात् पृष्ठतः । तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विक्षेपकृत्येत्यादिना फलं साध्यम् । तत् फलं पुनः स्फुटं कर्त्तव्यम् । एवं यावदिष्टकालःस्फुटो भवति तावदसकृत्कर्म । अत्रोपपत्तिः । भुजानयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यथा चन्द्रग्रहणे स्थित्यर्धं शरमानैक्यार्द्धयोर्वर्गान्तरादुद्भूतं तथेहाप्यानीतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्द्धम् । लम्बनान्तरसंस्कृतमित्यर्थः । भुजो हि स्थित्यर्द्धसम्बन्धेनागच्छति । यथा चन्द्रग्रहे मध्यममेव स्थित्यर्द्धम् । तत्सम्बन्धेन यादृशो भुजस्तत्रागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम् । वासनायास्तुल्यत्वात् । अथ च 'वीष्टेन निघ्नाः स्थितिखण्डकेनेत्येवम्" यदानीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धं वीष्टं कृत्वा गुणक आनीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धसम्बन्धी भुजः स्यात् । असावसम्यक् । अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्द्धसम्बन्धीकरणायानुपातः । यदि स्फुटस्थित्यर्धेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालजनितस्फुटशरभवस्थित्यर्द्धेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने । "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात्"इत्यादिना यत् फलमागच्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्धं वीष्टम् । तत् स्फुटस्थित्यर्धाद्यावद्विशोध्यते तावदसम्यगिष्टं भवति । अतस्तस्य फलस्य स्फुटस्थित्यर्द्धपरिणामायानुपातः । यदि मध्यमस्थित्यर्धेनैतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्द्धेन कियदिति । अत्र यल्लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्धाच्छोधिते स्फुटमिष्टमवशिष्यते :" इति प्रमिताक्षरा ।

वृहत्संहितायां ग्रासप्रकारस्तद्भेदास्तत्फलानि चोक्तानि यथा

"अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम्। प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके। इन्द्वर्कमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने। अन्यत्र पर्वकालाद् वरप्रदानात् कमलयोनेः। मुखपुच्छविभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्यन्ये। कथयन्त्यमूर्त्तमपरे तमोमयं सैंहिकेयाख्यम्। यदि मूर्त्तो भविचारी शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः। भगणार्धमन्तरितो गृह्णाति कथं नियतचारः। अनियतचारः खलु चेदुपलब्धिः सङ्ख्यया कथं तस्य। पुच्छाननाभिधानोऽन्तरेण कस्मान्न गृह्णाति। अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा न गृह्णाति। मुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति कस्मान्न भगणस्यार्द्धम्। राहुद्वयं यदि स्याद्ग्रस्तेऽस्तमितेऽथवोदिते चन्द्रे। तत्समगतिनान्येन ग्रस्तः सूर्योऽपि दृश्येत। भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः। प्रग्रहणमतः पश्चान्नेन्दोर्भानोश्च पूर्वार्धात्। वृक्षस्य स्वच्छाया यथैकपार्श्वेन भवति दीर्घा च। निशि निशि तद्वद् भूमेरावरणवशाद्दिनेशस्य। सूर्यात् सप्तमराशौ यदि चोदग्दक्षिणेन नातिगतः। चन्द्रः पूर्वाभिमुखश्छायामौर्वीं तदा विशति। चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बुदवत् समागतः पश्चात्। प्रतिदेशमतश्चित्रं दृष्टिवशाद्भास्करग्रहणम्। आवरणं महदिन्दोः, कुण्ठविषाणस्ततोऽर्द्धसंछन्नः। स्वल्पं रवेर्यतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति॥ एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्य्यैः। राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः। योऽसावसुरो राहुस्तस्य वरो ब्रह्मणायमाज्ञप्तः। आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भविता। तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते राहुः। याम्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्युपचर्य्यते तेन। न कथञ्चिदपि निमित्तैर्ग्रहणं विज्ञायते विनातैस्तु। अन्यस्मिन्नपि काले भवन्त्यथोत्पातरूपाणि। पञ्चग्रहसंयोगान्न किल ग्रहणस्य सम्भवो भवति। तैलं च विनाऽष्टम्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः। अवनत्यार्कग्रासो दिग्ज्ञेया वलनयावनत्या च" अथ वेलाभेदे फलम्।

"तिथ्यवसानाद्वेला करणे कथितानि तानि मया। षण्मासोत्तरवृद्ध्या पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः। ब्रह्मशशीन्द्रकुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः। ब्राह्मे द्विजपशुवृद्धिक्षेमारोग्याणि शस्यसम्पच्च। तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीड़ा विदुषामवृष्टिश्च। ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदशस्यक्षयो न च क्षेमम्। कौवेरेऽर्थपतीनामर्थविनाशः सुभिक्षं च। वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेमशस्यवृद्धिकरम्। आग्नेयं मित्राख्यं शस्यारोग्याभयाम्बुकरम्। याम्यं करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं सङ्क्षयं च शस्यानाम्। यदतः परं तदशुभं क्षुन्मारावृष्टिदं पर्व। वेलाहीने पर्वणि गर्भविपत्तिश्च शस्त्रकोपश्च। अतिवेले कुसुमफलक्षयो भयं शस्यनाशश्च। हीनातिरिक्तकाले फलमुक्तं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात्"।

अथ एकमासे ग्रासद्वयस्य ग्रासभेदस्य च फलम्। "स्फुटगणितविदः कालः कथञ्चिदपि नान्यथा भवति। यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसोमयोस्तदा क्षितिपाः। स्वबलक्षोभैः सङ्क्षयमायान्त्यतिशस्त्रकोपैश्च। ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ सर्वग्रस्तौ दुर्भिक्षमरकदौ पापसंदृष्टौ" अथ दिनाद्यंशभेदे ग्रासफलम्।

"अर्धोदितोपरक्तो नैकृतिकान् हन्ति सर्वयज्ञांश्च। अग्न्युपजीविगुणाधिपविप्राश्रमिणोऽयुगाभ्युदितः। कर्षकपाषण्डिवणिक्क्षत्रियबलनायकान् द्वितीयेऽंशे। कारुकशूद्रम्लेच्छान् स्वतृतीयांशे समन्त्रिजनान्। मध्याह्ने नरपतिमध्यदेशहा शोभनश्च धान्यार्घः। तृणभुगमात्यान्तःपुरवैश्यघ्नः पञ्चमे स्वांशे। स्त्रीशूद्रान् षष्ठेंऽशे दस्युप्रत्यन्तहाऽस्तमयकाले। यस्मिन् स्वांशे मोक्षस्तत्प्रोक्तानां शिवं भवति"।

अथायनादिभेदे फलम् "द्विजनृपतीनुदगयने विट्शूद्रान् दक्षिणायने हन्ति। राहुरुदगादिदृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति विप्रादीन्। म्लेच्छान् विदिक्स्थितोध्वयायिनश्च हन्याद्धुताशसक्तांश्च। सलिलचरदन्तिघातो याम्येनोदग्गवामशुभः। पूर्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः। पश्चात्कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः। पाञ्चालकलिङ्गशूरसेनाः काम्बोजोड्रकिरातशस्त्रवार्त्ताः"

अथ मेषादिराशौ ग्रासफलम्। "जीवन्ति च ये हुताशवृत्त्या ते पीड़ामुपयान्ति मेषसंस्थे। गोपाः पशवोऽथ गोमिनो मनुजा ये च महत्त्वमागताः। पीडामुपयान्ति भास्करे ग्रस्ते शीतकरेऽथवा वृषे। मिथुने प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्रा बलिनः कलाविदः। यमुनातटजाः सवाह्लिका मत्स्याः सुह्मजनैः समन्विताः। आभीरान्छवरान् सपह्लवान् सह मल्लान् मत्स्यकुरूञ्छकानपि। पाञ्चालान्विकलांश्च पीडयत्यन्नं चापि निहन्ति कर्कटे। सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्वयुक्तान् राजोपमान्नरपतीन् वनगोचरांश्च। षष्ठे तु शस्यकविलेखकगेयसक्तान् हन्त्यश्मकत्रिपुरशालियुतांश्च देशान्। तुलाधरेऽवन्त्यपरा-

न्तसाधून् वणिगदशार्णान् मरुकच्छपांश्च। अलिन्यथोदुम्बरमद्रचोलान् द्रुमान् सयौधेयविशायुधीयान्। धन्विन्यमात्यवरवाजिविदेहमल्लान् पाञ्चालवैद्यवणिजो विषमायुधज्ञान्। हन्यान्मृगे तु भषमन्त्रिकुलानि नीचान् मन्त्रौषधिषु कुशलान् स्थविरायुधीयान्। कुम्भेऽन्तर्गिरिजान् स पश्चिमजनान् भारोद्वहांस्तस्करान् आभीरान्दरदार्य्यसिंहपुरकान् हन्यात्तथा बर्ब्बरान्। मीने सागरकूलसागरजलद्रव्याणि मान्यान् जनान् प्राज्ञान् वार्य्युपजीविनश्च भफलं कूर्म्मोपदेशाद्वदेत्”। ताराफलं कूर्म्मविभागशब्दे वक्ष्यते।

अथ ग्रासभेदनामतत्फले “सव्यापसव्यलेहग्रसननिरोधावमर्दनारोहाः। आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्त्य इति ते दश ग्रासाः। सव्यगते तमसि जगज्जलप्लुतं भवति मुदितमभयं च। अपसव्ये नरपतितस्करावमर्दैः प्रजानाशः। जिह्वेव लेढि परितस्तिमिरनुदो मण्डलं यदि स लेहः। प्रमुदितसमस्तभूता प्रभूततोया च तत्र मही। ग्रसनमिति यदा त्र्यंशः पादो वा गृह्यतेऽथवाप्यर्द्धम्। स्फीतनृपवित्तहानिः पीड़ा च स्फीतदेशानाम्। पर्य्यन्तेषु गृहीत्वा मध्ये पिण्डीकृतं तमस्तिष्ठेत्। स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदकृत् सर्व्वभूतानाम्। अवमर्दनमिति निःशेषमेव सञ्छाद्य यदि चिरं तिष्ठेत्। हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांश्च तिमिरमयः। वृत्ते ग्रहे यदि तमस्तत्क्षणमावृत्य दृश्यते भूयः। आरोहणमित्यन्योऽन्यमर्दनैर्भयकरं राज्ञाम्। दर्पण इवैकदेशे सवाष्पनिःश्वासमारुतोपहतः। दृश्येताघ्रातं तत् सुवृष्टिवृद्ध्यावहं जगतः। मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्कं मण्डलं च यदि परितः। तन्मध्यदेशनाशं करोति कुक्ष्यामयभयं च। पर्य्यन्तेष्वतिबहुलं स्वल्पं मध्ये तमस्तमोऽन्त्याख्यम्। सस्यानामीतिभयं भयमस्मिंस्तस्कराणां च”।

अथौत्पातिकराहुवर्णभेदे फलम्। “श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीड़ां च निर्द्दिशेद्राहौ। अग्निभयमनलवर्णे पीड़ा च हुताशवृत्तीनाम्। हरिते रोगोल्बणता सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः। कपिले शीघ्रगसत्वम्लेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम्। अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षावृष्टयो विहगपीड़ा। आधूम्रे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिं च। कापोतारुणकपिलश्यावाभे क्षुद्भयं विनिर्द्देश्यम्। कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च। विमलकमणिपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय। सार्च्चिष्मत्यग्निभयं गैरिकरूपे तु युद्धानि। दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम्। अशनिभयसम्प्रदायी पाटलिकुसुमोपमो राहुः। पांशुविलोहितरूपः क्षत्रध्वंसाय भवति वृष्टेश्च। बालरविकमलसुरचापरूपभृत् क्षुत्प्रकोपाय”। शिरोमण्युक्तो ग्रासभेदे ग्रासवर्णभेदस्तु स्वाभाविक इत्यविरोधः।

अथ ग्रहभेदैर्दर्शने फलभेदः। “पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च। भौमः समरविमर्दं शिखिकोपं तस्करभयं च। शुक्रः सस्यविमर्दं नानाक्लेशांश्च जनयति धरित्र्याम्। रविजः करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं तस्करभयं च। यदशुभमवलोकनाभिरुक्तं ग्रहजनितं ग्रहणे प्रमोक्षणे वा। सुरपतिगुरुणावलोकितं तच्छममुपयाति जलैरिवाग्निरिद्धः”।

अथ ग्रासोत्तरषण्मासाभ्यन्तरे पुनर्ग्रासे भूकम्पादौ सम्पातेन्दुना सूर्य्यस्येव भौमादिपञ्चकस्याप्याच्छादसम्भवेन तद्ग्रासत्वे औत्पातिकं ग्रहणं तेष्वनिष्टफलानि चोक्तानि यथा। “ग्रस्ते क्रमान्निमित्तैः पुनर्ग्रहो मासषट्कपरिवृद्ध्या। पवनोल्कापातरजःक्षितिकम्पतमोऽशनिनिपातैः। आवन्तिका जनपदाः कावेरीनर्म्मदातटाश्रयिणः। दृप्ताश्च मनुजपतयः पीड्यन्ते क्षितिसुते ग्रस्ते। अन्तर्वेदीं सरयूं नेपालं पूर्व्वसागरं शोणम्। स्त्रीनृपयोधकुमारान् सह विद्वद्भिर्बुधो हन्ति। ग्रहणोपगते जीवे विद्वन्नृपमन्त्रिगजहयध्वंसः। सिन्धुतटवासिनामप्युदग्दिशं संश्रितानां च। भृगुतनये राहुगते दशेरकाः कैकयाः सयौधेयाः। आर्य्यावर्त्ताः शिबयः स्त्रीसचिवगणाश्च पीड्यन्ते। सौरे मरुभवपुष्करसौराष्ट्रा धावतोऽर्व्वुदान्त्यजनाः। गोमन्तपारियात्राश्रिताश्च नाशं व्रजन्त्याशु”।

अथ मासभेदे ग्रासफलम्। “कार्त्तिक्यामनलोपजीविमगधान् प्राच्याधिपान् कोशलान् कल्माषानथ शूरसेनसहितान् काशीं च सन्तापयेत्। हन्याच्चाशु कलिङ्गदेशनृपतिं सामात्यभृत्यं तमो दृष्टं क्षत्रियतापदं जनयति क्षेमं सुभिक्षान्वितम्। काश्मीरकान् कोशलकान् सपुण्ड्रान् मृगांश्च हन्यादपरान्तकांश्च। ये सोमपास्तांश्च निहन्ति सौम्ये (मार्गे) सुवृष्टिकृत् क्षेमसुभिक्षकृच्च। पौषे द्विजक्षत्रजनोपरोधः ससैन्धवाख्याः कुकुरा विदेहाः। ध्वंसं व्रजन्त्यत्र च मन्दवृष्टिं भयं च विन्द्यादसुभिक्षयुक्तम्। माघे तु मातृपितृभक्तवसिष्ठगोत्रान् स्वाध्यायधर्म्मनिरतान् करिणस्तुरङ्गान्। वङ्गाङ्गकाशिमनुजांश्च दुनोति राहुर्वृष्टिं च कर्षकजनानुमतां करोति। पीड़ाकरं फाल्गुनमासि पर्व वङ्गाश्मकावन्तकमेकलानाम्। नृत्यज्ञसस्यप्रवराङ्गनानां ध-

नुष्करत्नव्रतपक्षिणां च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेयसक्तान् रूपोपजीविनिगमज्ञहिरण्यपण्यान् । पौण्ड्रौड्रकैकयजनानथ चाश्मकांश्च तापः स्पृशत्यमरपोऽत्र विचित्रवर्षी । वैशाखमासि गृहणे विनाशमायान्ति कर्पासतिलाः समुद्गाः । इक्ष्वाकुयौधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु सुभिक्षमस्मिन् । ज्यैष्ठे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि वृष्टिश्च महागणाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः साल्वैः समेताश्च निषादसङ्घाः । आषाढपर्वण्युदपानवप्रनदीप्रवाहान् फलमूलवार्त्तान् । गान्धारकाश्मीरपुलिन्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मीरान् सपुलिन्दचीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रकान् गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः श्रावणे । काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान् अन्यत्र प्रचुरान्नहृष्टमनुजैर्धात्रीं करत्याहृताम् । कलिङ्गवङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् म्लेच्छान् सुवीरान् दरदाश्मकांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षकृद्भाद्रपदेऽभ्युपेतः । काम्बोजचीनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्बाह्लीकसिन्धुतटवासिजनांश्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिषजश्च तथा किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरिसुभिक्षकृच्च" ।

अथ मोक्षभेदनामतत्फलानि "हनुकुक्षिपायुभेदाद्द्विर्द्विः सञ्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणमिति दश शशिसूर्ययोर्मोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेदसंज्ञितं शशिनः । सस्यविमर्दो मुखरुग् नृपपीड़ा स्यात् सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी । मुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्द्यात् सुभिक्षञ्च । दक्षिणकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः । पीड़ा नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षिभेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैरृतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ तु पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगल्पा वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो वामे । पूर्व्वेण गृहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । सञ्छर्दनमिति तत् क्षेमसस्यहार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रगृहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् । क्षुच्छस्त्रभयोद्विग्नाः क्व शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःकोपकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्य्यन्तेषु विमलताबहुलं मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेशनाशः शारदसस्यक्षयश्चास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिनि यथा तथा रवौ पश्चिमा कल्प्या" ।

अथ ग्रासोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् । "मुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते । नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरनृपमृत्युम् । उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् । स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरिपीड़ाम् । परिवेषो रुक्पीड़ां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् । रूक्षो वायुः प्रबलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातः सुरचापं दण्डश्च क्षुद्भयं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धं नृपयुद्धं केतुश्च तदेव संदृष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः सुभिक्षमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहोऽर्कस्य । तत्रानयः प्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योऽन्यम् । अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः । नैकक्रतुफलभाजो भवन्ति मुदिताः प्रजाश्चैव" वृ०स० ।

ज्यो०त० "रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् बुधसौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् । गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः । शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् । अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते क्वाहिताम्बरौ" । "अन्यत्र वर्षे तरत्र तौ चन्द्रार्कौ ।

एवं गृहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन गृहणस्य दर्शननिषेधस्तत्फलञ्चोच्यते । राजमा० "सप्ताष्टजन्मशेषेषु (१२) चतुर्थे दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । "जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्" । "जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे सप्तमे अर्थात् निधनतारायाम्" ज्यो०रघु० । "जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" । 'वैनाशिके ऋक्षे दृष्टं गृहणं सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तक्षयं चाशु" वराहः । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० तत्रैव 'जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तारकासु । दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात् कनकं द्विजाय" चन्द्रमसमित्युपलक्षणं चन्द्रगृहे चन्द्रं सूर्य्यगृहे सूर्य्यमभ्यर्च्येत्यर्थः" ज्यो०रघुनन्दनः ।

ग्रहणं च स्वराशेः स्थानभेदेन शुभादिसूचकं यथाह ज्योतिषे। "त्रिषड्दशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्वोः। द्विसप्तनन्देषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं कथितं मुनीन्द्रैरिति"। दुर्गोत्सवोदये विष्णुधर्मे "यज्जन्मनक्षत्रगतौ राहुर्ग्रसति शशिभास्करौ तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्ज्जिताः" तत्रैव पुरा० "सूर्य्यस्य संक्रमोवापि ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः। यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः। तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा। उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति। स्वर्णेन वाथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम्। ब्राह्मणाय दद्देत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः"। त्रिजन्मनक्षत्रम् जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति। सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः। अङ्गुतसागरे भार्गवः। "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते। राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं वात्र निर्द्दिशेत्" तच्छान्तिश्च निर्णयसिन्धौ दर्शिता तत एवावगम्या

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणे यस्य पुंसोदर्शनं न पर्य्युदस्तं तस्यैव श्राद्धाद्यधिकार इति ति० त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा "ननु ज्योतिःशास्त्राद्युक्तनिषेधो हिंसावद्व्यावृच्छिकपरोऽस्तु न तु वैधपरः मैवम् "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च" इति देवलवचने दर्शनपदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि विधेयम्। तथा च संवत्सरप्रदीपे मार्कण्डेयः। "एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽव्ययं नरः। पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं श्राद्धं विधानतः"। ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य पर्य्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुपस्थितेः। एवञ्च पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषविधिमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतीति सर्वत्र पदाहवनीयादौ सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे वीजम्। यथा "अहरहर्दद्यात्" इति "दीक्षितो न ददातीति" प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न रागप्राप्तनिषेधकम्। तदुक्तं "त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियम्। योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणपदान्वयैः" "यजमानः पठतीति श्रुत्वा तद्योग्योविद्वान्, दीक्षितो न ददातीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरः, "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादीतरो राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते। एवं वैधदर्शनपर्य्युदासेऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः कृत्वभिगमननियमे पवक्षः पर्य्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति" तदेतन्निर्णयसिन्धुकृता निराकृतं यथा "केचिद्गौडास्तु राहुग्रहणस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने। चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर" इति जाबाल्यादिवचनेषु दृशिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम्। अन्यथा दृशौ लक्षणा स्यात्। तेन मेघाच्छादने स्नादीनां, जन्मसप्ताष्टत्वादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार" इति। कल्पतरुरप्याह। "दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते। न ज्ञानमात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवाविमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः। तेन चाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः। योग्यत्वं च प्रयत्नापनेयचाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यं तेन मेघच्छन्ने योग्यताभावान्न स्नानादीति" निर्णयामृतेऽप्येवम्। तदेतत्तुच्छम्। यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा "सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" वाक्यं व्यर्थं स्यात्। चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य। न चेदं ग्रस्तास्तपरम् रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहत्वादिति वाच्यम् तत्रपदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः। अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते वैश्वदेवीतिवद्गुणभूते अपि तत्र तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात्। तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च। किञ्च "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन। नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतमिति" मनुवचनं बाध्येत "दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुरित्यादि" च। न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्य्युदसनीयतापि न युक्तेति वाच्यम् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात्। एतच्चाग्रे वक्ष्यामः। तत्त्वे वा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः अस्तु सकृद्दर्शनविधानेन सङ्कोच इति चेत् न "मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायादिति" मुक्तिस्नानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः अस्तु किं नश्छिन्नमिति चेत् न ग्रस्तास्ते "तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरिति" दर्शनोत्तरं भोजनविधानाद्मस्य पूर्ववेधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः मध्येऽन्धीभूतस्य सुतरां यावच्चक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च।

अथान्नलोलुपतया तत्र स्नानमात्रं विवक्ष्येत तत् तत्पूर्व्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम्। एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्पर्शस्नाने मुक्तिस्नाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्य्यं नान्येन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्त्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम्। का तर्हि तस्य गतिः दर्शेरुद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववदविवक्षयार्थतःसिद्धस्नानमात्रानुवादत्वे सर्व्वं सुस्थम्।अङ्गुल्याद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्यै वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम्। न चोक्तयोग्यतापि साध्वी दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः। तेन तत्तद्देशावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता। किञ्च "रजसोदर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम् "स्नानोत्तरं ह्यधिकारो न स्नानकाले, स्नानकाले स्नानाभावात्। एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्य्यन्तमस्यैव योग्यतेति" तदपि प्रतिज्ञामात्रम्। किञ्च ग्रस्तास्ते "तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिरित्यादि" वाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। चाक्षुषज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदये स्नानसिद्धेः नतु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव ज्ञानं निमित्तं न चाक्षुषम् "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्व्वतः। राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्व्वीत भोजनमिति" वृद्धगौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः। यत्तु "मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततःपरमिति" तदपि ज्ञानमात्रपरम्। "मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते। आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः"। इति गौड़निबन्धे दर्शनात्" नैवम् अज्ञानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात्। ग्रस्तास्तेऽपि तदापत्तेश्च। किञ्च, दर्शनं पुंसोविशेषणमुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानतुलादेर्बाधात्। दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात्। नान्त्यः, "यावद्दर्शनगोचर" इति यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च। ज्ञानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत्। मूर्खोऽसि। यदि स्नानवाचकं पदं श्रूयेत ततस्तस्यान्वयो विचार्य्येत। दर्शिस्तु श्रूयत इति वैषम्यात् कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते। संक्रान्तौ स्नायादिति वदर्थादित्यवेहि। अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेषणविवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि। अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत्। ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः। विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तत्राप्येतत्तुल्यमिति चेत् 'यावद्दर्शनगोचर" इति वचनेन तन्निषेधात्। तत्र त्वन्यग्रह इव ग्रस्तास्तेऽपि स्यात्। किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। नाद्यः, ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् स्नानस्याप्राप्तेः। अन्यथा सोमवमनादौ प्रसञ्जनविधिः केन वार्य्येत। अथ नानावाक्येषु क्वचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। क्वचिच्च प्राप्तदर्शननिमित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः। तन्न, स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम्। क्त्वार्थपूर्व्वकालत्वविधौ चास्ते च वाक्यभेदः। अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनग्रहणयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गात्। दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः। न च हविरार्त्तिवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आर्त्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यार्त्तेरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम्। इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वात् अनादेश्यग्रहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम्। तेन मेघाच्छादनेऽन्धादेश्च स्नानादि भवत्येवेत्यलं वेदबाह्यैः संलापेन"।

"प्रागुक्तमनुवचनेनोपरक्त दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्दर्शनपरः। अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते "सर्व्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं स्वच्छतैलाम्बुदर्पणैः। ग्रहणं गुर्व्विणी जातु न पश्येत्तु पटं विना" पटादिस्थतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम्।

अत्र पूर्व्वापरवेधः हेमाद्रौ दर्शितो यथा "त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः"। प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्। "द्वादश्यादितृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः" इदं च पूर्णग्रासे, "त्र्यहं खण्डग्रहे तयोरिति" तत्रैवोक्तेः इदञ्च "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्व्वमिति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम्। ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा भुक्ता मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्"

चन्द्रार्कग्रहणस्य भूच्छायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि अमावास्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र स्नानदानादौ बहुपुण्यसाधनत्वं स्मृत्यादिषु प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये यथा निर्णीतं तत् प्रदर्श्यते वृद्धगार्ग्यः "पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् । ग्रसते चन्द्रमर्कञ्च दर्शप्रतिपदन्तरे" इति तत्र पर्व्वणोऽन्तिमोभागः स्पर्शकालः प्रतिपद आद्योभागोमोक्षकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते "यावत्कालः पर्व्वणोऽन्ते तावान्प्रतिपदादिमः । रवीन्दुग्रहणानेहाः स पुण्योमिश्रणाद्भवेदिति" ग्रहणानेहाः राहुगृहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठः "गङ्गातोये च संप्राप्ते इन्द्रोःकोटी रवेर्द्दश । गवाङ्कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत् फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यमुदाहृतमिति" अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीयं इन्द्रोर्ग्रहणे संप्राप्ते सति गङ्गातोये अवगाहनं गोकोटिदानसमं भवति रवेर्ग्रहणे ततो दशगुणं फलम् अयमेवार्थं उपरितनेनार्द्धत्रयेण स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि "इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्द्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्द्दश । गवाङ्कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभते नरः । तत् फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यमुदाहृतम् चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् । स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीमिति" गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम्। ब्रह्मपुराणेऽपि "तिस्रोनद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाह्नवी। यां हरीशाङ्घ्रिकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिताः" हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गाम्भूमिं प्राप्ता गङ्गा । यद्यपि जाह्नव्येव तादृशी न तु वेणागोदे तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन जाह्नव्या सह निर्द्दिष्टयोस्तयोरपि गङ्गात्वमविरुद्धं यद्वा जाह्नवीजलमेव केनचिन्निमित्तेन ब्रह्मगिरिवायुगिर्य्योरुद्भूतमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यमेव गङ्गात्वन्तासु गङ्गासु स्नानं मुख्यं तदसम्भवे नद्यन्तरेषु स्नायात् तदुक्तं महाभारते "गङ्गास्नानं तु कुर्व्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्य्याद्यथाविधीति" माहानद्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः "गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्त्तिताः । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्तथेति" महानद्यसम्भवे जलान्तराण्याह शङ्खः "वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि च । नद्यान्नदे देवखाते सरसीषूद्धृताम्बुनि । उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति" एतत् सर्व्वमभिप्रेत्याह व्यासः "सर्व्वं गङ्गासमन्तोयं सर्व्वे ब्रह्मसमो द्विजः। सर्व्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति" उष्णोदकस्यातुरविषयत्वमाह व्याघ्रः "आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना । अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणेति" गङ्गातोयमारभ्योष्णोदकान्तं पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरस्यानुकल्पत्वमुक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्योष्णादकादिषु समुद्रजलान्तेषूत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह मार्कण्डेयः "शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् । ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिरिति" मासविशेषेण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः "कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा । फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती । वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा । ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदेति" ग्रहणविशेषे नदीविशेषस्तत्रैवाभिहितः । "गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते। सूर्य्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ! । नर्मदातोयसंस्पर्शैः कृतकृत्या भवन्ति हीति" स्नानवत् स्मरणादिष्वपि पुण्यमाह "स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्व्वाघनाशनम् । स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणिर्ल्लभेत् । स्नात्वा वाजिमखे पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति" । क्षेत्रविशेषमाह । "गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा । कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे" इति ग्रहणे श्राद्धं विहितं लिङ्गपुराणे "व्यतीपातक्षणे यावांश्चन्द्रसूर्य्यग्रहक्षणः । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितॄणां दत्तमक्षयम्" इति महाभारतेऽपि "सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्व्वाणस्तु नास्तिक्यात्पङ्के गौरिव सीदतीति" । ऋष्यशृङ्गोऽपि "चन्द्रसूर्य्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे" इति । विष्णुरपि "राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्व्वकामीयं पितॄणा-

सुपतिष्ठते” इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः। तथा च शातातपः “स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने। आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेदिति” देवलः “यथा स्नानं च दानं च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा। सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” श्राद्धं प्रकृत्य कूर्म्मपुराणे “नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा। काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणाषु(दि)षु” वारविशेषे योगफलातिशयमाह व्यासः “रविग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूड़ामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम्। वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूड़ामणौ स्मृतमिति” अतिथिप्राप्त्यादिवद्ग्रहणस्यापि श्राद्धकालत्वमाह मार्कण्डेयः “विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्य्येन्दुग्रहणे दिने। जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्य्यात् तथेच्छयेति”। अत्र च श्राद्धं नान्नेन किन्तु हेमादिना तदाह बौधायनः “अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि। हेमश्राद्धं संग्रहे च कुर्य्याच्छूद्रः सदैव होति” शातातपोऽपि “आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति” अशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च वृद्धवसिष्ठः “सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” इति इयञ्च शुद्धिः सर्व्वस्मार्त्तकर्मविषया अविशेषोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपादाह “स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौते कर्म्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति” यत्तु ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्त्यन्तदुक्तं ब्रह्मपुराणे “आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानार्हो कल्पते नरः” इति षट्त्रिंशन्मतेऽपि “सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति” ग्रहणस्य आद्यन्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे “गृह्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते” होमदानवद्देवार्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्य्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते “स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति” तत्काले स्वापादिकं न कुर्य्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये “सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्य्याज्जपादिकम्। न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोरिति” मोक्षानन्तरभावि यत् स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत् सचेलं विधेयं तदाह वृद्धवसिष्ठः “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेदिति” ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत”। अत्र विशेषोऽभक्ष्यशब्दे २८० पृ० उक्तस्तत्रावसेयः “आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे “उपमर्द्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकमिति” अत्र ग्रहणे यद्दानं तत् सत्पात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते। “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति” पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः। “न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितमिति” पात्रे मुख्यानुकल्पावाह बौधायनः “श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा। विप्रब्रुवोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति”। अह्नि सूर्य्यग्रहणं निशि चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्व्वजनीना, तादृशे ग्रहणे यत्कर्त्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्य्यासेन चाक्षुषमानं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे “सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति” ग्रस्तास्तमये जावालिराह “संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः। चन्द्रसूर्य्योपरागे तु तु यावद्दर्शनगोचरः” इति ग्रस्तस्यास्तमनपर्य्यन्तं दर्शनगोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्थामाह मनुः। चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः। अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति” ग्रहे ग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्य्यन्तो ग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राहुणा चन्द्रसूर्य्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्युस्तौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत। न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि तदाह व्यासः “नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात्। ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः। मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा। अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनीति”। पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अभक्ष्यशब्दे २८० पृ० उक्तस्तत्रावसेयः। “समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन “चन्द्रसूर्य्य-

ऽहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति"। ग्रस्तास्तसमये विशेषमाह भृगुः "ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः॥" इति वृद्धगार्ग्योऽपि "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" ननु मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषदर्शनं न सम्भवतीति न दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह वृद्ध गौतमः "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः। तयोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एवं तर्हि परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रीयविज्ञानसम्भवात्तदैव भोजनं प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः" "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति" वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः यत्तु "स्कन्दपुराणे "यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा निशि न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहनेति" तदिदं यामत्रयाभिप्रायं "चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति" विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात्। पापक्षयकामो ग्रहण दिने उपवसेत् तदाह दक्षः "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यत" इति पुत्री तु नोपवसेत् तदाह नारदः "संक्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशिकादिने। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही" इति ग्रस्तास्तसमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति, भोजनप्रतिषेधात्"। कालमा०।

ग्रहणश्राद्धे विशेषः नि०सि० "सैंहिकेयो यदा सूर्य्यं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत्" इति वायुपु० विज्ञानेश्वरोप्याह "ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुरभ्युदय इति।" "सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे। छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत् इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः श्राद्धभोक्तुः। अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धे नैवामासंक्रान्त्यादिनिमित्तकानां सिद्धिः"। प्रागुक्तवचनैरशौचाद्यन्तरेऽपि स्नार्त्तादिकर्म्मविधानात् "स्नानमात्रं प्रकुर्व्वीत दानश्राद्धविवर्जितमिति" निर्मूलं वदन्तो गौड़ाः परास्ताः नि०सि०। अशौचिनां ग्रहणकाले शुद्धिरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्व्वस्मार्त्तकर्म्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम्। रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपिकायाम् भेदः। "न सूतकादि दोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु। ग्रस्ते स्नायादुदक्यापि तीर्थादुद्धृतवारिणेति" अत्र "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्"। इत्यादि मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः" नि०सि०।

ग्रहणदिने वार्षिकं श्राद्धं हेमादिना कार्य्यम् यथाह प्रयोगपारिजाते गोभिलः। "दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम्। अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः" इति। अत्र दर्शरविपित्रसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायसाम्यात्। तेन चन्द्रग्रहेऽपि सपिण्डादि वार्षिकमन्नादिना तद्दिन एव कार्य्यमिति" मदनपारिजाते व्याख्यातम्। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि "आमश्राद्धं तु कुर्वीत माससंवत्सरादृते" इति। "अन्ने नैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वाऽऽमेन न क्वचिदिति" मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानि तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणि निर्णयामृतेऽप्येवम्। यानि तु "ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे"। तथा "ग्रस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽहन्येव सर्व्वदा"। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि" इत्यादीनि वचनानि तानि मङ्गलनिबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भान्निर्मूलानि। प्रत्युत पूर्व्वोक्त वचनेऽप्येतद्दिन एव श्राद्धमुक्तमित्यलम्" नि० सि०।

"ग्रहणादिसप्तदिनपर्य्यन्तमागमे दीक्षोक्ता शिवार्चन चन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे। "मन्त्राद्यारम्भणं कुर्य्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहणादपि देवेशि कालः सप्तदिनावधीति"। रत्नसागरे "सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्व्वणि। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्"। अत्र सूर्य्यग्रहणमेव मुख्यम्। "सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितम्भवेत्। सूर्य्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन। न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणीति" तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम्। वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु" इति तत्रैव योगिनीतन्त्रे निषेधाच्च" नि०सि०

"पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणम्। तर्पणस्य दशांशेन मार्ज्जनं कथितं किल। मार्ज्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। जपार्च्चापूर्व्वकोहोमस्तर्पणञ्चाभिषेचनम्। भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्क्रिया। होमाशक्तौ जपं कुर्य्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम्"। ४विशेषणतया सम्बध्यमाने च।

४निन्दायाम् हेम० ५ग्रहकल्लोले ६व्यसने ७दृष्टनीतौ च मेदि० उपरज्यते मिथ्या स्वरूपेण सम्बध्यतेऽनेन करणे घञ्। आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ८विशेषणभेदे। यथा घटत्वोपरागेण पटज्ञानम्। घटत्वं हि पटस्य आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम्।

उपराज अव्य० सामीप्येऽव्ययी० अच् समा०। १राज्ञः सामीप्ये उपगतो राजानं सादृश्येन अत्या०स०टच् समा०। २राजतुल्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः काश्या० भवार्थे ठञ् (औपराजिकः तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तदर्थे ञिठोऽपि रूपमेकं स्त्रियां तु टाप् इति भेदः

उपराधय त्रि० उप+राध-णिच्-बा० श। उपसेवके। ततः ब्राह्मणा० भावे कर्म्मणि च ष्यञ्। औपराधय्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा वृद्धिः। १उपरतौ २मृत्यौ ३निवृत्तौ ४संन्यासे च। अव्ययी०। ५रामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+रु-घञ्। समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्द्ध+रिल् उपादेशश्च। प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तार्थवृत्तेः ऊर्द्धशब्दस्यार्थे। ऊर्द्धं पुरम् ऊर्द्धा वा वसतिः ऊर्द्धात् पुरात् ऊर्द्धायावा वसतेरागतः ऊर्द्धे पुरे ऊर्द्धायां वा वसतौ वसति इत्याद्यर्थे सर्व्वत्र उपरीत्येव। "तदुपर्य्यपि वादरायणः" शा०सू०। 'नीचानाः स्युरुपरि बुध्नएषामस्मे" ऋ० १,२४,७, "अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्।१० १२९,५, "तत्पाणिभास्योपरिपातुकान्त" नैष०। "त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः" मेघ०। "अयाङ्गमुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः" "परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत" रघुः। "छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि चोपरिजो भवेत् सुश्रु०। "उपरिजतरुजानि याचमानाम्" किरा०। "मिथ्या ततस्त्यादुपरिमृता भङ्गेन" यजु० ७,२, अस्य सामीप्ये द्वित्वं उपर्य्युपरि समीपोर्द्धे अव्य० "उपर्य्युपर्य्यभ्रमुचां विताने" माघः। "अभिसर्व्वतसोःकार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्तेः तद्योगे सम्बन्धिनि द्वितीया। "उपर्य्युपरि लोकं हरिः" सि०कौ०। उपर्य्युपरि गच्छन्तः शैलराजमदङ्मुखाः" भा० आ० ४२४ अ०। बाहुलकात् क्वचिन्न। "उपर्य्युपरि वुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः"।

उपरिचर त्रि० उपरि+चर-ट। १ऊर्द्धचरे विहगादौ। २राजभेदे पु०। स च वसुनामा चेदिदेशपतिः शक्रध्वजपूजाप्रवर्त्तकः। तस्येतिवृत्तं च भा० आ० ६३अ०। "राजोपरिचरो नाम धर्म्मनित्यो महीपतिः" इत्युपक्रम्य तुष्टेन शक्रेण तस्मै आकाशगं विमानं दत्तं तत्र चरणादुपरिचरनामेत्युक्तं यथा "देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत्। आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते। त्वमेकः सर्व्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः। चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रहवानिव। ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम्। धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम्। लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत्। वैशम्पायन उवाच। यष्टिञ्च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिसूदनः। इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम्। तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा। प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा। ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः। प्रवेशः क्रियते राजन् यथा तेन प्रवर्त्तितः। अपरेद्युस्तथास्याश्च क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपैः। अलङ्कृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः। माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत् क्रियतेऽपि च। भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण शङ्करः। स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः। स तां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देवः कृतां शुभाम्। वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभुः। ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम। कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः। तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति। तेषां स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति। एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिपः। वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः। उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः। भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते। वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च। संपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः। पालयामास धर्म्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम्। इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः। पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः। नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सम्राडभ्यषेचयत्। महारथो मागधानां विश्रुतो यो वृहद्रथः। प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्। मावेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः। एते तस्य सुता राजन् राजर्षेर्भूरितेजसः। न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च। वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः। वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम्। उपतस्थु-

महात्मानं गन्धर्वाप्सरसोत्पम् । राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् । पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल । गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् । तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् । यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः । वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः" । [ऊर्द्ध्वभवे ।

उपरितन त्रि० उपरि भवः ट्युल् तुट् च स्त्रियां ङीप् ।

उपरिमर्त्य अव्य० वेदे बा० अव्ययी० । मर्त्यस्योपरीत्यर्थे "अतोदेवमुपरिमर्त्यं अधि" ऋ० ८,१९,१२, "उपरि मर्त्यं मर्त्यानामुपरि" इति भा० । लोके तु वा ईत० । मर्त्यापरीत्येव । अतएव "तदुपर्य्यपि बादरायणः" शा० सू० । "आत्मोपरिपातुकन्तु" नै० इत्यादौ वा षष्ठीसमासप्रयोगः ।

उपरिमेखल पु० उपरि ऊर्द्ध्वा मेखला यस्य । गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततः गोत्रार्थे इञ् औपरिमेखलि तद्गोत्रे पुंस्त्री बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्कादि० तस्य लुक् । उपरिमेखलाः

उपरिबृहती स्त्री वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे "चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी उपरिष्टाद्बृहती स्कन्धग्रीवा वा अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती" सर्वानुक्रमणिका० ५ अ० । एवमुपरिष्टाद्बृहतीत्यपि वैदिके बृहतीछन्दोभेदे ।

उपरिष्टात् अव्य० ऊर्द्ध्व+नि० रिष्टातिल् उपादेशश्च । उपरिशब्दार्थे "उपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति" शत० ब्रा० १, ६,१,२१, "पुरुष उपरिष्टात् पश्चूनर्नातितिष्ठति" १२,३,३,४, "तस्योपरिष्टाद् हंसस्य बलाका समन्यलीयत" भा० व० २०५ अ० "चिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चः" सुश्रु० ।

उपरिसद् पु० उपरि सीदति सद–क्विप् । राजसूययज्ञे सोमनेत्रके दुवस्वन्नामके १देवभेदे । "सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा" "ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा" यजु० ९,३५,३६ । २ऊर्द्ध्वस्थे त्रि०

उपरिसद्य न० उपरि सद्यं सदनमुपवेशनम् सद–भावे बा० यत् । ऊर्द्ध्वोपवेशने अन्तरिक्षोपवेशने "उपरिसद्यं वा एष जयति योजयन्तरिक्षसद्यम्" शत० ब्रा० २,१, २२, उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसद्यमाकाशे उपवेशनम्" भा० ।

उपरीतक पु० "एकपादमूरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः" रतिम० उक्ते शृङ्गारबन्धभेदे

उपरुद्ध त्रि० उप+रुध+क्त । १निरुद्धे २आहृते च "अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः" माघः "उपरुद्धाः निरुद्धा आहृताश्च" मल्लि० ३प्रतिरुद्धे च । "हृतं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम्" रघुः ४भूतादिविग्रयुक्ते च ।

उपरूपक न० उपगतं रूपकं दृश्यकाव्यम् सादृश्येन अत्या० स० । नाटकभेदे तद्भेदाश्च अष्टादश यथाह सा० द० "नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च" अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" तल्लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते

उपरोध पु० उप+रुध–घञ् । १आवरणे "शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधम्" रघुः । २प्रतिबन्धे च "अन्येषामपि मैत्त्रोपजीविनां इत्युपरोधं करोषि" भा० आ० ३ अ० । "तपोधन निवासिनामुपरोधो मा भूत्" शकु० ३अनुरोधे च । भावे ल्युट् उपरोधनमप्युक्तार्थेषु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध–ण्वुल् । १वासगृहे शब्दरत्ना० । २उपरोधकर्त्तरि ३आवरके ४प्रतिबन्धके ५अनुरोधकर्त्तरि च त्रि० स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

उपल पु० उप+ला–आदाने क उपलीयते गिरिरस्मिन् वा ली वा० ड, पल–गतौ अच् पलः ओः शिवस्य पलः बोधक इत्यपरे । १पाषाणे "रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्" मेघ० "परिरिह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः" भा० व० २८३ अ० २वालुकायाम् "भिषगुपलप्रक्षिणी नना" ऋ० ९,११२,३ । "उपलेषु वालुकासु प्रक्षिपन्ति" भा० ३रत्नमात्रे मेदि० "वलयार्पितासितमहोपलप्रभाः "शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानाम्" "नीलोपलस्यूतविचित्रधातुः" माघः "मध्यमोपलनिभे लसदंशौ" किरा० । ४शर्करायां स्त्री । उपराति वारि रा–दाने क वा रस्य लः । ५मेघे निरु० । लत्वाभावे उपरोऽपि मेघे

उपलक्षक त्रि० उप+लक्ष–ण्वुल् । १उद्भावके "मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते" नीतिः उपादानलक्षणया स्वस्वेतरबोधके २शब्दे च यथा काकेभ्योरक्ष्यतामन्नमित्यादौ काकशब्दः उपघातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्षकः ।

उपलक्षण न० उपलक्ष्यते स्वं स्वेतरच्चानेन उप+लक्ष–करणे

ल्युट्। स्वस्य स्वान्यस्य च अजहत्स्वार्थया लक्षणया बोधके शब्दे यथा काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं स्वस्य स्वान्यस्य श्वादेश्च बोधकम्। तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्। भवति चोक्तोदाहरणे उपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तित्वं काकशब्दस्येति तथात्वम् ततश्च शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर धर्मरूपेण स्वस्वेतरबोधकं हि पदमुपलक्षणं भवति "मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्" सि०कौ०। उप+लक्ष-भावे ल्युट्। २तादृशज्ञाने। "कर्मग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्" सि०कौ०। मृगभेदे राजनि०।

उपलधिप्रिय पु० बालधिः प्रियोऽस्य इषो०। चमरनाम-

उपलब्ध त्रि० उप+लभ-क्त। १प्राप्ते, २ज्ञाते च। "आख्यायिकोपलब्धार्था" अमरः। क्तवतु। उपलब्धवत् प्राप्तरि ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् "उपलब्धवती दिवश्च्युतम्" रघुः।

उपलब्धि स्त्री उप+लभ-क्तिन्। १प्राप्तौ "इथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः" रघुः। २प्रत्यक्षादिज्ञाने च। "नाभाव उपलब्धेः" शा०सू०। योग्यानुपलब्धिः "अनपायिपदोपलब्धये" रघुः।

उपलब्धृ त्रि०उप+लभ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १प्राप्तरि २ज्ञातरि ज्ञानाश्रये ३आत्मनि पु०। [पाषाणभेदे वृक्षे राजनि०।

उपलभेदिन् पु० उपलं भिनत्ति भिद-णिनि ६त०। पा-

उपलभ्य त्रि०उप+लभ-कर्मणि यत्। १प्राप्ये "आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्" रघुः। २ज्ञेये च प्रशंसायां मुम् उपलम्भ्यः

उपलम्भ पु० उप+लभ-घञ् मुम् च। १लाभे, २ज्ञाने च। "कर्त्तृता तदुपलम्भतोऽभवत्" माघः। "ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्" रघुः।

उपलिङ्ग न० उपमितं लिङ्गेन अवा०स०। लोकसिद्धसाधनभावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके अरिष्टसूचके भूकम्पादौ उपद्रवे।

उपलेप पु०उप+लिप-घञ्। १गोमयादिना आलेपने "गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति" सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रियावसादने च। "कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः" सादोपलेपबलकृत्" सुश्रु०। भावे ल्युट् उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० "मण्डलालेपनादिकं कर्म समाचापयति" पद्धत०।

उपवक्तृ पु० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच तृच्। यज्ञे कृताकृतावेक्षके ऋत्विग्भेदे १ब्रह्मणि २सदस्ये च "वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्" ऋ०४,९,५, "उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थमित्थं प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्मणामवेक्षणार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि" भा०

उपवङ्ग पु०उपगतोवङ्गम् अत्या०स०। वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे देशशब्दे विवृतिः। [वृक्षे राजनि०

उपवट पु०उपमितो वटेन अवा०स०। वटवृक्षसदृशे प्रियासाल-

उपवन न०उपमितं वनेन अवा०स०। वनतुल्ये कृत्रिमे आरोपितवृक्षसमूहे १उद्याने। "पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः" मेघ०"साकेतमालोपवना बृहन्ति" रघुः आरामशब्दे पृ० ८०१ विवृतिः वनस्य सामीप्यम् वने वा अव्ययी०। २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य० "कुसुमयन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकारमिभिराहितहुङ्कृतिः। उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्" माघः।

उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट्। सम्यक्कीर्त्तने स्वरूपलक्षणगुणादिभिः प्रतिपादने "अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्" सुश्रु०

उपवर्त्तन न०उपेतत्र वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत-आधारे ल्युट्। जनपदे १विषये "तस्यापवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् क्वचित्"काशी० तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः।

उपवर्ष पु० पाणिनिकात्यायनव्याडिप्रभृतीनामध्यापके ऋषिभेदे तत्कथा वृहत्कथायाम् दृष्टव्या "वर्णा एव तु भगवानुपवर्षः" शा०सू०

उपवर्ह पु० उप+वृह-उद्यमने करणे घञ्। शिरोधाने (बालिश) हेम०तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति तस्य तथात्वम्। ल्युट्। उपवर्हणमप्यत्र न०[राजनि०।

उपवल्लिका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिस०। अम्रतस्रवलतायाम्

उपवल्ह पु० उप+वल्ह-प्राधान्ये घञ्। प्राधान्ये उत्कर्षे "तत् पूर्वेषां वृतानां धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपवल्हाय बिभ्यताम्" शत०ब्रा०१,४,२,१,

उपवसथ पु० उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-आधारे अथ। १ग्रामे हेमच०। "यद्याहिताग्निरुपवसथे म्रियते कथमस्य यज्ञः स्यात्"ऐत०"यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्निति आधारे अथ। २यागपूर्वदिवसे। तन्निर्वचनादिकं शत० ब्रा० १,११,१,७,२, दर्शितं यथा

"अथातोऽशनानशनस्यैव। तदुहाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनोहवै देवा मनुष्यस्याजानन्ति त एनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः। तत्त्वेवानवक्लृप्तम्। यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽ-

श्नीयादथ किम् यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात् । तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्योभवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितं स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति । स वा आरण्यमेवाश्नीयात्" "व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्व्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानीते अथेति । यतो व्रतानन्तरमशनानशनापरनामकमारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थम् । केवलानशनपक्षं निरसितुमुपन्यस्यति तदु हेति । तत्तस्मिन्नशनानशनविषये अनशनं सर्व्वात्मना अशनत्यागम् । उपवसथनामनिर्वचनेन देवानामागमनं द्रढयति तेऽस्येति उपसमीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्व्वदिवस उपवसथनामक इत्यर्थः । गृहे मनुष्येष्वागतेष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽश्नीयादिति यत्तस्यानवक्लृप्तिः किम् वक्तव्या ? अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनशनपक्षः तर्हि स एव परमार्थः । कथमशनानशनपक्षः ? इति चेत् अनेन मुनिनैव स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयित्वा याज्ञवल्क्येन सोपपत्तिना नोभयाविन्युक्तम् । यदिति अशनानशनलक्षणं यदीति । दैविके हि कर्म्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य, पित्र्ये पुनरनियमाद्विषोऽन्यदपि अनुपयोग्यमिति पितृदैवत्यतामापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः । तत् किं दैविके कर्म्मणि प्रागपि भोक्तव्यमिति यस्तमाशयमजानानः शङ्कते तमाह यद्यु इति यदि तु अश्नाति तदा अशिशिषतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत् का गतिरिति यद्द्रव्यमशितमप्यनशितवद्भवति तदश्नीयात् । यस्य द्रव्यस्य संबन्धिनं हविष्ट्वेन देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद्भवति । तथात्वे प्रागुदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति । आरण्यग्रहणं प्राकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपलक्षणम्" भा० । तत्र विहितः ठञ् भावे अथ । वैदिके कर्मभेदे तच्च कर्म कात्या० ८,८,८, दर्शितम् । नवमाध्यायादौ "उक्तमौपवसथ्यं कर्म्मेति" कर्कः । [उपवासे अमरः ।

उपवस्त न० उप+वस्‌ क्त । उपस्थितत्वादभोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्त्री उप+वसु—स्तम्भे भावे क्तिन् । उपष्टम्भे आलम्बने तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपवस्तिक तदुपजीविनि त्रि० ।

उपवाक पु० उप+वच—घञ् कुत्वम् । उपेत्य वचने परस्परालापे "नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः" ऋ० १,१६४,८, "उपवाकमुपेत्य वचनं परस्परवचनम्" भा० । उपवाति उप+वा-भावे क्विप् तस्यै कं जलं यत्र । २यवे पु० "सक्तूनां रूपं वदरमुपवाकाः करम्भस्य" यजु० १८०,२२, "सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम्" १९.९०, "उपवाका यवाः" वेददी० "अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च श्रोत्रे एवास्यैन्द्रौ ग्रहौ" शत०ब्रा० १२,९,१,५, अन्ट्यवैर्हि जलस्य शोषणात् तथात्वम् । ३इन्द्रयवे स्त्री ङीप् "वदरैरुपवाकीभिर्भेषजं तोक्मभिः" यजु०२१, ३०, तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्साधने वह्नौ उप+वच—कर्म्मणि ण्यत् कुत्वम् । सम्भाषणीये "अयमग्निर्भरतस्य इत्वहा सनकात् प्रेद्धो नमसोपवाक्यः" ऋ० १०,६९,१२, कुत्वाभावे उपवाच्य स्तुते प्रणम्ये च "अर्हन्निन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः" ऋ० २,१,१३२,

उपवाद पु० उप+वद—घञ् । अपवादे निन्दायाम् "पश्वपवादश्च" कात्या० "पश्वपवादः पशुदाननिन्दा" कर्कः णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि "तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति" ऐत० "येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनः" छा०उ० ।

उपवास पु० उप+वस—घञ् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ स च वैधः अवैधश्चेति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्य व्रतरूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका०त० संकल्पजन्यत्वमुक्तम् यथा "दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पोव्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः । स्वकर्त्तव्यविषयोनियतः सङ्कल्पोव्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः । सङ्कल्पस्य भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्म्म मानसमित्यभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराहपुराणवचनेनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः" इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न सङ्कल्पोव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः

कामोवै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" । अनेन कर्म्मणा इष्टमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधन तया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यज्ञा सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमरूपाधर्म्मास्तुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्तइति कुल्लूकभट्टः । सङ्कल्पमाह वराहपुराणम् । "प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृतौ"अत्र संकल्पोव्रतारम्भः"। तत्र भोजनाभावश्च अहोरात्रकालावच्छिन्नः । यथोक्तं स्मृतौ "तपनोदयमारभ्य यामाष्टकमभोजनम् । उपवासः सविज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ त्रिरात्राद्युपोषणमप्येवाहत्या बोध्यम् । उपवासशब्दस्य निरुक्त्यन्तरं भवि० पु० दर्शितं यथा "उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्य वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः" वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूपयत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका०त०समर्थितम् यथा एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि वत्रस्य क्वचिदप्यभावरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रके" इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूज्य विधेर्वृत्तिः" इत्यस्यैव विषयत्वमिति । जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति । नचायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहात् तपदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम् । यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मशूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र नञोनिषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोजनसङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । मत्स्यपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्वकं व्रतमभिधाय "रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने ! । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्यतया निरूढस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति तच्चिन्त्यं न खलु "न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः" प्रतिपन्ननिषेधभावैः साहचर्य्येण कादशीभोजननिषेधकमात्रमुत्तरार्द्धं किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिलवचने धर्म्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्म्मोजायते किन्तु भावरूपाङ्गानुगृहीतोनिषिद्धोधर्म्मोभवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्य वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्ज्जितः" इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिष्टत्त्युपवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम् । तथाच "स्मृतके स्मृतके चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्" । अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्वं दूषितत्वात् । ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतसन्दर्भमध्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा "निषेधः कालमात्रकः" इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात्" । "एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः" इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् । तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशब्दस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी योमर्त्यः सायं प्रातर्भजिक्रियाम् । सत्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" । सायं प्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणम् "मुनिभिर्द्दिरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् । अतएव खण्डतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्म्माङ्गत्वार्थम् । तथाच

विष्णुधर्मोत्तरे। "सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः"। तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायोण सम्भवति अतएव गृह्यपरिशिष्टे युग्माग्नेत्यादाभिधाय "तिथ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खण्डविशेषनियमनम्, खतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशेन होरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च। एवञ्च प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भार्हत्वात्। संवत्सरप्रदीपेऽपि "प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्" इत्युक्तम्। अत्र च कर्म्मणस्तावदपूर्व्वजनकत्वेन विधेयत्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वमाह गर्गः। "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति प्रधानस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन। एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वे न कलञ्जाधिकरणन्यायाच्चैकादश्यां क्षणमतिवाह्य भोजनम्। किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरात्रपरम्। अथ कलञ्जाधिकरणम्। तत्र श्रुतिः "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः। तत्र कालविशेषानुपादानाच्चिषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः। न हि कलञ्जभक्षणाद्यतः कुतश्चित् कारणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति। न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्वक्षयति। अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलो विधिः। ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत एव निषेधविधावधिकारः। यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा। यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति तत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसंग्रहयाच्च विरोधः भूतचेष्टावत इति। "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः। तत्तस्य प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते। प्रागभावस्थाने ध्वंसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव। तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलो विधिः कादाचित्कारणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः। न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानन्तुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामिति कर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षाविरहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम्। तस्मान्निषेधविधिषु कालवन्तो देवदत्तस्य गृहाद्दत्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवन्न सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"। गदाधरस्तु विधिस्वरूपे उपवासादिव्रतादेर्निषेधविधिवोध्यतया वैधत्वं कलञ्जभक्षणादेश्च निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीचकार। तस्यायमाशयः। विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादेर्धात्वर्थे एवान्वयव्युत्पत्तेः एकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवासे लिङाद्यर्थेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य निषेधरूपतया तत्र च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेकवाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधातोरुपवासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तादृशलक्षणाग्राहकः एवञ्च तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनान्निषेधविधित्वम्। प्रकृत्यर्थे एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यौचित्यम्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु नञा कलञ्जभक्षण एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम्। नञ्समभिव्याहृतस्थले यत्र यस्यान्वयः तत्समभिव्याहारे तु तत्र तस्याभावान्वयनियमात् मैत्रः पचतीत्यादौ मैत्रे पाचकर्त्तृत्वान्वयेन मैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाभावान्वयदर्शनात्। ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्रापि कुतो न तथान्वय इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इत्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावस्योपस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्वातन्त्र्येणाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयस्तत्र स्यात्। तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेधविधित्वमुचितमिति। निषेधविधेश्च इष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा प्रवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु बलीयानिष्टसाधनत्वज्ञानबोधकत्वं

मात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विस्तरस्तु विधिस्वरूपे दृश्यः। प्रागुक्त भवि० पु० वाक्यव्याख्यायाम् एका०त० रघु० "उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः। मैथिलास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्सर्य्यादिनिषिद्धात्मधर्म्मेभ्य इत्यर्थमाहुः। गुणानाह गौतमः। "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासोमङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति"। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः। "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता"। परे उदासीने। आत्मवदित्यत्र आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः। क्षान्तिमाह दक्षः। "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे"। बृहस्पतिः। "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनोहन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। देवीपुराणम्। "वध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" सर्वभोगविवर्जितः शास्त्रानुमतनृत्यगीतादिसुखरहितः" अत्र दन्तधावने मैथिलमतमुत्थाप्य दूषितं तत्रैव। "अत्र मैथिलाः वृद्धशातातपोभोगविशेषान् प्रतिप्रसूते। "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासे न दुष्येत दन्तधावनमञ्जनम्"। गौड़ीयस्मृतिः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम्। दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलम्" तत्र योगीश्वरः "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय दन्तकाष्ठसंयोगं निषिध्य मृल्लोष्टादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजहारेति वदन्तोनञर्थं व्याचक्रुः तन्न वृद्धशातातपेन "सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतोनरः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानेन दन्तधावने दोषएवोक्तः। अन्यथा पौनरुक्त्या-पत्तेः "अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा। पुत्रके चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्" इति हरिवंशात् मिताक्षरायाम्। "गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्" इत्यनेनानुलेपनरागकृन्निषेधाच्च। अतएव प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः सुष्ठूक्तमुपवासेन हेतुनेति"।

जीमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारं दन्तकाष्ठादिष्वपीति व्याख्यातम्। तस्माद्गन्धेत्यादि सर्व्वभोगस्यैव प्रदर्शकं तेन विलासार्थगन्धादिवर्ज्जनं कार्य्यम्। देवलः "उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापात्तु मैथुनैः। अत्यये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति"। उपवासोऽपि नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपिनान्यद्व्रतं समुच्चीयत इति विशेषः। अत्यैर्दूरतैः। अत्यये नाशे सम्भाव्यमाने। मैथुने विशेषमाह देवलः। "उपवासे तथा यौनं हन्ति दृष्टकुलानि वै। स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्कथनादपि। ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्" संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागत्वं संशब्दस्यार्थः साहचर्य्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः। कात्यायनोऽपि "रेतःसेकात्मकं भोगमृतेऽप्यत्र क्षयः स्मृतः। तथाच दक्षः। "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। अनुरागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्"।

अनुकल्पपक्षप्रधानपक्षयोर्यथायोगम् अन्यान्यपि वर्ज्यानि कालमा०उक्तानि यथा "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान्। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्" कूर्म्मपु०। "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम्। ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेद्व्रतवासरे" विष्णुध०। "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणमनृतास्त्रीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेत्" हारीतः। "बहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम्। न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" कूर्म्मपु० "स्मृत्यालोकनगन्धादिसेवनं परिकीर्त्तनम्। अन्नस्य वर्जयेत् सर्व्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम्। गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्व्वं यच्चान्यत्र निराकृतम्" विष्णुर०। तत्रैकादश्युपवासे "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे" इति भवि०पु०अन्नमात्रस्य निषेधेऽपि माषमसूरादिनिषेधोऽ-

नुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय। अतएव "अन्नं तु धान्यसंभूतं गिरिजे! भुवि जायते। धान्यानि विविधानीह जगत्यां शृणु यत्नतः। श्यामसमाषमस्तूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः यवगोधूममुद्गाश्च तिलकल्ककुलत्थकाः" इत्यादीन्यष्टादश धान्यान्युक्त्वा "एतैरेव समुद्भूतमन्नं भवति शोभने!। अन्नत्यागे व्रते भक्ष्येष्वेतान्येव विवर्ज्जयेदिति" शम्भोत्तरखण्डे धान्यमात्रसंभूतान्नस्य निषेधात्। अतएव नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वेत्यनेन अनोदनपदेन सिद्धान्नमात्रभिन्नस्यानुकल्पतोक्ता।

एकादश्युपवासेऽधिकारिण एकादशीशब्दे वक्ष्यते। सभर्तृकायास्तु भर्त्तनुमतिं विनोपवासे नाधिकारः। "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्। पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते" मनूक्तेः सावित्रीव्रतादौ विशेषविधानात् भर्त्रनुज्ञयाऽधिकारः। अतएव शङ्खेन सामान्यत उक्तम् "कामं भर्त्तनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म्मः" "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्" इति विष्णुवाक्यन्तु अनुमत्यभावविषयकम्।

स च उपवासः नित्यः काम्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तत्रैकादशीशिवरात्र्याद्युपवासोनित्यः। एकादशीशब्दे शिवरात्र्यादिशब्दे च तत्प्रमाणं दृश्यम्। काम्यस्तु "अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च। अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम्। उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्" संव० "सप्त वारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नाशयेत्" सं०प्रदी० "नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः। चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु। अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम्। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्" ब्रह्मपु० इत्यादौ विहितः तत्रायनविषवत्सुनित्य इति भेदः। नैमित्तिकः प्रायश्चित्तरूपः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मन्वादिविहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधायकानि वाक्यानि स्मृतितोज्ञेयानि

तत्र काम्ये सर्व्वशक्तिमानधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्व्वाङ्गोपेतस्यैवाधिकारः। नित्ये तु यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति समर्थितम् एका०त० "एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात्। स च न्यायोयथा "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते तत्र किं सर्व्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोतीत्युपसंहर्त्तुं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिकरोतीति संशयः। तत्राद्ये सर्व्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्व्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः "सायं प्रातर्जुहोतीति" श्रुतेः सायंप्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यंभावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्। अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिष्टता श्रुतिः "यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादिति"। बौधायनोऽपि स्मरति। "यथा कथञ्चिन्नित्यानि शक्यवस्तुनिरूपतः। येन केनापि कार्य्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्"।

असमर्थस्यानुकल्पेनाप्याचरणम् अनुकल्पश्च कर्त्तृद्रव्यादिषु प्रतिनिधिरूपः तत्राह मनुः। "विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधिः प्रतिनिधिः कृतः। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्"। अत्रापत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता। कालविवेकधृतवराहपुराणे "उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्" तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः "एकभक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धातुरः क्षिपेत्" नारदीये "अनुकल्पोन्वयः प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि!। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम्। नत्वेवं भोजनं कश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्"। एवमनुकल्पासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्त्तः। "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। वायुपुराणे "उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम्। यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च"। उपवासनिषेधे तु असामर्थ्यरूप हविष्यादिरनुकल्पः। तानि च "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" बौधायनः। एकादश्यतिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि०सि०। "नित्य-

स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्च्चकः । क्षारं क्षौरञ्च लवणम् मधुमांसानि वर्जयेत्” पृथ्वीच० अग्निपु० । क्षाराश्च तत्रैवोक्ताः “तिलमुद्गादृते शिम्बाः शस्ये गोधूमकोद्रवौ । धन्याकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । खिन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणाः स्मृताः” गोधूमस्य क्षारत्वेऽपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवस्तत्रैव “व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः” । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकुपालङ्कं ज्योत्स्निकास्त्यजेत् । चतुर्भैक्ष्यं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतत् फलम् । हविष्यं व्रतनक्तादावग्निकार्य्यादिके हितम् । मधुमांसं विहायान्यव्रते वा हितमीरितम्” । “चतुर्भैक्ष्यं सक्तुकणाशाकयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि”मिता० गौत० । निर्णया० संग्र० । स्तेनहिंसकयोः सख्यम् कृत्वा स्तैन्यञ्च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्य्यात् जपन्नामशतत्रयम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः” । अतएव समर्थस्य किञ्चिद्भक्षणमपि भङ्गया निषिद्धम् । “उपवासो यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवित मिति” काल्या० ।

अथ कर्त्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि उपवासादिव्रतं कार्य्यमित्याह स्कन्दपु० । “पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” गरुड़पुरा० । “भार्य्या भर्त्तुर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” । वराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्व्वादिभुजाम् । अद्दिष्टार्थमुपोष्यैव स्वयञ्च फलभाग्भवेत्” ।

अत्र नि० सि० त्रिकाण्डमण्डने विशेषः “काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्म्मसु । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव सा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्” । ततश्च शक्तौ उपोषणादिकमनुकम्पादिना कार्य्यं पूजादिकं तु स्वयमसामार्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका० त० रघु० ।

नित्यकाम्ययोरुपवासयोरयं भेदः “उपवासफलं प्रेप्सुस्त्यजेत् भक्तचतुष्टयमिति” कालमा० भारतम् “जह्याद्भक्तद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यमे द्वयम्” एका० त० स्मृतिः । अत्र सायमित्यस्य एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन दैवात् पूर्व्वदिने दिवाऽभोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः “अह्नोराद्यन्तयोरुक्तमेकैकं मध्यतो द्वयम् । उपवासफलप्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयमिति” वाराहात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथेः पूज्यखण्डएव कर्त्तव्यता तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य खण्डविशेषनियमनं कालमा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते ततो“मार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । दृष्ट्वा गुरुञ्चोपवसेन्महादेवं स्मरन्मुहुरिति” । ननु पूर्व्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयदुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः कार्य्यः किं वा परत्र, नाद्यः प्रातस्तदभावेन संकल्पायोगात् । अतएव बौधायनः “योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झितेति” स्कन्दपुराणेऽपि “योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु”(सम्बिरार्षः) । न द्वितीयः प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मर्य्यते “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति” । तथा “प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्य्यान्नक्तव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृताविति” । अत्रोच्यते यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्य्यः तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् अतएव देवलः “यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मस्विति” अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वविवक्षया कर्म्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अत्रास्तमयात् पूर्व्वं मुहूर्त्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्व्वोत्तरवेधाभावेनोत्तरतिथेरेव ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् तथा च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यान्तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता यदा भवेदिति” । शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि “यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका । धर्म्मकृत्येषु सर्व्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः” इति । वृहद्वशिष्ठोऽपि “यस्यान्तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिमिति” । ननु सातन्तनत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य्य इति युग्मादिवचनमाश्रित्य निर्णीतं तत्तिथिच्चये तथाऽस्तु ह्रासवृद्ध्योस्तु खर्व्वादि

वाक्यात्परेद्युरुपवासः प्राप्नोतीति चेत् नैवं खर्वादिवाक्यस्यैकोद्दिष्टादिविषयत्वात् तथा च व्यासः "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु। एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादि नोदनेति" नियमादिष्वित्यादिशब्देन पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणोग्रहणम्, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभूतश्राद्धव्यतिरिक्तपार्वणश्राद्धस्य, वृद्ध्यादावित्यादिशब्देन माङ्गलिकश्राद्धस्य, ह्रासवृद्ध्यादीत्यादिशब्देन ययास्तमित्यादिशास्त्रस्य"। पूर्वाह्णवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविद्धोपवासविषयतया संकोचनीयत्वादिति तत्रोक्तेर्न पूर्वाह्णादिशास्त्रवैयर्थ्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते। "पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना। उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तदन्ते चैव पारणमिति"। भेषु नक्षत्रेषु स्कान्दपुराणेऽपि। "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु। तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्"। अत्रोपवासव्रतादिष्वित्यादिशब्देनैकभक्तानक्तायाचितानि गृह्यन्ते। यान्तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वेद्युर्विहितानि परेद्युस्तत्तिथिभागे समाप्ते पश्चाद्भोजनं कार्यम् अन्यथा पूर्व्वदिनानुष्ठितैकभक्तादिव्रतानां वैकल्यं स्यादित्यभिप्रायः। अस्य च तिथिभान्तपारणस्यापवादः क्वचित् स्मर्य्यते। "तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र नोद्यते। यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणमिति"। तदलाभे उदयगामिन्याः पूज्यता यथाह तत्रैव देवलः। "यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति" व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मस्विति"। भविष्योत्तरपुराणेऽपि। "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदोदये। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकीति"। पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके" इति। स्कान्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृक" इति। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी"। बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याऽल्पापि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विनेति" अत्र मा०। "नन्वस्त्वेवं कृत्स्नदिवसाभ्यनुज्ञा। तथाप्युत्तरविद्धायास्तिथेर्ग्रहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयम्। तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति। तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयन्नेवेत्यभिधानात्। भविष्यत्पुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते। वचनान्तरे तु विष्णुधर्म्मोत्तरबौधायनप्रोक्तं घटिकाचतुष्टयं प्रतिभासते। तथा च पठ्यते। "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ" द्विमुहूर्त्ता त्रिमुहूर्त्ता सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति"। अस्यार्थः। भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽह्नो मुहूर्त्तद्वयं दैवत्यं तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम् अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या भवतीति"। तत्रैवान्यत्र "पौर्वाह्णिकादिवचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्तायास्त्रिमुहूर्त्तपरिमितायास्तिथेर्ग्रहणं त्रिमुहूर्त्तन्यूनायास्तिथेः पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या। यत्तु दक्षेणोक्तं "त्रिमुहूर्त्ताऽपि नोकार्य्या यातिथ्युदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव। तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्च यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्याद्वा त्रिमुहूर्त्तवेधविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति तच्च प्रसक्तं त्रिमुहूर्त्तत्वं समतिथौ बाधकाभावात्तथैव व्यवतिष्ठते तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविवक्षया प्रतिषिध्यते। अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यवृद्ध्योस्तिथिवृद्धावपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः। एतदेव सूचयितुं त्रिमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते"। तत्रैव स्थलान्तरे स्मृत्यन्तरे "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः"। शिवगीतायाम् तुहर्दशिष्ठः "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी। चतुर्द्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वामुत्तराञ्च हन्युरित्याह। तेन प्रतिपद्द्वितीयायुक्ता उपवासे निषिद्धा। "प्रतिपत् सद्वितीया स्यात् -द्वितीया प्रतिपद्युतेति" आपस्तम्बवाक्यं कृष्णप्रतिपद्विषयम् उपवासातिरिक्तदैवकर्मपरं चेति माधवः। उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन खण्डतिथौ संपूर्णकालव्याप्त्यसम्भवेन व्याप्तिबाहुल्यं पूर्वविद्धायामेव सम्भवति अह्नोऽपरभागे सकलरात्रौ च तद्व्याप्तेः। "उदये सा तिथिर्ग्राह्येति सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्राद्दुर्बलत्वम् ततश्च अपराह्णादित्रिमुहूर्त्तव्यापिन्येव पूर्वविद्धा उपोष्येति माधवमते स्थितम्। रघुनन्दनमते तु "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः"। पैठी०उक्तेः "साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा" इति स्कन्दपुराणोक्तसाम्मुख्ययुक्तायाः प्रतिपदो ग्राह्यता सायाह्नव्याप्तिश्च मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ग्राह्यमिति। उभयदिने तत्प्राप्तौ त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु परैवोपोष्या "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरादिति" पराशरवाक्येन तदपवादः एतच्च जयन्तीशिवरात्र्यादि विशेषेतरपरमिति ति०त०तेनोक्तम्। अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाधवमतमेव ज्यायः। गौड़ादृतमपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद् दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम्।

अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः। उपवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। औपवास तत्र देये तत्र कार्ये च त्रि०। तस्मै प्रभवति विमुक्ता०ठञ्। औपवासिक तस्मै पर्याप्ते त्रि०।

उपवासक त्रि० उप+वस–ण्वुल्। १अनाहारकारिणि। उपवासे हितम् कन्। २व्रतभेदे त्रि० "नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम्" भा० २०४ अ०।

उपवासन न० उप+वास–उपसेवायाम् भावे ल्युट्। उपसेवने। "यदा सन्ध्यासुपाधाने यद्वोपवासने कृतम्" अथ० १४,२,६२।

उपवासिन् त्रि० उप+वस–णिनि। अनाहारकर्त्तरि "दिनोपवासी तु निशामिषाशी जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी" छायार्णवः "विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" भा० व० १९९ अ०।

उपवाहन न० उप+वह–णिच्-भावे ल्युट्। समीपनयने।

उपवाह्य पु० उप उत्कर्षे प्रा०स०। राजवाह्यहस्तिनि हेम०

उपविद् स्त्री उप+विन्दतेः वेत्तेर्वा सम्प० क्विप्। १उपलम्भे प्राप्तौ २ज्ञाने च "उपविदा वह्निर्विन्दते वसु" ऋ० ८,२३,३। "उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन" भा०। कर्त्तरि क्विप्। ३प्राप्तरि ४बोद्धरि च त्रि०।

उपविन्दु पु० उपगतो विन्दुम् अत्या०स०। राजभेदे तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ्। औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपविष पु० उपमितं विषेण अवा०स०। "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका। धत्तूरः करवीरश्च पञ्च चोपविषाः स्मृताः" इत्युक्तेषु १अर्कक्षीरादिषु २कृत्रिमविष न० हेम०। ३अतिविषायां (आतइच्) स्त्री।

उपविष्ट त्रि० उप+विश–कर्त्तरि क्त। कृतोपवेशने "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" कात्या० १,२,७,।

उपवीणि वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः सक०उभ०सेट्। उपवीणयति ते उपाविवीणत् त। उपवीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः "सितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः" रघुः।

उपवीत न० उप+व्ये–क्त सं०प्र०। बहिर्भूतदक्षिणहस्ततया वामांसस्थापिते कार्पासादि १यज्ञसूत्रे। तच्च त्रिगुणीकृतस्य सूत्रस्य पुनस्त्रैगुण्ये भवति यथाह छन्दो०प० "ऊर्द्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते"। तथा च प्रथमं ऊर्द्ध्वावर्त्तनेन सूत्रत्रयमेकीकृत्य पुनस्तथाभूतसूत्रत्रयस्याध आवर्त्तनेन नवसूत्रात्मकमेकत्र पिण्डीकृतं भवति तच्च पुनस्त्रिवृतमसंहतरूपेण पिण्डीकृतमेकग्रन्थियुक्तमेकमुपवीतं भवति। व्यक्तमाह देवलः "यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नव तन्तवः" इति। तद्द्वयमेव सर्व्वदा धार्य्यमुत्तरीयवस्त्रालाभे तु तत्त्रितयं धार्य्यम् "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेऽतिदिश्यते" आ०त० स्मृतेः। तद्ग्रन्थिश्च सावित्रीमन्त्रेण कार्य्यः "सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत" विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् "लौकिकास्तु सावित्री ग्रन्थिःप्रवरसंख्ययावेष्टितग्रन्थिरित्याहुः" आ०त०रघु० अत्र सावित्रीग्रन्थिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीग्रन्थिः देवान्यत्र सावित्रीग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थिर्वेति शाखिभेदाद्व्यवस्था। तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः "कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्"। "ऊर्द्ध्ववृतं दक्षिणावर्त्तितम्" कुल्लू०। इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमयमिति भेदः। ऋषीणान्तु यथेच्छसूत्रमयम् अत एव माघे "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः" "मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः" कुमारे च वर्णितम्।

यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं गृह्यसूत्रादौ न विहितं तथापि प्रागुक्तमनुवचने "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्" इति मनुवचने समन्त्रकधारणविधानात् "सदोपवीतिना भाव्य

मिति स्मृतेः “दण्डाजिनोपवीतञ्च मेखलाञ्चैव धारयेत्” याज्ञ० वाक्यात् “पवित्रं चास्मै प्रयच्छतीति” जातूकर्ण्यवाक्यात् तद्धारणमवश्यं कार्य्यमिति गम्यते। किञ्च गृह्यकारेणापि कर्म्मविशेषे यज्ञोपवीतधारणनियमोऽभिहितः “यज्ञोपवीतशौचे च” आश्व० गृ० १,१,१०“मानुषपैतृकव्यतिरिक्ते कर्म्ममात्रे उपवीतधारणनियमः” ना०वृ०। “यज्ञोपवीतिना आचान्तेन कार्य्यमिति” गोभिलसूत्रे च तथा नियम्यते। “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेह्यामि” भट्टभाष्यधृतमन्त्रलिङ्गात् “यज्ञोपवीतिनं कुर्य्यादिति” सांख्यायनगृह्याच्च “वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले” इति मानवाच्च तद्धारणविधिः। “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम् बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः” इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम्। तथाभूते २वस्त्रे च

न केवलं यज्ञसूत्रस्यैव तथात्वं तथानिवेशितस्य वस्त्रस्यापि तथात्वम् “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसज्जन इति” गोभिलेन सामान्यतोऽभिधानात् “शिरोऽवधाय दक्षिणादिपाणावुद्धृते कण्ठादेव सज्जने ऋजु प्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति” कुल्लू० उक्तेः मनुना “उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये तु प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने” इति सामान्यतोऽभिधानाच्च। उपवीतमस्यास्ति इनि। उपवीतिन् तथासन्निवेशितसूत्रवस्त्रधारिणि। उपवीतस्य वस्त्रादिसंनिवेशविशेषरूपस्य प्राकरणिकाङ्गता मीमांसायां ३अ० १पादे निर्णीता यथा “दर्शपौर्णमासयोः ७। दब्राह्मणानुवाकयोः सामधेन्य उक्ता नवमे निविदः दशमे काम्याः सामधेनीकल्पाः, एकादशे यज्ञोपवीतमाम्नातम्। “उपव्ययते देवलक्ष्मैव तत् कुरुते” इति श्रुतिवाक्यार्थस्य उपवीतं सामधेनीनां प्रकरणे निवृत्तेऽनिवृत्ते वा इति सन्देहे सामधेनीप्रकरणमनिवृत्तं तत्र उपवीतं समाम्नातमिति कुतः? काम्यानां सामधेनीकल्पानामानन्तर्य्यवचनात् हृदयमनुविपरिवर्त्तमानासु सामधेनीषु उपवीतत्वमामनन्ति कर्त्तुश्च वासो विन्यासमात्रं गुणो भवति उपवीतं नाम, किं कुर्वता तत्कर्त्तव्यमिति?

भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्रकृष्टेन सामधेनीवाक्येन एकवाक्यतामुपगम्य सामधेनीषु उपवीतम् उपव्ययते इति शब्दोविदधाति इति गम्यते इति पूर्व्वपक्षः। सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् बुद्ध्या विप्रकृष्टत्वाच्च वाक्यभेदभिया च न सामधेनीभिः सहैकवाक्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेयं तदुपवीतिना कार्य्यम् इति”। श्रुतौ उपव्ययते इति श्रवणात् उपपूर्वकात् व्येञ एव रूपमुपवीतमिति तु न्याय्यमित्यन्यदुपेक्षितम्। अजधातुरूपोक्तिः श्रुत्यदर्शनात् प्रामादिकी।

उपबृंहित त्रि० उप+बृन्ह–णिच्–कर्म्मणि क्त। १वर्द्धिते बहुलं करोति बहुल+णिच्–बृंहादेशे क्त। २बहुलीकृते अत्रार्थे वर्ण्यबादिरयमिति भेदः।

उपवेणा स्त्री उपगता वेणाम् अत्या०स०। नदीभेदे “वेणोपवेणा भीमा च वडवा चैव भारत”। भा०व०२२१ अ०।

उपवेद पु० उपमितः वेदेन अवा०स०। वेदसदृशे आयुर्वेदादौ। स च वेदभेदेन चतुर्द्धा “तत्रर्ग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति” शौनकोक्तचरणव्यूहोक्तादिशावसेयः। भावप्रकाशमते तु “विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्” इत्युक्तेः अथर्ववेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्येति भेदः। अतएव सुश्रुते “इह खल्वायुर्वेदोनाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्येत्युक्तम्”

उपवेश पु० उप+विश–भावे घञ्। (वसा) १स्थितौ “प्रातः सवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै छन्दसेऽभिभूत्यै स्वाहा” कात्या०२५,४,१६, उपमितोवेशेन अवा०स०। आहार्य्यरूपवेशसदृशे २वेशे। तेन जीवति ३वेतनादि०ठञ्। औपवेशिक तेनोपजीविनि त्रि०स्त्रियां ङीप्।

उपवेशन न० उप+विश–भावे ल्युट्। (वसा) १आसने “प्रायोपवेशनमतिर्न्टपतिर्बभूव” रघुः। “अन्वासितमरुन्धत्या” रघुव्या० “पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम्” मल्लि०। “प्रादेशोपवेशने” आश्व०श्रौ०४,८,२, “अक्ष्णोपवेशने विनियोगः” भवदेवः णिच्–भावे ल्युट्। निवेशने २स्थापने च

उपवेशि पु० उप+विश–इन्। यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे “अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः” शत०ब्रा०१४,९,४,३३, वंशवर्णने उक्तम्। [पविष्टे।

उपवेशिन् त्रि० उप+विश–णिनि। उपवेशनकर्त्तरि उ-

उपवेष पु० उप+विष–करणे घञ्। अङ्गारविभजनार्थे काष्ठे “स उपवेषमादत्ते धृष्टिरसीति” श०ब्रा०१,२,१२, अङ्गारविभजनार्थं काष्ठविशेष उपवेषः” भा०सचारित्रमात्रः प्रा-

देशमात्रो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेषं करोति" का० ४,१,१२, दर्शितः "प्रथमं तूष्णीं शाखामूलमरत्निप्रमाणाधिकप्रमाणं छित्त्वा पृथक् कार्यं ततस्तस्मादुपवेषं करोति उपवेषश्चारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा पराशरोक्तः" कर्कः । स च हस्ताकृतिः "धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोति" कात्या० २,४,२६, व्या० उपवेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं हस्ताकृति काष्ठम्" कर्कोक्तेः "शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा" कात्या० २,५,२५,

उपवैणव न० उपवेणु–अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिसन्ध्ये हेम०

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या–ल्युट् । फलमाहात्म्योपासनप्रकारादिकथने । "ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्" छा० उ० "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपासनम्, एवं विभूतिः, एवं फलमित्यादिकथनम्" शा० भा० । "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्येतदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा० उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । १व्याघ्रतुल्ये मृगान्तके (चितावाघ) चित्रकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता उषाः व्युषाः प्रा० स० ततः विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगतायामुषसीत्यर्थे "उपव्युषसं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २१,३,१२, "उषसि विगच्छन्त्याम्" कर्कः । २विगच्छन्त्या उषसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम–घञ् अवृद्धिः । १इन्द्रियाणां निग्रहे २तृष्णानाशे, ३रोगोपद्रवशान्तौ च । "तेषां पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां, निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमाः" "तत्कालमेव चतोष्मणः प्रशस्तस्योपशमार्थम्" इति च सुश्रु० । ४निवृत्तौ "जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवाकुले" भा० व० २० अ० ।

उपशमन न० उप+शम–भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीनामुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम–णिच्–ल्युट् । अवृद्धिः २निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोगशान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्मणि अनीयर् । निवारणीये । "कटुकौषधिशमनीयस्य" सा० द० ।

उपशय पु० उप+शी–अच् । १समीपशयने । "हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधादितः २सुखावहोपयोगे । शय: हस्तः तस्मिन् तत्सामीप्ये वा अव्ययी० । ३हस्ते इत्यर्थे ४हस्तसमीपे च अव्य० ।

उपशरद अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १शरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च ।

उपशल्य न० उपगतं शल्यम् अस्थिस्थानं (भागाड़) अत्या० स० । ग्रामान्ते "समं च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य" दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टैस्तैः" "अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यः" रघुः । उपचारात् २प्रान्तभागे च । "शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम–क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । "बलमार्त्तभयोपशान्तये" रघुः "वेदनोपशान्तिरसृक्प्रसादो मार्दवञ्च" सुश्रु० । ["निशोपशायः कर्त्तव्यः" भट्टिः ।

उपशाय पु० उप+शी–घञ् । यामिकभटानां पर्य्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्रि० उप+शी–णिनि । समीपशयनशीले "अम्बुवायुर्ग्निनित्यधारी चीरहोम्युग्निमुपशायी द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः" कात्या० ४,१०,१६, अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमीशयः" कर्कः । शीलार्थत्वात् नात्र कर्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्म्मस्वचोद्यः पूर्व्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० आ० ९१ अ०

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष–अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्" यजु० ३०,१०, ल्युट् । उपशिक्षण तत्रार्थे न०

उपशिङ्घन न० उप+शिघि–आघ्राणे ल्युट् । १आघ्राणे । णिच्–ल्युट् । २आघ्रापणव्यापारे च । (शोंआन) "तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथ वा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत्" सुश्रु० । तत्र सिङ्घनैः शिंहनैरिति वा पाठः प्रामादिकः गणपाठे शिघिधातोरेव पाठात् सिघिधातोर्हान्तशिंहधातोश्चाभावाच्च ।

उपशिष्य पु० उपगतः शिष्यम् अत्या० स० । शिष्यशिष्ये "स्वतःप्रमाणं परतःप्रमाणं शुकाङ्गना यत्र समुद्गिरन्ति । शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम" उद्भ०

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १कुक्कुर इत्यर्थे २कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन अत्या० स० । आरोपितशोभायाम् "विहितोपशोभमुपयाति माधवे" माघः ।

उपशोषण न० उप+शुष–णिच्–ल्युट् । १शोषणसाधने व्यापारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्यु । २तत्कारके त्रि०

(कटुकः) "विस्ममक्लेदमेदोवसापूयोपशोषणश्चेति" (कषायः) "क्लेदोपशोषणश्चेति" सुश्रु०। शोषणञ्चान्तःस्थितजलादेर्वातोष्मादिना नाशनम्।

उपश्रुत् पु० श्रूयते श्रु+सम्प० क्विप् श्रुत् श्रुतिः उपगता श्रुद् यस्मिन्। यज्ञे "आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना ऋ० ८, ८, ५, 'उपश्रुति यज्ञे" भा०

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु—क्तिन्। १समीपश्रवणे "सुश्रुतिश्च मोपश्रुतिश्च मा हासिष्टाम्" अथ० १६,२,५, "सोमपा गिरामुपश्रुतिः"ऋ०१,१०,३, "उपश्रुतिः समीपे श्रवणम्" भा० श्रुतिः श्रवणम् समीप्ये अव्ययी०। २श्रवणसमीपे "आ नोयाहृपश्रुत्युक्थेषु" ऋ० ८,३४,११, उपश्रुति श्रवणसमीपमायाहि" भा० "नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः। श्रूयते तद्विदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम्" हारावल्युक्ते ३देवं प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तदाविष्टबालादिभिर्हठाद्युक्ते उत्तरवाक्ये च "परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम"काद०। उपश्रुतिश्रवणप्रकारस्य विधानं पा०यज्ञकाण्डे दर्शितो यथा "उपश्रुतौ विधानं तु यथा कार्यं फलार्थिना। ज्ञातव्या यज्ञकर्मान्ते सा पौरस्रुखजा दुः। अन्त्यजानां गृहे वाक्यं पूर्वरात्रे यदुच्यते। स्त्रिया वा बालकैर्वापि तथा सुप्तैः परस्परम्। विचार्य तद्वचस्तत्त्वमादेष्टव्यं फलं बुधैः। निर्णेजकालये पश्येत् प्रतिपद्येव बुद्धिमान्। मद्यकृत्सदने पश्येत् द्वितीयायां न संशयः। तैलविक्रयिणो गेहे पुक्कसस्य तथालये। लोहकृत्सदने चैव किंशुकानां गृहे तथा। मद्यकारिगृहे चैव तथा वैश्यगृहेऽपि च। योगिजातिकुले पश्येत्तथा पौण्ड्रकलगेहके। सिन्दोलकगृहे पश्येत् कुम्भकारगृहे तथा। स्वर्णकारालये चैव कापालिकद्विजन्मनोः। तृतीयादितिथौ ज्ञेया क्रमेणोपश्रुतिर्भवेत्। अमायां शूद्रजातीनां गृहे पश्येदुपश्रुतिम्"। पश्येत् शुभाशुभमालोचयेत्। तत्र क्रमश्च। "उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां स्वरन्नात्महितं सुधीः। स्वस्तिवाच्य द्विजान् गच्छेद्बहुयन्त्रिर्मुदान्वितः। चन्दनेनानुलिप्ताङ्गः श्वेतमाल्यधरः शुचिः। श्वेतवस्त्रसमायुक्तो धृतहेमविभूषणः। अक्षतानञ्जलौ धृत्वा मन्त्रेणानेन मन्त्रितान्। ओँ ऐँ ह्रीँ श्रीँ महादेवि! महादेवस्य वल्लभे!। विमोहय जनान् सर्वान् ममात्र वशगान् कुरु। वस्त्रेण बद्धनेत्रः सन्नीयतेऽन्येन तद्गृहम्। गृहोपरि परिक्षिप्य मुक्तनेत्रः श्रुतिर्भवेत्"। "तद्गृहे मनुष्यशब्दान् यदि शृणुयात्। तच्छुभमशुभं वा विचार्यादेष्टव्यम्। तेषु शब्देषु कसरान्वर्जयित्वान्यशब्दादिवर्णाः श्रेष्ठाः। यथाहि गृहाण गच्छ भवति अयाजनार्थां दानार्थां लाभार्थाः साधुशब्दाः प्रशस्ताः तेष्वपि काकार्था दुष्टाः न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्था अयानशब्दाश्च गमने दुष्टाः तच्छब्दान् शृण्वन् यात्रां निवर्त्तयेत्। अत्युत्कटकार्ये तु द्विराचम्य कुलदेवतां संस्मृत्य मुहूर्त्तं तिष्ठन् गच्छेत्। वैन्यं पृथुं हैहयमित्यादि पठन् पुनरपि निषिद्धप्रयाणश्चेत् घृतादिभिस्तदा सिद्धिविनायकव्रतोपयाचितं संकल्प्य गच्छेत्। तत्रापि निषिद्धश्चेन्न गच्छेदेव" वि०पा०।

उपश्लेष पु०उप ईषदर्थे एकदेशेन श्लेषः संबन्धः आधाराधेययोरेकदेशसंबन्धे। यथा गृहघटयोः। उपश्लेषे साधु ठक्। औपश्लेषिक आधारभेदे "औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" सि०कौ०। भावे ल्युट्। उपश्लेषण तत्रैव न०"अत्याधानमुपश्लेषणम्" सि०कौ०।

उपश्लोकि श्लोकैरुपस्तौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः उभ०सक० सेट्। उपश्लोकयति-ते उपाशुश्लोकत्-त उपश्लोकयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लोकितः उपश्लोकयितुम् उपश्लोकनम्।

उपष्टम्भ पु० उप+स्तम्भ-घञ् वा०षत्वम्। १पतनप्रतिरोधे (थामान) २आलम्बने ३आडम्बरे च स्वार्थे कन्। तत्रार्थे ३आधिक्ये च। उपस्तभ्नाति ल्युल्। उपष्टम्भक पतनप्रतिरोधके, स्थूणायां न० "सर्व एव द्विप्रकारोऽन्तःप्राणः उपष्टम्भकः" छा०उ० "उपष्टम्भकः गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः" भा०।

उपष्टुत् त्रि०उप+स्तु-कर्मणि क्विप् वा०षत्वम्। उपस्तूयमाने "शचीव स्तवता उपष्टुत्" ऋ० ६,८७,६,

उपसं(सङ्क्)क्रमण न०उप+सम्+क्रम-भावे ल्युट् वा ङः। १सन्निवेशे कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्यागेन समीपस्थितवस्तुनि संक्रमणे "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इत्यादौ विशिष्टे विधिनिषेधबाधे तद्धर्मविशेषणे उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं यथा शिखो विनष्टः पुरुषो न नष्ट इत्यत्र विशेषणीभूतशिखायामेव नाशस्योपसंक्रमणम्। उपसंक्रमणे दीयते कार्यं वा व्युष्टा०अण्। औपसंक्रमण तत्र देये कार्ये त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उपसं(सङ्)ग्रह पु०उपसंगृह्यते पादावत्र उप+सम्-ग्रह-आधारे अच् वा ङः। १पादग्रहणपूर्वकमभिवादने उपसंगृह्यतेऽनेन करणे अच्। २उपकरणे "उपातिष्टत मेघाभः

पर्य्यङ्के सोपसंग्रहे" भा० वि० १७अ०। भावे अच्। ३सम्यक् संग्रहे "बलानामुपसंग्रहः" रामा०

उपसं(सङ्ग्र)ग्रहण न० उप+सम्+ग्रह—आधारे ल्युट् वा ङः। पादग्रहणपूर्वकप्रणामे "उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशांपते!" भा० द्रो० ७४अ० "व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः। २सम्यक् संग्रहणे च।

उपसं(सङ्ग्रा)ग्राह्य त्रि० उप+सम्+ग्रह—कर्मणि ण्यत् वा ङः। पादग्रहणेन अभिवाद्ये "भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः" मनुः। [२सम्यग्नियमे ३बन्धने च।

उपसंयम पु० उप+सम्+यम—घञ् अवृद्धिः। १उपसंहारे।

उपसंयमन न० उप+सम्+यम-णिच् ल्युट्। १सम्यग्बन्धने करणे ल्युट्। २तत्साधने।

उपसंयोग पु० सामीप्येन संयोगः। समीपसंबन्धे। "नामाख्यातयोस्तु कर्म्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः" व्या०

उपसंरोह पु० उपगतः संरोहः प्रा० स०। समीपप्ररोहे "शल्यमार्गानुपसंरोहः" सुश्रु०।

उपसंवाद पु० उपेत्य अङ्गीकृत्य संवादो वदनम्। पणबन्धे-नाङ्गीकारपूर्व्वककथने उपसंवादाशङ्कयोश्च" पा०। "उपसंवादः पणबन्धः" सि० कौ०। स च "यदि भवानिदं कुर्य्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः।

उपसंव्यान न० उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्येञ्—संवृतौ करणे ल्युट्। परिधानवस्त्रे "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः" पा०।

उपसंहार पु० उप+सम्+हृ—घञ्। १समाप्तौ, स च ग्रन्थतात्पर्य्यावधारकलिङ्गभेदः "उपक्रमोपसंहारौ—हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये, इत्युक्तेः। तत्रोभयोरेव तद्धेतुत्वं न तु प्रत्येकस्येत्युक्तमुपक्रमशब्दे। २संग्रहे च। ३सम्यग्हरणे ४एकत्र श्रुतार्थस्यान्यत्रान्वयार्थमुपक्षेपे यथा गुणोपसंहारः। तच्छब्दे विवृतिः। ५साकल्येन सम्बन्धे "सर्वोपसंहारवत्याव्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्" सर्व० स०।

उपसंहारिन् त्रि० उप+सम्+—हृ—णिनि। १उपसंहारके साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अनुपसंहारिशब्दे उदा०।

उपसङ्ख्यान न० उपरि सूत्रोक्तादतिरिक्तार्थः संख्यायते अनेन उप+सम्+ख्या—करणे—ल्युट्। सूत्रानुक्तस्यार्थस्य वार्त्तिकादिभिः कथने वाक्यभेदे। "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यादि" वार्त्तिके भूरिप्रयोगः। इष्टुरुपसंख्यानमैरपेक्ष्येण" २, ११२, माघव्या० मल्लिनाथः।

उपसत्ति स्त्री उप+सद—भावे क्तिन्। १नैकट्येन सम्बन्धे २आनुगत्ये ३सम्बन्धमात्रे च। करणे क्तिन्। ४सेवायाम् मेदि०।

उपसत्तृ त्रि० उप+सद-तृच्। १आसन्ने निकटस्थिते २अनुगते ३सेवके च। "सा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने!" "त्वमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता" यजु० २७, २, ४, उपसत्ता सेवकः वेददी०।

उपसद् त्रि० उपसीदति उप+सद—क्विप्। १समीपस्थिते। "प्रकामोद्यायोपसदम्" यजु० २०, ६, करणे क्विप्। २इष्टिभेदे स्त्री। सा चेष्टिः "अथोपसद्" आश्व० श्रौ० ४, ८, १, आरभ्य पाण्योश्चोपसदः" इत्यन्तेषु ११सूत्रेषु उक्ता द्रष्टव्या। "अथोपसद्भिः प्रचरति" "यदोपसद्भिः प्रचरति" अथैतानि हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्ट्यैवं यजते। तदु तथा न कुर्य्यात् ह्वलति वा एष यो यज्ञपथादेत्येति वा एष यज्ञपथाद्य उपसत्पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात्" शत० ५, ४, ५, १६, "अथ दशपेये तं ब्रह्मगृहे स्थापितं सोममाहृत्यासन्द्यामासद्यातिथ्यया प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसद्यागः तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रतिनिधित्वेन संसृवयागसम्बन्धिनामुत्तमानां त्रयाणामाग्नेय सौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपक्षयति यदोपसद्भिरिति। तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन एकेन हविषा यथेष्टि इष्टितन्त्रेण कुर्यात् उपसत्त्रयार्थमेतद्धविस्त्रयं कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तमिमं निराकरोति तदु तथेति। नेयात् न प्रच्युतो भवेत् तत उपसदः पृथक् कुर्य्यात् तदन्त एतानि संसृपामन्तिमानि त्रीणि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्य्यात् स एष दशपेयः क्रतुः सप्तदशस्तोमसाध्योऽग्निष्टोमसंस्थो भवति" भा०। "उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति" श्रुतिः। "रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीः यजु० १६, १४, "उपसत्सु रौहिणौ कुर्य्यात्" कात्या० ४, ६, ४४, "उपांशूपसदः। ७, २, २२,। ज्योतिष्टोमे ३प्रवर्ग्याहप्रसिद्ध यामिष्टौ ४गार्हपत्यादिभिन्नेऽग्नौ च। "गार्हपत्योदक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः। एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः" अग्नि पु० गणभेदनामाध्याये। उपसद् तच्छब्दोऽस्त्यस्मिन् विमुक्ता० अण्। औपसद तच्छब्दयुक्ते स्वाध्याये अनुवाके च पु०।

उपसद पु० उपसीदत्यस्मिन् उप+सद—वेदे बा० घञर्थे क। उपसद्यागे "अथ यदश्नाति यत् पिबति यद्रमते तदुपसदैः

रेति" छा०उ० । "यद्रमते रतिञ्चानुभवति इत्यादि संयोगात्तदुपसदैः समानतामेति उपसदाञ्च पयोव्रतनिमित्तं सुखमस्ति अल्पभोजनीयानि चाहानि आसन्नानीति प्रश्वासोऽशनादीनामुपसदाञ्च सामान्यम्" शा०भा०। "पयोव्रतत्वं पयोभक्षणयुक्तत्वम् यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि तानि प्रसिद्धानि उपसत्सु क्रियमाणासु प्रश्वासः स्वाध्यायविशेषः अशनादिषु सोऽस्तीति प्रसिद्धमित्यङ्गसुखनिमित्तत्वं क्लेशहेतुत्वञ्च सामान्यम्" आ०गि०

उपसदन न०उप+सद–ल्युट् । १सेवायामुपसेवने २आनुगत्यादिना प्राप्तौ "तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येषुस्त्रकर्म्मणि" भा० व० २०८ अ० "प्रतिगृह्य च तान् सर्वान् द्रोणश्चैवं समब्रवीत् । रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तथा" आ० १३२अ०सामीप्ये अव्ययी०। ३गृहसमीपे अव्य० । "धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ! । यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह" रामा० । अत्राव्ययीभावस्यापि यत्नेन समासः आर्षः ।

उपसदी स्त्री उप+सद–घञर्थे क गौ० ङीष् । सन्ततौ धारायाम् । "खृष्टेऽस्योपसद्यां मा च्छैत्सीत् प्रजाता च पशुभिश्चाशितम्" शत०१४,६,४,२३ । अस्य यजमानस्य उपसद्यां सन्ततौ" भा०। सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैशिकी च । तत्र समानानेककालिककार्य्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्ततित्वम् । विभिन्नकालीनघटपटादिकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मघटत्वादौ सन्ततित्ववारणाय समानेति सामान्यञ्चान्वयितावच्छेदकधर्मेण । तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिना घटपटयोः समत्वेऽपि न क्षतिः । सत्त्वद्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय कार्य्यमात्रेति । एककालोत्पन्नेषु बहुषु घटेषु तद्वारणाय अनेककालिकेति । दैशिकसन्ततित्वञ्च समानानेकदेशिकार्य्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रवाहादिपदेन व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि दैशिकसन्ततौ तु श्रेणिप्रभृतिशब्दव्यवहारः यथा वृक्षश्रेणी वृक्षपङ्क्तिरित्यादि । उभयसन्ततौ तु सन्ततिधारादिशब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्ततिरित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि । तादृशधर्मश्च सुखत्वदुःखत्वज्ञानत्वादिकं वृक्षत्वतैलत्वादिकञ्च । उभयविधापि सन्ततिः पुनर्द्विविधा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च देशकालयोरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारावाहिक स्थले ज्ञानादिधारा। तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानदुःखानाम् । विच्छिन्नसन्ततिमादायैव वृष्टिप्रवाहः । सुखदुःखसन्ततिरित्यादिर्व्यवहारः ।

उपसद्य त्रि०उपसदं सेवामर्हति यत् उप+सद–कर्म्मणि ण्यत् वा । १सेवनीये २नैकट्येन प्राप्ये च"अरेषु हव्यो नमसोपसद्योगन्ता" ऋ० २,२३,१३ । "उपसद्याय मीढुष आस्ये जुहुता हविः" ऋ० ७,१५,१ ।

उपसद्वन् त्रि० उप+सद–ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् वश्चान्तादेशः । १उपसन्ने २सेवके च । कर्म्मणि ङ्वनिप् । ३सेव्ये च । "नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसद्वने" अ०श्रौ०२,५,६ ।

उपसद्व्रत न० उपसत्सु विहितं व्रतम् । उपसद्विहिते पयोव्रते । "आपूर्य्यमाणपक्षस्य द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा" छ०उ० । "उपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतमुपसदः प्रसिद्धाः ज्योतिष्टोमे । तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवलमिति कर्त्तव्यतामून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । उपसद्व्रती पयोव्रती सन्नित्यर्थः शा०भा० ।

उपसन्न त्रि० उप+सद–क्त । १उपस्थिते, २निकटागते ३उपसेवके च ४आनुगत्येन नैकट्यप्राप्ते "ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः" भा०शा०२८६ अ०। "भगवन्नुद्धौ स्मृतिजन्मजले सुखदुःखवडवे पतितं व्यथितम् । कृपया शरणागतमुद्धर मामनुशाध्युपसन्नमनन्यगतिम्" "तस्मै स विद्वानुपसन्नाय–प्रोवाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" श्रुतिः ।

उपसमाधान न० उप+सम–आ–धा–ल्युट् । राशीकरणे, "निवासचितिशरीरोपसमाधानेत्यादि" पा०। "उपसमाधानं राशीकरणम्" सि०कौ०। २समिधः प्रक्षिप्य ज्वालने । "विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याः" आश्व०गृ०१,८,६, "उपसमाधाय सामिधःप्रक्षिप्य प्रज्वाल्य" ना०वृत्तौ । अग्निमुपसमाधाय" गो०सू०"उपसमाधाय ज्वालयित्वेति सं तत्त्वे च समापूर्व्वधाञ्धातोस्तथार्थदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपसमिध(ध्) अव्य०समिधः समीपे अव्ययी०वा अचसमा०। समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद–क्तिन् । अभिनवत्वेन सम्पत्तौ । "प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा०"अभिसम्पत्तौ अभिनवत्वे" सि०कौ०। सम्पत्तिश्चानुकूल्यात्मभावः सि०कौ०

उपसम्पन्न त्रि०उप+सम्–पद+क्त । १प्राप्ते २मृते च हेम०। "श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष–भावे अ । उपसान्त्वने । "भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नेत्यादि" पा० "उपसम्भाषा उपसान्त्वनम्" सि०कौ० ।

उपसर पु० उप+सृ "प्रजनने सर्त्तेः" पा० अच्। गर्भग्रहणार्थं स्त्रीपशुषु पुम्पशुगमने। "प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवासुपसरः" सि० कौ०। उपचारात् २नैरन्तर्य्येणनिगमने "वीनासुपसरं दृष्ट्वा" भट्टिः "वीनासुपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमनम् दृष्ट्वा उपसर इव उपसरः नैरन्तर्य्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवानामभिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्य्येण भवति" जयमङ्गलः।

उपसरण न० उप+सृ–ल्युट्। १उपसरार्थे २समीपगमने च। "यस्तूर्द्ध्वभधो वा भेषजवेगं प्रवृत्तमनृत्वादिभिर्हन्ति तस्योपसरणं हृदि कुर्वन्ति दोषाः" "परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्धः" सुश्रु० कर्म्मणि ल्युट्। २उपसर्त्तव्ये उपगम्ये च। "अथ खल्वार्य्यैः सद्भिरुपसरणानीत्युपासीत" छा० उ०। "उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपगन्तव्यानि ज्ञेयानि" भा०।

उपसर्ग पु० उप+सृज–घञ्। १रोगविकारे २उपद्रवे, शुभाशुभसूचके ३दिव्यादिविकारक्रमे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु "निपाताश्चादयोज्ञेयाः प्रादयस्तूपसर्गकाः। द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तलक्षणेषु क्रियायोगे ४प्रादिषु च। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा०। "यत्र प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेतिद्योतनाय योगग्रहणम्। तेन निर्गतः सेचको यस्मादिति वाक्ये निःसेचक इत्यादौ न षत्वम्" शब्देन्दु०। ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर् दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अति, प्रति, परि, उप एते प्रादयः। निस् दुस् इति सान्तौ "निसस्तपतावनासेवने" पा० सूत्रे निस इति निर्द्देशात्। निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य रो विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेश्च 'निरःकुष इति" "सुदुरोरधिकरणे" इति च पा० निर्द्देशात् रान्तावपि" मनो०। निर्दुरोरभेदारोपेण कैश्चिद्विंशतिधाकथनं द्रष्टव्यम्। "तस्य त्रिधा प्रवृत्तिः "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा। क्रमेणोदाहरणानि यथा। आदत्ते प्रस्नुते प्रणमतीति। अपि च। "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्"। "विभाषोपसर्गे" "इन्तरुपसर्गेभ्योऽपदेत्" पा०।

प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः, सार्थकाश्च चादयो निपाता वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत् वै० भू० दर्शितम् "प्रादयोद्योतकाश्चादयोवाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते। "द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्येते हरिहरौ लकारोदृश्यते यथा" येन हेतुना प्रादयोद्योतकास्तेनैव हेतुना चादयोनिपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्यापत्तेः। नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च। न विशिष्टार्थः गौरवात्। तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्य लक्षणा उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु। तथा च तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। तच्च चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति। स्वयं युक्त्यन्तरमाह। उपास्येते इति। अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः? विशिष्टस्य? धातुमात्रस्य? वा। नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्याऽऽसधातोरुपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वापत्तेस्ततः कर्मणि लकारोन स्यात्। न द्वितीयः गौरवात्। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभात् इति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः। तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह। "तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः। विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः"। (अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्म्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्येष्वर्थेषु सकर्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भावः। अथोपासनासाक्षात्कारादि निपातार्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति" कोषस्वरसात् तदनुकूलोव्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न नामार्थ धात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशोनिश्चय इतिवद्‌-

यान् प्र, कीदृशोनिरित्यपि स्यात्। अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति। साधकान्तरमभिप्रेत्याह। विशेषणेति। शोभनः समुच्च योद्रष्टव्य इति वच्छोभनस्य द्रष्टव्य इत्यस्यान्वयापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः। अपि च निपातानां वाचकत्वेप्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः। अन्यथा राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह आदीति। धवखदिरयोः समुच्चय इति वद्धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः। ननु प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह। "पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदा च न। निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय"। (सदृशा) सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत्। (अन्वेति) अभेदेनेति शेषः। (विभागेन) असदृशेन असमानाधिकरणेनेति यावत्। अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावोगौरवञ्च। अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं दोषः अतएव घटोनास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नैयायिकाः। अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयोन स्यादिति साधकान्तरमाह। "शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव। इत्यादावन्वयोन स्यात् पाञ्च श्रवणं ततः"। अत्रोस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः। अयञ्चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते। अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः। तथाहि। उस्रैरिति करणे तृतीया। न चोस्रोऽत्र करणम् इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात्। इवशब्दस्य चासत्त्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात्। सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात्। उस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह। सुपां चेति। सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः। चकारादुस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते इत्यादावित्यादिपदात् "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" इत्यत्र वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधासम्भवस्य संगृह्यते। यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव उस्रसदृशशराणां समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात्। बाधादभेदेनापि न सः। नह्युस्राभिन्नसदृशाभिन्नः शर इत्यर्थ एष्टव्यः"।

उत्पातरूप उपसर्गश्च त्रिविधः "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाऽप्यधर्मतः। नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते। अतोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः। ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तावद्दिव्यनाभसभूमिजान्। तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः। विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च" गर्गः। "उपसर्गस्तते चैव सद्यः शौचं विधीयते" पराश०। उपद्रवरोगकृताश्चोपसर्गाः सुश्रु०उक्ताः "दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च" "उपसर्गादयोरोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः" जीर्णं हन्त्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः" सुश्रुतः उपद्रवशब्दे विवृतिः। "उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान्। तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम" देवीमा०। तस्मै प्रभवति सन्तापा० तेन निर्वृत्तम् वा ठञ्। औपसर्गिक तत्र पर्य्याप्ते तेन निर्वृत्ते च त्रि०। औपसर्गिकात्यन्तमरकपीड़ायाम् शु०त०।

उपसर्ज्जन त्रि० उप+सृज-ल्युट्। १दैवाद्युपद्रवे "निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषामुपसर्ज्जने" मनुः। २अप्रधाने गौणे विशेषणे "वोपसर्ज्जनस्य" "गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य" पा०। "उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते" मनुः "उपसर्ज्जनमप्रधानम्" कुल्लू०। "अनुपसर्ज्जनात्" "आचार्य्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासी" पा० उपसृजत्यनेन करणे ल्युट्। ३संमार्गसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अथैत उपसर्ज्जनीभिरेभिः" शत०१,२,२,२, "पिष्टसमार्जनार्थास्तु अप्सु पिष्टसम्मार्ज्जनार्थञ्चोपसर्गसाधनानि उपसर्जन्यः" भा० "प्रथमानिर्द्दिष्टमुपसर्ज्जनम्" पा० उक्ते। समासविधायकशास्त्रे ४प्रथमान्तपदनिर्द्दिष्टे। "एकविभक्ति चापूर्वणिनिपाते" विग्रहवाक्ये यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञम् इत्यर्थक पाणिनिसूत्रोक्ते ५शब्दभेदे च "उपसर्ज्जनं पूर्व्वम्" पा० समासे उपसर्ज्जनस्य पूर्व्वप्रयोगः यथा "द्वितीया श्रितेत्यादि" पा० सूत्रे द्वितीयेति प्रथमान्तम् पदं तदेव प्राक्प्रयोज्यम् यथा कष्टं श्रित इत्यादि वाक्ये कष्टश्रित इत्यादि

उपसर्पण न० उप+सृप-भावे ल्युट्। समीपगमने "न तावदयमुपसर्पणकालः" विक्र०। "मक्षिकोपसर्पणमालस्यमित्यादि" सुश्रु०।

उपसर्पिन् त्रि० उप+सृप-गतौ णिनि। समीपगन्तरि

"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्" मनुः । "युक्तं साता कृतं तेषां परपीड़ोपसर्पिणाम्" भा०अ०२०अ० ।

उपसर्य्या स्त्री उपसृियतेऽसौ सृ-कर्मणि यत् । गर्भग्रहण-योग्यायाम् ऋतुमत्यां स्त्रीगव्यादौ । अप्रजनार्थे तु ण्यत् उपसार्य्य प्राप्ये त्रि० ।

उपसि अव्य०उप+सो बा०कि । समीपस्थाने "आसीन ऊर्द्धामुपसि क्षिणाति" ऋ०१०,२७,२, । "उपसि समीपस्थाने" भा० "पि नं पुत्र उपसि प्रेष्ठः" ऋ०५,४३,७ ।

उपसीर अव्य० सीरे हले तत्सामीप्यं वा अव्य० । १हले इत्यर्थे २हलसमीपे वा । ततो भवार्थे परिमुखा० ञ्य । उपसीर्य्य तत्रभवे त्रि० अव्या०स० । हलोपगते त्रि० ततोभवार्थेऽण् । औपसीर तद्भवे त्रि० ।

उपसुन्द पु० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० "महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा । निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् । तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपराक्रमौ । सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ । तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ । निरन्तरमवर्त्ततां समदुःखसुखावुभौ । विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः । अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ । एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ । तौ विवृद्धौ महावीर्य्यौ कार्य्येष्वप्येकनिश्चयौ । त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयौ । दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः । तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ । मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः । आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ । ऊर्द्धबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ । तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः । धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः । तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे । रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः । न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः । भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा । प्रपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा । भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवाससः । अभिभाष्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः । न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । यदा क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः । ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्वमन्तरधीयत । ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ । वरेणच्छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः । ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ । दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा । ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा । आवयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः । मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ । उभावप्यमरौ स्याव प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः । ब्रह्मोवाच । ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वमुक्तं भविष्यति । अन्यद्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम् । प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः । युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते । त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः । हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् । सुन्दोपसुन्दावूचतुः । त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावरजङ्गमम् । सर्वस्मान्नो भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ! । पितामह उवाच । यत्प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि वाम् । मृत्योर्विधानमेतञ्च यथावद्वां भविष्यति । नारद उवाच । ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः । निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह । लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ । अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ" २११०अ० "तावन्तरीक्षमुत्प्लुत्य दैत्यौ कामगमावुभौ । देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्म्मदौ । तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च तत् प्रभोः । हित्वा त्रिपिष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः । ताविन्द्रलोकं निर्ज्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा । खेचराण्यपि भूतानि जग्मतुस्तीव्रविक्रमौ । अन्तर्भूमिगतान् नागान् जित्वा तौ च महारथौ । समुद्रवासिनीः सर्वा म्लेच्छजातीर्विजिग्यतुः । ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ । सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः । राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः । तेजो बलञ्च देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा । तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्वेषामसुरद्विषाम् । सम्भूय सर्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्वात्मना वधः । एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः । क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखौ । यज्ञैर्यैजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः । तान् सर्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः । आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् । गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धं सैनिकास्तयोः । तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः । नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः । नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव । नियमान् सम्परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः । पृथिव्यां ये

तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः । तयोर्भयाद्द्रवन्ते वैनतेयादिवोरगाः । मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलसस्रुवैः । शून्यमासीत् जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा । ततो राजन्दुरालक्ष्यैर्महर्षिभिस्तु महासुरौ । उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते बधैषिणौ । प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ । संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् । सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनस्तान्तर्हितावुभौ । तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रनष्टनृपतिद्विजा । उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा । हाहाभूता भयार्त्ता च निवृत्तविपणापणा । निवृत्तदेवकार्य्या च पुण्योद्वाहविवर्ज्जिता । निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा । अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना । निवृत्तपितृकार्य्यञ्च निर्वषट्कारमण्डलम् । जगत् प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः । जग्मुर्विषादं तत् कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः । एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा । निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः" २११अ० । तत स्तिलोत्तमाख्यस्त्रीमुपवर्ण्य तस्यास्तत्समीपयानं तयोस्तदासक्तत्वमुक्त्वा तत्रान्योन्ययुद्धेनान्योन्यबधः २१२अ०उक्तः यथा "ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती । वेशमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा । नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान् प्रचिन्वती । शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ । तौ तु पीत्वा परं पानं मदरक्तान्तलोचनौ । दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः । तावुत्पायासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता । उभौ च कामसम्मत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् । दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च । सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः । मम भार्य्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत । मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत् । तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ । तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृह्णीतामुभौ तदा । प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहंपूर्बमहंपूर्बमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः । तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले । रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ" । सुन्दोपसुन्दन्यायः ।

उपसूर्यक न० उपगतं सूर्यं चन्द्रं वा संज्ञायां कन् । चन्द्रार्कसमीपे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपसृष्ट न० उप+सृज–क्त । १मैथुने । २व्याकरणोक्ते प्राद्युपसर्गयुक्ते, "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः" पा० । ३विसृष्टे ४उपद्रुते च त्रि० । ५ग्रहोपरक्ते चन्द्रेऽर्के पु० "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम्" मनुः ६कामुके "उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवना" काद० । ७व्याप्ते च रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः" रघुः । [करणे ।

उपसेक पु० उप+सिच–भावे घञ् । जलादिसेचनेन मृदूकरणे ।

उपसेचन त्रि० उप+सिच–ल्यु । उपसेककर्त्तरि "तयः कोशास उपसेचनासः" ऋ०७,१०१,४,हच् । उपसेक्तृ तत्रार्थे त्रि० "लोकेभ्य उपसेक्तारमवक्तत्यै" यजु०३०, १२,स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् ।२उपसेके न० "दृहन्त्यूधरुपसेचनाय कम्" ऋ०१०,७६,७, "पर्य्यूहणाद्योपसेचनात् कृत्वा" कात्या०८,५,२६, बा० कर्त्तरि ल्युट् । ३उपसेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् "वेति त्वामुपसेचनी" ऋ०१०,२१,२, उपसेचनी उपरिक्षरणशीला आहुतिः भा० । करणे ल्युट् । ४तत्साधने

उपसेवक त्रि० उप+सेव–ण्वुल् । उपभोगादिना १सेवनासक्ते २भोगप्रसक्ते । "अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः" याज्ञ० ३उपेत्य सेवके च ।

उपसेवन न० उप+सेव–भावे ल्युट् । १उपभोगप्रसक्तौ । "नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्" मनुः २समीपस्थित्या सेवने च । 'निरताहं सदा सत्ये ! भर्त्तृणामुपसेवने" भा०व०२३२ अ०३तत्तत्कर्म्मणि अत्यन्तासक्तौ "अजीर्णाध्यशनायासविरुद्धान्नोपसेवनात्" "एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चोपसेवनात्" सुश्रु०। भावे अ उपसेवा । तत्रैवार्थे स्त्री । "गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया" । "परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्" "विषयोपसेवा याऽजस्रम्" मनुः ।

उपसेविन् त्रि० उप+सेव–णिनि । उपसेवके "अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । तेषां सततमज्ञानां विषयाम्बुपसेविनाम्" मनुः । "ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः" पञ्चत० । "दृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी" सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

उपसोम पु० उपगतः सोमम् अत्या०स० । सोमोपगते सोमयाजिनि । अत्र तत्पुरुषत्वात् द्व्यचकत्वादन्तोदा-

त्तता। उपगतः सीमोऽनेन प्रा०ब०। तत्रार्थे सामीप्ये अव्ययी०। २सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नान्तोदात्ततेति भेदः

उपस्कर पु० उप+कृ—भावे अप् हिंसने सुट्। १हिंसने उपस्करोति उप+कृ—अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने विकारे अध्याहारे च सुट्। २भूषके कटककुण्डलादौ ३समुदिते संहते। ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादिद्रव्ये (वाटना)। गृहसंस्कारके ५सम्मार्ज्जन्यादौ। ६विकृते अध्याहारेण ७कथके च "पञ्च सूना गृहस्थस्य चूल्ली पेषण्युपस्करः"। "वक्रो भवति हुत्वाग्निं यच्चकारी ह्युपस्करम्" मनुः।

उपस्करण न० उप+कृ—भावे ल्युट् हिंसने सुट्। १हिंसने। उप+कृ—भावे ल्युट् उपस्करशब्दोक्तभूषणादौ सुट्। २भूषणे ३संघाते ४सतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे ६वाक्याध्यारे च। उभाभ्यां करणे ल्युट्। उक्तातत्तदर्थेषु सुट्। ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न०।

उपस्कार पु० उप+कृ—भावे घञ् उपस्करशब्दोक्त भूषणादौ सुट्। १भूषणे २संहते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च।"साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम्" किरा०।

उपस्कीर्ण त्रि० उप+कृ—क्त हिंसने सुट्। हिंसिते

उपस्कृत त्रि० उप+कृ—क्त उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट्। १भूषिते २संहृते ३संस्कृते ४विकृते ५अध्याहृते च। भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट्। उपस्कृति उपस्कारशब्दार्थे स्त्री। उप+कृ—भावे क्तिन् हिंसने सुट्। उपस्कीर्णि हिंसने स्त्री।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तन्भ घञ्। पतनप्रतिरोधने अवलम्बने "मूषिकस्योपस्त(ष्ट)म्भो केनापि कारणेनात्र भवितव्यम्" हितो०। नि०षत्वम्। उपष्टम्भ १उपष्टम्भशब्दार्थे २आलम्बने ३स्थितौ ४सहकारे च "स्थानात् बीजादवष्टम्भात् प्रस्यन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा। भावे ल्युट्। उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न०। करणे ल्युट्। तत्साधने शकटाद्याधारकाष्ठे च "वरुणस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तम्नाति" शत० ब्रा० ३,३,४,२५, "उपस्तभ्यते प्रतिरुध्यते इत्युपस्तम्भनं शकटाद्याधारकाष्ठम्" भा० "देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्" कात्या० ७,९,१४, "शकटस्य काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम्" वेददी०। ततो त्वुल्। उपस्त(ष्ट)म्भक वा नि०षत्वम्। उपस्त(ष्ट)म्भकर्त्तरि आधिक्याधायके त्रि०।

उपस्तरण न० उप+स्तॄ-ल्युट्। १आस्तरणे (बिछान) २भूमेः समीकरणे च। "पुनर्नवीकृत्य लेपनोपस्तरणैः" आ०गृ०२, ३,आधारे ल्युट्। ४आस्तरणाधारे "अमृतोपस्तरणमसि" भोजनस्यादौ जलपानमन्त्रः "अथाचमनीयमाचामति अमृतोपस्तरणमसीति" आ० गृ०१,२४,११, । "स्तरणमाच्छादनम् उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्" ना०वृत्तिः

उपस्ति पु० उप+स्त्यै-इन् नि०। वृक्षे। "उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्" यजु०१२,१०१,"उपास्यायन्ति उपकारायोपद्रव निराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः वेददी०।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तृ—कर्म्मणि क्विप्। आस्तीर्य्यमाणे आस्तरणीये। "अभि शुक्रमुपस्तिरम्" ऋ०९,६२,२८,

उपस्तुत त्रि० उप+स्तु—क्त। समीपस्तुते श्रवणयोग्यत्वेन स्तुते "चोदद्राध उपस्तुतश्चिदर्वाक्" ऋ०७,२७,३, "त्वं त्वमहयथा उपस्तुतः पूर्व्वेभिरिन्द्रः" ऋ०१०,९६,५।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तु—क्तिन्। समीपस्तवे श्रवणयोग्यस्तुतिवाक्ये "कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य" ऋ०१,१४८,२,

उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु—क्यप्। समीपे स्तवनीये। "उपस्तुत्यं महिजातं ते अर्व्वन्" ऋ०१,१६३,१,

उपस्थ पु०न० अर्द्धर्चादि। उप+स्था—क। १स्त्रीपुंसयोरिन्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये "स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः" याज्ञ०। स्त्रीन्द्रिये "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा" गोभि०। "वितिष्ठन्तां मातुरस्या उपस्थान्नानारूपाः पशवो जायमानाः" अथ० १४,२, २५। "मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नं स्त्रियाः"शत०१३,८,३,११। उभयेन्द्रिये "हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ चेति पञ्च वै। कर्मेन्द्रियाणि जानीयात्" याज्ञ०। "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्" मनुः "सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्" शत० ब्रा० १४,५,४,११। उपस्थश्च न तयोश्चिह्नस्थानमात्रं किन्तु तत्स्थानाधिष्ठितः प्रजापतिदेवतानियमितशक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्म्मेन्द्रियभेदः। तत्र "अश्वीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति शा०ति०तस्य कशब्दवाच्यप्रजापतिदेवताकत्वमुक्तम् शत०ब्रा० उक्तवाक्ये चानन्दन व्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैवापाटवे क्लैव्यम्। इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपादानकता आहङ्कारिकत्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपादानकता। स च सूक्ष्म

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः सांख्याश्चाहुः। तेन जीवति चेतना० ठञ्। औपस्थिक जारकर्म्मोपजीविनि जारभेदे पु०। वेश्यायां स्त्री। २उत्सङ्गे क्रोड़े ३अन्तराले "आत्मन् उपस्थे न वृकस्य लोम" यजु० १९,९२। "वरीयओभा वृणन्ती पितोरुपस्था" ऋ०१,१२४,५। "उपस्था उपस्थे उत्सङ्गेऽन्तरालदेशे वा" भा० "तस्याः कुमारमुपस्थ आदधुः" गोभि० "उपस्थे उत्सङ्गे" सं०त० "भूम्या उपस्थेऽरपज्जघन्वान्" ऋ०२,१४,७। "रथोपस्थ उपाविशत्" गीता। उप+स्था घञर्थे भावे क। सर्वाङ्गुलीभिः भूमिमाश्रित्य ४स्थितौ "समस्तजङ्घोरुरत्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा" आश्व०श्रौ० ६,५,५। "उपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रित्येत्यर्थः पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवमुपविशेत्" नारा०वृ०। "प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा" आश्व०गृ० ३,२,२,। उप+तिष्ठति स्था— क। "उपस्थकृतस्त्वेवाश्विनं शंसेत्" आ०श्रौ०६,५,५। ५समीपस्थिते त्रि०।

उपस्थपत्र पु० उपस्थं स्त्रीचिह्नमिव पत्रमस्य। अश्वत्थे वृक्षे तत्पत्रस्य तदाकारत्वात्तथात्वम् अतएव नैष०दमयन्त्यास्तदङ्गवर्णने। अश्वत्थस्य चलपत्र नामता कारणत्वमुत्प्रेक्षितम्। "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं? चलपत्रपत्रम्। नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन" उपस्थदलादयोऽप्यत्र। उपयमशब्दे स्त्रीलक्षणे च तदङ्गस्य अश्वत्थदलाकारतोक्ता।

उपस्थातृ त्रि०उप+स्था-तृच्।१उपासके,२उपनते, च ३यथोक्तकाले उपगते "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" मिता०स्मृतिः। ४ऋत्विग्भेदे पु०।

उपस्थान न० उप+स्था—ल्युट्। १उपेत्य स्थितौ, २अनुसन्धाने स्मरणे "तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् मनोयोगात् परिचयात्। कर्म्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते" याज्ञ०। "कर्म्मसन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते। शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेत्" भट्टका०। ३उपसेवने उपासने "सूर्य्योपस्थाने विनियोगः" सन्ध्याप्रयोगः "तूष्णीं वोपस्थानम्" कात्या०४,१२,२०, ४उपसर्पणे। "तस्योक्तमुपस्थानम्" आश्व०श्रौ०५,१२,२, "उपस्थानं प्रसर्पणम्" नारा०वृ०। ५आनतीकरणायोपगतौ "सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्" भा०आ० ७६। ६समीपस्थाने 'कुर्यान् यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत्" पार०सू०। उपस्थीयतेऽत्र आधारे ल्युट्। ७उपासनाधारे गृहादौ। "पार्थिवैर्व्विभुभिः कोसु सुपस्थानं दिदृक्षुभिः" भा०स०४७ अ० "उपस्थानं गृहैर्भद्रैर्व्वलभीभिश्च शोभितम्" भा०आ०१२८ अ०। अनुसन्धानञ्च स्मरणम् तस्य च चित्ते ऽनुभवाहितसंस्कारेणोपस्थितत्वात् तथात्वम्।

उपस्थानीय त्रि० उप+स्था—"भव्येत्यादि" पा०मि० कर्त्तरि अनीयर्। १उपासके। कर्मणि अनीयर्। २उपास्ये त्रि०

उपस्थापक त्रि० उप+स्था—णिच्-ण्वुल्। १स्मारके अनुभवजन्यसंस्कारेण चित्तेऽनुसन्धानसम्पादके। उपस्थितौ च समानविषयत्वं तन्त्रम् यद्विषयकोऽनुभवस्तद्विषयकः संस्कारस्तद्विषयिकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभावः स च समवायेनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नान्यस्य स्मरणम्। तत्र च साडृश्यादिज्ञानादि सहकारि कारणम् तत्समवहितसंस्कारस्यैव स्मृतौ हेतुत्वात्। उपेक्षात्मकज्ञानेन च संस्कारो न जन्यते। संस्कारश्च चरमफलनाश्यः तेन स्मृतधारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा०प०। क्वचिच्च दीर्घकालरोगादिना जन्मान्तरेण वा तन्नाशः। जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावसहकृतमेव तन्नाशकम् तेन "जातिं स्मरति पौर्व्विकीम्" इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविशेषसत्त्वे न तन्नाश;। उपस्थापकञ्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य हस्तिज्ञानं हस्तिपकस्येत्यादि एकसंम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वनियमात् पदपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन सम्बन्धितेति तथात्वम्।

भावे ल्युट्। उपस्थापन—उपस्थिति साधन व्यापारे उद्बोधकसमवधाने तत्सहकारे। उपस्थापनं प्रयोजनमस्य प्रप्रवचना०छ। उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्बोधकादौ त्रि० उप+स्थापि-कर्म्मणि अनीयर्। स्मार्य्ये त्रि०।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था—बा०कर्मणि वरच्। उपसेवनीये पुरुषमेधयज्ञाङ्गे देवताभेदे "सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशम्" यजु० ३०,१६,

उपस्थित त्रि० उप+स्था—क्त। १समीपस्थिते, २समीपागते "तदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्यानुपस्थितिमन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपास्थितो ह वै श्रिया प्रजाया प्रजायते" शत०ब्रा० २,३,१, १३, "उपस्थितेयं कल्याणी" रघुः। "हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्" भट्टिः। ३प्राप्ते, उपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात्" न्यायवाक्यम् 'अनुपस्थितकल्पनाः

न्याय्या” इति मेमां० ४वेदाप्रयुक्ते अनार्षे च। “अ-स्तु तद्वदुपस्थिते” पा०। “उपस्थितोऽनार्षः” सि०कौ० “उद्बुद्धसंस्कारेण चित्ते उपगते ५स्मृते “तौ जौ गुरु-णेयमुपस्थिता” वृ०र०उक्ते दशाक्षरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री “उपस्थितमिदं जसौतसौ यदि गुरुःस्यात्” इति वृ० र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे न०। ८सेविते त्रि०। भावे क्त सेवने ९उपस्थाने न०। तेन जीवति वेतना० ठक्। औपस्थितिक सेवनोपजीविनि त्रि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था—क्तिन्। १उपसेवने २उपनतौ ३स्मृतौ च “आसत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः सा० द०आसत्तिशब्दे उपसर्गशब्दे च उदा०।

उपस्थूण अव्य०स्थूणायां तत्समीपं वा अव्ययी०। १स्थूणा-यामित्यर्थे २तत्समीपे च तत्र भवः परिमुखा०ञ्य। औप-स्थूण्य तद्भवे त्रि०। उपगता स्थूणाम् अत्या०स०। ३गृह-स्तम्भोपगते त्रि०. ततो भवार्थे अण्, न ञ्य इति भेदः

उपस्थेय त्रि० उप+स्था—सेवार्थत्वात् कर्मणि यत्। उपसेव्ये “वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत्”कात्या०१७,१,२, “यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः” रामा०।

उपस्नेह पु० उप+स्निह—घञ्। क्लिन्नस्य नैकट्यसम्बन्धेन क्लेदे “मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्”। “तस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहन्ति तेनोपस्नेहेनास्या-भिवृद्धिर्भवति”। “सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसव-हानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति” सुश्रु०।

उपस्पर्श पु०उप+स्पृश-घञ्। १स्पर्शे, २स्नाने च। उपस्पृ-श्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ्। विधिना जलपान-पूर्वके मुखादिस्पर्शयुक्ते ३वैधाचमने तत्र हि “त्रिःप्राश्या-पोद्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत्। आस्यनासाक्षि कर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽसकान्” छन्दो० आस्यनासिकादिस्पर्शो विहित इति तस्य तथात्वम्। “तथेत्युपस्पृश्य पयः पवि-त्रम्” रघौ आचमनार्थे उपात्स्पृशतेः प्रयोगात्। भावे ल्युट्। उपस्पर्शनम् तत्रार्थे न० “अथात उपस्पर्श-नम्” कात्या०५,१०, २०

उपस्रवण न० उप+स्रु—भावे ल्युट्। सम्यक्क्षरणे उपरतं स्रवणम् प्रा०स०। १विरतस्रवणे क्षरणनिवृत्तौ “पत्न्युद-क्या दीक्षाहृपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात्” का०२५,११,१३, “ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रज-स्वला दीक्षाहृपाणि शङ्खादीनि निधाय सिकतासु आ-सीत आ रक्तस्रावविरमणात्” कर्कः।

उपस्वत्व न०उपगतमुत्पत्तिकालेएव प्राप्तं स्वत्वं यत्र। स्वत्वा-स्पदीभूतभूम्यादिभ्य उत्पन्नशस्यादिद्रव्ये। लोकव्यवहारः। अन्यस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहार्जनाधीनं स्वत्वं न तु उत्पत्ति-कालात्, अस्य तु तत्काले एव स्वत्ववत्त्वेव तथात्वम्।

उपस्वावत् पु० सत्राजितो नृपस्य पुत्रभेदे। “सत्राजितो-दश त्वासन् भार्यास्तासां शतं सुताः। ख्यातिमन्त-स्त्रयस्तेषां भङ्गकारश्च पूर्वजः। वीरोवातपतिश्चैव उ-पस्वावांस्तथैव च” हरिवं०३८अ०

उपस्वेद पु० उप+स्विद्—करणे घञ्। १वह्न्यादिसमीपस्था-नात् जाते ऊष्मणि “तयोरण्डानि निदधः प्रहृष्टाः परि-चारिकाः। सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्ष शतानि च” भा० आ०१६अ० “सोपस्वेदेषु ऊष्मवत्सु तत्र ह्यण्डान्तर्जलमूष्मणा शीघ्रं घनीभवतीति” नी०क० “अलाबुमध्यान्निष्कृत्य वीजं यत्नेन गोप्यताम्। सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः” भा०व०१०६अ०। भावे घञ्। २उपतापे

उपहत त्रि०उप+हन—क्त। १तिरस्कृते “करोत्यवज्ञोपहतं पृ-थग्जनम्” किरा०। “उपहतं तिरस्कृतम्” मल्लि०। २दू-षिते “कृमिभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः” कुमा० “आशया उपहता दूषिता” मल्लि०। ३विनाशिते ४उत्पातग्रस्ते अशुद्धद्रव्यसंयोगेन ५अशुद्धे च “शारीरैर्मलैः सुराभिर्म-द्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्” विष्णुः। ६अभिभूते “शम्भुमुपहृत्य सहसा” किरा०।

उपहति स्त्री उप+हन—क्तिन्। १उपघाते। २कार्यासामार्थ्ये प्रयोजकापाटवे ३प्रतिहनने च।

उपहत्नु त्रि० उप+हन-क्त्नु। उपहन्तरि “मृगं न भीममु-पहत्नुमुग्रम्” ऋ०२,२२,११,

उपहन्तृ त्रि० उप+हन—तृच् स्त्रियां ङीप्। उपघातके (कटुकः) “स्तन्यशुक्रमेदसामुपहन्ता चेति” सुश्रु०।

उपहरण न०उप+हृ—ल्युट्। १परिवेषणे २उपायनदाने च

उपहर्तृ त्रि० उप+हृ—तृच् स्त्रियां ङीप्। परिवेषण-कर्त्तरि “अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी। संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः” मनुः। २उपायनदातरि च।

उपहव पु०उप+ह्वे—अप् संप्र०गुणः। आह्वाने, “वीना-मुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवाः गुहाम्” भट्टिः। “अ-ध्वर्युर्होतर्युपहवं काङ्क्षते” आ०श्रौ०५,७,४, “प्रति-गृह्योपहवमिष्टाऽवेक्षेत” ६,१२,१,

उपहव्य पु० उपहूयतेऽत्र उप+ह्व—बा०आधारे यत्। सप्त-

दशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे। ते च क्रतवः कात्या० २२, दर्शिताः यथा। "सप्तदशाः पञ्च" ६, "वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थः" कर्कः। "उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य" ७ "उपहव्य इति विशेषसंज्ञा स ग्रामकामस्य भवति अनिरुक्तस्य" कर्कः। "अनृतेनाभिशस्यमानस्य" ८ "अलीकेनाभिशस्य मानस्याप्युपहव्यो भवति" कर्कः "श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति" ९, इत्युपक्रम्याग्रे चत्वारस्तत्र दर्शिताः।

उपहसित न० उप+हस—भावे क्त। उपहासे (ठाट्टाकरा) निन्दासूचके हासभेदे। कर्मणि क्त। २हास्येन सूचित-निन्दे त्रि०।

उपहस्त पु० उपहस्ति—भावे अच्। हस्तेन ग्रहणे प्रतिग्रहे तेन जीवति वेतना० ठञ्। औपहस्तिक तदुपजीविनि त्रि०।

उपहस्ति हस्तेन उपगृह्णाति उप+हस्त—णिच् नामधातुः उभ० सक० सेट्। उपहस्तयति ते उपा(ज)जीहस्तत् त।

उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्या० स० संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। (वेट्या) वस्त्रादिनिर्म्मिते ताम्बूलाद्याधार पात्रभेदे। "उपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्धृत्य मह्यं दत्त्वा" दशकु०।

उपहार पु० उप+हृ—घञ्। (भेट) १उपढौकने उपायने "ततः सपर्य्यां सपशूपहाराम्" "रक्तपुष्पोपहारेण छायामानर्च्च पादयोः" रघुः कर्मणि घञ्। २उपढौकनीये उपायनद्रव्ये "बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः" मेघ० उपगतः हारम् अत्या० स०। ३हारसमीपस्थे तदुपशोभके द्रव्ये। अव्ययी०। ४हारसमीपे अव्य०। उभयत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कतेन किम्" नै०। "ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्" कुमा०। [प्रसक्तोयत्र। कुन्तलदेशे हेम०।

उपहालक पु० हले प्रसृतः बा० वुण् उपगतोहालको हल-

उपहास पु० उप+हस-भावे घञ्। निन्दासूचके हास्ये (ठाट्टा) "फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्" रघुः

उपहास्य त्रि० उप+हस—कर्म्मणि ण्यत्। उपहासेन निन्दनीये "गमिष्याम्युपहास्यताम्" रघुः।

उपहित त्रि० उप+धा—क्त। १निहिते २अर्पिते ३समीपस्थापिते ४आरोपिते च। "बलमुपहितशोभां तूर्णमायाद-योध्याम्" भट्टिः। "पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्यात्" कुमा०। ५उपाधिसङ्गते उपलक्षिते "अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः अज्ञानोपचैतन्यमीश्वरः" वेदान्तप०।

उपहूत त्रि० उप+ह्वे—क्त संप्रसारणे दीर्घः। समाहूते आचितादित्वाद्गतिपूर्ब्बकत्वेऽपि नान्तोदात्तता।

उपहूति स्त्री उप+ह्वे—क्तिन् संप्रसारणे दीर्घः। आह्वाने "पटहप्रणादविहितोपहूतयः" माघः।

उपहृत त्रि० उप+हृ—क्त। १उपढौकिते उपहाररूपेण दत्ते "उपहृतपशूरुद्रः" सि० कौ०।

उपहोम पु० उपगतः होमं प्रधानहोमम् अत्या० स०। प्रधानयागसमीपे स्विष्टकृतः पूर्व्वं होतव्ये अग्निसोमादि-दशदेवताके प्रत्येकं दशाहुतिके दशदक्षिणाके होमभेदे। स च शत० ब्रा० ११, ४, ३, ८, अवधि १७, पर्य्यन्तेषु दर्शितः। "सैतानुपहोमानपश्यत्" इत्युपक्रम्य "अग्निरन्नाद इत्यादि१" "सोमोराजेत्यादि२" "वरुणः सम्राडिति३ "मित्रः क्षत्रमिति४ "इन्द्रोबलमिति ५" वृहस्पतिर्ब्रह्मेति ६ "सविता राष्ट्रमिति७ "पूषा भगमिति८" "सरस्वती पुष्टिमिति९" "त्वष्टा रूपाणामिति १०" इत्येतैर्दश देवता उक्ता "तावा एता दश देवता, हवींषि दशाहुतयोदश, दश दक्षिणाः" इति यथोक्तविशेषणतया दर्शितः।

उपह्वर उप+ह्वृ-आधारे घ। निर्जने रहस्योपगमाधारे "उपह्वरे पुनरित्यशिक्षयं धनमित्रम्" दशकु०। "यत्सीमुपह्वरे विदत्" ऋ० ८, ६९, ६, "चरन्तमुपह्वरे नद्यः" ऋ० ८, ९६, १४, "उपह्वरे अत्यन्तगुह्यस्थाने" भा०। २अन्तिकस्थाने "ऊर्म्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम्" भा० व० ३०८ अ० ३भूप्रदेशमात्रे च "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्" ऋ० १, ६२, ६, "कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् घः इत्युपह्वरोभूप्रदेशः" भा०। कर्म्मणि घ। ४गन्तव्ये "उपह्वरेषु यदचिध्वम्" १, ८७, २। "उपह्वरेषु गन्तव्येषु" भा० ५प्रान्तभागे। उपह्वरे गिरीणां संगथे च" ऋ० ८, ६, २८ "उपह्वरे प्रान्तभागे" भा०।

उपह्वान न० उप+ह्वे—ल्युट्। १आह्वाने २मन्त्रोच्चारणेनाह्वाने च "द्यावापृथिव्योरुपह्वाने षडवत्तम्" कात्या० २, ४, १९, "आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपह्वानाभ्याम्" १०, ६, २२,

उपांशु अव्य० उप+अन्श—उ। १निर्जने "परिचेतुमुपांशु धारणाम्" रघुः। "उपांशु विजने" मल्लि०। २अप्रकाशे च। "जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चित् देवतागतमानसः। निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ३मन्त्रादेर्जपभेदे पु०। जपोहि त्रिविधः नरसिंह पु० उक्तः।

"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्नोच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्तं जपःप्रोक्तः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दस्वरं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः" । तेन स्वरादियुक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः स्वयंग्रहणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुसन्धानवान् मानसः" आ०त० । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टं पदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासं तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह" मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" "उपांशुदेवतं यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा०३,३, ५,२, उक्ते ४ अनिरुक्तमात्रे ५मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत०६,२,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६निगूढे च "अस्य त्वेकमुपांशु व्रतम्" भा० आ०२अ० । परग्रहणायोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील०क० ।

उपांशुयाज पु० यज—घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुच्चैर्योयाजः । यज्ञभेदे तच्च शत० ब्रा०१,६,३,२३ दर्शयित्वा "एतेन वै देवा: उपांशुयाजेन सं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्तत एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्त्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु० उप+अक—अच् । १परस्परं समीपगते सन्निहिते "आसुष्वयन्ती यजते उपाके" यजु०२९,३१, उपाके परस्परसमीपगते" वेददी० । "आ भन्दमाने उषसा उपाके" ऋ०३,४,६, "आभन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २अन्तिके च । "स्मर उपाकचक्षसम्" ऋ०८,६,२५, "उपाक इत्यन्तिकनाम" भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+कृ—ल्युट् । १उपावर्त्तयमित्येवं स्तोत्रप्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्तध्वमित्येवाध्वर्युवद्गातृभ्यः" शत०ब्रा० १,५,२,१२, "यदा उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन् तावदध्वर्युप्रैषग्रहणादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा० "प्राग्वा च प्रवदितो: प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या० ९,१,१०, । "सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपकरणात्" २,३, १७, उपावर्त्तध्वमित्ययं स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्देनोच्यते" कर्कः । तथा प्रैषणे हि स्तोत्रस्यारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकरणकालेऽश्वमानीय बर्हिर्वेद्यास्तावेवास्थापयेयुः" आश्व०श्रौ०१०,८,२ । "तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्दद्रूत्येकादशभिः स्तौत्य प्रगुवन्" ५ "पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्" आश्व०गृ० २,४,१५, १आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व०गृ० ३,५,१, "उपाकरणमारम्भः" ना०द० । उपाकर्मशब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न० उप+आ+कृ-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" इत्युपक्रम्य आश्व०सू०दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तः विशेषस्तु नि०सि० उक्तो यथा "तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । "अथातः श्रावणे मासि श्रवणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वाध्यायोपाकृतिं कुर्य्यात्तत्रोपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासो उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकायामपि "तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र "अध्यायैरन्वारब्धः" इति सूत्रात् सन्निधित्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्य्याग्नौ "नान्यस्याग्न्यन्वोजुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निगर्वः । यद्यपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः । वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविरोधिता सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमाससंबन्धस्य स्मृत्योक्तत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्य्यमिति वृद्धाः । तथा च आश्व०

सूत्राणि "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" "ओषधीनां प्रादुर्भावे" "श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा"। अत्र श्रवणोमुख्योऽन्यो गौणः। तस्माद्द्वययोगे हेमाद्रौ व्यासः। "धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्। तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम्। श्रवणेन तु यत् कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम्। संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यतीति"। प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि। "उदयव्यापिनी त्वेव विष्णुर्क्षे घटिकाद्वयम्। तत्कर्म सकलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकमिति" पूर्वेद्युरुत्तराषाढायोगे, परेद्युः श्रवणाभावे घटिकाद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्य्यम्। न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवेऽपि, अपवादाभावात्। किञ्च परेद्युः सङ्गवास्पर्शे निषिद्ध पूर्वग्रहणे किं मानम्। सङ्गववाक्यं श्रवणवाक्यं वेति चेत् तर्हि व्रीहिवाक्यादश्वशफवाक्याच्च माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यम्। एतेन पर्वाप्यौदयिकं व्याख्यातम् निषेधप्रवेशस्योभयत्र साम्यात्। श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु "उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः। ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु" इति हेमाद्रौ निषेधात् पञ्चम्यादयो ग्राह्याः। अत्र ग्रहसंक्रान्तिदिने येषां प्राप्तिस्तैः सर्वैरुपाकर्म न कार्य्यम् इत्येको वाक्यार्थः। तेनाथर्ववेदिनामपि निषेधः। अन्यथा हस्तादित्रये प्रत्येकं ग्रहसंक्रान्त्योः षड्वाक्यकल्पनापत्तेः। मदनरत्नेऽपि "यदि स्यात् श्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम्। स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु" स्मृतिः, स्मृतिमहार्णवे "संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते। तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते"। तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ। "अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्ग्रहणं यदा। उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति"। मदनरत्ने गार्ग्योऽपि। "यद्यर्द्धरात्रादर्वाक् तु ग्रहः संक्रम एव वा। नोपाकर्म तदा कुर्य्याच्छ्रावण्यां श्रवणेऽपि वा"। एतेन ग्रहणकाले श्रवणसत्त्वे एव निषेधोनार्वागिति मूर्खशङ्कापरास्ता, ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ विधाभावापत्तेश्च। तेनार्द्धरात्रात् पूर्वं ग्रहसत्त्वमात्रे उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे। यत्तु "प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते। श्रवणे श्रावणं कुर्य्याद्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते" इति प्रतिपन्मिश्रितनिषेधकं वचनं तन्निर्मूलम्। हेमाद्रौ निगमः। "ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी। तपोहन्त्युत्तराषाढ़ा उपाकर्म्मणि वैष्णवे" अत्र च "वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ। उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके" इति वचनं देशान्तरविषयम्। "नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके। कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्य्यात्तु दक्षिणा" इह० वचनात् इति प्रयो०पा० उक्तम्। पराशरमाधवीयेऽप्येवम्। सामगानां सिंहस्थरवावुक्तस्तद्विषयमेवेदं, पुरोडाशचतुर्द्धाकरणवदुपसंह्रियत इति। न तु बहृचादिपरम्। तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः सौरे पञ्चम्ययोगात् सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधायोगादिति तु वयं पश्यामः। यत्तु कालादर्शे "अध्यायानामुपाकर्म्म श्रावण्यान्तैत्तिरीयकाः। बहृचाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्कोभवेद्यदि। सहस्तशुक्लपञ्चम्यां तद्द्वयं ग्रहणसंक्रमे। असिंहार्कप्रौष्ठपद्यां श्रवणेन व्यवस्थयेति" तन्मूलालिखनात् सूत्रविरोधाच्च चिन्त्यम्। सूत्रे हि श्रवणेन श्रावणस्येति चान्द्रमास एवोक्तो न सौरः तस्य पञ्चम्यभावात् श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधाच्च। तेन सिंहस्थोऽर्कोभवेद्यदि तदा कर्कोऽपि ग्रहणसंक्रमे सति असिंहार्के शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा बहृचाः, प्रौष्ठपद्यान्तैत्तिरीया इति व्याख्येयम् तेषां सौरमासाभावात्। श्रावणे ग्रस्तानुक्रमादौ बहृचपरिशिष्टे "अद्यश्चौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत्। तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यत इति"। "तत्राप्यनुक्रमे तु "कुर्यादेव तद्वार्षिकमित्याचक्षते" इति सूत्रात्। वर्षे तु भवं वार्षिकम्। एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्य्यम्। "उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति" दमनारोपणे लिखितवचनात् "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते" इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च संग्रहोक्तेः। पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्ष्यमिदम्। तेन पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्द्दश्यां श्रवणे कार्य्यमिति हेमाद्रिः। प्रथमारम्भस्तु न भवति "गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा। तथाधिमाससंसर्गे मलमासादिषु द्विज। प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृता कर्मविनाशकृदिति" तत्रैव काश्योपोक्तेः। अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति। नारायणवृत्तौ एतच्चाधिमासे न कार्य्यम् "उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मास-

हृद्धौ पराःकार्य्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति” ज्योतिःपराशरोक्तेः “उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि। अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिष्विति” कात्यायनोक्तेश्च। यत्तु “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं हृषादित” इति ऋग्यजुर्ब्बचस्तत्सामगविषयम् तेषां सिंहार्के एवोक्तेः। एतच्चापराह्णे कार्य्यम्। “उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव त्विति” “अध्यायानामुपाकर्म्म कूर्य्यात्काले ऽपराह्णके। पूर्व्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति” हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः। वस्तुतस्तु ‘भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्व्वाह्ण एव त्विति” प्रचेतोवचनात् पूर्व्वं वाक्यं सामगविषयम्। तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते। दीपिकापि। “अस्य तु विधिः पूर्व्वाह्णकालः स्मृत” इति। याजुषास्तु पर्व्वणि कुर्युः। तत्रापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यम्। अन्यैस्तु पूर्वम्। “पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणन्तैत्तिरीयकाः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते” इति गर्गोक्तिः “सं प्राप्तवान् स्तुतीर्ब्रह्मा पर्व्वण्यौदयिके पुनः। अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते” इति कालिकापुराणात्। “अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्व्वणि स्यादुपाक्रिया। दुःखशोकामयग्रस्ताराष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः” इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः। अत्र सिद्धाभट्टीये विशेषः। “श्रवणः श्रावणं पर्व्व सङ्गवस्पृग्यदा भवेत्। तदैवौदयिकं कार्य्यं नान्यदौदयिकं भवेत्”। पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः “श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि। तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत्”। कर्मकालमाह कालादर्शे निगमः। “श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् षण्मुहूर्त्तकैः। विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्”। अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयोरुपलक्षणं तेन तावपि सङ्गवस्पृशौ ग्राह्यौ। “उदये षड्घटीस्पर्श्शिते पर्व्वणि वार्कभे। कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात्” इति पृथ्वीचन्द्रः। “त्रिमुहूर्त्ते घटिकाद्वयमिति” पूर्वोक्तविरोधात् सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्म्मपर्याप्ता ग्राह्या न पूर्वा। सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् भाद्रादौ कालान्तरे वास्तु, न तु निषिद्धम्। न हि व्रीह्यलाभे निषिद्धमाषग्रहणं युक्तम्। अतएव परेद्युः सङ्गवव्याप्तौ पूर्वनिषेधः। तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाप्यपास्ता विधिवैषम्यात् माषनिषेधे तथापत्तेश्च। पूर्वविद्धावचनसत्त्वे हि सा युज्यते। एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम्। एतच्छुद्धाधिक्यपरं तेन यथाग्निहोत्रादौ सायं प्रातः कालबाधे सामान्यस्य जीवनावच्छिन्नकालदर्शादेरनुष्ठानम्। यथा व्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाच्चिप्तानिषिद्धावर्ज्यद्रव्येण तथात्र सङ्गवाभावेऽनिषिद्धावर्ज्यकर्म्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वानुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धे अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः। कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्वैवेति हेमाद्रिः। घटिकाद्वयमिति पूर्वोक्तविरोधात् तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदम्। यदपि “श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति” ब्रह्मवैवर्त्तम् तद्ब्रह्मपवित्रविषयमिति हेमाद्रिः। मदनपारिजातेऽपि पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् मदनरत्नेऽपि “पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणन्तैत्तिरीयकाः” इति बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचान् प्रति कर्म्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैतिरीयककर्म्मविध्ययोगात् पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम् अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदमात्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम्। व्यवच्छेद्यनुवादो वा। न तु विधायकम्। तेन विशेषविधिना उपसंहारः स्यात्। अनुवादत्वाल्लक्षणा न दोषः। अन्यथौदयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेन कर्त्तृविधौ कर्तृविशिष्टे चौदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः। तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्वेत्युक्तम्। तत्र न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधिः। धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वात् ‘त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितमित्यादि तदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्म्मविधीनां दर्शनात्। नाप्यनुवादोऽयम् कालिकापुराणाद्बह्वृचादीनामपि तदापत्तेः कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च। न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये तद्विधिरस्ति येनानुवादः स्यात्। न च वाक्यभेदः। तैत्तिरीयकपदमात्रस्य कर्म्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हविरार्त्तिवदष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेतिवच्चागत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात्। अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याऽप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः। तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक्। इदं च। शिष्यानध्यापयत आवसथ्येऽग्नौ अनध्यापयतोनाधिकार इति कर्कः। श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः प्रौष्ठपद्यां कार्यं तैस्तु श्रावणपञ्चम्याम्। “संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत्। उपा-

कृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति" स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिपरशाखादिति हेमाद्रिः। इदं खसूत्रोक्त कालपरत्वात् बह्वृचपरमपि। शाखायनैस्तु हस्ते कार्यम्। आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम्। यत्तु बौधायनः "श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येत्युचे। तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम्। तच्छाखीयविषयं वा। सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः। "बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिन" इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः। सोऽप्युत्तरः "धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम्। श्रावणं कर्म्म कुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाः" इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः। गर्गोऽपि "सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेऽविवरे बहिः। छन्दोगाभिजिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम्। शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्म्मापराह्णिकमिति"। पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः आपराह्णिकमुपाकर्म्मेत्यन्वयः। अविवरे ग्रहादिदोषरहिते। अन्योविशेषः पूर्व्वमुक्तः। प्रयोगपारिजाते गोभिलः "उपाकर्म्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते। धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणाम्। उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म्म च। अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः"। सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च "वेदोदितानां नित्यानामिति" मनुनाऽभोजनोक्तेः। एवमुत्सर्गेऽपि।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते। तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्य्यम्। "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति" याज्ञ० उक्तेः। श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माघशुक्लप्रतिपदि च कार्य्यम् "अर्द्धपञ्चमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः। यत्तु हारीतः "अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् पञ्चार्धषष्ठान्वेति"। तदाषाढ्युपाकर्म्मविषयम्। बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्य्युः। "पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति" तत्सूत्रात्। तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्य्यं "तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति" तत्सूत्रात्। बह्वृचैस्तु माघ्यां कार्य्यम् "अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते" इति कारिकोक्तेः। कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः। "उत्सर्गश्च तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपिवेति" कात्यायनोक्तेः। सामगास्तु सिंहार्के पुष्ये कुर्य्युः। तथा च सिंहे रवौ चेति गार्ग्यवचनं पूर्व्वमुक्तम्। सर्वैरुपाकर्म्मदिने वा कार्य्यम्। "पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्म्मदिनेऽथवेति" हेमाद्रौ खादिरगृह्योक्तेः। यदा सिंहस्थे सूर्य्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रात्प्राक् पुष्यः कर्कस्थो भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्य्युः। "मासि प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वो भवेद्यदि। तदा तु श्रावणे कुर्य्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः" इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः। अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ तेषां सौरस्यैवोक्तेः। अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः। "उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च। ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः। संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्व्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। उपाकर्म्मादिकं प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते"। "उपाकर्म्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वानध्याय" इति मिताक्षरायामुक्तम्। अत्र नदीनां रजोदोषोनास्ति। "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते इति" गर्गोक्तेः। "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते" छन्दो० उक्तेश्च उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे। निषेधेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" स्मृतिः। "त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। मङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति" सामान्यतो ग्रहणे दिननवकनिषेधस्तु अनियतकालीनकर्म्मपरः न तु नियतकालीनकर्म्मपरः। "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च। उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते इति नि०सि० स्मृत्युक्तेर्नोपाकर्म्मणि ग्रहणवेधदोषः। आषाढ्यामपि उपाकर्म्म विधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात् दण्डस्याषाढनामता वेदग्रहणस्य दण्डपूर्व्वकत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्। करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र स्त्री कर्म्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री।

उपाकृत त्रि० उप+आ+कृ—क्त। यज्ञे हननार्थे १कृतसंस्कारे पशौ, "अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" अभक्ष्ये मनुः। "पशुयागादौ मन्त्रबलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितपशुरनुपाकृतः" कुल्लू०। "पशुश्चेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनुदिश्य तद्वर्णं तद्वयसमालभेत" कात्या० २५,८,१ २स्तोत्रप्रैषेण प्रेषिते च "उपाकृत उद्गातार आहोतप्रैषात्" कात्या० ३,२,१८। ३आरब्धे च। भावे क्त। ४उपाकरणे ५यज्ञियपशुसंस्कारे ६आरम्भे च न०। ततः इष्टा० कर्त्तरि इनि। उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् उपाकर्त्रिनी ।

उपाक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० । नेत्रसमीपे "कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे" पा० अन्तोदात्तता अत्रैव अक्षेतिनिर्द्देशात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्त्री उप+आ+ख्या—भावे अ । १प्रत्यक्षे "द्वितीयेऽचानुपाख्ये" पा० । उपाख्या प्रत्यक्षं तच्छून्ये ऽनुमानगम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्वचने च । "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्देवैः परमो स गतिर्भवेत्" भा० अनु० २६अ० । निरुपाख्योऽभावः । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्वक्तुमशक्यत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् "प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेति" शा०सू० भाष्ये "तदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यम्" "न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्योविनाशः सम्भवति" "निरोधद्वयमाकाशञ्चेति निरुपाख्यम्" । "तत्र निरुद्धद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्तान्निराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते" "आकाशे च न युक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः" इत्येवम् सौगतमतनिराकरणे अभावपरतयाऽसकृदुक्तम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या—ल्युट् । १पूर्ब्बवृत्तकथने "रामोपाख्यानमत्रैवेति" भा०आ०१अ० । एवं नलोपाख्यानादयोपाख्यानानि बहून्युपाख्यानानि तत्र सन्ति । "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानैर्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" भा०आ० १अ० । २विशेषकथने । "सर्व्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् ! अतीव परमाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भुतम्" "शृणु नारद ! वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमद्भुतम्" इति च ब्रह्मवै० । तत्र साधु कन् । उपाख्यानक तत्प्रतिपादके ग्रन्थभेदे स्वार्थे कन् । कथनमात्रे च । [गते च ।

उपागत त्रि० उप+आ+गम—क्त । १स्वयमुपस्थिते २अभ्युप-

उपागम पु० उप+आ+गम "ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" पा० अप् । १स्वीकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह—ल्युट् । संस्कारपूर्ब्बकवेदग्रारम्भे अमरटीकायां रायमु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० आग्रहायण्याः समीपं अव्ययी० वा० टच्समा० । आग्रहायणीसमीपे

उपाङ्ग न०उपमितमङ्गेन अवा०स० । १प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि "साङ्गोपाङ्गैरिहोदितम्" इत्यमरः २वेदाङ्गशब्दे शास्त्रभेदे उपाङ्गानि शास्त्राणि च "पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राणि । चत्वार्य्युपाङ्गानि इत्युक्तानि तेषां अङ्गवत् वेदार्थस्य बहुल करणादुपाङ्गत्वम् । "साङ्गोपाङ्गोपनिषदः" हरि० २५अ० "साङ्गोपाङ्गास्ततो वेदाः सरहस्याः क्रमेण तु विक्रमो० "यद्वेदशास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन् प्रतिष्ठितम् । तत्र पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि" भा० अ० १००अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगिनि ३प्रत्यङ्गे प्रत्यङ्गानि च अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन त्रि० उपगतोऽजिनम् अत्या०स० । चर्म्मोपगते उपात् अजिनान्ततत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तता । अजिनस्य समीपम् अव्ययी० । २चर्म्मसमीपे अव्य० । निरुदकादित्वात् अन्तोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा० ब० । ३उपगतचर्म्मके त्रि० अत्र प्रकृतिस्वरः इति भेदः

उपाजे अव्य० उप+अज—बा० के वीप्सावाभावः । दुर्बलस्य बलाधाने "उपाजे अन्वाजे" पा० कृञि परे तस्य गतित्वम् तेन समासे उपाजेकृत्य असमासे तु उपाजे कृत्वेति दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः" सि०कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूपकावव्यये इत्यन्ये

उपाञ्जन न० उप+अन्ज—ल्युट् । १लेपने "मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृण्मयम्" मनुः २गोमयादिनानुलेपने च सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" "ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृण्मनो वार्य्युपाञ्जनम् । वायुः कर्म्मकालौ च शुद्धेः कर्त्तॄणि देहिनाम्" मनुः उपाञ्जनमनुलेपनम्" कुल्लू० । आधारे ल्युट् । ३अञ्जनाधारे हस्तादौ च । "चतुर्थ्येक आहवनीयश्चोपयमनीष्वाग्नीध्रीयस्याज्योपाञ्जने च" कात्या० ८,६,२४, तृतीयं चतुर्भागमज्योपाञ्जने अक्षधुरावनक्त्यञ्जनार्थाज्यशेषे पत्नीपाणाविव्यर्थः" कर्कः । अक्षधुराञ्जनप्रकारस्तत्रैव "दक्षिणया द्वाराऽऽनीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याऽक्षधुरावनक्ति परांग् देवसुतिरिति" "प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्याज्यस्वभागावपस्कज्यादिति सूत्रार्थः" वेददी० ।

उपात्त त्रि० उप+आ—दा—क्त । १गृहीते, २प्राप्ते च "स्वयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रवक्ष्यते" जावालिः । ३अन्तर्गतमदे गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति—इण—अच् । १लोकशास्त्राचारातिक्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोल्लङ्घने, ३नाशे च । "परावनुपात्यय इणः" पा० क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः" सि०कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा—ल्युट् । १ग्रहण "विस्रब्धं ग्रा-

ह्मणः शूद्रात् द्रव्योपादानमाचरेत्" मनुः । "स्वादात्मनोऽप्युपादानात्" सा०द०। स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे २प्रत्याहारे, कर्म्मणि ल्युट् । कार्य्यजननार्थमुपादीयमाने कार्य्यान्विते ३कारणे, यथा मृदादि घटादेः स्वर्णादि अलङ्कारादेः, जननार्थं गृह्यते । तच्च सर्वदा कार्य्येषु मतम् । "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्य्यम्" सां०का० "उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण सह सम्बन्ध उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत् एतदुक्तं भवति कार्य्येण संबन्धि कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धस्य कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्यमिति" सां०कौ० "उपादाननियमात्" "नकर्म्मण उपादत्वायोगात्" सां०सू० उपादानकारणञ्च कार्य्याभिन्नकारणमिति सांख्या वेदान्तिनश्च मन्यन्ते यथा मृत्तिकादयः घटादिकं प्रति, सुवर्णं कुण्डलादिकं प्रति, तन्तवः पटं प्रति, तत्तत्कार्य्याभिन्नत्वादुपादानकारणम् । नैयायिकास्तु उपादानकारणं समवायिकारणतया व्यवह्रियते । "यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायि जनकं तत्" भाषा०तेषांमते उपादानशब्देनापि तस्य व्यवहारोऽस्त्येव "उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्" भाषोक्तेः । तत्तदुपदानगोचर चिकीर्षाकृतिज्ञानाश्रयत्वेन तैः ईश्वरस्य सर्व्वकर्तृत्वस्याभ्युपगमात् तच्च ईश्वरशब्दे चिन्तामणिग्रन्थे विवृतम् सांख्यमतसिद्धे ४आध्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सां०का०। "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः" । "या तु प्राकृत्यविवेकख्यातिः सा प्रकृतिमात्रात् मा भूत् सर्व्वस्य सर्व्वदा तन्मात्रस्य सर्व्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन् ! इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या नामास्भ इत्युच्यते" सां०कौ०। सलिलस्येव अङ्कुरं प्रति प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारं प्रति सहकारिकारणत्वेन सलिलसदृशत्वात् सलिलत्वम् । आत्मसाक्षात्काराय च फलार्थिभिरुपादीययानतया तस्या उपादानत्वमिति बोध्यम् । तेन निर्वृत्तम् ठक् । औपदानिक स्वीकारमात्रजन्ये स्वत्वादौ यथा निध्यादौ द्रव्ये ग्रहणमात्रादेव स्वत्वमुत्पद्यते । उपादानोपादेयभावः

उपादानलक्षणा स्त्री उपादानात् स्वार्थस्य ग्रहणात् लक्षणा । "मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्वादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा" सा०द० उक्ते अजहत्स्वार्थारूपे लक्षणाभेदे । यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तशब्दस्य कुन्तधारिणि लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कुन्तरूपमुख्यार्थस्यापि विशेषणविधयाऽन्वयात्तथात्वम् ।

उपादिक पु० उप+अद–इन् संज्ञायां कन् । कीटभेदे । उपोदिकायां स्त्री

उपादेय त्रि० उप+आ+दा–कर्म्मणि यत् । १ग्राह्ये ग्रहीतुं योग्ये विषये "उपादेयतारतम्यमेव" सा०द०। "भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम्" शान्तिश०उपादानकारणसम्बद्धे २तदभिन्ने कार्य्ये । ३विधेयत्वादिना उत्कृष्टे च "कर्म्माण्यभिहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दान्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणोभवेत्" भट्टका० । "उपादेये विधेये" ति०त० रघुनन्दनः ।

उपादेयं ग्रहणयोग्यं तच्चानुकूलवेदनीयं सुखं तत्साधनञ्च "हेयोपादेयरहिते परिनिष्ठिते" शा०भा० वाक्ये "स यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदुपादेयं तावदादाय निवर्त्तते" सर्व०दर्शने च प्रयुक्तम् ।

उपाधि पु०उप+आ–धा–कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे १कपटे, उपधिशब्दे उदा० । उपाधीयते स्वधर्म्मोऽनेन करणे बा० कि । स्वसामीप्यादिना अन्यस्मिन् स्वधर्म्मारोपसाधने विशेषणभेदे । २उपाधिभेदेऽप्यकस्य नानायोगः आकाशस्येव घटादिना" गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्" सा०सू० "उपाधिना क्रियते भिन्नरूपः" इति श्रुतिः "कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" पञ्चद० कार्यमन्तःकरणं कारणमज्ञानमिति वक्ष्यमाणोपाधिवादे उदा० ३उपलक्षणरूपे विशेषणे च । स च जात्यादिस्तद्भिन्नश्च पदार्थवृत्तिधर्म्मः । "पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्" मुक्ता० । पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वभावत्वरूपाः तत्र द्रव्यत्वादयो जातिरूपाः सामान्यत्वादयस्तद्भिन्नाः तत्र नित्यत्वे सति समवेतत्वम् जातित्वम् परमसीमावर्त्तित्वे सति नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषत्वम् । नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वम् समवायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्याश्रयभावात् अखण्डोपाधिरभावत्वमिति नव्याः । एवं प्रतियोगित्वादयोऽपि अखण्डोपाधयः तैः कल्प्यन्ते । "उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्" भाषा० ४कुटुम्बव्यापृते । उपाधीयते नामसमीपे कर्म्मणि कि । ५उपनामनि यथा भट्टाचार्य्यमिश्रादयः उपाधीयतेऽनेनोऽत्र

व्याघारे कि । ६धर्मचिन्तायाम् ७व्यभिचारोन्नायके न्यायमतसिद्धे पदार्थभेदे च । "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता भाषा॰ उपाधिपदार्थनिरूपणग्रन्थस्य प्रायेण वङ्गदेशादौ पठनपाठनाभावेन लुप्तप्रायतया प्रचारो नास्तीति अनुमानचिन्तामणिकृता यथा उपाधिवादे तन्निरूपितं यथा च तस्य दूषकतायां वीजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

"तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादिज्ञानेन नान्योऽन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रेऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्तिग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं, पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्य न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् । तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौल्यादिति दूषकताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति मैवम् एवं हि सत्प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षकेऽतेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तस्मादुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति । भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकोधर्म्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात् ।

अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिविम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा चोपाधिवृत्तिव्यापकत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य

दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात् । नापरः न हि लोके समव्याप्तएवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ लाभादावुपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगात् । अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि तस्याभावेऽपि व्यभिचारात् अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तच्च घटे गुणत्वं नचानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा, न हि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत् साध्यं व्यभिचरति व्यभिचारे चान्ततः साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुस्तन्न तत्रापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रमावश्यकत्वाल्लाघवाच्च न साधनव्यापकव्याप्यत्वमपि भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणं न तु यद्व्यतिरेके न भवत्येवेत्येतद्गर्भं विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र श्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्र श्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः । श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति तन्न पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नत्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे । अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न अप्राप्तकालत्वात् प्रथमं साधनव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः । स्यादेतत् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः पर्यवसितं साध्यं च पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यादिति । अनेन पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संगृह्यते तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तन्न एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य, व्यापकं साधनाव्यापकञ्च । किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति । अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः लक्षणन्तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं स च धर्मः । क्वचित् साधनमेव क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुटएव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अतएव नार्थान्तरं, विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्मताबलात् । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् । यद्वा प्र-

त्वक्स्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत् तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत्। अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि। यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम्। किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तं बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति। एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात्। तत् किं कार्य्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलः स्यादिति चेन्न तदुपजीव्यान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपाधायकत्वात्। यदा च तादृश्येकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः। यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम् न चैवम्। तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तन्न तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचार संशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव। ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं न च व्याप्यतदभावव्याप्यमुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यं उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम्। अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स धर्म्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्म्मीयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं, व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके। अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे। एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वनित्यत्वयोः सम्बन्धो निवर्त्तमानः पक्षधर्म्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति। तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति। यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्म्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं न च धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् आपद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च। केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिद्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः सर्व्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः। साध्यञ्च नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च।

स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्। यत्र साधनव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न च तेन हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्याम त्वमात्रे विवादो नतूभयत्र । न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् । अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या श्यामत्वमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र साप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्नतु सर्वत्र इत्युक्तं यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिकव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकचार्थमुद्भावनं शतमप्यन्धो न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति बलं तच्च तुल्यमेव न तु भूयस्त्वमपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्म्मस्योपाधिर्न स्यात् यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं, गन्धाधरो द्रव्यं स्पार्शनत्वग्रहण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं, तद्व्ययिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् । न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च । किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरहरूपतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात् । नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् । तद्धान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्यापकत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात् किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा, नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन । यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति । उच्यते आर्द्रेन्धनत्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयोवाच्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात् संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च । अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो यथान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाधकविपर्ययो यथा वह्निरुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षाविपर्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् अत्राणुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसोऽनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि यद्येन

सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे वीजं स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अग्टह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृत्वानुमाने नित्यत्वादिः। पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणं सत्त्वेप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथात्रैव पर्व्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम्” विवरणं दीधित्यादौ दृश्यं विस्तरभयान्नोक्तम् । उपाधिना निर्मितः ठञ् स्त्रियां ङीप् । औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जवासन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यमुत्पद्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्युररीचक्रुः । प्रमेयवि०संग्रहे तयोः पक्षयोर्युक्तायुक्तत्वं यथावस्थितं तदत्र दर्श्यते ।

“यस्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स वक्तव्यः किं स्फटिकप्रहत्ता नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुममुपसर्पेयुः ? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रतिविम्बितं स्फटिकात्मना भासते ? उत पद्मरागादिमणीप्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिको लोहितइवावभासते ? । अथ वा तत्र व्याप्नुवती प्रभैव लोहिता भाति ? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम् ! आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत । यदि च दोषवशान्न कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्यमपि न भासेत तद्युक्तसमवायस्य तत्राभावात् । न द्वितीयः क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिविम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्बन्धो मिथ्येति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् इवशब्दप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशौक्ल्यमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात् न च जवाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया शौक्ल्यमपसारितं तथासति नीरूपस्य स्फटिकस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्रभेति चेत् न मणाविव कुसुमे प्रभाया एवादर्शनात् पूर्वोक्तविकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम् । एवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिकमारोप्यते” । प्रतिविम्बपक्षेऽपि प्रतिम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निर्णीतं यथा ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिविम्बत्वे दर्पणस्थमुखप्रतिविम्बवद्विम्बाद्भेदः स्यात् । तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते । नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिविम्बासम्भवात् । किं प्रतिविम्बोनाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणावयवा एव विम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते । नाद्यः दर्पणस्यमुखस्येतरस्मादल्पत्वात् । यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तकारणस्य विम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यङ्निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । नचैवं मन्तव्यम् क्वचिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् । न चैवमपैति । इह तु चिरकालविम्बसन्निधावप्यन्ते विम्बापाये प्रतिविम्बोऽपि गच्छत्येवेति न विम्बं परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलविकाशः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति । तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्ये जनिते विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत् । आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवयवानां कारुकमव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात् । अतएव विम्बासन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्त्तव्ये सति लौकिकाविम्बमेव सन्निधापयेयुर्नतद्धेतुमपक्षेरन् । दर्पणद्रव्यस्यान्यौकारपरिणामे कारुकमापेक्षायामपि प्रतिविम्बपरिणामे पुनः स्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुख-

प्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादि निम्नोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात्। समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते। समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत्। तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत एतत्सिद्धम्। विमत आदर्शमुखव्यक्त्यन्तररहितः तज्जन्मकारणशून्यत्वात्। यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत्। विषमोदृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सत्युमन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमःस्यात्। न च स्वमुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्थाणुरसौ पुरुष इति वद्बाधायां सामानाधिकरण्यात् संसार्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः। मैवम् सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः। अतएवास्य जीवस्य बन्धे मोक्षस्य पुरुषार्थत्वात्। यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फालिता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति, स्पष्टप्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः। दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमेव जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षेणैक्ये सति तीरस्थवृक्षोऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्यस्तमिति वक्तव्यम्। न चात्राध्यासहेतुरस्ति। अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेस्तत्कथमसावध्यासः। उच्यते। किमत्र दृक्वावरणाभावादध्यासाभावः? किं वा दोषाभावात्। उतोपादानाभावात्? आहोस्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्?। नाद्यः। चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः। सोपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः। निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत्। बाढम्। पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधिसत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थात् सिध्यति"।

परिभाषायां तु उपाधिसन्निकर्षस्थले भ्रममेवाङ्गीचकार न तु तत्र मिथ्यात्वमिति भेदः। "तत्र सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा" इति संज्ञां त्रिधा विभज्य। "उभयादृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी। औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते" इति "यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम्। जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना"। "यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपत्वादि" इति च शब्दप्र०। अत्र उपाधिना शक्तेरवच्छेदकरणात् तत्कृतत्वम् इति बोध्यम्।

उपाधेय त्रि० उप+आ+धा–कर्मणि यत्। १अभिनिवेशनीये २आरोप्ये ३उपाधिना विशेष्ये च। "उपाधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करात्" जगदी०।

उपाध्याय पु० उपेत्याधीयतेऽस्मात् उप+अधि+इङ्–घञ्। "एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" इति मनूक्तलक्षणे वेदैकदेशतदङ्गाध्यापके। स्त्रियां ङीपि उपाध्याया उपाध्यायीतिरूपद्वयम्। उपाध्यायस्य पत्न्यर्थे ङीष् आनुक् वा उपाध्यायानी "उपाध्यायानी उपाध्यायी" सि० कौ०। "उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता"। "आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्" मनुः। तन्मरणे एकरात्राशौचम् "आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेण" विष्णूक्तेः।

उपानस् त्रि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अत्या० समा०। १शकटसदृशे २पितृसदृशे पितृव्यादौ च। जातौ अच् समा०। उपानस शकटसदृशे व्रणमयादौ शकटे आकारेव्यङ्ग्यतयाऽस्य जातित्वम्। वेदे तु पुंस्त्वमपि "सचायोरिन्द्रश्चकृष उपानसः" ऋ० १०, १०५, ४,

उपानह् स्त्री उप+नह–क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्म्मपादुकायाम्। "कृतावरोहस्य हयादुपानहौ नियोक्तुकामे किल बद्धवर्म्मणी" इति नैध०अत्रोपानहोः वर्मत्वेनोत्प्रेक्षणात् तस्याः सर्वाङ्गावरकत्वं गम्यते तेन लोके (मोजा) इत्यादिप्रसिद्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्दप्रयोगः। "अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" "क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपनहमासनम्" मनुः छत्रोपानहमित्यत्र समा०द्व०अच् समा०। एवमन्यशब्देन द्वन्द्वेऽपि। दण्डोपानहमित्यादि "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्" "स्वयं नोपानहौ हरेत्" "सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" मनुः।[स्त्रदृशे वैदिके वाक्यभेदे

उपानुवाक्य न०उपगतमनुवाक्याम् अत्या०स०। अनुवाक्या-

उपान्त पु०उपमितमन्तेन अवा०स०। १निकटे, २प्रान्ते च। "दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्" "नयनोपान्तविलोकितञ्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः" कुमा०। "मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमानः" "उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा" रघुः। "शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखी" सा०द०"तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा" किरा०। अन्तश्च सीमाभेदः स च दैशिकः कालिकः बुद्धिकल्पितश्च। "उपान्त्यतो निवर्त्तेत" वृ०र०। अन्तस्य समीपम् अव्ययी०। ३अन्तसमीपे अव्य०।

उपान्तिक न०उप आधिक्ये प्रा०स०। १अत्यन्तान्तिके अतिनिकटे "यदुपान्तिकेषु ददतोमहीरुहः" माघः "प्रसभानुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम्" किरा०। २तद्वृत्तौ त्रि० अस्मारादर्थत्वात् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "यश्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात्" भा०व० अ०

उपान्तिम त्रि० उपगतमन्तिमम् अत्या०स० उपान्तशब्दात्तु न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात्। १अन्तिमोपगते "गुणयान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमुपान्तिमादीन्" लीला०। सामीप्ये अव्ययी०। २अन्तिमसमीपे अव्य०

उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिगा० यत्। अन्तसमीपवर्त्तिनि "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनस्त्रिभो मतः" म०त० "उत्तमपदमुपान्त्यस्योपलक्षणार्थम्" सि०कौ०।

उपाप्ति स्त्री उप+आप–क्तिन्। प्राप्तौ, "यदेतानि सर्व्वाणि सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति" शत०ब्रा०१०,१,२,६

उपाभृत् स्त्री उप+आ-भृ–क्विप् तुक्। उपाहरणे, "स न जर्ज्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्ज्जति" ऋ० १,१०८,२। "उपाभृति उपाहरणे" भा०।

उपाय पु० उप+अय–भावे घञ्। १उपगमे। उपायतेऽर्थोऽनेन करणे घञ्। २साधने, स च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिक उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः। "उपायेन च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमैः" हितो०। "पुंसोनेष्टाभ्युपायत्वात्" कुसु०। ३राज्ञां रिपुनिराकरणहेतुषु सामादिषु च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"। "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः" माघः। "सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः" मनुः। राज्ञां विजयोपायाश्च सामादयश्चत्वारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम्। उपायाः कथिताराज्ञां स्वार्थसम्पत्तये ध्रुवम्" इत्युक्तेः एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। क्वचित् सप्तोपायाः पठ्यन्ते। "साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" शृङ्गारोपायौ च द्वौ "शृङ्गारे तु पुराविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ। उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तासु सुविचक्षणैः। सामदाने इति प्राज्ञैः शृङ्गाररसकोविदाः। भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु जायते। निग्रहे रसभङ्गः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधैः" इत्यालङ्कारिकोक्तेः। ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्णव्यापारभेदे च "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनुः। ते चोपायाः मनुना दर्शिता यथा "धर्म्मेण व्यवहारेण, छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"। तत्र धर्म्म उक्तो बृहस्पतिना "सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्योधर्म एष उदाहृतः" छलादीनि त्रीण्युक्तानि तेनैव "छद्मना याचितञ्चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी। अन्याहृतानि वाऽऽहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः। दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यते। बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" व्यवहारस्तु मनुना स्वयं दर्शितः। "अर्थेऽपवदमानं तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः"। तेन राजावेदनरूपोव्यवहारः" कुल्लू० (नान्विश)। मेधातिथिस्तु निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा, कृषिवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्नं धनं तस्माद्गृह्णीयादित्याह"। ५उपक्रमे च।

उपायन न० उपायते समीपे उपह्रियते उप+अय–ल्युट् । १उपढौकने (भेटदेओया) "तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः" कुमा० कर्म्मणि ल्युट् । २उपढौकनीये "परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु" रघुः "साधिवेश्म निहितैरुपायनैः" माघः "प्रतीच्छन्नुपायनानि" काद० । भावे ल्युट् । ३उपगमने "उपायन उषसा गोमतीनाम्" ऋ० २,२८,२, "उपायने उपगमने" भा० । "सहोपायनकौच्चर्या उवास" छा०उ० "उपायनकौच्चर्या उपगमन कीर्त्तनमात्रेण" शा०भा० ।

उपायिन् त्रि० उपायोऽस्त्यस्य इनि । १साधनयुक्ते । उप+इण–णिनि । २उपगन्तरि । "सर्व्वान् वोत्तमेनोपायित्वात्" कात्या०३,३,८, "पञ्चमसुत्कृष्टं सर्व्वे उपयन्ति उपगच्छन्ति" कर्कः । "स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात्" कात्या०३,५,१६,एकोऽधः प्राकृशायी मध्वाश्यृतुजायोपायी कात्या० ५,२,२,१, ऋतुकालएव सवर्णोपायी" कात्या० १८,६,२७, । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपायु त्रि० उप+इण्–उण् । उपगन्तरि । "तस्मादाह वायवः स्थेति उपायवःस्थेत्युहैक आहुरुप हि द्वितीयोऽयतीति" शत० ब्रा०१,७,१,२,

उपार पु० उप+ऋ–गतौ कर्म्मणि घञ् । उपागते १समीपे । "अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे" ऋ० ७,८६,३, "उपारे उपागते समीपे" भा० ।

उपारण पु० उपेत्य न रमणं यत्र पृषो० । उपेतस्यारतिस्थाने "सुषु वा सदुपारणे" ऋ०८,३२,२१, उपारणे ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः" भा० ।

उपारत त्रि० उप+आ+रम–क्त । १प्रतिनिवृत्ते "उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरात्" किरा० ।

उपारम्भ उप+आ+रभ–घञ् मुम् । प्रारम्भे "सर्व्वकर्म्मोपारम्भे विनियोगः" सन्ध्यापद्धतिः

उपार्ज्जन न० उप+अर्ज्जि–ल्युट् । स्वत्वसम्पादकव्यापार भेदे स च अर्ज्जनशब्दे ३६५ पृ० दर्शितः "शस्त्राणां सरथानाञ्च कृत्वा सम्यगुपार्ज्जनम्" रामा० । ण्वुल् । उपार्ज्जक तत्कर्त्तरि त्रि० ।

उपालब्ध त्रि० उप+आ+लभ–क्त । तिरस्कारेण निन्दिते

उपालम्भ पु० उप+आ–लभ–घञ् नुम् च । निन्दापूर्व्वकतिरस्कारे । ल्युट् । उपालम्भन तत्रार्थे न० । कर्म्मणि ण्यत् । उपालम्भ्य हिंसनीये । "सौर्यः पशुरुपालम्भ्यः सवनीयस्य" साङ्ख्या०सू० । तिरस्कार्य्ये तु न नुम् । उपलभ्य इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वृत–ल्युट् । १पुनरागमने प्रत्यावृत्तौ । "तदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः" रघुः । २भूमौ लुठने च ।

उपावृत्त त्रि० उप+आ+वृत–क्त । १श्रमापनयनाय पुनःपुनः भूमिलुठितेऽश्वे, २प्रतिनिवृत्ते च । "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्य वासो गुणैः सह" ए०त० भविष्यपुराणम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ–वृत–क्विप् । १आवर्त्तिनां समीपे आवृत्तौ । "शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः" यजु० १२,८ । "स्वस्यैवावर्त्तनमावृत् तत्समीपवर्त्तिनामावर्त्तनमुपावृत्" वेददी० । २निवृत्तौ च । उप+आ+वृत–क्तिन् । उपावृत्तिरप्युभयत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेण अत्रा०स० । १आश्रमसदृशे पाशुपपतादिदीक्षादौ । "उपाश्रमानप्यपरान् पाषण्डान् विविधानपि" भा०शा०३५अ० । "उपाश्रमान् पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्त दीक्षायोगान्" नीलक० । सामीप्ये अव्य० । २आश्रमसमीपे अव्य० ।

उपाश्रय पु० उप+आ+श्रि–पचाद्यच् । १ आश्रयकर्त्तरि "ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते" मनुः कर्म्मणि अच् । २आश्रणीये "राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः" भा०आश्र०४अ० । "त्वं हि नक्षात ! सर्वेषां दुःखितानामुपाश्रयः" भा०व० ६११ अ० । भावे अच् । ३आश्रये ।

उपाश्रित त्रि० उप+आ+श्रि–कर्म्मणि क्त । यस्याश्रयो गृहीतस्तस्मिन् "तथैवोपाश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतांवर !" भा०शा०४५अ० उपश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त । २कृताश्रये त्रि० ।

उपासक त्रि० उप+आस–ण्वुल् । १सेवके २उपासनाकर्त्तरि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना" वेदा० । ३शूद्रे पुंस्त्री तस्य द्विजसेवकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । हेमचन्द्रोक्ते ४वाक्यदशाभेदे यथा वाक्यमुपक्रम्य "आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवायभुक् । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता धर्म्मकथापि च । उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिका दशाः । प्रश्नव्याकरणञ्चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः" इति । उपासनञ्च चिन्तनापरपरपर्य्यायमननात्मिका मानसी क्रिया । सा च क्वचिद्गुणादिकमारोप्य प्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणत्वाद्यारोपेण प्रायुक्तवचने निर्गुणस्य ब्रह्मणोरूपारोपेणैव उपासनोक्तेः अतएव "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति

शान्त उपासीत यथाक्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत” इत्युपक्रम्य “मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यादिना छा० उ० “उपासनायां तत्तद्गुणोपाधयोऽभिहिता निर्गुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निविष्टमनसः चित्तैकाग्र्यम् ततः उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधियोगसिद्धिः इति पात० स्र०भाष्ययोर्दर्शितम्। “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” स्र० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिधानमात्रेण” व्यास भा० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आवर्जित अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण” विव०। तादृशेश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मन इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्य्यं तच्चिन्तने च फलमुक्तं वायुपु०। “दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकाः दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः” विवृतञ्च तत् पात० भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना “अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनागततद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः” उक्ततत्तत्कालपर्य्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः। उपासनशब्देऽधिकं वक्ष्यते। तन्त्रोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधा पञ्चदेवतोपासकत्वात्। “शाक्तः शैवो गाणपत्यः सौरश्च वैष्णवः क्रमात्। उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रशास्त्रविधानतः”। पुनस्ते त्रिविधाः। “सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा”। प्रकारान्तरेणापि यथासम्भवं त्रिधा। “पशुर्वीरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा”

उपासङ्ग पु० उपासज्जन्ते शरा अत्र उप+आ+सन्ज-आधारे घञ्। १तूणे। “इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः। समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये” भा० वि० ४२अ० “एतान् सर्व्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे” वि० ४५अ०। भावे घञ्। २समीपासङ्गे च।

उपासन न० उपास्यन्ते भूयः क्षिप्यन्ते शरा अत्र उप+अस-विक्षेपे आधारे ल्युट्। १शरक्षेपशिक्षार्थे शराभ्यासे अमरः। उप+आस-भावे ल्युट्। २चिन्तने मनने ३सेवने च “नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन” “उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि” “उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्” इति वेदान्तसा०। “आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः” इत्युपक्रम्य “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” गीतायाम् आचार्य्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्य्योपदेशं विना हि ज्ञानानुत्पत्तिः “आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता” इत्युपक्रम्य “एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयुक्तोऽमृती भवेत्” याज्ञ० तद्धेतुत्वमुक्तम्। “आचार्य्यमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च” मनुः। ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः। प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र श्रवणमननादिसम्भवेन क्रममुक्तिः “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकस्यैवानावृत्तिर्नान्तरापतने “तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः” सां० स्र० उक्तेः। अतएव “इमं मानवं नावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम्। कार्य्यब्रह्मणोऽधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं तत्रस्थायिनस्तु तेन सहैव मोक्षः। “कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” शा० स्र० उक्तेः ब्रह्मणासह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” श्रुतेः। प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रेषूक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं तत्फलञ्च शा० स्र०भाष्ययोः दर्शितं यथा “न प्रतीकेन हि सः” “मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम्” “अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति” तथा “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः”, “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किन्तावत् प्राप्तं तेष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्त्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्त्तृत्वादिसर्व्वसंसारधर्म्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधानं

ततश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते। न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति किन्तु सुवर्णात्मत्वमेव। ब्रह्मात्मत्वे चैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा०। "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" भा०। "तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः? किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति?। कुतः संशयः? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते "आदित्यो ब्रह्म" प्राणो ब्रह्म" "विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। न चात्राञ्जसं समानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम्। ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। परमात्मवाक्यञ्चेदन्तदानीं स्यात् ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परिमितविकारोपादानञ्च व्यर्थम्। तस्माद्ब्रह्मणः "अग्निर्वैश्वानरः" इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः। तत्रानियमः नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम्। अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपसनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्य्यादा। तस्मात् ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति। कस्मात्? उत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति उत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात्। तथा च लौकिको न्यायोऽनुमतो भवति। उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुगन्तव्यः विपर्य्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात्। न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् सन्दिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते। तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्य्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद्ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैव एषोऽर्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत, ब्रह्मेत्युपास्त इति च सर्व्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते" इति। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वस्यावगमात्। फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितञ्चैतत् "फलमत उपपत्तेरित्यत्र"। ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्" भा०। एवं प्रतीकोपासनं निरूप्य तत्फलमुक्तम् तत्रैव ४अ० ३पादे

"अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च" सू०। "स्थितमेतत् कार्य्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते किं सर्व्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकम्? उत कांश्चिदेवेति?। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि नियमः सर्व्वासामीत्यत्राविशेषणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह। अप्रतीकालम्बनानिति। प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्व्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्य्यो मन्यते। न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति। अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः। तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः। यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्य्यमासीदेदिति श्लिष्टतरं "यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः। न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। ननु अब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायां स एनान् ब्रह्म गमयतीति"। भवतु यत्रैवमाहृत्य वाद उपलभ्यते, तदभावे-

त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्ति नेतरेषामिति मन्यते" भा० । "विशेषञ्च दर्शयति" सू०। "नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति "यावन्ना-म्नोगतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति" "वाग्वाव ना-म्नोभूयसी" "यावद्वाचोगतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति "मनोवाव वाचोभूयः" इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्म-णोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् ? । तस्मान्न प्रती-कालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानसव्यापारो यद्यपि देहव्यापारानपेक्षस्तथा पि आसीनस्यैव तद्भवति नान्यस्य यथाह शा०सू०भाष्ययोः" "आसीनः सम्भवात्" सू०।"कर्म्माङ्गसम्बन्धिषु कर्मतन्त्रत्वादा-सनादिचिन्तनेऽपि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य, इत-रेषुतूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्त्ते-तोतनियमे न आसीन एवेति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानि-यमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एवोपासी-तेति कुतः ? सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाह-करणं न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चि-त्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमम्भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेवं जातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्या नाच्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एषः यत्समानप्रत्यय प्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितद-ष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्य्यमाणो दृश्यते ध्यायति वको ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति । आसीनस्यानायासो भवति । तस्मादप्यासनकर्म उपासनम्"भा०। "अचलत्वापेक्ष्य"सू०। "अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे" भा० । "स्मरन्ति च" सू० "स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपा-सनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा-त्मनः" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषा-णामुपदेशोयोगशास्त्रे" भा०। उपासनञ्चामरणात् भूयः क-र्त्तव्यमित्यपि तत्रैवोक्तम् ।

"आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्"सू०।"आवृत्तिः सर्वो-पासनेष्वादर्त्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्यपर्य-वसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् अनि-योज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता किं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमावर्त्त्योपरमेत् उत यावज्जीवमावर्त्तयेदिति । किन्ता-वत् प्राप्तं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आ-वृत्तिविशिष्टस्योप सनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवशाद् दृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्ववक्रामति" "यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः तृण-जलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषु प्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः "स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैतीति" प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः" इति "प्रयाणकाले मनसा-ऽचलेनेति" च । सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येतेति" च मरणवेलायां कर्त्तव्यशेषं श्रावयति" भा०। प्रतीकभि-न्नेषु उपासनेषु अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तिः फलम् । "अर्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा०सू० भाष्ययोरुक्तम् तच्च अर्च्चिरादिमार्गशब्दे आतिवाहिकशब्दे च उक्तम् । युच् उपासनाप्यत्र स्त्री । "न्यायचर्च्चेयमीशस्य मननव्यप-देशभाक् । उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता" कुसु० सेवने च "उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते" नैष०। शाण्डि-ल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिशब्दे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे अ । उपासने "उपासासिद्धस्य प्रसंशामात्रम्" सां०सू०

उपासादित त्रि० उप+आ+सद–णिच्-कर्मणि क्त । १प्राप्ते भावे क्त । २प्राप्तौ तत्र तत्कृतमनेन इष्टा० इनि उपासा-दितिन् कृतलाभे स्त्रियां ङीप् ।

उपासित त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्मणि क्त । कृ-तोपासने यस्योपासनं कृतं तस्मिन् देवादौ ।

उपास्ति स्त्रीउप+आस-क्तिन् स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि बा०युच् अ वा न क्तिनोबाधकः । उपासनायाम् "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति

मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते” कुसु० ।

उपास्त्र न० उपगतमस्त्रम् उपकरणत्वेन अत्या० स० । अस्त्रोपकरणे तूणादौ” । “राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ भा० व० १९६ अ० ।

उपास्य त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्मणि ण्यत् । १सेवनीये २चिन्तनीये “पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरवच्च ते” भा० अनु० ८अ० “गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या” भा० अनु० २६अ० उप+आस–ल्यप् । ३सेवयित्वेत्यर्थे ४चिन्तयित्वेत्यर्थे च अव्य० । ४उपास्य सन्ध्यां विधिवत्” स्मृतिः ।

उपाहित पु० उप आसन्नमहितं यतः । १उल्कापातादौ अग्न्युत्पातरूपे उपद्रवे उप+आ–धा–क्त । २आरोपिते, त्रि०

उपेक्ष पु० गान्दिनीसुते अक्रूरभ्रातृभेदे । “अक्रूरः सुषुवे तस्मात् श्वफल्कात् भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः । अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः” हरि० ३५ तत्रैव ३९अध्याये च गान्दिनीसुतत्वमस्योक्तम्

उपेक्षक त्रि० उप+ईक्ष–ण्वुल् । उपेक्षाकारके योगिनि “उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमन्वितः” मनुः “दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरता त्वन्या” सां० का०

उपेक्षण न० उप+ईक्ष–भावे ल्युट् । १त्यागे २औदासीन्ये च ३राज्ञां सप्तविधोपायान्तर्गते उपायभेदे “साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च” भा० व० १५० । उपेक्षणस्य यथोपायत्वं तथा उपायशब्दे उक्तम् ।

उपेक्षणीय त्रि० उप+ईक्ष–अनीयर् । १त्याज्ये २प्रतीकारार्थमनालोचनीये च “नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्” रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष–अ । १त्यागे इदं न मम स्यादिति इच्छाभेदे ३औदासीन्ये ४अनपेक्षणे च । उपेक्षा च परस्वत्वानभिसन्धानापूर्वकस्वत्वप्रागभावासमानकालीनस्वत्वाविषयकेच्छा । उपेक्षायाः स्वत्वनाशकत्वम् स्मृतौ व्यवस्थापितम् “उपेक्षानात्मक स्तत्र निश्चयः कारणं भवेत्” भाषोक्ते ५इदमुपादेयं न भवतीत्याकारकज्ञानभेदे च “कुर्यामुपेक्षां हतजीविते ऽस्मिन्” रघुः । ६योगशास्त्रोक्ते चित्तप्रसादनार्थभावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनाभेदे । “मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्” पात० सू०

उपेत त्रि० उप+इण–क्त । १उपगते २समीपगते सेवादिधर्मेण ३प्राप्ते ४उपनीते च । “यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्” भा० १स्क० । “न स्त्री जुहुयान्नानुपेतः” स्मृतिः । “अनुपेतः अनुपनीतः” म० त० रघु० । गर्भाधानार्थं ५स्त्रियमुपगते च “गर्भाधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति” हारीतः “उपेतः स्त्रियमुपगतः” सं० त० रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र पु० उपगत इन्द्रम् अनुजत्वात् अत्या० स० । १विष्णौ । स हि कश्यपात् अदितौ इन्द्रादनन्तरं वामनरूपतया संजातः इति तस्य तथात्वम् । “उपेन्द्रो वामनः प्रांशुः” विष्णु स० । अत्र भाष्ये अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता यथा । “ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः” इति हरिवंशवचनात् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः” इति । अत्र वासुदेवस्यैव यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितासु तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिलोकस्थितत्वेन उपेन्द्रनामतयाऽभिषेकः कृत इति वर्णितं हरिवं० ७६अ० यथा । “अपामधस्तात्लोकोऽयं तस्योपरि महीधराः । नागानामुपरिष्टाच्च पृथिव्युपरि मानुषाः । मनुष्यलोकादूर्द्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान् । देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् । यत्राहं कृष्ण ! देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे । स्वर्गादूर्द्ध्वं ब्रह्मलोको महर्षिगणपूजितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च महात्मनाम् । तस्योपरि गवां लोकः सिद्धास्तं पालयन्ति हि । स हि सर्वगतः कृष्ण ! महाकाशगतो महान् । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी । यां न विद्म वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः । खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवर्त्तिनाम् । गतिः शमदमाढ्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः । गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः । स तु लोकस्त्वया कृष्ण ! सीदमानः कृपात्मना । धृतो धृतिमता वीर ! निघ्नतोपद्रवं गवाम् । तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन नोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग ! गौरवात्तव चानघ ! । अहं भूतपतिः कृष्ण ! देवराजः पुरन्दरः । अदितेर्गर्भपर्याये पूर्व्वजस्ते पुरातनः । तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्ते दर्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ! । एवं क्षान्तमनाः कृष्ण ! स्वेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवाञ्च गजविक्रम ! । आह त्वां भगवान् ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकस्य महानयम् । तदयं पुङ्गवैः सार्द्धं वर्द्धास्ः प्रसवैस्तथा । कर्ष-

कान् पुङ्गवैर्वाद्यैर्मध्येन हविषा सुरान्। श्रियं शक्रत्-प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामः कामदाः। तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबल!। अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो!। तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः। एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः। अहं किलेन्द्रो देवानां त्वङ्गवामिन्द्रताङ्गतः। गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्। ममोपरि यदिन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः। उपेन्द्र इति कृष्ण! त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः"।

"ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान्। अभिषेकेन गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाऽभिषिच्यमानं तं गावस्ताः सह यूथपैः। स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम्। मेघाश्च दिवि सुक्ताभिः सान्द्राभिः समन्ततः। सिषिचुस्तोयधाराभिः सिच्यमानं तमव्ययम्। वनस्पतीनां सर्वेषां सुसावेन्दुनिभं पयः। ववर्ष पुष्पवर्षञ्च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे। स्तुवन्ति सुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः। एकार्णवविविक्तञ्च दधार वसुधा वपुः। प्रसादं सागरा जग्मुर्ववौता जगद्धिताः। मार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः। ईतयः प्रशमं जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां नृपाः। प्रवालपत्रशबलाः पुष्पवन्तश्च पादपाः। मदं प्रसुस्रुवुर्नागा यातास्तोषं वने मृगाः। अलङ्कृता गात्ररुहैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः। देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव। आसीत् कृष्णाभिषेके हि दिव्यः स्वर्गरसोक्षितः। अभिषिक्तन्तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम्। दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्रवीदिदम्। एष ते प्रथमः कृष्ण! नियोगो गोषु यः कृतः"। तत्रैव १७अ०। "शक्रस्तु स्वयमागत्य दैवतैः सह वृत्रहा। अभिषिच्याब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः"। वासुदेवस्यैवेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृतः इत्युक्तम्। भा०८स्क०२३अ० तु वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बलेर्दमनानन्तरम्। "कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्व्वभूतभवाय च। लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम्। वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसां श्रियः। मङ्गलानां व्रतानाञ्च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः। उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्वविभूतये इति" "प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः" इति तत्रैव। वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासुदेवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एकपरमेश्वरांशत्वान्न विरोधः। "तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वचः" माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति छ०र० उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे। अस्याश्च इन्द्रवज्रया संमेलने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम्।

उपेय त्रि० उप+इण्-यत्। १उपायसाध्ये, २प्राप्तव्ये च। ३उपगम्ये "उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायाश्च कृत्स्नशः" मनुः "ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः" मनुः। ४अन्विष्य गम्ये "भूधरस्थिरमुपेयमागतम्" माघः। "उपेयमन्विष्य गम्यम्" मल्लि०

उपेयिवस् त्रि० उप+इण-क्वसु लोकेऽपि नि०। उपगते "पश्चाद्ध्वं दमुपेयुषे" कुमा० "उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशात्रवीम्। राजन्यकानि" "उपेयुषोमोक्षपथं मनस्विनः" माघः। स्त्रियां ङीपि उपेयुषी।

उपोढ त्रि० उप+वह-क्त। सन्निवेशविशेषयुक्ते १व्यूढे सैन्ये २निकटे, "तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कैः" किरा०। "वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः" मल्लि०। ३ऊढे कृतविवाहे च। भावे क्त। सैन्यविन्यासभेदे व्यूहे न०।

उपोत त्रि० उप+वेञ्-क्त। उपस्यूते। गौरा० ङीष्। पूतिकायां स्त्री शब्दरत्ना०

उपोत्तम त्रि० उपगतमुत्तमम् अव्यवधानेन अत्या० स०। उपान्तिमे अन्त्यात् पूर्व्वतने। "गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे"। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" "आद्युपोत्तमम्" "उपोत्तमं रिति" पा०

उपोदक पु० उपगतमुदकम् अत्या०स०। उदकसमीपस्थे। "प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके" यजु०२५,६, "अयं वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति" शत०ब्रा०१३,८,३,३, सामीप्ये अव्ययी०। २उदकसमीपे अव्ययम्।

उपोदकी स्त्री उपगतमुदकमत्र गौरा० ङीष्। पूतिकायाम् (पुइशाक)। राजनि०। "द्वादश्यां पारणं कुर्याद्व र्ज्जयित्वाप्युपोदकीम्" ए०त० कूर्मपुराणम्।

उपोदिका स्त्री उपाधिकमुदकं यत्र उदादेशः संज्ञायां कन् अतइत्त्वम्। पूतिकाशाके अमरः तत्पाकादि प्रकारगुणादि वैद्यके उक्तम्। "एकाह षड्गमोपेता किमन्यैर्व्यञ्जनान्तरैः। तक्रलुलैरानतव्याजैर्हैसत्येषा उपोदिका। वटपत्रवच्छुभपत्रिका परितप्ततैलसुपाचिता। नवहिङ्गुवाससुवासिता परिभोक्तृचित्तसुविकारिका। सुतप्ततैलविपाचिता सुघनाम्लतक्रसुपाचिता। सूपोदिकाव्यभर्ज्जिता भोक्तृदाशु रसनाप्रनर्त्तकी। पोदिका शीतला बल्या श्लेष्मला

वातपित्तहा। पथ्यात दोषशमनी निद्रापुष्टिकरी मता" उपाधिकशब्दकं यत्र उदाहेयः गौरा० ङीष् स्वार्थे कन् वा ह्रस्वः। उपोदीकाप्यत्र स्त्री

उपोद्ग्रह पु० उप+उद्+ग्रह-अप्। ज्ञाने। "तस्माद् सुखसपोद्ग्रहश्चिति" का० उ०। "उपोद्ग्रहपूर्वकग्रहेः ज्ञानार्थ तद्दर्शनात् तथार्थत्वम्।

उपोद्घातः पु० समीपवर्त्तिनः प्रकृतस्य उद्घातः उद्धननम् ज्ञानं चिन्तनम् यत्र। उप+उद्-हन-गतौ गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थता आधारे घञ्। १प्रकृतसिद्ध्यर्थमालोचनात्मके सङ्गतिभेदे। "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" अवसरशब्दे विवृतिः। २तदर्थवर्णने च। तत्तचोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति" दीधि० ३प्रारम्भे च

उपोद्दलन न० उप+उ+दुवल-ल्युट्। उद्दीपने उत्तेजने।

उपोषण न० उप+उष-ल्युट्। उपवासे अहोरात्राभोजने। "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः। उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाके महीयते"। "उपोषणं भवस्याश्च दशम्यामेव पारणम्" ति० त० अगस्त्यसं०। उपवासशब्दे विवृतिः। उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तथात्वम्।

उपोषित न० उप+वास+भावे-क्त। १उपवासे। "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्" मनुः। कर्त्तरि क्त। २उपवासकर्त्तरि त्रि०। "उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम्" दुर्गो० त० पु०।

उपोष्य त्रि० उप+वस-अकर्मकधातुयोगे कालस्य कर्मसंज्ञाविधानात् कर्मणि वा० क्यप्। १उपवासेन यापनीये तिथ्यादौ। "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैवोपोष्या सदा तिथिः" कालमा० पु०। उप+वस-ल्यप्। २उपवासं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

उप्त त्रि० वप-क्त। १कृतवापे धान्यादौ अधिकरणे क्त। २उप्तधान्यादौ क्षेत्रे। "सर्वं चणेन तदभूदसदीय! रिक्तं भक्तानुप्तं कुहकरादिमिवोप्तमुष्यास्" भाग०। ३मुण्डिते च। "पर्य्युप्तशिरसमिति" पार० सू०। परिसर्वतोभावेन उप्तशिरसम् मुण्डितशिरसम्" हरिनाथः। भावे क्तिन्। उप्ति वपने स्त्री "बीजानामुप्तिविच्च स्यात्" मनुः।

उप्तकृष्ट त्रि० पूर्वमुप्तं पश्चात् कृष्टं पूर्वकालेत्यादिना स०। बीजवपनानन्तरं कृष्टे क्षेत्रे (बीजाकृते क्षेत्रे)। (काड़ान)

उप्त्रिम त्रि० वप+क्त्रि मप् च। वपनजाते।

उप्य त्रि० वप-वा० कर्मणि क्यप्। वपनीये व्रीह्यादौ "दोक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत् चिकित्सेत्" कात्या० २५,१३,२०। "उप्यानां व्रीहियवादीनाम्" कर्कः।

उब्ज आर्जवे तुदा० पर० अक० सेट्। उब्जति औब्जीत्। णिचि उब्जयति ते औब्जिजत् त। "इन्द्राग्नीरक्ष उब्जतम्" ऋ० १,२१,५। "उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासः" ६,५२,१। घञ् नि० वस्य दः समुद्गः अभ्युद्गः। नि+उब्ज (उलटान) उत्तानस्यावतानकरणे न्युब्जति उत्तानं वस्तु अवतानं करोतीत्यर्थः।

उब्जक त्रि० उब्ज-ण्वुल्। आर्ज्जवयुक्ते। ततः तिका० फिञ् औब्जायनि तदपत्ये पुंस्त्री। तिककितवादित्वात् गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु द्वन्द्वे लुक्। उब्जककुभाः।

उभ(म्भ) पूर्त्तौ तुदा० प० सक० सेट्। उभति औभीत्। उवोभ। उम्भति उम्भीत् अयं मुचादिरिति कविकल्प० तन्मते औम्भत्" मोपधत्वात् नोपधालोपः उम्भाम् बभूव आस चकार। वेदे गणव्यत्ययः उनप्ति उम्नाति "दृढान्यौम्नादुशमानओजः" ऋ० ४,१९,४। "इषमुक्थं गा ये मानम् परिषन्तमद्रिम्" ऋ० ४,१,१५। "सर्वमम्भुत् काकुत्स्थमौम्भत्तीक्ष्णैः शिलीमुखैः" भट्टिः। पा० मते लुङि रूपम्। अन्यमते लुङि रूपम्।

उभ त्रि० द्वि०। उङ्गतौ-भक्। उभ-पूर्त्तौ क वा। द्वित्वविशिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथमं द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्वस्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गम्यमानत्वात् पूर्त्यर्थतात्वाद्योपचारात् तथात्वम्। "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्" माघः। "उभावपि हि तौ धर्म्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः" "अब्राह्मणावुभौ" "आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः" मनुः। ततः वृत्तिमात्रे नित्यम् अयच्। "उभयपक्षविनीतनिद्राः" रघुः। उभयविधः, उभयथा उभयतः उभयत्र। अस्य सर्वादि० सर्व्वनामकार्य्यम् तेनास्य द्विवनात्वेन अन्यकार्य्याभावेऽपि टेरकच्। उभकौ नायच्। स्वार्थे तद्धितकनि तु अयच्प्रसङ्गः। ततः प्रथमापञ्चमी सप्तम्यर्थे तसिल् अयच्। उभयतस्। द्वाभ्यां द्वावित्यर्थे द्वयोरित्यर्थे च अव्य० "तज्ज्ञः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम्" याज्ञ०। "शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा"। "ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः। अपुष्पाः फलवन्तीये ते वनस्पतयः स्मृताः। पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः" मनुः। प्रकारे थाल् अयच्। उभयथा द्विप्रकारार्थे अव्य०। "नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा" नैष०। "विनाशे नाशे वा तव सति वियोगोऽस्त्युभयथा"।

प्रवो०। सप्तम्यर्थे त्रल् अयच्। उभयत्र द्वयोरित्यर्थे अव्य० "उभयत्रचरीं मुनीन्द्राः" जातकप०"द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा" छन्दो०। अह्नि द्युस् एद्युस् वा-अयच्। उभयद्युस् उभयेद्युस् च द्वयोरह्नोरित्यर्थे अव्य०। "यो अन्येद्युरुभयद्युरभ्येति" अथ०१,२५,४। "उभयेद्युस्तथा प्राप्तौ परोपोष्या मनोषिभिः" स्मृतिः।

उभय त्रि० उभ+अयच्। द्वयवयवे द्वित्वविशिष्टे अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि एकबहुवचनान्ततयैव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः। सि०कौ०।"उभयमानशिरे वसुधाधिपाः"रघुः। सर्वादि० सर्वनामकार्य्यम्। उभयस्मै उभयेषाम्। "यथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम्"ऋ०१,२६,९। जसि वा शी। उभये उभयाः। "परेऽवर उभया अमित्राः"ऋ०२,१२, १८। "ये जना उभये भुञ्जते विशः"२,२४,१०। "किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः" रघुः। स्त्रियां गौरा०ङीष्।"उभयीं सिद्धिमुभाववापतुः"रघुः।

उभ(त्र)चर पुंस्त्री०उभयत्र उभयोर्वा चरति चर-ट।भूम्यन्तरिक्षचरे पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप्। सूर्य्याक्रान्तराशेर्द्वौ-दशद्वितीयस्थग्रहयोगभेदे स्त्री "सूर्य्याद्व्ययेऽपि च धने च तयोभयत्र संस्थैर्विना विधुमुशन्ति खगैस्तु योगान्। वेशीं च वोशिमुभयत्रचरीं मुनीन्द्राः स्पष्टं फलानि विविधानि वदन्ति तेषाम्" "समो राज्ञोभयचरीप्रभवो बहुभृत्यभाक्" जातकपद्धतिः।

उभयतोदत्(न्त) पुंस्त्री उभयतोदन्तः दन्तपङ्क्तिरस्य वा दत्रादेशः। उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ। "पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। दत्रादेशाभावपक्षे तत्रैवार्थे स्त्रियां वा ङीष्। "उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० १,६,३,२,

उभयतोमुख त्रि० उभयतो मुखे यस्य। द्विमुखे गृहादौ "उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्" शत०ब्रा० ४,७,१,७, स्त्रियां स्वाङ्गत्वाभावे टाप् स्वाङ्गे तु ङीष्। उभयतोमुखी धेनुः।"सवत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत्। यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते। तावत् गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति" याज्ञ०उक्तो धेनुभेदः। अन्यत्र द्वयमेव उत्क्रान्तिसंज्ञयोक्ता। "उत्क्रान्ते तु प्रसवस्य सुखोत्क्रान्तिसमृद्धये। तुभ्यं संप्रददे नाम्ना गावमुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्" विधा० पा० बद्दानमन्त्रः।

उभयतश्शीर्ष्णी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः शीर्षन्नादेशः ङीष् अल्लोपः विसर्गस्य वा शः। उभयतःशीर्षतुल्यप्रायणोयादियुक्तायां गवि "अदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी" यजु० ४,१९, "उभयतः शीर्षे यस्याः ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये" याज्ञोक्तेः" वेददी०।

उभयवेतन पु०उभयोः भेद्ये स्वामिनि च वेतनं यस्य अयच्। दूतभेदे यो हि स्वामिसकाशात् प्रच्छन्नां भृतिं गृहीत्वा तद्भेद्यशत्रुसकाशे तदीयदासत्वेनात्मानं ख्यापयित्वा तत्-सकाशात् भृतिं गृह्णन्नपि पूर्वस्वामिनोगृहीतभृतिनिष्क्रयार्थमुत्तरस्य सचिवादिभेदं जनयति स उभयवेतन इत्युच्यते।"अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः। भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः" माघः। तादृशदूतास्तु मुद्राराक्षसे चाणक्यप्रेषिता बहवो वर्णिताः ते च मलयकेतोः प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिद्य चाणक्यकार्य्यं साधितवन्तः तच्च तत एवावसेयं विस्तरभयान्नोक्तम्।

उभयादन्ति अव्य०उभौ दन्तौ प्रहरणं यत्र युद्धे द्विदण्ड्या० इच् समा०अयच्। उभयदन्तसाधेर युद्धे एवम् उभयाञ्जलि उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्णि इत्यादयोऽपि नि० साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे। उभाहस्ति उभाकर्णि उभाबाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्र नायच्। तेऽपि तत्तदर्थेषु।

उम् अव्य० उ-बा०डुमि। १रोषे, २स्वीकारे, ३प्रश्ने च।

उमा स्त्री ओः शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उं शिवं माति मन्यते पतित्वेन मा+क वा। शिवपत्न्याम् १दुर्गायाम् "उ मेति माता तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी, जगामेति"कुमारे निरुक्तायां २पार्वत्याम्। "यदाह तपसे पुत्रीं वनं गन्तुञ्च मेनका। उ मेति,तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती" कालि०पु०। "माता निषिद्धा तपसे यदा सा ययामुमाख्यां भवभक्तिभाविनी"शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति शब्दः नामहेतुत्वेनास्त्यस्याः अर्श आ०अच्"यस्येति"पा० अल्लोपे टाप्। "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे""उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला" "उमावृषाङ्कौ ते यूयम्" "उमा वधूर्भवान् दाता" इति च कुमा०। "नियोजयितुकामस्तु उमायां चन्द्रशेखरम्" शि०पु० उमामाहेश्वरव्रतम्। व्रतशब्दे वक्ष्यते। वे-बा०मक् संप्रसारणम्।३हरिद्रायाम् ४अतसीवृक्षे (मसिना) उमाकटः उम्यः औमीनः।५कीर्त्तौ ६कान्तौ, ७शान्तौ च।

उमाकट पु॰ उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटच् । अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि ।

उमागुरु पु॰ ६त॰ । हिमालये तस्य उमायाजनकत्वात्तथात्वम् । उमाजनकादयोऽप्यत्र । तस्याश्च तदुत्पत्ति कथा शिवपु॰ दृश्या ।

उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजन्मदिनम् चतुर्थी । ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्याम् "ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्व्वमुमा सती । तस्मात् सा तत्र संपूज्य स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" ब्र॰पु॰

उमापति पु॰ ६त॰ । महादेवे । स च यथा तामुपयेमे तत्कथा शिवपु॰ दृश्या तन्मूलकं कुमारे च वर्णिता एवमन्यत्रापि पुराणे दृश्या । "मेनां यावत् सती प्राप्य हिमाचलपतिव्रताम् । उमरूपा हि तपसा पतिं प्राप पिनाकिनम्" । काशीख॰ उमाधवादयोऽप्यत्र

उमावन न॰ उमाप्रीतये वनमत्र । पुरभेदे शोणितपुरे हेम॰

उमासहाय पु॰ ६त॰ । महादेवे दुर्गासहायतत्सहचरादयोऽप्यत्र

उमासुत पु॰ ६त॰ । कार्त्तिकेये । तत्कथा अग्निकुमारशब्दे ५५पृ॰ शिवपुराणे च दृश्या । उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र

उम्बर पु॰ उमित्यव्यक्तशब्दं वृणाति वृ अच् । १द्वारोर्द्धकाष्ठे, २गन्धर्वभेदे च । "उम्बरस्तुम्बुरुश्चैव जगुरन्ये च सङ्गणान्" हरि॰ १२८अ॰ ।

उम्बी स्त्री उम्+वा—क गौरा॰ ङीष् पृषो॰ वस्य बः । "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन सम्पृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता" इति भा॰ प्र॰ उक्तायाम् अर्द्धपक्वयवगोधूमयोर्मञ्जर्याम् । "उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा" भा॰ प्र॰ ।

उम्बुर पु॰ उम्+वृ—क उत् रपरः । द्वारोर्द्धकाष्ठे ।

उम्भि त्रि॰ उम्भ—इन् । पूरके । ततः कत्त्र्या॰ जाताद्यर्थे ढकञ् । औम्भेयक तज्जातादौ त्रि॰

उम्य न॰ उमाया अतस्या भवनं क्षेत्रम् वा यत् । अतसीभवनक्षेत्रे पक्षे खञ् औमीन तत्रार्थे न॰

उम्लोचा स्त्री अप्सरोभेदे । "कृतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्त्यपि । उम्लोचेति च विख्याता" भा॰ आ॰ १२३अ॰

उर गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । ओरति औरीत् उवोर ऊरतुः

उर पुंस्त्री उर—क । १मेषे स्त्रियाम् अजा॰ टाप् । "अता वि मेनिरे षासुराम्" ८, ३४, ३, "उरां मेषीम्" भा॰ २ गन्तरि त्रि॰ । "उरामथिरा वयुनेषु" ऋ॰ ८, ६६, ८ ।

उरःसूत्रिका स्त्री ७त॰ । मुक्ताहारे अमरः ।

उरग पुंस्त्री॰ उरसा गच्छति उरस्+गम—ड सलोपश्च । १सर्पे, स्त्रियां जातित्वात् ङीष् पादशून्यतया उरसैव तेषां हि गमनम् । "भिन्त्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्" "बिलमग्नाविवोरगौ" "अङ्गुलीवोरगक्षता" रघुः । २तद्दैवताके अश्लेषानक्षत्रे । "उरगविधिमघताख्याः सर्व्वरीनाथवारे" ज्यो॰ त॰ । ३सीसके तस्य नागबीजत्वेनाऽभेदोपचारात्तथात्वम् । अहिशब्दे ५८१ पृ॰ विवृतिः ।

उरगभूषण पु॰ उरगोभूषणमस्य । सर्पभूषणे महादेवे

उरगराज पु॰ ६त॰ टच् समा॰ । १सर्पराजे वासुकौ । उरगोराजेव उपमि॰ स॰ । २महासर्पे च । "प्रहर्त्तुरेवोरगराजरज्जवः" माघः उरगेशतदिन्द्रादयोऽप्यभयत्र । "उरगेन्द्रमूर्द्धरुहरत्नसन्निभैः" माघः । [तथात्वम् ।

उरगस्थान न॰ ६त॰ । पाताले तेषां तत्रस्थितत्वात् पातालस्य

उरगाशन पु॰ उरगानश्नाति अश—ल्यु ६त॰ । सर्पभक्षके १गरुडे च २मयूरे उरगभक्षादयोऽप्यत्र । "स्वावासभागमुरगाशनकेतयष्ट्या" माघः ।

उरङ्ग पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम—ड नि॰ । सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

उरङ्गम पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम—खच् सलोपः ।

उरण पुंस्त्री ऋ—क्यु, धातोरुच्च रपरः । १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति" भा॰ शा॰ ६५ अ॰ । "य उरणं जघान नव चख्न्वांसं नवतिं च बाहून्" ऋ॰ २, १४, ४, २ददृमहच्चे पु॰ स्वामी ।

उरणाख्य पु॰ उरणस्य मेषस्य अक्षीव अक्षि पुष्पं यस्य । दद्रुघ्ने (दादमर्द्दन) वृक्षे । स्वामी तु उरणाख्यस्तत्रार्थे इत्याह । तन्मते उरणस्याख्या आख्या यस्येति विग्रहः

उरभ्र पुंस्त्री उरु उत्कटं भ्रमनि भ्रम—ड पृषो॰ उलोपः । १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २दद्रुघ्नवृक्षे पु॰ स्वामी । तस्येदम् अण् । औरभ्र मेषमांसादौ "हविषाऽन्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् । मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः । ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् । मासाभिवृद्ध्या तृप्यन्ति दत्तैनेह पितामहाः" याज्ञ॰ । "दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुक्कुराः" सुश्रुते पशुषु तस्य दर्पितत्वमुक्तम् स च ग्राम्यपशुः "अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयो ग्राम्याः" सुश्रु॰ तन्मांसगुणास्तत्रैव "ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः" "बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु" ।

उरभ्रसारिका स्त्री सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः ।

उररी अव्य० उर–बा०अरीक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । कृञि अस्य गतित्वात् तेन सह समासः उररीकृत्य इति "काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य" सा०द० । घञ् उररीकार अङ्गीकारे पु० । क्त । उररीकृत स्वीकृते त्रि०

उरल त्रि० उर–बा० कलच् । गतियुक्ते ततो बला०चतुरर्थ्यां यत् । उरल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उरश पु० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका०फिञ् औरशायनि तस्य भर्गा०स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी ।

उरश्छद पु० उरश्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्–घ ह्रस्वः । कवचे

उरस् बलार्थे कण्ड्वा०प०अक०सेट् । उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थः औरसीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)बभूव आस चकार

उरस् न० ऋ–असुन् धातोरुच्च रपरः । वक्षःस्थले । "कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थित श्रीललनस्य तस्य" "जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषण्णश्रीसुतां शुश्रुवान् सः" माघः । "उरोमुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरम्" मालती० अस्य ब०व०अन्तस्थस्यकप्समा० "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघुः । "प्रकृत्यैव शिलोरस्कः" कुमा० । क्वचिन्न । "हारोरा वनमार सा" सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अण् औरस, पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव चेति" कालि० पु०उरोजातमात्रे च औरसं भयम् । पक्षे यत् उरस्य । वक्षोगते । २श्रेष्ठे न० । तस्य इत०अन्ते अच् समा० । अश्वौरस अश्वप्रधाने । ३ऋषिभेदे पु०तस्यापत्यम् तिका० फिञ् औरसायनि । उरशवत् भर्गादिकार्यम् । उरः प्रशस्तत्वेनास्त्य अर्शआ० अच् । उरस प्रशस्तोरस्के त्रि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरसशब्दोऽपि पठ्यते उरशवत् फिञ् भर्गादिकार्यञ्च ।

उरसिज पु० उरसि जायते जन–ड त० सप्तम्या अलुक् । स्त्रीवक्षोजाते स्तने । "परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैः भृङ्गः" रामा० । उरसिजातोरसिरुहादयोऽप्यत्र । "फेनानामुरसिरुहेषु हारलीलाम्" माघः

उरसिल त्रि०उरः प्रशस्त्येनास्त्यस्य पिच्छा०इलच् । प्रशस्तोरस्के । पक्षे मतुप् मस्य वः । उरस्वत् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप् ।

उरस्कट पु० उरः कव्यते आव्रियतेऽनेन कट–घञर्थे करणे क । १बालानामुत्तरीयभेदे तदीये यज्ञोपवीताकारे २वस्त्रभेदे च । (बुकवाछाड़) । तिका० ।

उरस्तस् अव्य०उरसैका दिक् तसिः, पञ्चम्याद्यर्थे तसिल् वा । १हृदयैकदेशभवे पुत्रे २वक्षस इत्याद्यर्थे च अत लिङ्गत्वात् स्वरितस्वर इतिभेदः । [ल्युट् । उरस्त्राणमप्यत्र न० ।

उरस्त्र न० उरस्त्रायते त्रै–क । वक्षोरक्षके कवचे । करणे

उरस्य पु०उरसैका दिक् यत् । वक्षएकदेशगत । "कर्मणा वाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्" सुश्रुतः निर्मिताद्यर्थे यत् । २पुत्रे

उरी अव्य०उर–गतौ बा० ईक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । ऊर्यादि० कृञि गतित्वम् तेन समा० । ल्यप् उरीकृत्य "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते" माघः ।

उरीकार पु० उर+कृ–घञ् । १स्वीकारे, विस्तारे च ।

उरीकृत त्रि० उरी+कृ–क्त । १अङ्गीकृते, २विस्तृते, च ।

उरु त्रि० ऊर्णु–कु नुलोपो ह्रस्वश्च । १विशाले, २बृहति च "विस्तीर्णं दृष्टशतुरम्बरप्रकाशं तेऽगाधं निधिमुरुसत्त्वसामनन्तम्" भा० आ० २२अ० । ३बहुले निरु० "तुविजाता उरुक्षया" ऋ०१,२,९, "उरुक्षया बहुनिवासौ" भा० "रथे युञ्जन्नुरुचक्रे" । ४विस्तीर्णे च इदृत्त्वस्य विस्तीर्णायत्तत्वात् । "जनाय उरु ज्योतिं सुजनिमा चकार" ऋ०७,१००,४, "स्वस्तिमदुरुक्षितौ गृणीहि", ऋ०९,८४,१, उरुगायः "उरुगव्यूतिरभयानि" ऋ० ९,९०,४, अहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः" २,२६,४, "अन्यामिषमुरुधारामरङ्कृतम्" ८,१,१०, "उरुप्रथाः प्रथमानम्"यजु०२०,३९, "गाथयोरौ रथ उरुयुगे" ऋ० ८,९८,९, ।५दीर्घे च "गतोरुमार्गाः" माघः भाषितपुंस्कत्वात् क्लीबे तृतीयाद्यचि वा पुंवत् । उरवे उरुणे इत्यादि स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्वजमारकृवातसः" मनुः उरो इवः इष्ठ० इमनिच् । वरिमन् तद्भावे । पक्षे त्व, उरुत्व न० । तल् उरुता स्त्री अण् औरव न० । तद्भावे ।

उरुकाल पु० उरुः कालः पाकोऽस्य । (राखालशशा) १महाकालतायाम्" रत्नमा० । कर्म० । २दीर्घकाले ।

उरुक्रम पु० उरवः भूम्यादिव्यापकत्वात् क्रमाः पादविक्षेपा अस्य । १वामनरूपे भगवदवतारे "यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा" ऋ०१,१५४,२, "यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते" भा० । इति तस्योरुक्रमत्वं लिङ्गमुक्तम् । "शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः" ऋ०१,९०, ९, उरु विस्तीर्णं क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युरुक्रमः विष्णुः" भा० । उरु प्रधानं पदमाश्रमं क्रामति–क्रम–

अच् ईत० । भगवतोऽष्टमावतारे २ऋषभदेवे च । "अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतम्" भा० १स्क० ३अ० ऋषभशब्दे विवृतिः दृश्या ।

उरुगाय पु०उरुभिः श्रेष्ठैर्गीयते गम्यते वा गै—गाने गाङ् गतौ वा कर्मणि घञ् । परमेश्वरे वासुदेवे "स्तोमक उरुगाय ! विक्रमे" ऋ०८,२९,७,"उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः बहुषु देशेषु गत्वा बहुकीर्त्तिर्वा"भा०बहुकीर्त्तिरिति पक्षे गीयते गायः कीर्त्तिरित्यर्थः "अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः" यजु०६,३, "विष्णु उरुगायैष"यजु०८,१, यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्वि सामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे"ऋ०१,१५५,४, "उरुगायाय उरुगातव्याय" भा० । गाङ् गतौ भावे घञ् गायो गतिः कर्म० । २विस्तीर्णायां गतौ "स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा"कठवल्ली । "उरुगायं विस्तीर्णां गतिम्"शा०भा० "असम्बाधानुरुगायवतोऽभिध्यायति" छा०उ०उरुगायवतोविस्तीर्णगतीन्" गै गाने घञ् कर्म० । ३बहुकीर्त्तने । "प्राणस्य वातायोरुगायं कुरुते" शत० ब्रा०,१,२,१४,

उरुचक्षस् त्रि० उरु यथा स्यात् तथा चष्टे चक्ष-असुन् । १महादर्शने "वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नराः" ऋ० ८, १०१,२,सर्व्वद्रष्टृत्वात् २सूर्ये पु० "नमोमित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं सपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्य्याय शंसत" [?] — "नमोभिरुरुचक्षो नृन्विस्वान्"६,५१,९,"शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु"७,३५,८,

उरुजमन् त्रि०उर्व्वी ज्मा क्षितिर्यस्य । बहुभूमियुक्ते"उरुज्मा, या उरुज्मन्नप्रयुच्छन्"अथ०६,४,३,

उरुज्रयस् त्रि०ज्रि—अभिभवे करणे असुन् उरु ज्रयोवेगोऽस्य विस्तीर्णवेगे । वेगेन हि सर्व्वाभिभवात् ज्रयसस्तथात्वम् । "उरुज्रयसमिन्दुभिः"ऋ०८,६,२७, "उरुज्रयसम् विस्तीर्णवेगम्" भा० । "उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतम्" ५,८,६, सेहानः पूतना उरु ज्रयः"८,३६,१, इत्यत्र ज्रयसोवेगार्थकस्यासुन्नन्ततया प्रयोगात् तस्य इन्नन्तकल्पनं प्रमादिकम् ।

उरुज्रि त्रि०उरु यथा तथा ज्रयति ज्रि क्विप् वेदे नि०न लुक् । जृ-बा०क्रिवा । प्रभूतगतियुक्ते । "अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वम्" ऋ० ७,३९,३,"उरुज्रय प्रभूतगमनाः" भा० ।

उरुण्ड पु० उपद्रावके असुरभेदे । "खलजाः शकधूमजा उरुण्डा ये च मट्मटाः । कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतिबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५,

उरुबिल त्रि०उरु दृहत् बिलमस्य । बृहच्छिद्रयुक्ते पात्रे स्थाल्यां स्त्री गौरा० ङीष् । "यद्येषोखा भिद्येत याऽभिन्ना नवा स्थाल्युरुबिली स्यात्तस्यामिमं पर्यावपेत्" शत० ब्रा०१,६, ४,८,

उरुज पु०उरुभ्योऽरुभ्यो जायते जनयति अन्तर्भूतण्यर्थे जन—ड पृषो० अल्लोपः। प्रभूतप्रयोजनके ।"गवामुरुजमभ्यर्षति व्रजम्"ऋ०९,७७,४,"उरुजं प्रभूतानामपां जनकम्"भा०

उररी अव्य०उरु राति रा—बा०की । १अङ्गीकारे २विस्तारे च ।

उरुलोक न० उरु यथा तथा लोक्यते लोक—कर्म्मणि घञ् । १अन्तरिक्षे तस्य सर्व्वलोकेभ्यो महत्त्वेन ज्ञानात् तथात्वम् । "कालखात्मदिशां सर्व्वगतत्वं परमं महत्"भाषोक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् ।"ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु" ऋ०१०,१२८,२ । कर्म्म० । २श्रेष्ठलोके पु० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै शोषणे कु । एरण्डवृक्षे "शम्याकोरुवुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः" सुश्रु० स्वार्थे कन् तत्रैव । रायमुकुटस्तु उरुवुकस्थाने उरुवकइत्यङ्गीचकार पृषो० साधु ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै शोषणे "उलूकादयश्च"उणा० नि० । रक्तैरण्डे "पुनर्नवावारुणतर्काय्युरुवूकवत्सादनीबिल्वशाकप्रभृतीनि उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च"सुश्रु०।"पटोलवार्त्ताकुकारवेल्लकटुकिकाकेवुकोरुवूकपर्पटककिराततिक्तकर्कोटकारिष्टकोषातकीवेतकरीराटरूषार्कपुष्पप्रभृतीनि रक्तपित्तहराण्याङ्कह्यद्यानि सुलघूनि कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च" सुश्रुतः ।

उरुव्यचस् त्रि०उरु विचति व्यच—व्याजे (विशेषव्याप्तौ)असुन् अतिव्यापके । "ओरुव्यचाः पृणताम्" ऋ०३,५०१ । "उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः"भा० । २विस्तीर्णे "उरुव्यचसे-महिने" ऋ० ७,३१,११ । "उरुव्यचसा विस्तीर्णे"भा० । "गमदुरुव्यचा अदितिः" ५,४६,६ । "उरुव्यचसोधाम्ना पत्यमानाः" यजु०२७,१६,

उरुषा त्रि० उरु सनोति सन—विट् ङा वेदे षत्वम् । बहुदातरि "महीमस्मभ्यमुरुषामुरुज्रयः" ऋ० ५,४४, ६ । "उरुषां बहुदातारम्"भा० ।

उरुष्य रक्षणे पर०सक० सेट् । उरुष्यति औरुष्यीत् । "उरुष्य राय एषो यजस्व"यजु०७,४,अस्य व्याख्याने"उरुष्य रक्ष उरुष्यतीरक्षणकर्म्मा" वेददी० । "उरुष्यदग्निः पितोरुपस्थे" ऋ० ३,५,८ । अरुष्यत् रक्षतु" भा० । "गोपीथे न उरुष्यतम्" ऋ० ५,६५,६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्यं रक्षणमिच्छति क्यच् अ यलोपः रक्षणेच्छायाम् । "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" ऋ० ६,४४,७ । "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया लुक् । ततः उ । "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे मा पीता यशस उरुष्यवोरथम्" ऋ० ८,४८,५ । "उरुष्यवः रक्षाकामाः" भा० ।

उरूची स्त्री उरु अञ्चति क्विप् ङीप् अल्लोपे पूर्व्वाणो दीर्घः । अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम् । "उरूची विश्वे यजते निपातम्" ऋ० ४,५६,४ । "शं न उरूची भवतु स्वधाभिः" ऋ० ७,३५,३ "विश्वयमाणो अमतिमुरूचीम्" ऋ० ७, ४५,३ "या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची" ऋ० ३,५७,५ । स्त्रीभिन्ने उरूच् तयार्थे ग्रसादावपि उरूचः उरूचा इत्यादि ।

उरूणस् त्रि० उरु दीर्घे नासिके तस्य नसादेशः वेदे नि०णत्वं दीर्घश्च । दीर्घनासिकायुक्ते "उरूणसावसुतृपा" ऋ० १०,१४,१२ ।

उरोज पु० उरसि जायते जन–ड "जे विभाषा" पा० सप्तम्या लुक् । स्त्रीस्तने "दधत्युरोजद्वयमुर्व्वशीतलम्" "रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ" माघः स्तनादिकं सूक्ष्मरूपेण जन्मकाले उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते । यथाह भावप्रका० । "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेष्यति । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायन्ते तत्तयोर्भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च" । तथा च पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतयः" । आर्त्तवस्तनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरः स्मृतावुक्तः । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यकाप्रोक्ता तत ऊर्द्धं रजस्वला" उ०त० स्मृतिः । इदमपि सम्भावितविषयम् धातुभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके दृश्यते सम्भावनाभिया दशमाब्दादर्व्वाक् देयेति तत्त्वम् । सुश्रुते तु द्वादशवर्षोपरि रजःसम्भव उक्तः । "रसादेव रजः स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयम्" रजःपदं स्तनोद्भेदस्याप्युपलक्षणम् । गर्भिण्याः प्रीमस्तनत्वे दुग्धबहुलत्वे च कारणमुक्तम् भा०प्र० । "गृहीतगर्भाणां स्त्रीणामार्त्तववहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्त्तवं न स्रवति तदेव प्रतिहतमूर्द्ध्व मागतमुपचीयमानमपरा भवति शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनौन्नौ पयोधरौ भवतः" इति । उरोभूप्रभृतयोऽप्यत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितम्" नैष० ।

उरोभूषण न० उरोभूष्यतेऽनेन भूष–करणे ल्युट् ६त० । १वक्षोऽलङ्कारे हारे । उरोभूषयति ल्यु । २तदर्थे त्रि० ।

उरोबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे । "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । पथ्या पूर्व्वश्चेत्तृतीयः । न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः । स्कन्धग्रीवी कौष्टुकेः । उरोबृहती यास्कस्य" कात्या० उक्तेः यास्कमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अन्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः ।

उरोहस्त न० उरसि हस्तस्यपेटाघातोयत्र । बाहुयुद्धभेदे बाहुयुद्धप्रकारः भा०स०२२अ० दर्शितः यथा "करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम् । कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः । स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः । अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो ! । चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्ष्याबन्धं च चक्रतुः । गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् । बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिराबुभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ । करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव । दुर्दान्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ । तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ । सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि । आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः । उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ । अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् । सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतुः । संपूर्णमूर्च्छा बाहुश्चं पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः । तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् । एवमादिनियुद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" । व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन "कक्षैः दौर्मूलैः कक्ष्यां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ । यतः तत्र कक्षे आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेन अङ्गदबन्धरज्जुशेषं कम्पयन्तावित्यर्थः । चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ताः आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि । कक्ष्याबन्धं परस्परकक्ष्यायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गलेन गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणसदृशाङ्गत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव ससृजतुरित्यर्थः । बाहुपाशादिकं चरणपाश आदिशब्दार्थः । पादाभ्याम् आहताः

शिराः स्नायगोयाभ्यान्तौ दृढ़प्रहारौ नाड़ीपर्य्यन्तमपि वेदनावन्ताविल्यर्थः । उरोहस्तं उरसि चपेटाप्रहारम् । पूर्णकुम्भौ द्वित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतुरिति वक्तुम् । तलेन चपेटया । आहत्य जत्रुदेशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिः बद्धलाङ्गूवपि मिथः उदरम् आदाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः स विक्षेपोऽस्य छान्दसं रूपम् । एवं कथां सुपार्श्वं च प्रचक्रतुः । तत्ववन्तौ तत्स्तनकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तद्वन्तौ । अधोहस्तं उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे स्वोरसि च कण्ठोरःसमीपे अनीय आक्षिपत् आस्फालितवान् । पृष्ठस्य भूसम्बन्धेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यां उदरादिनिपीड़ने सम्पूर्णमूर्द्धा इत्यपीड़ं पूर्णयोगं योगोविश्वश्वघातनं तच्च पूर्णम् । अन्यत्र मुष्टेः पातं प्रदर्श्य अन्यत्र पातनमित्यर्थः एवमादिनियुद्धानि पादाकर्षणशीर्षकवग्रीकरणादीनि"

उ(ऊ)र्ज जीवने वा चु० उभ० अक० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । उ(ऊ)र्ज्जयति ते उ(ऊ)र्ज्जति । और्ज्जिजत्-त और्ज्जीत् । उ(ऊ)र्ज्जयाम् बभूव आस चकार चक्रे पक्षे उ(ऊ)र्जाम् बभूव आस चकार । क्त उ(ऊ)र्ज्जित,वृद्धे बलान्विते । णिजन्तत्वे वर्जिते लि० दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्णनाभ पु० उर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भेऽस्य अच् समा० त्वस्वः । लूतायाम् (माकड़सा) दीर्घादिरयमिति केचित् ।

उ(ऊ)र्णा स्त्री ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-ड ह्रस्वः । १मेषादिलोम्नि २ललाटस्थलोमसमूहात्मके चिह्नभेदे । "ललाट पट्टे नवनलिननालभङ्गतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति" काद० । दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्द दाने स्वादे सक० क्रीड़ायाम् अक० भ्वा० आत्म० सेट् । उ(ऊ)र्दते और्द्दिष्ट दीर्घादिरयमिति बहवः ।

उ(ऊ)द्र पु० उर्द-रक् । जलविड़ाले (उद्बिराल) दीर्घादिरयमिति बहवः ।

उ(ऊ)र्व हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ऊ)र्वति और्वीत् । क्विपि वलोपे ऊः उरौ दीर्घादित्वे ऊरौ इति भेदः ।

उर्व्व पु० उर्वीं पृथिवी सञ्चारस्थानत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । १पृथिवीसञ्चारिणि पितृभेदे तारण्ड्य० ब्रा० इश्यः। २ऋषिभेदे ततः विदा० अञ् । और्व तदपत्ये पुं स्त्री ।

उर्वट पु० उरु यथा तथाऽटति अट+अच् ६त० । वत्से लिका० । तस्य दीर्घोल्लम्फादिना अटनात् तथात्वम् ।

उर्वरा स्त्री उरु शस्यादिकमृच्छति ऋ-अच् ६त० । १सर्वशस्याढ्यभूमौ "पततां गणैः पिबतु शार्ङ्गमुर्वरा" माघः २भूमिमात्रे विश्वः ३अधिके त्रि० उर्वरमधिकं जातमस्य तारका० इतच् । उर्वरित आधिक्ययुक्ते (उपचान) अधिके । उरून् महत ऋच्छति ऋ-अच् ६त० । अप्सरोभेदे "कलानिधिर्गुणनिधिकर्पूरतिलकोर्व्वरा" काशीख० ।

उर्वरासा त्रि० उर्वरां भूमिं सनोति सन-विट् ङा । भूमिविभाजके पुत्रादौ "क्षेत्रासां ददथुरुर्वरासाम्" ऋ० ४, ३८,१, उर्वरासां पुत्रम्" भा० । २उर्व्वराविभाजके त्रि० "त्वं नः सहस्रभरमुर्वरासाम्" ६,२०,१ । "उर्वरासां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्" भा० ।

उर्वरी स्त्री ऋ—गतौ वनिप् ङीप् वनोरश्च । आधिक्यप्राप्तायां स्त्रियाम् "ओषधीनामहं वृण उर्वरीरिव साधुया" अथ० १०,४,२, अन्यलिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्य त्रि० उर्वरायां भवः यत् । १सर्वशस्याढ्यभूमिभवे रुद्रभेदे "नम उर्वर्याय खल्याय" यजु० १६,३३,रुद्राध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उरून् अश्नुते वशीकरोति उरु+अश—क गौरा० ङीष् । स्वर्गवेश्याभेदे । अप्सरोभेदाश्च अप्सरःशब्दे उक्ताः इयञ्च नारायणोरू भित्त्वा जाता यथोक्तं हरिवं० ८५ अ० "नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी । ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी" तत्र ऊरुं नारायणोरु कारणत्वेनाश्नुते प्राप्नोति अश—क ङीष् पृ० ह्रस्वः । इति विग्रहः । इयमेव पुरूरवसःपत्नी आसीत् । "पुत्रोबुधस्योत्तमवीर्यकर्मा पुरूरवा यस्य सुतो सुदेवः । तथैव प्रख्यातकर्मे महात्मा पुरोर्वशोमप्सरसां वरिष्ठाम्" १५४ अ० "पुरूरवाः सुतोविद्वानिलायां समपद्यत" इत्युपक्रम्य "षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा० आ० ७५ अ० । सा च इन्द्रलोकगतार्ज्जुनस्य समीपे रिरंसया गत्वा तेन प्रत्याख्याता तस्मै शापं ददाविति कथा भा० व० ४६अ० "तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् । यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् । तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि" २नदीभेदे उर्वशीतीर्थशब्दे उदा० ।

उर्वशीतीर्थ न० भारतोक्ते तीर्थभेदे । "उर्व्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः" भा० व० ८४ । तच्च नदीरूपम् । "उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्" भा० अनु० २५ अ० ।

उर्वशीरमण पु० उर्वशीं रमयति रम-ल्यु ६त० । चन्द्रवंश्ये

बुधपुत्रे पुरूरवसि च्वपि उर्व्वशीवल्लभादयोऽप्यत्र ।

उर्व्वारु पु० उरु-यथा तथा ऋच्छति ऋ—उण् । कर्कट्याम् । स्वार्थे कन् अत्रैव । "उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात्" ऋ०७,५९,१२, । यजु०३,६, "उर्व्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः" ३,७, अस्य स्त्रीत्वमपि अप्राणिजातिवचनत्वात् ऊङ् । उर्व्वारूः तदर्थे "छिन्ध्यस्य बन्धनं मूलमुर्व्वार्वा इव" अथ० ६,१४,१,

उर्व्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । १वृहत्त्वयुक्तायां स्त्रियाम् "उर्व्वीं स्रजम्" उरुशब्दे उदा० २पृथिव्यां च तस्यावृहत्त्वात् तथात्वम् । "तैरुर्वीनिहितचलत्पदं प्रचेले माघः । "अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव" "स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्वीम्" रघुः वेदे "सुपांसुलुगित्यादिना" पा० सर्वविभक्तौ डियजादेशः "सिन्धुर्नक्षोद उर्विया व्यश्वैत्" ऋ०१,९२,१२, "उर्विया महती" भा० "प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति" १,९२,९ । ३नद्याम् निरु० ।

उर्व्वीधर पु० उर्व्वीं धरति धृ—अच् ६त०। पर्व्वते तेषां कीलकरूपेण अवष्टम्भनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम् भूधरादयोऽप्यत्र "गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः" कुमा०

उर्व्वीधव पु०६त०। पृथिवीनाथे राजनि । उर्व्वीशोर्व्वीश्वर तन्नाथादयोऽप्यत्र

उर्व्वीभृत् पु० उर्व्वीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-क्विप् तुक् ६त०। १पर्वते २राजनि च एवं पृथिवीभृद्धरणीभृदादयोऽप्यत्र । "उदयति स तदद्भुतमालिभिर्धरणीभृद्भुवि तत्र विस्मयः यत् । अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरीक्षणात् व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" नैष० तत्र धरणीभृत् राजा पर्वतश्च अत्र व्यभिचारस्य साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्सम्भवः तादृशव्यभिचारस्य उपाधिवादे चिन्तामणौ अङ्गीकृतः तच्च उपाधिशब्दे दर्शितम्

उर्व्वीरुह पु० उर्व्यां रोहति रुह-क ७त० । वृक्षे "चिरसमयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः" माघः

उर्व्व्या स्त्री उरोर्भावः ब्रा०ष्यञ् उलोपश्च । महत्त्वे "रुद्राणामुर्व्यायां स्वादित्याः" शत० ब्रा० १,५,१,१७, "उर्व्यायां महत्त्वे" भा०

उल दाहे (सौत्रः) पर० सक० सेट् । ओलति औलीत्

उल पु० उल—दाहे कर्म्मणि घञर्थे क । मृगभेदे "उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे" यजु० २४,३१ । "उलो मृगभेदः" वेददी० । ततः चतुरर्थ्यां बला०य । उल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उ(ओ)लड उत्क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ओ)लण्डयति ते उ(ओ)लण्डति औलिलण्डत् त औलण्डीत् अयं लडि ओदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द) पु० राजभेदे तेन निर्वृत्तम् अरीहणादि० वुञ् । औलिन्द(न्द्र)क तन्निर्म्मितपुरादौ त्रि०

उलप पु० न० वल—कपच् संप्रसारणम् । १शाखापत्रप्रचययुतायां लतायाम् २कोमले तृणभेदे न० (उलुखड) । "नवोलपालङ्कृतसैकताभाः" "उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौघसौहित्य निःसहतरेण तयोरधस्तात्" माघः ।

उलप्य पु० उलपे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमोलोप्याय चोलप्याय" यजु० १६,४५, रुद्राध्यायः

उलिन्द पु० वल-बा० किन्दच् संप्र० । देशभेदे उणादिकोषः ।

उलु त्रि० उरु रस्य लः । १वृहति २वृद्धियुक्तशब्दे च विवाहादौ स्त्रीभिरुच्चार्य्ये शब्दभेदे "प्रकारे गुणवचनस्य" पा० प्रकारे द्वित्वम् । उलूलु उरुप्रकारे । "उच्चैरुलूलुध्वनिरुच्चचार" नैष० "यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्व्वाणि च भूतानि सर्व्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति" छा० उ० । "उलूलवः उरुरवः विस्तीर्णरवाः" शा०भा० ।

उलुप पु० उरु पायते रक्ष्यते अस्मात् पा रक्षणे—अपादाने घञर्थे क रस्य लः । उलपतृणे । "तृणोलुपपुलाकचिह्नानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरिव" काद०

उलुलि पु० उल—उलि । वृद्धिसूचकशब्दे । "पृथग् घोषा उलुलयः केतुमन्त उदीरताम्" अथ० ४,१९,६,

उलूक पु० वल—समवाये ऊक संप्रसारणम् । १पेचके, जातित्वात् स्त्रियां ङीष् उलूकीसा च ताम्रायाः कन्यायाः श्येन्याः कन्या "षट् सुतास्तु महासत्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः" इत्युपक्रम्य "शुकीशुकानजनयदुलूकीं प्रत्युलूककान्" विष्णुपु० । २इन्द्रे, कैतव्ये ३दुर्य्योधनदूतभेदे ४तृणभेदे । (उलुखड़) "त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः" माघः "श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" मनुः "यदुलूको वदति मोघमेतत्" ऋ०१०,१६५,४, "विविधाश्चैव सम्पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम्" मनुः । अत्र काकोलूकैरित्युक्तेः काकोलूकमित्यादि विरोधे समाहारैकत्वविधानं प्रायिकमिति गम्यते । "उलूकान् सुषुवे काकी श्येनी श्येनान् व्यजायत" भा०आ०६३ । उलूकनामा दूतस्य युधिष्ठिरादीनां समीपे दुर्य्योधनेन प्रेषितः यथा "आहूयोपह्वरे

राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक ! गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्” इत्यादिना भा० उ० ५०१अ० । उलूकस्य कैतव्यः कितव्यस्यापत्यम् । तदागमनमधिकृत्यैव उलूकदूतगमनपर्व उद्योगपर्वान्तर्गतं पर्व्व ।४ देशभेदे । “उलूकवासिनं राजन् वृहन्तमुपजग्मिवान्” । “उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” भा० स०अ० । अयञ्च देशः “प्रययावुत्तरां तस्मादिशं धनदपालिताम्” इत्युपक्रम्य तस्य कीर्त्तनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य उलूकदेशस्य वर्णनाच्च उत्तरदेशवर्त्तीति गम्यते । ५ तद्देशनृपे च “उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गसहा नृपाः । आरोहन्तु विमर्द्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः । उलूकः कैतवेयश्च” हरिवं० ९९ ।

उलूकयातु पु० उलूकरूपेण याति या—तुन् । असुरभेदे । “उलूकयातुं शुशूलूकयातुं जहि” ऋ० ७,१०४,१२ । “उलूकरूपेण यातमुलूकयातुम्” भा० ।

उलूखल न० ऊर्द्ध्वं खम् उलूखं पृषो० तत् लाति गृह्णाति ला—क । धान्यादिकण्डनसाधने काष्ठमये १ पात्रे (उखरो) तच्च यज्ञियपात्रभेदः । तल्लक्षणमुक्तम् “उलूखलमुषले अरत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्द्ध्वं वृत्तम्, मुषलं दक्षिणमुलूखलात्” कात्या० १७,५,२ । तदुत्तरत्र सूत्रेऽपि उदा० । “वनस्पतिभ्य इत्येव मुषलोलूखले हरेत्” मनुः “स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुषलोलूखलस्य च । अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्” तस्य मनूक्ताशौचं ज्ञेयम् उलूखलशब्दस्य यास्केनान्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा । “उलूखलमुत्करं वोकरं वोर्द्ध्वकं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभयमुत्करं वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण” । स्वार्थे कन् तत्रार्थे “गृहे गृह उलूखलको” ऋ० १,१२८,५ । तद्दस्य साधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । उलूखलिकः । तत्साधनके जने “दन्तोलूखलिकोऽपि वा” मनुः । २ गुग्गुलौ पु०

उलूखलसुत पु० ३त० । उलूखलेनाभिषुते सोमरसे “उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रः” ऋ० १,२८,१,२,३ ।

उलूत पु० उल—बा० ऊतच् । अजगरसर्पे त्रिका० ।

उलूपिन् पु० ओः शम्भोः रूपमस्त्यस्य इनि रस्य लः । शिशुमारे अमरः । पृ० ह्रस्वपाठोऽपि तत्रैव उलपिन् इत्यपि पाठः क्वचित् तत्रार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागकन्याभेदे तत्कथा भा० आ० २१४ अ० । “उलूप्युवाच ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः । तस्याऽस्मि दुहिता राजन् ! उलूपी नाम पन्नगी । साऽहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र ! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता । तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ! । अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ! । अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे ! मम द्वादशवार्षिकम् । धर्म्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः । तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि ! । अनृतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् । कथञ्च नानृतं मे स्यात्तव परिप्रियं भवेत् । न च पीड्येत मे धर्म्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि ! । उलूप्युवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्य्यमिदमादिष्टवान् गुरुः । परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स वै द्वादशवार्षिकम् । वने चरेद्ब्रह्मचर्य्यमिति वः समयः कृतः । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति । परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ! । कृत्वा मम परित्राणं तव धर्म्मो न लुप्यते । यदि वाऽप्यस्य धर्म्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः । स च ते धर्म्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ! । भक्ताञ्च भज मां पार्थ ! सतामेतन्मतं प्रभो ! । न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय । प्राणदानान्महाबाहो ! चर धर्म्ममनुत्तमम् । शरणञ्च प्रपन्नाऽस्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम । दीनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि नित्यशः । साऽहं शरणमभ्यैमि रोरवीमि च दुःखिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् । स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया । कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् । स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् । उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह । परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत ! । साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः” ।

उल्का स्त्री उष-दाहे क नि० षस्य लः । रेखाकारे गगनात् पतत्तेजःपुञ्जे । अग्न्युत्पातशब्दे ९२ पृष्ठे तत्स्वरूपफलादिकमुक्तम् । “बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः” मेघ० । “उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च” । “उल्कापाते दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा” “विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे” मनुः । “स्फुर-

ल्काकृति विक्षिपन्वनेषु" किरा० । उल्काकारणमुक्तम् श्रीपतिना "यासां गतिर्दिवि भवेद्गणितेन गम्या तास्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अनियतोद्गतयश्च ताराश्चन्द्रादधोहि निवसन्ति तदन्वितास्ताः । शीतांशुवज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमारुतसन्निसंस्थाः । पूर्व्वानिलैस्तिमितभावमुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति कुहचिद्गुरुतावशेन" । (ज्वलन्तखटेरनुड़ा) २शुष्कतृणवस्त्रादिदीपिते (मशाल) इति प्रसिद्धे ३दीपभेदे च । "तुलाराशिं गते भानौ अमावास्यां नराधिपः । स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुड़ादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः । लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका ! उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ति०त०ज्यो० उल्कादाने दर्शद्वैधे निर्णयः । "तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" ति०त०ज्यो०वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिशास्त्रात् । "दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि । तदा विहाय पूर्व्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका" ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्व्वोक्तपार्व्वणानुरोधात्, "न पूर्व्वदिने भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्वचनात् । उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनवीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना" मनूक्तेः । तद्दानमन्त्रादि ति०त०द्रष्टव्यम् । ४ज्योतिषोक्ते नाक्षत्रिकदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः" ज्यो० । तदानयनञ्च "वह्निभान्मीननक्षत्राज्जन्मर्क्षाच्छिवभादथ" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकानक्षत्रात् पूर्व्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्राद्वाऽऽरभ्य एकैकास्त्रिरावृत्त्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतुर्विंशतिनक्षत्रेषु त्रिरावृत्त्या अष्टौ दशा अवसेयाः ततोऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तासां भोगकालश्च । "एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा मताः इत्युक्त्या मङ्गलायाः १एकोवर्षः पिङ्गलायाः २द्वौ, धान्यायास्त्रयः, भ्रामर्याः ४वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च, उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्कटायाः अष्टौ वर्षाः, तेषां योगेन ३६वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकाला, इत्येवं त्रिरावृत्त्या अष्टोत्तरशतवर्षास्तासां भोगकालः । अन्तर्दशादिकं योगिनीशब्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र न० रुद्रयामलोक्ते ग्राह्यमन्त्रशुभाशुभज्ञापकचक्रभेदे "उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् । मनुष्याकारमूर्द्ध्वमुखं सर्वमन्त्रादिविग्रहम् । स्कन्धदेशावधि नाथ ! पुच्छपर्य्यन्तमेव च । अकाराक्षरमारभ्य द्वादशाक्षरमात्मकम् । विलिखेत् पृष्ठदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये । त्रयोदशाक्षरान्नाथ ! एकविंशाक्षरान्तकम् । नेतव्यं साधकैर्मन्त्रं पृष्ठस्थं समुदाहृतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं कण्ठादिपुच्छकान्तकम् । द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं शुभं मनुम् । पुच्छस्थं नापि गृह्णीयान्मुखस्थञ्च तथा ध्रुवम् । शीर्षस्थञ्चापि गृह्णीयात् तदक्षरं शृणु प्रभो ! । पञ्चत्रिंशादि द्वाचत्वारिंशद्वर्णान्तमेव च । मस्तकस्थं शुभं प्रोक्तं मुखवर्णान् शृणु प्रभो । त्रिचत्वारिंशवर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । मुखस्थमन्त्रं मन्त्री तु न गृह्णीयात् कदाचन । पुच्छस्थं शृणु यत्नेन निरर्थकमहार्त्तिदम् । भ्रमो गात्रस्य पीडाभिः देवता कुप्यतेऽनिशम् । द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमान्तिकान् । वर्णान् पुच्छस्थितान् प्रोक्तान् नेत्रस्थान् शृणु वल्लभ ! । द्विषष्टितमवर्णादि चतुःषष्ठ्यक्षरान्तकम् । अङ्कं लोचनमन्त्रञ्च ततोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यतमं शृणु । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् । अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम्" । "एतच्च चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतोमताः । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमास्तथा । अनुस्वारो विसर्गश्च+कँपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तविभागाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यकथनम् ऌकारस्य दीर्घसत्त्वमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्व पु० उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा०प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु० उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्म्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (स्याकसेओयालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीष् ।

उल्कुषी स्त्री उल्-दाहे क्विप् उला दाहेन कुष्णाति कुष-क गौ० ङीष् । उल्कायाम् । "अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः ह्रादुनिर्द्वितीय उल्कुषी तृतीयः" । "उल्कुष्यन्तं जहीति तृतीयम्" "उल्कुषीह तमनुयाजो हन्ति" उव-

कुष्णन्तस्मादु देवानां यज्ञः” इति शत० ब्रा० ११,२,७, २१,२५, “उल्कुषी उल्का” भा० । ‘अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यम् जहि ह्रादुन्यम् जहि उल्कुष्यम् जहि” कात्या० ३,५,१४,

उल्ब न० उला दाहेन वणति वण–बा० ड । जरायौ गर्भवेष्टनचर्म्मणि । ‘यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथा तेनेदमावृतम्’ गीता । “तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्धिरण्ययः” अथ० ४,२,८, “गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते”। ‘तस्माद्गर्भाः प्रावृता उल्बेन जायन्ते तैत्ति० सं० “उल्वे गर्भवेष्टने तिष्ठति” यजु० ५,२,४,१८, ‘‘गर्भोजरायुणावृतः उल्वं जहाति जन्मना” १६,७६,

उल्बण त्रि० उला बणति अच् । १उत्कटे २प्रकाशान्विते ३नतोन्नते च । “त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः । तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः” रघुः “प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् भा०व०६अ० ।

उल्मुक न०उष–दाहे मुक, षस्य लः। १ज्वलदङ्गारे अमरः । २वृष्णिभेदे“उल्मुकोनिशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा भा०स० ३३अ० ३अग्न्याधानार्थे ज्वलदङ्गारे च । “अन्वाहार्य्यपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोति”शत०ब्रा०२,६, २,७ “उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथैत एकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिक्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्मुकैः घ्नन्तीति” ४,६,८,७ । उल्मुके भवः यत् । उल्मुख्साध्ये त्रि० । “अथ हैक उल्मुक्येन दहन्ति” शत० ब्रा० १२,५,१,१६ ।

उल्लङ्घन न० उद्+लघि–भावे ल्युट् । अतिक्रमे, ऊर्द्ध्वभागगमनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान) । [२उच्चलिते त्रि०।

उल्लल त्रि० उत्+लल–अच् । १बहुरोगयुक्ते हारा० ।

उल्ललित त्रि० उद्+लल–क्त । १उच्चलिते २तरलिते, ३आन्दोलिते च ।

उल्लसन न० उद्+लस–ल्युट् । १उल्लासे हर्षजनकव्यापारे आधारे ल्युट् । संज्ञायां कन् । २रोमाञ्चे हेम० ।

उल्लसित त्रि० उद्+लस–क्त । १स्फुरिते २उद्गते ३हृष्टे च ।

उल्लाघ त्रि० उद्+लाघ–क्त नि० । १रोगनिर्मुक्ते, २दक्षे, ३शुचौ, च । ४मरिचे पु० ।

उल्लाप पु० उद्+लप–घञ् । १काकुवाक्ये, २शोकरोगादिना विकृतस्वरयुक्तवाक्ये ३दुष्टवाक्ये“खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः” वारा० । ४ सूचने च ततोऽस्त्यर्थे ठन् । सूचके त्रि० “लाजोल्लापिकधूमाढ्यसुप्रप्राकारतोरणम्” भा० उ० १६२अ० [ख्याने ।

उल्लापन न० उद्+लप–णिच्–ल्युट् । स्तुत्यादिना व्या-

उल्लास पु० उद्–लस–घञ् । १प्रकाशे, २आह्लादे, “निपतन्ति कन्दलवनोल्लासाः पयोबिन्दवः” अमरुशत० । ‘सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्” सा० द० । ग्रन्थस्याध्यायस्थानीये ३परिच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे। ४प्रारम्भे च

उल्लासिन् त्रि० उद+लस–णिनि । १उल्लासयुक्ते प्रभान्विते २आह्लादिनि स्त्रियां ङीप् । ‘सुमनसामुल्लासिनी-मानसे” चन्द्रालोकः ।

उल्लिखित त्रि०उद्+लिख–क्त । १उत्कीर्णे २तनूकृते “त्वष्ट्रेव यन्त्रोल्लिखितो विभाति” रघुः । ३उपरि लिखिते । ४चित्रिते ५कर्त्तव्यतया कृतोल्लेखे पदार्थे च ।

उल्लुञ्चन न०उद्+लुचि-अपनयने ल्युट् ।१उत्कर्त्तने (उपड़ान) २उन्मूलने च“पादकेशांशुककरोल्लुञ्चने च पणान् दश”या०

उल्लुण्ठन न० उद्+लुठि–कृतौ । स्वाभिप्रायापह्नवेन अन्यथाभावप्रकाशने (ठाट्टा) च । उल्लुण्ठाऽप्यत्र स्त्री । “धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः संवदेदमुम्” यथा “अनलङ्कृतोऽपि सततं हरसि मनोमे यतः प्रसभम् । किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः” सा०द० अत्र सपत्नीनखक्षतदर्शनजातेर्ष्यापह्नवेन मनोहर्षजनकत्वोक्तिस्तदभावद्योतनार्था”।

उल्लू त्रि० उद्+लू–क्विप् । उत्पाटके

उल्लेख पु० उद्+लिख-घञ् । इदं कर्त्तव्यमित्यादिना संकल्पितार्थप्रतिपादकशब्दोच्चारणे “संज्ञाशब्दस्येदमेव प्रयोजनम् यत्तयोल्लेखः” ति०त० । अलङ्कारभेदे पु० स च २६८पृ०उक्तः । २घर्षणे च । ‘असकृन्निशितशस्त्रोल्लेखविषमितशिखरेण” काद० । ३उत्कीर्त्तने च

उल्लेखन न०उद्+लिख–ल्युट् । १वमने, २खनने, कर्त्तव्यतया ३संकल्पितार्थकवाक्योच्चारणे “मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः । उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत्”ति०त०ब्र०पु०। ‘संकल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्”ति०त०अ०पुराणाच्च संकल्पवाक्ये मासादीनामवश्यं कीर्त्तनीयताऽवगम्यते । “मनसा सङ्कल्पयति वाचाऽभिलपतीत्युक्तेरपि अभिलापस्यावश्यकता । अभिलापवाक्ये च मासादिनिमित्तानामिव आत्मसम्बन्धित्वेन तत्तत्कर्मादिकस्यापि कीर्त्तनं कर्त्तव्यम्” “प्रत्येकं नि-

यतं कालमात्मनोव्रतमादिशेत्" प्रा०त०संव० उक्तेः। "सेकादुल्लेखनाल्लेपात् गृहं मार्ज्जनलेपनात्" "सम्मार्ज्जतोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च" मनुः। यज्ञे वह्निस्थापनाङ्ग स्थण्डिलादिस्थवालुकादौ रेखाभिः ४चिह्नकरणे। "ओल्लेखनात् करोति मेखलादि चेत्"कात्या०७,४,६। तदा भूमौ प्राच्यां रेखया उल्लेखनान्तं कर्म्म कुर्यात्" कर्कः। ५घर्षणे च।

उल्लोच पु० ऊर्द्धं लोच्यते उद्+लोच–कर्मणि घञ् निष्ठायां सेट्कत्वात् न कुत्वम्। चन्द्रातपे विताने।

उल्लोप्य न० उद्+लुप–यत्। लौकिकगीतिभेदे। तच्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिश्चिराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह। "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम्। सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति" या०।"स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगायं साम्नोगानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम्। अविच्युतमस्खलितम्। सावधानः समाध्यनुष्ठ्यूतात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः। पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः। शब्दाकारशून्योपासने परब्रह्माधिगच्छति। तदुक्तम्। "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति"। यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुष्ठ्यूतात्मोपासनङ्कार्य्यमित्याह। "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकम्प्रकरीन्तथा। औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च। ऋग्गाथापाणिकादक्ष विहिता ब्रह्मगीतिका। गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्ष संज्ञितम्" या०। "अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकानि सरोविन्दुकसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि। चशब्दादासारितवर्द्धमानकादि गीतकानि गृह्यन्ते। गाथाद्याश्चतस्रोगीतकानि गृह्यन्ते। ऋग्गाथाद्याश्चतस्रोगीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावम्मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम्। तदभ्यासस्यैकाग्र्यतापादनद्वारेणात्मैकताप्रत्तिहेतुत्वात्। "चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह।"गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम्। रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते" या०। "गीतज्ञोयदि कथञ्चिद्योगेन परमम्पदन्न प्राप्नोति। तर्हि रुद्रस्य सचिवोभूत्वा तेनैव सह मोदते"। [२अतिचञ्चले त्रि०।

उल्लोल पु०उद्+लोल–घञ्।१महातरङ्गे अमरः।

उल्व पु०उच–समवाये आधारे वन्"उल्वादयश्च"उणा०नि०चस्य वः गुणाभावश्च। गर्भवेष्टनचर्म्मणि "उल्वावृतोगर्भोदश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते" छा० उ०। "उल्वावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते। कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्वाऽशुचिपटावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिरित्येति वैराग्यं ग्राहयति मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तःशयित्वेति" इति शा०भा०। कर्त्तरि वन्। २गर्भे

उल्वण त्रि०उल्वा दाढ्येन वलति पचाद्यच् पृषो०। व्यक्ते स्पष्टे उल्वणशब्दे उदा०।[ऋ०२,६,७।"कामयमानदाढ्ये"भा०

उश त्रि०वश–क। कामयमाने "अपो यदग्न उशधग्वनेषु"

उशत् त्रि० वश–शतृ सम्प्र०। कामयमाने। "उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ" कठ उ०स्त्रियां ङीप्। "उशतीरिव मातरः"अघमर्षणसूक्तम्। सा च अकल्याणायां वाचि" शब्दरत्ना०। तत्र रुशतीत्येव पाठोयुक्तः रुश हिंसायामित्यादिकस्यैव शत्रन्तस्य तद्रूपम्। इति अमरटीकायां भानुजदीक्षितः। उशतीति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। तन्मूल एव शब्दकल्पद्रुमोऽपि चिन्त्यः वशधातोरिच्छार्थकतया तथार्थत्वासम्भवात्।

उशनस् पु० वश–कनसि सम्प्र०। भार्गवे शुक्रे। सौ उशना संवुद्धौ उशनन्–उशन,–उशनः। "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्"कुमा०। उशनसा प्रोक्तम् अण्। औशनस तत्कृते धर्मशास्त्रे "मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः" इत्युपक्रम्य "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः याज्ञ०। तस्येदम् अण्। तदीये त्रि०स्त्रियां ङीप्औशनसी नीतिः। अयञ्चासुराणां पुरोहितः यथोक्तम्"सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः। ऐश्वर्य्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे। जिगीषया ततो देवाववि्ररेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे। ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ नृप!" भा० आ० ७६ अ०। "असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत्। ख्याता उशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः"भा०आ०६५ अ०। स च भृगुपुत्रः भा० आ०६६अ० उक्तः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः। त्रैलोक्य प्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भयाभये। स्वयम्भुवा नियुक्तः

सन् भुवनं परिधावति। योगाचार्य्योमिताङ्गारो दैत्यानामभवद्गुरुः"। तस्य नक्षत्रविशेषगत्या वर्षादिफलादिकम् वृ०स०९अ० उक्तम् "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः। नागा तु पवनयाम्यानलानि पैतामहात्त्रिभास्त्रिस्रः। गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे। जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्यात् त्रिभं च मैत्राद्यम्। हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढाद्वयं दहना। तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका। वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्षत्राणां तारा याम्योत्तरमध्यमास्तद्वत्। उत्तरमार्गो याम्यादिर्निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽषाढादिः कैश्चिदेवं कृता मार्गाः। ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्। स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये।

उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिक्षशिवकृद्गतोऽस्तमुदयं वा। मध्यासु मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु। अत्युत्तमोत्तमोनं सममध्यन्यूनमधमकष्टफलम्। कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु यथाक्रमं ब्रूयात्। भरणीपूर्वं मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम्। वङ्गाङ्गमहिषवाह्लीककलिङ्गदेशेषु भयजननम्। अत्रोदितमारोहेद्ग्रहोऽपरो यदि सितं ततो हन्यात्। भद्राश्वशूरसेनकयौधेयककोटिवर्षनृपान्। भचतुष्टयमार्द्राद्यं द्वितीयमतिताम्बुशस्यसम्पत्त्यै। विप्राणामशुभकरं विशेषतः क्रूरचेष्टानाम्। अन्येनात्राक्रान्ते म्लेच्छाटविकाश्वजाविगोमन्तान्। गोनर्दनीचशूद्रान् वैदेहांश्चानयः स्पृशति। विचरन् मघादिपञ्चकमुदितः शस्यप्रणाशकृच्छुक्रः। क्षुत्तस्करभयजननो नीचोन्नतिसङ्करकरश्च। पित्र्याद्येऽवष्टब्धो हन्त्यरिनाविकाञ्छबरशूद्रान्। पुण्ड्रापरान्त्यशूलिकवनवासिद्रविडसामुद्रान्। स्वात्याद्यं भत्रितयं मण्डलमेतच्चतुर्थमभयकरम्। ब्रह्मक्षत्रसुभिक्षाभिवृद्धये मित्रभेदाय। अत्राक्रान्ते मृत्युः किरातभर्तुः पिनष्टि चेक्ष्वाकून्। प्रत्यन्तावन्तिपुलिन्दतङ्गणाञ्छूरसेनांश्च। ज्येष्ठाद्यं पञ्चर्क्षं क्षुत्तस्कररोगदं प्रबाधयते। काश्मीराश्मकमत्स्यान् सचारुदेवानवन्तींश्च। आरोहेऽत्राभीरान् द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्तसौराष्ट्रान्। नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य बधः। षष्ठं षण्नक्षत्रं शुभमेतन्मण्डलं धनिष्ठाद्यम्। भूरिधनगोकुलाकुलमनल्पधान्यं क्वचित् सभयम्। अत्रारोहे शूलिकगान्धारावन्तयः प्रपीड्यन्ते। वैदेहबधः, प्रत्यन्तयवनशकदासपरिवृद्धिः। अपरस्यां स्वात्याद्यं ज्येष्ठाद्यं चापि मण्डलं शुभदम्। पित्र्याद्यं पूर्वस्यां शेषाणि यथोक्तफलदानि। दृष्टोऽनस्तगतेऽर्के भयकृत् क्षुद्रोगकृत् समस्तमहः। अर्द्धदिवसं च सेन्दुर्नृपबलपुरभेदकृच्छुक्रः। भिन्दन् गतोऽनलर्क्षं कूलातिक्रान्तवारिवाहाभिः। अव्यक्ततुङ्गनिम्ना समा सरिद्भिर्भवति धात्री। प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा। केशास्थिशकलशबला कापालमिव व्रतं धत्ते। सौम्योपगतो रसशस्यसङ्क्षयायोशनाः समुद्दिष्टः। आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकरकरः। अश्मकवैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिते महाननयः। पुष्ये पुष्टा वृष्टिर्विद्याधरगणविमर्दश्च। अश्लेषासु भुजङ्गमदारुणपीडावहश्चरञ्छुक्रः। भिन्दन् मघां महामात्रदोषकृद्भूरिवृष्टिकरः। भाग्ये शबरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽम्बुनिवहमोक्षाय। आर्यम्णे कुरुजाङ्गलपाञ्चालघ्नः सलिलदायी। कौरवचित्रकराणां हस्ते पीडा जलस्य च निरोधः। कूपकृदण्डजपीडा चित्रास्थे शोभना वृष्टिः। स्वातौ प्रभूतवृष्टिर्दूतवणिग्नाविकान् स्पृशत्यनयः। ऐन्द्राग्नेऽपि सुवृष्टिर्वणिजां च भयं विजानीयात्। मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रमुख्यसन्तापः। मौलिकभिषजां मूले त्रिष्वपि चैतेष्वनावृष्टिः। आप्ये सलिलजपीडा विश्वेशे व्याधयः प्रकुप्यन्ति। श्रवणे श्रवणव्याधिः पाषण्डभयं धनिष्ठासु। शतभिषजि शौण्डिकानामजैकपे द्यूतजीविनां पीडा। कुरुपाञ्चालानामपि करोति चास्मिन् सितः सलिलम्। अहिर्बुध्न्ये फलमूलतापकृद्यायिनां च रेवत्याम्। अश्विन्यां हयपानां याम्ये तु किरातयवनानाम्। चतुर्दशे पञ्चदशे तथाष्टमे तमिस्रपक्षस्य तिथौ भृगोः सुतः। यदा व्रजेद्दर्शनमस्तमेति वा तदा मही वारिमयीव लक्ष्यते। गुरुर्भृगुश्चापरपूर्वकाष्ठयोः परस्परं सप्तमराशिगौ यदा। तदा प्रजा रुग्भयशोकपीडिता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोज्झितम्। यदा स्थिता जीवबुधारसूर्यजाः सितस्य सर्वेऽग्रपथानुवर्त्तिनः। नृनागविद्याधरसङ्गरास्तदा भवन्ति वाताश्च समुच्छ्रितान्तकाः। न मित्रभावे सुहृदो व्यवस्थिताः क्रियासु सम्यग्न रता द्विजातयः। न चाल्पमप्यम्बु ददाति वासवो भिनत्ति वज्रेण शिरांसि भूभृताम्। शनैश्चरे म्लेच्छबिडालकुक्कुराः खरा महिष्योऽसितधान्यसूकराः। पुलिन्दशूद्राश्च

सदक्षिणापथाः क्षयं व्रजन्त्यशिवमरुद्गदोद्भवैः । निहन्ति शुक्रः क्षितिजेऽग्रतः प्रजा हुताशशस्त्रक्षुदुद्भवैस्तस्करैः । चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्रजसा च पीडयेत् । बृहस्पतौ हन्ति पुरःस्थिते सितः सितं समस्तं द्विजगोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकाम्बुजोऽम्बुदा गलेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तोदययोः पुरो भृगुसुतस्यावस्थितस्तोयहृद् रोगान् पित्तजकामलांश्च कुरुते पुष्णाति च ग्रैष्मिकम् । हन्यात् प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषग्रङ्गोपजीव्यान् हयान् वैश्यान् गाः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्धिमम् । शिखिभयमनलाभे शस्त्रकोपश्च रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोपः पतति न सलिलं खाद्भस्मरूक्षासिताभे । दधिकुमुदशशाङ्ककान्तिभृत् स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनुः । सुगतिरविकृतो जयान्वितः कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः" "उशने काव्याय" ऋ० ६,२०,११ । "उशने उशनसे" भा० छान्दसम् ।

उशनसस्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत्र अलुक्समा० वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे "उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेत" आ०श्रौ० ९,५,१ । "उशनसस्तोमोनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चास्यैव संज्ञा गरोविषं गीर्णो येन स गरगीर्णः यो बहुप्रतिग्रहादिना पापादिभयात् गरगीर्णमिवात्मानं मन्यते स एतेन यजेत" नारा० वृ० "उशना यत् सहस्यैरयातं त्वमपोयदवेतुर्वशायेति सूक्तमुखीये" इति तत्रैव सूक्तप्रारम्भः २सूत्रे उक्तः ।

उशाना स्त्री वश–ताच्छील्ये चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरिजातायामोषधौ । "यद्वदाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयः यदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्जायत इति स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति" शत०ब्रा० ३,४,३,१० । "उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेतकेतुराह अतस्तामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यजमाना अभिषुण्वन्ति न साक्षात् सोमम्" भा० ।

उशिज् पु०वश–इजि किच्च सं०प्र० । १अग्नौ २घृते च उज्ज्व० तत्र वह्नेः हविःकामयमानत्वात्, घृतस्य तु काम्यमानत्वात् तथात्वम् । ३कामयमाने त्रि० । "उशिगसि कविरिति" "उशिगसि वसुभ्य इति"च ता०ब्रा० "इषन्नुशिजो यथाविदुः" ऋ० १, १३१,५, "उशिजः कामयमानान् यजमानान्" भा० । उशिजोमनीषिणः" ऋ० २,२१,२, "उशिज इन्द्रं कामयमानान्" भा० । "स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्च नोहितः" ३,११,२ । "उशिक् हविःकामयमानः" भा०उशिजोयविष्ठो वह्नितमानाम्" ३,१५,२३ । "प्र पूर्वादिगुरुशिजः"यजु०"उशिजः हवींषि कामयमानान्"वेददी०४कास्ये"उशिक् त्वं देव ! सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि" यजु०८,५५ "उशिक् काम्यमानः" वेददीपः । "उशिगसि कविः" ५,३२, । उशिक्कामयमानः" वेददी० ५अच्चे तस्य काम्यमानत्वात्तथात्वम् । "उशिजा वसुभ्योवसून् जिन्वः" यजु० १५,६ । उशिजा वश कान्तौ इति उशिगन्नं तेन"वेददी० । ततः प्रज्ञा० स्वार्थे ण । औशिजः उक्तार्थे । करणे इजि । ६इच्छा हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधारूपज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात् तथात्वम् । ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । उशिजः मेधाविनि त्रि० निरु०

उशी स्त्री वश–ई–सं०प्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० १वृष्णिवंशोद्भवे क्षत्रियभेदे । "उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिताः" भा०आ० १८६अ० । २पौरवे नृपभेदे "शृणु पुरोर्महाराज ! वंशमुत्तमपौरुषम्" इत्युपक्रम्य "सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः । जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत् सुतः । महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम्" हरिवं० ३१अ० तस्य चरितं वर्णितम्" भा०व० "अत्रागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निः सवासवः । जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । उरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन् ! निलिल्येभयपीडितः" १३०अ० । "श्येन उवाच । धर्म्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्व्वे राजन्महीक्षितः । स वै धर्म्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् ! पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्म्मलोभेन धर्म्ममुत्सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ! । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्म्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन ! लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

तस्य त्यागो विगर्हितः । यो हि कश्चिद्विजान् हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि हि पातकम् । श्येन उवाच । आहारात् सर्व्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ! । आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः । शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितम् । न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्त्तयितुं चिरम् । भक्ष्याद्विप्रयोजितस्याद्य मम प्राणा विशाम्पते ! । विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् । प्रमृते मयि धर्म्मात्मन् ! पुत्रदारं विनङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि । धर्म्मं यो बाधते धर्म्मो न स धर्म्मः कुधर्म्मवत् । अविरोधात्तु यो धर्म्मः स धर्म्मः सत्यविक्रम ! । विरोधिषु महीपाल ! निश्चित्य गुरुलाघवम् । न बाधा विद्यते यत्र तं धर्म्मं समुपाचरेत् । गुरुलाघवमादाय धर्म्माधर्म्मविनिश्चये । यतो भूयांस्ततो राजन् ! कुरुष्व धर्म्मनिश्चयम् । राजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ! । सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्म्मज्ञश्चास्यसंशयम् । तथा हि धर्म्मसंयुक्तं बहु चित्रञ्च भाषसे । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् । शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे । आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ! । शक्यश्चाप्यन्यथा कर्त्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदिह काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि महाराज ! किं ममान्येन केनचित् । यस्तु मे दैवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव ! । तमुत्सृज महीपाल ! कपोतमिममेव मे । श्येनः कपोतमत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् ! सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासजः । राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ! । यं वा कामयसे कामं श्येन ! सर्वं ददानि ते । विनेमं पक्षिणं श्येन ! शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्म्मणा पक्षिसत्तम ! । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् । श्येन उवाच । उशीनर ! कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ! । आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् । यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ! । तथा देयन्तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति । राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन ! यन्माभियाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् । लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्म्मवित् । तुलयामास कौन्तेय ! कपोतेन समं विभो । ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनाप्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् । तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् । श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्म्मज्ञ ! कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानौ धर्म्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशाम्पते ! । एषा ते भास्वरी कीर्त्तिर्लोकानभिभविष्यति । यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ! । तावत् कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः । उशीनरोऽपि धर्म्मात्मा धर्म्मेणावृत्य रोदसी । विराजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपम्” १३१ अ० । उशीपूरको वाञ्छापूरको नरो यत्र । २तद्धिकृतदेशे जटाधरः।

उशीर पु०न० वश–ईरन् किच्च । वीरणमूले (खसखस) तस्य गुणाः “उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् । मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत् कफपित्तनुत् । तृष्णार्त्तिविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्” भावप्र० “अगरुप्रक्षोशीरभद्रदारु कुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति” “चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशतावरीद्विङ्गुभिः” सुश्रु० स्वार्थे कन् तत्रैव । उशीरं पण्यमस्य किशरादि ष्ठन् । उशीरिक तद्विक्रेतरि स्त्रियां षित्वात् ङीष् । उशीनरस्यापत्यम् अण् । औशीनर तदपत्ये शिविप्रभृतौ ।

उशीरवीज पु० उशीरस्य वीरणमूलस्य वीजं योनिरत्र । उत्तरदिक्स्थे पर्वतभेदे “उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत ! । समतीतोऽसि कौन्तेय ! नीलशैलञ्च पार्थिव ! ” इत्युपक्रम्य “श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्वतम् । यत्र माणिवरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट्” भा०व० १३०अ० उक्तेस्तस्य उत्तरदिक्स्थत्वं मन्दरगिरिसन्निकृष्टत्वञ्च “तुषारचयसङ्काशो मन्दरस्यैव पर्वतः। उशीरवीजस्य गिरीरुद्वोपस्थस्तथाद्रिराट्” हरि० २३९अ० उक्तेः कैलाससन्निकृष्टत्वमपि

उशीरादि न० चक्रदत्तेन ज्वरातिसाराधिकारोक्ते पाचनभेदे । “उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वभेषजम् । समङ्गाधातकी लोध्रं विल्वं दीपनपाचनम् । हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् । सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम्” ।

उशेन्य त्रि० वश–बा० केन्य सम्प्र० । कमनीये । “आ येमातोरुशेन्योजनिष्ट” ऋ० ८,३,९, “उशेन्यः कमनीयः” भा०

उष दाहे बधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । ओषति औषीत् ओषाम् बभूव आस चकार उवोष ओषित्वा । णोषितः—उषितः । उष्टा । कर्म्मणि उष्यते ओषामासे जघे "ओषामासे मत्सरो त्पातवाताश्लिष्यद्दन्तच्छारुहाम्" माघः । "हिरण्यमायुरन्नञ्च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्" मनुः । "दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम्" मनुः ओषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम्" भट्टिः "चिचेत रामस्तत्कृच्छ्रमोषाञ्चक्रे शुचेश्वरः" भट्टिः तस्य "मूत्रप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव" सुश्रुतः ।

उष दाहे बधे च भ्वा० पर० सेट् उदित् सक० सेट् । ओषति औषीत् ओषाम् बभूव—आस—चकार उवोष । उदित्त्वात् ओषित्वा उष्ट्वा वेट् । क्त । उष्टः । ओषणः ।

अभि—सर्व्वतो दाहे । "योऽभ्युष्टमिश्र इव" शत० ब्रा० ११,२,७,२३। अभित ओषणं अभ्युष्टं सर्व्वतोदाहः तेनमिश्र इव" भा० । [अन्नभेदः अपूपादि० ।

अव—अधःसन्तापनेन दाहे । अवोषः अधोभागे दग्धो

उद्—आधिक्येन दाहे । "मा मोदोषिष्टम् मा मा हिंसिष्टम्" शत०ब्रा० १,५,१,२५ । "युवां मासुत्कष्टमाधिक्येन वा उदोषिष्ट दाहं काष्टम्" भा० ।

उप—सामीप्येन दाहे । "अग्निना वा कक्षमुपोषेत्" आश्व० गृ० २,४,६। तमग्निभिः समुपोषेत्तदेनम्" शत० ब्रा० १२,५,१,१३ । उपवासे च उपोषणम् ।

प्रति—प्रतिदाहे । "स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योषः यातुधान्यः" ऋ०१०,११८,८ । प्रत्येकदाहे च "प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः" यजु०१,७, "प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम्" वेददी० ।

उषस् प्रभातीभावे कण्ड्वा० पर०सक० सेट् । उषस्यति औषस्यीत् औषसीत् उषस्याम् साम् बभूव आस चकार ।

उष त्रि०उष—क । १दाहके २सन्ध्यात्रयसमये ३कामिनि ४गुग्गुलौ ।५रात्रिशेषे पु०मेदि० । रात्रिशेषश्च मुहूर्त्तात्मककालः पञ्चपञ्चाशदघटिकोत्तरसूर्य्योदयपर्य्यन्तकालः । ६दिवसे पु० ।

उषङ्गु पु०उष बा०अङ्गु । रुद्रे तस्य संहर्त्तृत्वात्तथात्वम् । "उषङ्गुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः" भा० अनु०१७

उषण न०उष—क्युन् । १मरिचे २पिप्पलीमूले च ३शुण्ठ्यां, ४चव्यिके(चइ)। पिप्पल्यां च स्त्री । ऊषणशब्दे विवृतिः

उषती स्त्री उष—शतृ—बा०नुम् गुणभावः रायमुकुटः । अकल्याण्यायां वाचि । "यया्ऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्" भा०स०६४अ०८७अ०। शब्दे पु० उषन् शब्दः शाक्ये न०उषत् वाक्यं तेनास्य त्रिलिङ्गता

उषत् पु०यदुवंश्ये नृपभेदे । क्रोष्टुवंशवर्णने "अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् । उषन् यो यज्ञमखिलं स्वधर्म्मसुषतांवरः । शिनेयुरभवत् पुत्र उषतः शत्रुतापनः" हरि०३७

उषद्गु पु० यदुवंश्ये नृपभेदे । "स्वाहेः पुत्रोऽभवद्राजा उषद्गुर्वेदतांवरः । महाक्रतुभिरीजे योविविधैर्भूरिदक्षिणैः । ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुःसोऽग्र्यमात्मजम्" हरि०३७

उषद्रथ पु० पौरवे नृपभेदे उशीनरस्य भ्रातुस्तितिक्षोःसुतभेदे । "तितिक्षोऽभवद्राजा पूर्व्वस्यां दिशि भारत ! । उषद्रथो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्" हरि० ३१अ० ।

उषप पु० उष-दाहे कपन् । १वह्नौ २सूर्य्ये च तयोस्तापकत्वात्तथात्वम् । ३चित्रकवृक्षे च ।

उषर्बुध् त्रि० उषसि वुध्यते बुध—क्विप अहरादि० नित्यं रः । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "मर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः" ऋ०६,४,२ । "आकां सूर्य्यस्य रोचनाद्विश्वान् देवानुषर्बुधः" १,१४,६ "आ दाशुषे, जातवेदो वहाद्या देवा उषर्बुधः" ऋ० १,४४,१ ।

उषर्बुध त्रि० उषसि बुध्यते बुध—क अहरा० नित्यं रः । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधम्" ऋ०६,१५,१।२ अग्नौ पु०३चित्रकवृक्षे च अमरः ।

उषस् न० ओषत्यन्धकारम् उष—असुन् किच्च । १प्रत्यूषे, "उष उषो हि वसो अग्रमेषि" १०,८,४। स च कालः । "पञ्चपञ्च उषःकालः" स्मृतेः पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरः । "आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्च्चिरिवोषसि" रघुः । "पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्ण्य" माघः २सन्ध्यात्रये स्त्री "इह स्युरिन्द्राय पूर्व्वीरुषसोदुहानाः" ऋ०६,२८,१। तेन उषा उषसौ—उषस इत्यादि भकारादौ परे वेदे सस्य दः उषद्भिः सि० कौ० । "निम्रुच उषसस्तक्वरीरिव" ऋ० १,१५१,५, ३तदभिमानिदेवताभेदे अस्य देवताद्वन्द्वे पूर्व्वापरयोः उषासादेशः । "नक्तोषासा सुपेशसा" ऋ०१,१४२,७ । तदभिमानिदेवताभेदाभिधायित्वेन देवताद्वन्द्वः । "जिमीषोषासानक्ता सुदुघेव धेनुः" १,१८६४, । आदिपदलोपोऽपि उषासावश्विना" यजु० २१,५० । नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपदलोपः वेददी० । "उषासा वां सुहिरण्ये" यजु० २६,६ । नक्तोषासावित्यर्थः वेददी० । "साऽस्य देवता यत् । उषस्य तद्देवताके पश्वादौ "कृष्णाङ्गिरल्पाङ्गिर्महाङ्गिस्त उषस्याः" यजु०२४,४,उषस्या उषादेवताकास्तदर्थे यूपे नियोज्याः"

वेददी० ४ब्राह्ममुहूर्त्ते "उषावै अश्वस्य मेध्यस्य विव्याध" ह०उ०। "उषा ब्राह्मो मुहूर्त्तकालः" श०भा०। ५दिवोदुहितृदेवतायाम् स्त्री प्रौढ़मनोरमा।

उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् दिवसं स्यति सो—क गौरा० ङीष्। सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः।

उषस्ति पु०ऋषिभेदे "उषस्तिर्ह चाक्रायणः" छा०उ०। उग-स्तोऽप्यत्र "अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ" "ततो होष-स्तश्चाक्रायण उपरराम" इति च शत०ब्रा०१४,६,५,१।

उषा स्त्री ओषत्यन्धकारम् उष+क। १प्रातरादिसन्ध्यासु "वेनी-रनुव्रतमुषास्तिस्रः" ऋ०८,४१,३। तिस्र प्रातःसायं मध्या-ह्नप्रहृपा उषाः" भा०। "उषा विभातीरनु भासि पूर्व्वीः" २,६,७, "तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" इ० स०उक्ते २काले नक्षत्रप्रभाक्षयः काल उषा। तेन पञ्च-पञ्चाशद्घटिकोत्तरमारभ्य सूर्य्यार्द्धोदयपर्य्यन्तः स कालः। लग्नाद्यलाभे उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० "प्र-त्युष्टद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेन्निर्मला त्वीष-द्रक्तविलोहितान्तशवला देवैः सदा वाञ्छिता। नो वारं न तिथिं न योगकरणं लग्नञ्च नापेक्षते हत्वा दोषसहस्र सञ्चयमुषा नूनं करोत्युन्नतिमिति"। "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः। उषां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं चरेत्। प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं वर्जयेन्नृप। दक्षिणेऽभिजितं चैवमुत्तरे च निशां तथा"। "आरक्तबिम्बं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः। व्यासः" "आहुः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संलक्ष्यते हस्तत-लस्थितेव" ज्यो०त०व्यासः। अन्धकारेण सन्तापकारिण्यां ३रात्रौ मेदि० "अधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा" माघः। ४क्षारभूमौ। ततः क्वचित् गौरा० ङीष्। "भक्षन् स्तुतं कुहकराड्वमिवोष्रमुष्याम्" भाग० ५स्त्रीगव्यां हेम० ६उखायां विश्वः ७स्थाल्यां रमानाथः। ८बाणराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ तथैव निर्द्देशात्। तया च यथा अनिरुद्धः पतित्वे-नाप्तः तथा वर्णितं भाग०१०स्क०६२अ०यथा (वाणस्य) "तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम्। कन्या लब्धमकान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा। सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी। सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम्। वाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीं भूयः कौतूहलसमन्विता। कं त्वं मृगयसे सुभ्रु! कोदृशस्ते मनोरथः। हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये। उषोवाच। दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः। पीतवासा वृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः। तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु। क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे। चित्रले-खोवाच। व्यसनमपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते। तदानेष्ये नरं! यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश। इत्युक्त्वा देव-गन्धर्व्वसिद्धचारणपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुष्यांश्च तथाऽलिखत्। मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूर-मानकदुन्दुभिम्। व्यलिखत् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता। अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मु-खी ह्रिया। सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते!। चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी। ययौ वि-हायसा राजन्! द्वारकां कृष्णपालिताम्। तत्र सुप्तं सुपर्य्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता। गृहीत्वा शोणित पुरं सख्यै प्रियमदर्शयत्। सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना। दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंसा रेमे प्राद्युम्निना समम्। परार्द्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः। पान-भोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्च्चितः। गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया। नाहर्गणान् स बुबुधे उषयो-पहृतेन्द्रियः" विस्तरस्तु हरिवं०१७६अ०। प्रातःकाले अव्य० मेदि०अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ट्युल् तुट च्। उषातन तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उषाकल पु० उषायां कलोरवो यस्य। कुक्कुटे।

उषापति पु० ६त०। कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदुवंश्ये अनि-रुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषाशब्दे उक्ता उषानाथादयो-ऽप्यत्र, अमरे 'अनिरुद्ध उषापतिरिति" ह्रस्वपाठः भारतादौ तु दीर्घपाठः।

उषित त्रि० वस क्त। १पर्य्युषिते २कृतवासे च। उष—दाहे क्त। ३दग्धे मेदि०। ४त्वरिते धरणिः। भावे क्त। ५वासे न० "चाण्डालैरुषितं यत्र" शु०त० देवलः।

उषीर पुंन० उष—कीरच्। वीरणमूले रायमुकुटः।

उष्ट्र पु० उक्ष—सेचने तन् वेदे नेट्। १सम्यक्सेक्तरि ब-लीवर्द्दे। तस्यामोघवीर्य्यत्वात् तथात्वम् "ओष्टारौ वा" कात्या० ५,११,१२। "ओष्टारौ महावलीवर्द्दौ" कर्कः। आ+सम्यक् उष्टारौ इति विग्रहः। "उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे" ऋ० १५,१०६,२। लोके तु उक्षिष्ट इत्येव। सेक्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उष्ट्र पुंस्त्री० उष+ष्ट्रन् कित्। (उट) प्रसिद्धे पशुभेदे

स्त्रियां जातित्त्वात् ङीष्। "हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्च जीवति" "नाधीयीताश्वमारूढो न रथं न च हस्तिनम्। न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः" मनुः। तद्यान-निषेधमाह "उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः। स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति" मनुः। कातर:" इत्युक्त्या कर्म्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम् अतएव "उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि" पार० गृ०सू० मन्त्रलिङ्गेन तद्यानं विहितम्। तस्य मांसं न भक्ष्यम् "भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः" मनूक्तेः। तेनास्य एकदन्तपङ्क्तियुक्तत्वम्। "गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!" भाग० उक्तेः गवादयः उष्ट्रान्ता द्विशफाः इति बोध्यम्। हत्या तद्घाते दोषः "मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषं भवेत्। प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु" मनूक्तेः। ब्रह्महत्याशेष-पापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः "यां यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्म्मणा। क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत् सर्वं निबोधत। बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान्। संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमे। श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम्। चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति"। यान-हरणपापेऽप्युष्ट्रयोनिप्राप्तिमाह हृत्वेत्यनुवृत्तौ मनुः "स्त्री-मृगः स्तोककोवारि, यानान्युष्ट्रः, पशूनजः। तद्वधे प्रायश्चित्तमाह "हयच्छागाविकोष्ट्रेषु गर्द्दभेषु च मारणात्। प्राजापत्यार्द्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते" प्रा० वि० विष्णुः। तद्भक्षणे प्रायश्चित्तमाह भुक्त्वेत्यनुवृत्तौ प्रा० वि० शङ्खः "गामश्वं कुञ्जरौष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्" "अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थः" रघुः। "इतिञ्च तत्र कुर्व्वीत यासद्ध्रोनावलोकयेत्" मनुः। "अन्योन्यतः पथि वलाबिमीतामिभोष्ट्रौ" माघः। तन्मूत्रगुणाः सुश्रु० उक्ताः। "अथ मूत्राणि गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमि-मेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः। भवन्ति चात्र। तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु। शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम्। अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम्। पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम्"। सामान्यत उक्ता "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रमिति" विशेषगुण उक्तः। तन्मांसगुणाः सुश्रुते उक्ताः तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम्। तस्य ग्राम्यत्वं तत्रोक्तम्। तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम्। किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव "उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि" यजु० १३, २४, तस्यारण्यत्वमुक्तम्। तस्य त्वष्टृदेवतायै अश्वमेधे देयतोक्ता "बृहस्पतये गवयांस्त्वष्ट्र उष्ट्रान्" यजु० २४, २८, द्वित्वे गोयुगच् उष्ट्रगोयुग उष्ट्रद्वित्वे न० शालायां गोष्ठच्। उष्ट्रगोष्ठ उष्ट्रशालायां न० षट्के षड्गवच्। उष्ट्रषड्गव उष्ट्रषट्के न०। तस्येदमण्। औष्ट्र तत्सम्बन्धिमांसादौ त्रि०। "परं चौष्ट्रं मैत्रं नरमहिषयोश्छागमपि वा" कर्पूरस्तवः।

उष्ट्रकर्णिक पु० उष्ट्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि—अच्। सोऽस्त्यस्य ठन्। दक्षिणस्थे यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम्। सहदेवदक्षिणदिग्विजयवर्णने "अस्पृशत्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्। आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरीं तथा" भा० स० २० अ० उष्ट्रतुल्यकर्णजनवत्त्वाद्वा तथात्वम्।

उष्ट्रकाण्डी स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष् (उटाटी) पुष्पभेदे राजनि०।

उष्ट्रग्रीव पु० उष्ट्रग्रीवा आकारत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच्। सुश्रुतोक्ते पैत्तिके भगन्दररोगभेदे। तन्निदानस्वरूपादि तत्रोक्तं यथा "वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिणो यथासङ्ख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति। ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते। अपक्काः पिड़काः पक्कास्तु भगन्दराः। तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोफश्च गुदस्य भवति" इत्युपक्रम्य। "पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः-प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिड़कां जनयति। साऽस्यचोषादीन्वेदनविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति वह्निक्षाराग्निभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितस्य वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति, तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते"। उष्णशिरोधरोऽप्यत्र "प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितः करोति रक्तां पिड़कां गुदागताम्। तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्" निदानम्।

उष्ट्रधूसरपुच्छी स्त्री उष्ट्रस्येव धूसरः पुच्छ इव मञ्जरी अस्याः जातित्वात् ङीष्। (विछाति) वृक्षभेदे रत्नमाला स्वार्थे कन् ह्रस्वः। तत्रार्थे।

उष्ट्रपादिका स्त्री उष्ट्रस्य पादा इव पादोमूलमस्याः कपि अत इत्त्वम् । (मदनमाली) भूमिलतायाम् रत्नमा०

उष्ट्रस्थान न०६त०। उष्ट्रस्य शालायाम् । तत्र भवः अण् । स्थानान्तत्वात् तस्य लुक् । उष्ट्रस्थान तत्रभवे त्रि०तद्धित लकि विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् त्रिलिङ्गत्वम् ।

उष्ट्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस–भावे ण्वुच् उष्ट्रस्येवासिका । उष्ट्रस्येव आसने । "उष्ट्रासिकाः आस्यन्ते" पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचनान्तताऽक्लीवता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने अस्माभिर्दर्शितम् ।

उष्ट्रिका स्त्री उष्ट्रस्याकारः पृष्ठावयव इव आकारोऽस्त्यस्याः ठन् । मृण्मये मद्यभाण्डभेदे विश्वः 'धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्ट्रिका" माघः। उष्ट्री+स्वार्थे कन्। उष्ट्रजातिस्त्रियाञ्च ।

उष्ण पु० उष+नक् । १ग्रीष्मे, ऋतौ, २आतपे, ३पलाण्डौ ४नरकभेदे, ५शीतविरोधिस्पर्शे च । अर्श०अच् ।६तद्वति, ७आलस्यरहिते दक्षे च त्रि० । "मृतके सूतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा"स्मृतिः "आददे नातिशीतोष्णः नभस्वानिव दक्षिणः" रघुः"अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः" "म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां सुखानिलैः" माघः ८तापे पु०"मुष्णान्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम्" माघः "उष्णं तापम्" मल्लि० । तत्र ग्रीष्मस्य सूर्य्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम् "ग्रीष्मातीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः"इति मयप्रश्ने "अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः कराः रवेः । देवभागेऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू०सि०तथैवोक्तेः । विवृतञ्चेदं रङ्गनाथेन "तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बूद्वीपे अत्यासन्नतया सूर्य्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्त्तौ सूर्य्यस्य तेजोगोलकस्थकिरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः । असुराणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे समुद्राद्दक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तुकारात् सूर्य्यस्यात्युष्णाः किरणाः सूर्य्यस्यात्यासन्नत्वात् । अन्यथा सूर्य्यस्य दूरस्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्त्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैत्यभागे ग्रीष्मे कराणां मन्दता शीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्य्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकाल्पत्वादीति भावः" । अतएवोक्तं "मिथकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" ति०त० पु० । एतच्च देवभाग एव नासुरभागे, ग्रीष्मऋतुश्च ज्यैष्ठाषाढात्मकः । "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मर्त्तुः" काल०मा०इष्टकोपधानमन्त्रोक्तेः । ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु० तल् उष्णता स्त्री त्व उष्णत्व न० ष्यञ् औष्ण्य न० । उष्णस्पर्शे स्वार्थे कन् उष्णस्पर्शाद्यर्थे । उष्णस्पर्शस्तु तेजसोगुणः "स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु" भाषोक्तेः जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौपाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणमूष्मन्शब्दे वक्ष्यते गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । "उष्णोष्णशीकरसृजः" माघः

उष्णक त्रि० उष्णमिव करोति कन् । १अनलसे, क्षिप्रकारिणि क्षिप्रकारी हि जाड्याधायकमालस्यमनादृत्य स्वकर्त्तव्ये व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+णिच्-ण्वुल् । २ज्वरे पु० ।

उष्णकर च० उष्णः करः किरणोऽस्य । १सूर्य्ये । उष्णकिरणोष्णदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति कृ–अच् ६त० । २उष्णकारके त्रि०

उष्णकाल पु० कर्म्म०६त०वा । ग्रीष्मे ऋतौ । "तक्रं नैव क्षतेदद्यात् नोष्णकाले न दुर्व्वले" सुश्रुतः ।

उष्णग पु० उष्णमुष्णस्पर्शं गच्छति यत्र गम–बा० आधारे ड । ग्रीष्मे काले "मातङ्गोन्यपतत् भूमौ नदीरोध इवोष्णगे" भा० उ० २२३अ० । आधारे घञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम० ।

उष्णगु पु० उष्णागावः कराः अस्य ह्रस्वः । सूर्य्ये । उष्णरश्म्यादयोऽप्यत्र "कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमा० ।

उष्णङ्करण न० ६त० करणे परे मुम् । उष्णसाधने ।

उष्णनदी स्त्री कर्म्म० । 'यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी" इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न० उष्णं वारयति वृ–णिच्–ल्यु ६त० । आतपत्रे, छत्रे "यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम्" कुमा० अस्योत्पत्त्यादिकम् आतपत्रशब्दे ६४६ पृ० उक्तम् । तल्लक्षणं वृह०सं० दर्शितं यथा "निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानां च । दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् । मुक्ताफलैरचितप्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् । षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्व नगैकदण्डं च । दण्डार्धविस्तृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितमुदग्रम् । नृपतेस्तदातपत्रं कल्याणकरं विजयदं च । युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानां च । दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतार्धविस्तारः । अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्य्यं च मायूरम् ।

अयेषां च नराणामातपवारणं तु चतुरस्रम् । समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यं तु विप्राणाम्" उष्णत्नादयो ऽप्यत्र । तद्धारणे गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा "वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् । बल्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं छत्रधारणम्"।

उष्णवीर्य्य पु० उष्णमुग्रं वीर्यमस्य । १शिशुमाराख्ये जलजन्तौ । २उग्रवीर्य्यवति त्रि० हेम० । उष्णवीर्य्यद्रव्याणि च सुश्रुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगम्यानि

उष्णांशु पु० उष्णाः अंशवोयस्य । सूर्ये ।

उष्णागम पु० उष्ण आगम्यतेऽत्र गम+आधारे-अप् । निदाघकाले । उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच० ।

उष्णालु त्रि०उष्णं न सहते आलु । उष्णाऽसहने । "उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी"विक्रमो०।

उष्णासह पु०उष्ण आसह्यतेऽत्र आ+सह-अच् । १हेमन्ते ऋतौ । उष्णं न सहते अच् । २असह्योष्णे त्रि० ।

उष्णिका स्त्री अल्पमन्नमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अन्नस्य उष्णादेशः । १यवाग्वाम्(याउ)। उष्णकशब्दात् स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । २दत्तायाम् स्त्रियाम् ।

उष्णिज् पु० उष-इजिक् बा० नुट् । उष्णसम्बन्धियुक्ते ततः प्रज्ञा० स्वार्थे ण । औष्णिज तदर्थे ।

उष्णिह् स्त्री उत्स्निह्यति क्विन् नि०उदोऽन्त्यलोपे षत्वम् । सप्ताक्षरपादके १छन्दोभेदे ।स्वादौ कुः उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च"छ०र०।"अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहती" इत्युपक्रम्य "द्वितीयस्तूष्णिक् त्रिपदान्त्योद्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्, मध्यमश्चेत् ककुप् । त्रैष्टुभ जागतचतुष्काः ककुबन्यङ्कुशिरेकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिराः मध्ये चेत् पिपीलिका मध्याद्यपञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुबगर्भा चतुःसप्तकोष्णिगेव" सर्वानु० ५अ० । "एवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनूके"इति सर्वानु० ४अ० उक्तेः तस्याः सवितृदेवताकत्वेन ग्रीवासु अनूके च न्यासः । तस्या उपधानप्रकारः शत०ब्रा० ८,६,२,३, आदौ दर्शितं तत एवावसेयः । २तदभिमानिदेवभेदे च । अश्वमेधे "त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्य्यवाह उष्णिहे" यजु० २५,१२१ । पशुविशेषाणामुक्तदेवताविशेषोद्देशेन यूपादौ बन्धनमुक्तम् । अस्य हलन्तत्वेऽपि अजादि०टाप् । उष्णिहा "उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्" यजु० २१,१२, "बृहत्युष्णिहा ककुप् सूचीभिः शम्यन्तु त्वा २३,३३, "स्तूपातु ग्रीवाः प्र श्चया तूष्णिहा इतस्येव शचीपतिः" अथर्ववेदे ६,१३४,१,

उष्णीगङ्ग न०उष्णीभूता गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोपः । भृगुतुङ्गपर्वतस्थे तीर्थभेदे "अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय ! सामात्यः समुपस्पृशं" भा०व०१३५ अ० ।

उष्णीष पु०न०उष्णमीषते हिनस्ति ईष-क शक० पररूपम् । १शिरोवेष्टनवस्त्रे(पागडि)२किरीटे च "अथास्मा अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिःप्रदक्षिणं शिरः सम्मुखं वेष्टयित्वा" आ०श्रौ०सू०६,७ । सद्रद्धा लोहितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजसेयुः" आ०श्रौ० ६, ७,४ ।"लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति" श्रुतिः । समावर्त्तनकाले च तस्य धारणमाचार्य्याय दानं च विहितम् । "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने आचार्य्याय च" । "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव"आ० गृ० ३,८,१,२ । तद्धारणगुणः सुश्रु० उक्तः "पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् । वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम्" ।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्यर्थे इनि । १उष्णीषधारिणि स्त्रियां ङीप् २महादेवे पु०। "उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रोविनतस्तथा" शिवस्तुतौ भा०अनु०१७ । "उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे" भा० अनु० ८ ।

उष्णोदक न० कर्म्म०। अग्निना तप्तजले क्वाथ्यमानपादशेषार्द्धविशेषपादादिहीनके जले तद्गुणादि भावप्र०
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा । अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्"। तद्गुणाः"श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् । कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि । क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्म्मलन्तथा । अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते । ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसाम् । नाशनं वस्तिसंशोधिपथ्यमुष्णोदकं सदा । त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते । हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः" अन्ये तु"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् । शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् । अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते" केचित्तु "विधिश्वङ्केषु वाणेषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः । एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्" । अत्र दोषाणां यथोल्वणता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया । "तत् पादहीनं पित्तघ्न-

र्द्धहीनन्तु वातनुत् । त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्नि-
करं लघु"।त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बु संज्ञा। तस्य
लक्षणगुणास्तु । "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् । सद्यो-
ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु । आनाहपाण्डु-
शूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्"भा०प्र० "दिवा शृतन्तु यत्
तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत्" वैद्यकम् । "संक्रान्तौ
वर्षवृद्धौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । सूतके मृतके चैव न
स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः । "क्षितिस्थमुद्धृतं वापि
शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमा-
मरणान्तिकम्" मरीचिः । "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं
मलकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः"
यमः । "उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलापहम् ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलनुत् केशचक्षुषोः" आ०त० आयु-
र्वेदः । उष्णोदकेनाचमननिषेध आचमनशब्दे उक्तः ।

उष्णोपगम पु० उष्ण उपगम्यतेऽत्र आधारे घञ् अवृद्धिः ।
निदाघकाले। ग्रीष्मर्त्तौ [कन् । तत्रैव आतपे च ।

उष्म पु०उष—मक्। १घर्मे, २आतपे, ३ग्रीष्मे ऋतौ च । स्वार्थे

उ(ऊ)ष्मन् त्रि०ऊष—आधारे मनिन् वा० वा ह्रस्वः । १ग्रीष्म-
र्त्तौ कर्त्तरि मनिन् । २आतपे "नोपतापि मनः सोष्म"
"उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्मणोऽन्तः" "अभीक्ष्णमुष्णैरपि
तस्य सोष्मणः" माघः । दीर्घादिः ३शषसहवर्णेषु ।

उ(ऊ)ष्मप पु०उष्माणं पिबति पा—क्विप् । भृगोः पुत्रे १पितृ-
गणभेदे "शुकालिनो बर्हिषद उ(ऊ)ष्मपा आज्यपा-
स्तथा" पितृगणनायां स्मृतिः । २उ(ऊ)ष्मपानकर्त्तरि तप-
स्विभेदे त्रि० । "ऊर्द्ध्वमुखैरिव रविनिविष्टदृष्टिभिरू(रु)-
ष्मपैः" काद० । [घञ् अवृद्धिः । निदाघकाले ।

उ(ऊ)ष्मागम पु० उ(ऊ)ष्मा आगम्यतेऽत्र आ+गम—आधारे

उ(ऊ)ष्माय नामधा० उ(ऊ)ष्माणमुद्वमति उ(ऊ)ष्मन्+क्यङ् ।
उ(ऊ)ष्मायते औष्मायिष्ट उ(ऊ)ष्मायमाणः ।

उस्र पु०वसन्ति रसा अत्र वस—रक् नि० न षत्वम् । १कि-
रणे, सूर्य्यकिरणानां जलाकर्षकत्वेन रसवत्त्वात्तथात्वम् ।
२अन्येषां यथायथं रसवत्त्वम् बोध्यम्। २वृषे । ३सुरभ्यां
४लतायां ५पृथिव्यां च स्त्री निरु०। देवमात्रे पु०उज्ज्व०
"उस्रावेतं धूर्षाहौ" यजु०४,२२ । "उस्रौ अनड्वाहौ"
वेददी० "क्रत्वा नार्वोस्रः पितेव"ऋ०६,१२,४ । "उस्रो
वृषभः"भा० "शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव"रघुः
"यो धर्त्ता भुवनानां य उस्राणामपीच्या" ऋ०८,४१,५ ।
७सूर्ये "प्रमिनासो न ददृरुस्रो अग्रे" ३,५८,४ ।
"वसति नभसीत्युस्रः सूर्य्यः" भा०। सूर्य्यरश्मिसम्पर्कात्
८दिवसे च । "वसुमाँ उस्रयामा" ऋ०७,७१,४, "उस्र-
यामा दिवसं प्रति गन्ता" भा० उस्रमिच्छति उस्रीयति
"उस्रगोमाङ्क्षाटः प्रतिषेधः" वार्त्ति० लङादौ नाट् उस्री-
यत्युक्तेः षत्वाभावस्य औस्रीयत् । ९सहवासिनोः अश्विनी-
कुमारयोः द्वि०व०। "अग्नयः उस्रा जरन्ते" ऋ० ४,४,
५,५, उस्रा सहनिवसन्तावश्विनीसुतौ" भा० ।

उस्रि स्त्री वस—बा० कि षत्वाभावः । गन्त्र्याम् "हिन्वन्ति सूर
मुस्रयः" ऋ०९,६५,१, "उस्रयः सर्व्वत्र गन्त्र्यः" भा०।

उस्रिक पु० उस्र+अल्पार्थे स्वार्थे वा ठन् । अल्पवाहके
१जीर्णवृषभे अल्पक्षीरस्राविण्यां २स्त्रीगव्याम् स्त्री

उस्रिय पु०उस्र+स्वार्थे अल्पार्थे वा घ। १जीर्णवृषभे "उस्रियो
वृषभः क्रन्दतु द्यौः" ऋ०५,५८,६, २स्त्रीगव्याम् स्त्री
निरु०। "गवामूर्व्वमुस्रियाणाम्"ऋ०५,२,४,उस्रियाणां
क्षीरमुत्सारयन्तीनाम्"भा०।

उह अर्दने भ्वादि० पर० सक०सेट् इरित् । ओहति औहत्,
औहीत्, उवोह ऊहतुः । अप अपसारणे तानपौहीत्
निशाचरः"भट्टिः "अपौहदुत्तरः" रघुः

उह अव्य० उ च ह च द्व० । १संबोधने, २एवार्थे च ।

उहह अव्य० उह च ह च । सम्बोधने ।

उहू स्त्री उह—कू। १खेदसूचके शब्दे "नखानि विधुशङ्कया
करतलेन तत्प्रावृणोत् ततः किसलयभ्रमात् करमथाच्छि
पद्गूरतः । ततोवलयशिञ्जिते भ्रमरगुञ्जिताशङ्कया उहूरिति
कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मूर्च्छिता"। वह—कू। वाहके
त्रि०। "हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः" ऋ० ४,४५,
४, उहुवः वाहकाः" भा० उवङ् छान्दसः

उह्यमान त्रि०वह—कर्म्मणि शानच्। यस्य वहनं क्रियते
तस्मिन् "यथोह्यमानः किल भोगिवैरिणा" नैषध०।

उह्र पु० वह—रक् । वृषभे शब्दार्थचिन्तामणिः

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ऊ

ऊकारः स्वरवर्णभेदः "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः ओष्ठस्थानोच्चारणीयः स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः दीर्घएव द्वाभ्यां मात्राकालाभ्यामुच्चार्यत्वात् तस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या त्रिमात्रकालस्यैव प्लुतत्वात् व्यङ्ककाकारभेदाच्च प्लुतस्य पार्श्वस्थत्र्यङ्कचिह्नितह्रस्वाकारेणैव लेखनसमाचारात्। त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विवार आन्तरप्रयत्नः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षोक्तेः विवृतञ्च जिह्वाग्रादेः स्पर्शाभावः। "अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषत्, नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः तस्य तन्त्रे शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा "शुक्लकुन्दसमाकार ऊकारः परकुण्डली" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य वामकर्णे सविन्दुकतया निर्विन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः। अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो वीजमन्यन्महेशि!" कर्पूरस्तवे हूङ्कारमन्त्रोद्धारः। ततः स्वरूपे कारप्रत्ययः। तप्रत्ययस्य। अधिकं स्वरवर्णसमाप्तौ वक्ष्यते।

ऊ अव्य० वेञ् क्विप्। १सम्बोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां, ४रक्षायाञ्च मेदि० उञः स्थाने इतौ परे अनुनासिक ऊँ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रगृह्यत्वादितौ न सन्धिः।

ऊ पु० अवतीति अव–क्विप् ऊठ्। १महादेवे २चन्द्रे च। ३पालके त्रि० शब्दरत्ना०

ऊढ़ पु० वह–प्रापणे ज्ञानार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त। १कृतविवाहे पुंसि "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" अमरः क्तवतु ऊढवत् तत्रैव पु०। कर्मणि क्त। कृतविवाहायां स्त्रियाम् स्त्री। "भार्योढं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ" भट्टिः "कन्या पितुर्धनहरो यद्यनूढा भवेत्तदा" स्मृतिः "ऊढानूढासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहारिणी" दायक्र०। ऊढमाख्यत्" इति वाक्ये औजढत् त सि० कौ० औडढत् त इत्यन्ये। २कृतवहने धृते त्रि०। अस्य प्रशब्देन प्रा० स० वृद्धिः। प्रौढः "प्रौढकन्यायादोषदर्शनात्" रघु० "अथवदुग्रहणे नार्थकस्येति" परिभाषया प्रोढवानित्यत्र न वृद्धिः

ऊढकङ्कट पु० ऊढो धृतः कङ्कटः कवचो येन। धृतकवचे वर्म्मिते।

ऊढि स्त्री वह–भावे क्तिन् संप्र०। १वहने २विवाहे च। प्र+ऊढि प्रा० स० वृद्धिः। प्रौढिः। ऊढिमाख्यत् औजिढत् त सि० कौ० औडिढत् त इत्यन्ये।

ऊत त्रि० वेञ्–क्त संप्र० दीर्घः। १कृतवयने २ग्रथिते। ऊयीतन्तुसन्ताने क्त। ३स्यूते "यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च" श्रुतिः। अव–क्त ऊठ्। ४रक्षिते त्रि०।

ऊति स्त्री अव–क्तिन् ऊठ्। १रक्षणे। "देवस्य यन्त्यूतयो विविधाः" ऋ० २,१४,६, "शतमस्माम् सहस्रमूतयः" ४,३१,१०, कर्त्तरि क्तिच् ऊठ्। २रक्षितरि "उरुष्यन्तम्माध्वीदस्रा न ऊतीः" ऋ० ४४,२, "ऊतीः ऊतयः रक्षन्तः" भा० ऊय–वेञ् वा क्तिन्। ३सीवने (सेलाइ) ४वयने (वोना) ५क्षरणे शब्दचि०। ६लीलायाम् "नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः" भा० १,५,३८, "ऊतीर्लीलाः" श्रीधरः वेञ्–कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा। पुराणलक्षणमध्ये ७कर्म्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे। "तस्मादिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्त्वा "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां लक्षणान्युक्तानि यथा "भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः। स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः। मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्म्मवासनाः। अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम्। पुंसामीशकथाः प्रोक्ताः नानाख्यानोपवृंहिताः। निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः। आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्यध्यवसीयते। स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते" भाग० २,१०,२,८ "कर्म्मणां वासनाः ऊयन्ते कर्मभिः संतन्यन्ते इत्यूतय यद्वा वृद्ध्यर्थात् संश्लेषार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं रूपम्। ऊयन्ते कर्मभिर्वर्द्धन्ते संश्लिष्यन्ते वा ऊतयः" श्रीधरः

ऊधन् न० ऊधस्+पृषो० सस्य नः। स्त्रीपशोः दुग्धाधारस्थाने (मेड़) "वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि" ऋ० ६,६८,१। "यदा पीतासो अंशवो गावो न दुह्र ऊधभिः" ८,९,१९। "प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊध्नः" ऋ० ४,२२,६।

ऊधर् न० ऊधस्+पृ० सस्य रः। स्त्रीगव्यादेः ऊधसि (मेड़) "ऊधर्नलग्ना जरन्ते" ऋ० ८,२,१२।

ऊधस् न० उन्द–क्लेदने असुन् किच्च दीर्घः। स्त्रीगव्यादेः दुग्धाधारे स्थाने (मेढ) "गवामूधस्सु वक्षणासु" ऋ० १०,४९,१०।

"यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऊधः पशूनाम्" शत० ब्रा० २,५,१,५। अस्य बहु० स०अनङ् समा० ङीप्। पीनोघ्नी घटोघ्नी। "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" रघुः। "अस्त्रियान्तु न कुण्डोऽधैनुकम्" सि०कौ०। अनन्तत्वेनैवोपपत्तौ अनङ्विधानं समासे सान्तप्रयोगवारणार्थम्। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचिन्न "सखण्डकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्। अभिनन्द्य स तां राजन्नन्दिनीं गाधिनन्दनः" भा० आ०१७५अ०। आर्षत्वाद्वा तथा प्रयोगः। लोके तु न तथा। तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत्। ऊधस्य तद्भवे दुग्धे न०। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघुः। प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः ङीप्। ऊधस्वती प्रशस्तोधोयुक्तायां गवि। "सिषिचुःस्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा" भा० १,१०,५। ऊधसे हितम् गवादि० यत् अनङ् च। ऊधन्य ऊधसोहिते द्रव्यभेदे, यद्भोजने आपीनं पीनं भवति तस्मिन् द्रव्ये त्रि०। २रात्रौ निरु० तस्याश्च हिमकरकरसम्पर्केण क्लेदयोगात्तथात्वम्।

ऊन परिहाणे अदन्तचुरा० उभ० सक० सेट्। ऊनयति ते औनिनत् त लुङि वा चङ् औनयीत् औनयिष्ट। ऊनः ऊनितः। "मा त्वायतोजरितुर्माम्नयीः" ऋ० १,५,२,२।

ऊन त्रि० ऊन-हानौ अच्। १हीने, २असंपूर्णे च। "ऊनं न सत्वेष्वधिकोबबाधे" "किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ" रघुः। "ऊने दद्यादुगुरुन्नेव यावत् सर्व्वलघुर्भवेत्" वृ० र०। "ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः" मनुः "ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्" याज्ञ०। ऊनार्थशब्दयोगे तृतीया। एकेनोनः। ऊनार्थकशब्देन वा तृतीयास०। माषेणोनः माषोनः कलोनः कलयोनः। एकोनविंशतिः एकोनत्रिंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषष्टिः एकोनसप्ततिः एकोनाशीतिः एकोननवतिः एकोनशतम्। तत्तत्संख्याया एकैकोनसंख्यायाम्। एवं ह्यूनविंशत्यादयोऽपि अष्टादशादिसंख्यासु। संख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवोनत्वावगमात् ऊनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनांबोधकत्वम्। "एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निचृतः" सर्वानु०।

ऊनचत्वारिंश त्रि० ऊनचत्वारिंशतः पूरणः डट्। ऊनचत्वारिंशत्संख्यापूरणे एवमूनविंश ऊनत्रिंश ऊनपञ्चाश इत्यादयः तत्तत्संख्यापूरणेषु। स्त्रियां ङीप्। तत्रार्थे तमप्। ऊनचारिंशत्तम तदर्थे। एवमूनविंशतितमादयस्तत्तत्संख्यापूरणेषु स्त्रियां ङीप्।

ऊबध्य न० ऊ-ईषदर्थे बध्यं जीर्णम्। ईषज्जीर्णे तृणादौ "यदूबध्यमुदरस्यापयाति" ऋ० १,१६२,१० "ऊबध्यम् अजीर्णं तृणादि" भा० "अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊबध्यं वातं सव्वं तदारात्" यजु० १९,८४, "ऊबध्यमामाशयगतम् वेददी०। २तत्स्थाने च "एतद्वाऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्योयत्तत्राह्वगूबध्यं वावस्तुतं भवति तद्धरन्ति सर्पाः" आश्व०ष्ट० ४,८,२६। अस्य अन्तःस्थ व मध्यत्वमित्येके।

ऊबध्यगोह पु० ऊबध्यस्य गोहः प्रच्छादनं यत्र। आन्त्रप्रच्छादनस्थाने। "सव्याहृतः शामित्रोबध्यगोहचात्वालोत्करास्तावान्" आश्व० ष्ट०श्रौ० ५,३,१६, "ऊबध्यगोहोनाम आन्त्रप्रच्छादनस्थानम्" नारा०वृ०। [याज्ञ।

ऊम् अव्य० ऊय-मुक्। १रोषोक्तौ, २प्रश्ने, ३निन्दायां, ४स्वङ्गी-

ऊम न०अव-मन् कित् ऊठ् च। नगरभेदे उज्ज्वलद०। कर्त्तरि मन्। २रक्षितरि त्रि०। "परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु" ऋ० १०,३२,५, "ऊमेभ्यो रक्षितृभ्यः" भा०। भावे मन्। ३रक्षणे न०। "ये मर्त्यं पृतनयान्तमूमैः" १,१६९,७, ऊमैः अल्परक्षणैः" भा०। उज्ज्वलदत्तस्तु तस्य बा० ह्रस्व प्रकल्प्य उमाशब्दमाह। स च उमाशब्दार्थे। वेओह्रूपम् यदि वाऽवतेः रूपमुभयथापि बा० ह्रस्व इति बोध्यम्

ऊय तन्तुसन्ताने भ्वा० ईदित् आत्म० स क० सेट्। ऊयते औयिष्ट। ईदित्त्वात् निष्ठायां नेट् ऊतः ऊतवान् ऊतिः

ऊररी अव्य० ऊय-बा०ररीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च। कृभ्वि गतिस० ऊररीकृत्य। क्त ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि०। घञ् ऊररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु०।

ऊरव्य पुं स्त्री ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत्। १वैश्ये तज्जातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न ङीप्। वैश्यानां ब्रह्मण ऊरुजातत्वञ्च "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१,११, उक्तेः "लोकानां स विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" मनूक्तेश्च। तस्य वृत्तिरपि तत्रोक्ता। "मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कार्य्याण्यकल्पयत्" इत्युपक्रम्य" "पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च"। २ऊरुभवमात्रे त्रि०।

ऊरी अव्य० ऊय-बा०रीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च।

ऊर्व्यादि० क्वि गतिसमासादि ऊररीवत् द्रष्टव्यम् ।

ऊरु पु० ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-कर्मणि कु नुलोपश्च । जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम् । "नितम्बनारीपरिधानधूननस्फुटोरुसाध्यू रुषु लोलचक्षुषः" "करभकरोरुभिरूरुभिर्दधानैः" माघः । "कदली कदली, करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा० । "धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः" "भुजमूर्द्ध्नोरुबाहुल्या-देकोऽपि धनदानुजः" रघुः अस्य उपमानपूर्व्वकत्वे उत्तरपदस्थस्य बहु०स०स्त्रियाम् ऊङ् । करभोरूः "करभोरु ! रतिप्राप्ते द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" विद्यासुन्द० संहितशफलक्षणवामपूर्वकस्यापि ऊङ् । संहितोरूः सम्यग्हितोरूका इत्यर्थः शफाविव संश्लिष्टौ ऊरू यस्याः शफोरूः । लक्षणयुक्तावूरू यस्याः लक्षणोरूः । वामौ मनोहरौ ऊरू यस्याः वामोरूः "वसन्तो चलशफरीविघट्टितोर्वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य" किरा० । सहितसहपूर्व्वकस्यापि तादृशस्य ऊङ् । सहितौ हितयुतौ ऊरू यस्याः सहितोरूः । भारं सहेते सहावूरू यस्याः सहोरूः । ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये पुंस्त्री तत्भवमात्रे त्रि० । स्वाङ्गतयाऽस्मात् निष्ठान्तात् बहु०स०स्त्रियां ङीष् । ऊरुभिन्नी ।

ऊरुग्राह पु० ऊरू गृह्णाति स्तभ्नाति ग्रह-अण् उप०स० । ऊरुस्तम्भरोगे ऊरुस्तम्भशब्दे विवृतिः । "ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि" भा०द्रो०१४६ अ० ।

ऊरुज पुंस्त्री ऊरोर्जायते जन-ड । वैश्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ ऊरुजातमात्रे त्रि० ऊरुजातोरुजन्मादयोऽप्यत्र । ३ भृगुवंश्ये और्वे ऋषिभेदे पु० तस्य ऊरुतोजन्मकथा भा० आ० १७८, ७६ पु० "कृतवीर्य्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः । स तानग्रभुजस्तात ! धान्येन च धनेन च । सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते ! । तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कथञ्चन । बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम् । भृगूणान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व्व एव ते । याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् । भूमौ तु निदधुः केचित् भृगवो धनमक्षयम् । ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् । भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् । क्षत्रियाणां तदा तात ! कारणान्तरदर्शनात् । ततो महीतलं तात ! क्षत्रियेण यदृच्छया । खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि । तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः । अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्ताञ्छरणागतान् । निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः । आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्वां वसुन्धराम् । तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा । भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे । तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दधे महौजसम् । ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये । तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यास्तु भयार्द्दिता । गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे । ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः । ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा । अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह । मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः । ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः । ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः । ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् । ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः । ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः शान्तार्च्चिष इवाग्नयः । भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम् । उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मिणः । सपुत्त्रा त्वं प्रसादं नः मर्त्तुमर्हसि शोभने ! । पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि । ब्राह्मण्युवाच । नाहं गृह्णामि वस्ताता ! दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूंषि वस्ताता ! व्यक्तं कोपान्महात्मना । स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः । गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां घ्नत पुत्त्रकाः ! । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः । षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । सोऽयं पितृबधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः । तमिमं ताता ! याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति । वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूंषि प्रतिलब्ध्वा च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः" ।

ऊरुदघ्न त्रि० ऊरु+"प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः ऊर्द्ध्वमाने दघ्नच् । ऊरुपर्य्यन्तोर्द्ध्वमानान्विते खातादौ । "यावानुद्वाङ्गःपुरुषस्तावत् क्षत्रियस्य

कुर्य्यात् मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नं स्त्रिया ऊरुदघ्नं वैश्यस्याष्ठीवद्दघ्नं शूद्रस्यैवंवीर्य्या ह्येते” शत०ब्रा० १३,८,३,११। ‘ऊरुदघ्नो द्वितीयोजानुदघ्नस्तृतीयः १२,२,१,३। अत्रार्थे द्वयसच् तत्परिमाणे उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

ऊरुपर्व्वन् पु० ऊर्वोः पर्व्वेव। जानुनि (हांटु)।

ऊररी अव्य०ऊय-ररीक्।१अङ्गीकारे२विस्तारे च ऊर्य्यादि० गतित्वात् कृञि स०। ऊररीकृत्य। घञ्। ऊररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु०। क्त। ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि०।

ऊरुस्तम्भ पु०ऊरू स्तभ्नाति स्तन्भ-अण् उप०स०। १रोगभेदे स च रोगः भावप्र० सनिदानपूर्वरूपादिर्दर्शितः यथा “शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः। जीर्णाजीर्णतथायासस्संक्षोभस्वप्नजागरैः। सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसञ्चितम्। अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते। शक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः। तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ। परकीयाविव गुरू स्याताम् अतिशयव्यथौ। ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्दरुचिज्वरैः। संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः। तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे” “प्राग्रूपं तस्य निद्रा ऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः। रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा। वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः। पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा। जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वदादाहवेदना। पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च। संस्थाने पीड़ने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः। अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरुपादौ च मन्यते। यदा दाहार्त्तितोदाद्यो वेपनः पुरुषो भवेत्। ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्” अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमात्रं साधयेत्। सात्त्विकभावेन २ऊर्वोःस्तम्भे च। “करिणीवोरुस्तम्भविष्टता” काद०।

ऊर्ज्ज बलाधाने जीवने वा अदन्तचु० पक्षे भ्वा०अक० तत्करणे सक० सेट्। ऊर्ज्जयत्। नाभयो वाजिनमूर्जयन्ति’ ऋ०९,८९,४, “यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति तमूर्ज्जयति” शत०ब्रा०७,५,१,१८, ‘तां वो देवाःसुमतिमूर्ज्जयन्तीमिषमश्याम” ऋ०५,४१,१८।

ऊर्ज्ज् स्त्री ऊर्ज्ज-भावे क्विप्।१बले। करणे क्विप्।२अन्ने न०। ३अमृतरसाभिधेयेऽन्नस्य अत्यन्तसारभूते रसभेदे स्त्री“विश्वेदेवा यामूर्ज्जं मदन्ति”ऋ०७,४९,४, ‘यास्त ऊर्ज्जस्तन्वः सम्बभूवुः”अथ०१२,१,१२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्याविकारान्नस्यच्छांशत्वमूर्जामुक्तम्। “स ऊर्जमुपजीवतीति” वृ० उ० “ऊर्ज्जं स्वधितिं सून्नम्” ऋ० २,२०, ‘उर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज्जं मयि धेहि” यजु०४,४०, “ऊर्क् अन्नरसरूपा”वेददी०ऊर्ज्जं बलं धेहि इत्यर्थः “अन्नमूलं बलं पुंसाम्” इत्युक्तेः अन्नरसस्य बलाधायकत्वम्।“तमःसमूहाकृतिमप्यशेषादूर्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान्”भट्टिः ऊर्ज्जा बलेन “बलमूर्ज्जञ्च यच्छति”मनुः अत्र बलोर्जोर्भेदोदैहिकमानसिकत्वाभ्यां शारीरिकं बलमूर्क् इति बोध्यम्। ४जले स्त्री।“ऊर्जो नपातं स हि नायमस्मयुः”यजु०२७,४४, ऊर्क् शब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षाजायन्ते ततोऽग्निः इत्यग्नेरप्पौत्रत्वम्। वेददी०। “ऊर्ज्जांपते पाहि” यजु०२७,४२।

ऊर्ज्ज पु०ऊर्जति रसादिकं सोमोऽत्राधारे अच्। १कार्त्तिके मासि तस्य शरदृतोरुत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसवीर्य्याधिक्यवर्द्धनेन तथात्वम्।“इषोर्जौ शरत्” इत्युपक्रम्य अयने विभज्य च “तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुररसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरं च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते”सुश्रुते शरदृतोरन्तिमस्य कार्त्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथात्वम्। करणे अच् घञ् वा सेट्कत्वान्न कुत्वम्। २उत्साहे। भावे अच् घञ् वा। ३बले ४जीवने च। करणे अच् घञ् वा। ५जले न० ‘ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालम्” यजु० २,३४। जलस्योर्जाधायकतात् अन्नस्य जलाधीनतयैव बलहेतुत्वाच्च तथात्वम् “ऊर्जसन! ऊर्ज्जं धाः”ऋ०६,४,४, ‘ऊर्जस्य सने! अन्नस्य दातः!” भा०“ऊर्जाद उत यज्ञियासः” ऋ०१०,५३,४। ऊर्जादः अन्नादाः भा० “अत्र ऊर्जशब्दःअन्नगतं रसमभिधत्ते तेन तदाधायकत्वात् तथात्वम्। “तदक्षितर्पणादेष लभेतोर्जमसंशयम्” कुल्लू० कर्त्तरि अच्। ६बलान्विते त्रि० “कृतजगत्त्रयभूर्जमतङ्गजम्” माघः।

ऊर्ज्जयोनि पु० ऋषिभेदे “ऊर्ज्जयोनिरुदापेक्षो नारदोऽपि महानृषिः” भा० अनु०४अ०।

ऊर्ज्जव्य पु०राजभेदे“सिषक्तु न ऊर्ज्जव्यस्य पुष्टेः”ऋ०५,४१,२०, ऊर्ज्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः” भा०

ऊर्ज्जस् न० ऊर्ज्ज-असुन्। १उत्साहातिशयाधायके बले २अन्नरसभेदे च। ततोऽस्त्यर्थे विनि ऊर्ज्जस्विन्, बलच् ऊ-

ऊर्जस्वल, मतुप् मस्य वः । ऊर्ज्जस्वत् । तद्वति त्रि० तत्र विन्यन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप् । "ऊर्ज्जस्वन्तं हविषोदत्त भागम्" ऋ०१०,५१,८, "ऊर्ज्जस्वती चासि पयस्वती च" यजु०१,२७, "ऊर्जस्वन्तं मन्यमानम् आत्मानं भगवानजः" भाग०३,२०,४२, "ऊर्ज्जस्वलं हस्तितुरङ्ग मेतत्" भट्टिः "ओङ्कारमूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्" रघुः "ऊर्ज्जस्विन्य ऊर्ज्जमेधाश्च यज्ञे" भा० अनु०७६ अ० । "अन्नमूर्ज्जस्करं लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः" भा०अनु० ११२अ० ऊर्जः करोति । ऊर्जस्+कृ—अच् इत० । अन्नतायमानरसाधायके त्रि० । "ऊर्ज्जस्करान् हव्यवाहान्" भा०व०२२अ० ।

ऊर्जा स्त्री भ्वा०ऊर्ज—भावे अ । १बले २उत्साहे ३अन्नरसविकारे ४वृद्धौ च । ३ऊर्ज्जोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ऊर्जावत् बलान्विते वृद्धिमति च त्रि० स्त्रियां ङीप् । "ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम्" भा०अनु० २६अ० ।

ऊर्ज्जित त्रि०ऊर्ज्ज-कर्त्तरि क्त । १बलान्विते २वृद्धियुक्ते च । "मातृकं च धनुरूर्ज्जितं दधत्" रघुः । "विनिहत्य बलमूर्ज्जितश्रीः" माघः । भावे क्त । ३बले ४सामर्थ्ये ५उत्साहे च न० । "उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" किरा० णिच् क्त । तत्तद्वृद्धौ ६वर्द्धिते त्रि० । "हिमकरोमकरोर्ज्जितकेतनम्" रघुः ।

ऊर्ण न० ऊर्णा अस्त्यस्य कारणत्वेन अर्श०अच् । मेषलोमरचितवस्त्रादौ "ऊर्णञ्च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा । कुटीकृतं तथैवात्र कमलानां सहस्रशः । श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" भा०स० ५०अ० । २मेषलोम्नि स्त्री । "माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य" रघुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" मनुः । ३ललाटस्थचिह्नभेदे उर्णाशब्दे उदा० । स च चक्रवर्त्तित्वसूचकः भ्रूद्वयमध्यगत मृणालतन्तुसूक्ष्मांशुनिभः प्रशस्तायतः । नरलक्षणशब्दे वक्ष्यते ।

ऊर्णनाभ पु०ऊर्णनाभवत् । (माकड्शा) १लूतायाम् "यस्त्वूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः" श्वा०उ० । गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे ततः अपत्ये शिवा० अण् । और्णनाभ तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् । तस्य परिशीलितोदेशः राजन्या० वुञ् । और्णनाभक तच्छीलितदेशे । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् अच् न । "नाचारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीष्यते । न च निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति किञ्चन" शङ्करा०धृतवाक्यम् । "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" मुण्डकोप० ।

ऊर्णम्रदस् त्रि० ऊर्णमिव ऊर्णानिर्म्मितवस्त्रमिव म्रदीयः अतिशयेन मृदु वेदे म्रदीयस्+नि० ईयसोरीयोलोपः । ऊर्णतुल्यातिमृदौ "ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावतः" ऋ०१०, १८,१०, "ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि" यजु०२,२, "ऊर्णस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ४,१० । अत्र मृदुत्वेनोर्णाया उपमानतोक्तेः काश्मीरदेशजस्य (पशम) प्रसिद्धस्य आविकलोमस्य एव ऊर्णत्वं तस्यैवातिमृदुत्वात् ।

ऊर्णवाभि पु० ऊर्णनाभिः पृ० परोक्षे वा नस्य वः । (माकड्सा) । लूतायां "यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्" शत० ब्रा० १४,५,१,२३ ।

ऊर्णामय ऊर्णा+विकारे मयट् । मेषलोमविकारे सूत्रादौ "ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम्" कुमा० ।

ऊर्णायु त्रि० ऊर्णा—अस्त्यर्थे युस् सित्त्वात् भत्वाभावेन न आतो लोपः । १ऊर्णाविशिष्टे "हंसमूर्णायुं वरुणस्य नाभिम्" यजु०१३,५० "ऊर्णायुमूर्णावन्तम्" वेददी० । २गन्धर्वभेदे "ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च भारत ! हरिवं० १२८ अ० "बहुभिः सह गन्धर्वैः प्रागायत च तुम्बुरुः । महाश्रुतिश्चित्रशिरा ऊर्णायुतनयस्तथा" भा० २६१ अ० । "सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्णायुदुहिताऽभवत्" रामाय० ।

ऊर्णावन त्रि०ऊर्णा अस्त्यर्थे बा०वनच् । ऊर्णायुक्ते । "अथावेः इममूर्णायुमित्यूर्णावनं ह्येतद्वरुणस्य नाभिम्" शत०ब्रा०७,५,२,३५ ।

ऊर्णास्तुक त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् ऊर्णाऽस्त्यत्र बा० उक । ऊर्णायुक्ते "ऊर्णास्तुके कोशपत्त्योर्बद्धे भवतः" आश्व० गृ० १,७,१७,

ऊर्णु आच्छादने अदा०उभ०सक० सेट् । ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते । ऊर्णुयात् ऊर्णुवीत । ऊर्णौतु ऊर्णोतु ऊर्णुहि ऊर्णुताम् । और्णौत् और्णोत् । और्णुत । और्णुवीत् और्णावीत् और्णुवीत् और्ण(र्णो)(र्णु)विष्ट ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुविरे । ऊर्णु(र्णो)विता । ऊर्णूयात् ऊर्णु(र्णु)विषीष्ट । ऊर्ण(र्णु)विष्यति ते और्णु(र्णो)विष्यत् त । ऊर्णुवन् ऊर्णुवानः ऊर्णुतः । "स द्यामौर्णोदन्तरिक्षम्" अथ०७,१,२, "ऊर्णुनाव दिशः शस्त्रैः" "इद्धोर्णुवानान् ककुभो बलौघान्" भट्टिः "ऊर्णुना-

मिर्ययोर्णुते” भा० २,६,२७, । सनि ऊर्णुनूषति ते ऊर्णुनुविषति ते ऊर्णुनविषति ते ।

अप+अपकृततावरणे “अपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः” ऋ० १ १६०,६, “अपोर्णुवन्तः अपगतनिरसनवन्तः” भा०।

अभि+आभिमुख्येन आच्छादने । “अभ्यूर्णोति यन्नग्नं भिषक्ति” ऋ० ८,७९,२, [२,१४,२

आ— सम्यगाच्छादने । “इन्द्र सोमैरोर्णुत जूर्णुवस्त्रैः” ऋ०

प्र— प्रच्छादने । प्रौर्णुवन् शरवर्षेण तानपौढीन्निशाचरः” । “प्रोर्णुवन्तं दिशोवाणैः” भट्टिः ।

वि—विगतावरणे प्रकाशने । “सवितर्व्यूर्णुषेऽनुचीना” ऋ०४, ५४,२, “व्यूर्णुषे प्रकाशयसि” भा०

ऊर्द उर्द्दधातुवत् ।

ऊर्द त्रि० ऊर्द—अच् ।- क्रीड़ायुक्ते स्त्रियां गौ० ङीष् ।

ऊर्दर न० ऊर्ज्जा बलेन दृणाति दृ—“ऊर्ज्जि दृणातेरलचौ पूर्व्वान्त्यलोपश्च” उणा० अल् अच् वा ऊर्ज्जोऽन्त्यलोपश्च ३त० । १शूरे २राक्षसे च उज्ज्वल० । उद्दीर्णम् पूर्णम् उद् दृ—अच् पृषो० उद ऊरादेशः । धान्याधारभेदे कुस्थले माधवः । “ऊर्दरं पृणता यवे नेद्रम्” ऋ०२,१४,११। उद्दीर्णम् ऊर्दरं कुस्थलम्” भा०

ऊर्द्ध(र्द्ध्व) त्रि० उद्—ह्वाङ्—ड पृषो०ऊरादेशः । १उच्चे २उपरि ३उपरितने च “प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखैः” कुमा० “नीलोर्द्धरेखाशवलेन शंसन्” । “व्यक्तोर्द्धरेखाभ्रुकुटीर्वहृद्भिः” “गङ्गेवोर्द्धप्रवर्त्तिनी” रघुः । ४उत्पाटिते ऊर्द्धकचः हेम०। ५अनुपविष्टे दण्डायमाने “आसीनः ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमोयत्र नेदृशः” छन्दो० “ऊर्द्धः अनुपविष्टः” मा०त० रघु० । ६उत्क्षिप्ते “ऊर्द्धग्रावाणः” ऋ० ३,५४,१२ । ऊर्द्धग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्धृतग्रावाणः भा० । ह्वयतेर्वा ड तेन सत्कारत्वमपि तत्रार्थ

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)क पु० ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते । मृदङ्गभेदे स च गोपुच्छवदाकारस्त्रितालपरिमितः मुखेऽष्टाङ्गुलः ऊर्द्धं धृत्वा वाद्यते । “ऊर्द्धकोगोपुच्छसमस्त्रितालोऽष्टाङ्गुलो मुखे । धृत्वोर्द्धं वाद्यते” शब्दार्णवोक्तेः । “हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कस्तथालिङ्गोयवाकृतिः । ऊर्द्धकोदण्डतुल्यः स्यात् मुरजाभेदतोमतः” शब्दचि० ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कच त्रि० ऊर्द्धा उत्पाटिता कचा यस्य । विकचे हेम० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कण्ठ त्रि० ऊर्द्धः कण्ठोऽस्य । १उन्नतकन्धरे स्त्रियां वा ङीष् । २महाशतावरीलतायां स्त्री ङीप् राजनि०।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कर्म्मन् न० ऊर्द्धं ऊर्द्धदेशप्राप्त्यर्थं कर्म क्रिया । उत्थानक्रियायाम् उदोऽनूर्द्धकर्मणि” पा० । ऊर्द्धचेष्टोर्द्धक्रियादयोऽप्यत्र । बहु०स०। तत्कर्म्मवति त्रि० स्त्रियां वा डाप् ।

ऊर्द्धकाय पुंन० । ऊर्द्धं कायस्य एकदे ३त० । देहस्योर्द्धभागे

ऊर्द्धकेतु त्रि० ऊर्द्धः उच्छ्रितः केतुर्यस्य यत्र वा । १उच्छ्रितध्वजे राजादौ तथाभूतपुर्य्यां स्त्री । २जनकवंश्ये नृपभेदे पु० । “ऊर्द्धकेतुःसनद्वाजादजोऽथ पुरजित्सुतः” भाग० ६,१३,१३ ।

ऊर्द्धकेश पु० ऊर्द्धः केश इव कुशाग्रं यस्य । “ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः” स्मृत्युक्ते कुशमयब्राह्मणे । उन्नताग्रकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीष्

ऊर्द्धग त्रि०ऊर्द्धं गच्छति गम—ड । १उपरिगते ।“भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्धगम्” कुमा० शरांश्चाशीविषाकारानूर्द्धगान् दीप्ततेजसः” भा० व० २२अ० । ऊर्द्धगतदेहस्थवायुकृते २रोगभेदे “ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते” सुश्रु० “तस्योर्द्धगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता” सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३परमेश्वरे पु० “ऊर्द्धगः सत्पथाचारः” विष्णुसह० । “सर्वेषामुपरि तिष्ठन्नूर्द्धगः” शा०भा० । ऊर्द्धगतिशालिनि ४धार्म्मिके त्रि० “धर्म्मेण गमनमूर्द्धमधस्ताद्भवत्यधर्म्मेण” सां०का० धर्म्मेणोर्द्धगत्यभिधानात् धार्म्मिकस्य तथात्वम् । ऊर्द्धगतादयोऽप्यत्र । ५ऊर्द्धगतियुक्ते उत्थायिनि त्रि० ।

ऊर्द्धगति स्त्री० ऊर्द्धं गतिः । १ऊर्द्धगमने । यथा ज्वलनादेः यथोक्तं सुश्रु० “उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मखरलघुविशदं रूपगुणबहुलमीषल्लवणं कटुकरसप्रायम् विशेषतस्तोर्द्धगतिस्वभावमिति तैजसं समूहनपचनदारणतापप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति” । ऊर्द्धज्वलनादयोऽप्यत्र । “भ्रमणं रेचनं स्पन्दनोर्द्धज्वलनमेव च । तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” भाषा० । “प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः” माघः ऊर्द्धगतिश्च लाघवातिशयेन भवति सत्वस्य च लघुत्वामूर्द्धगतिहेतुत्वमुक्तम्” सा०का० “सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकञ्चलञ्च रजः”।“तत्र कार्येद्गमने हेतुर्लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि, यतोऽग्नेरूर्द्धज्वलनं भवति” सा०कौ०। २ऊर्द्धलोके स्वर्गादौ गमने च तद्धेतुश्च धर्मः “धर्मेण गमनमूर्द्धमिति” सा०का०उक्तेः “ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्वस्थाः” इति गीतोक्तेश्च सात्विकभावमात्रस्यापि तद्धेतुत्वम्। ऊर्द्धम् देहात् ३उत्क्रमणे। ऊर्द्धं गतिर्यस्य ४ऊर्द्धगामिनि त्रि०।

ऊर्द्धगपुर न० कर्म०। अम्बरस्थपुरे खपुरे हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०। हरिश्चन्द्रशब्दे तत्पुरस्योर्द्धत्वं वच्यते। २त्रिपुरासुरपुरे च तत्पुरस्याम्बरस्थत्वमुक्तम् हरिवं० २२४ अ० यथा

"त्रिपुरं पुरुषव्याघ्र! बृहद्वातसमीरितम्। विक्रामति नभोमध्ये मेघवृन्दमिवोत्थितम्। प्राकारेण प्रवृद्धेन काञ्चनेन विराजता। मणिभिश्च प्रकाशद्भिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः। बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलत्। गन्धर्वाणामिवोदग्रं कर्म्मणा साधितं पुरम्। वाजिनः पक्षसंयुक्ता वहन्ति बलदर्पिताः। पुरं प्रभाकरं श्रेष्ठं मनोभिः कामचारिणः। धावन्तो हेषमाणाश्च विक्रमैः प्राणसंभृतैः। आह्वयन्त इवाकाशं खुरैः शष्पदलप्रभैः। वायुवेगसमैर्वेगैः कम्पयन्त इवाम्बरम्। सर्वतः समदृश्यन्त चक्षुर्भिर्विदितात्मभिः। ऋषिभिर्ज्वलनप्रख्यैस्तपसा दग्धकिल्विषैः। गीतवादित्रबहुलं गन्धर्वनगरोपमम्। चित्रायुधसमाकीर्णैः प्रतप्तकनकप्रभैः। भवनैर्बहुवर्णैश्च पांशुभिः समलङ्कृतैः। देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति। प्रासादाग्रैः प्रवृद्धैश्च कैलासशिखरप्रभैः। शुशुभे दैत्यनगरं बहुसूर्य्यमिवाम्बरम्। चयाट्टालकसम्पन्नं तप्तकाञ्चनसप्रभम्। क्ष्वेडितोत्कुष्टबहुलं सिंहनादविनादितम्। बभौ वल्गुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा। समुच्छ्रतपताकं तदसिभिश्च विराजितम्। रराज त्रिपुरं राजन्! महाविद्युदिवाम्बरे"।

ऊर्द्धचरण पु० ऊर्द्ध ऊर्द्धस्थः चरणोऽस्य। १तपस्विभेदे ऊर्द्धपादादयोऽप्यत्र। २अष्टपादे शरभे च तस्याष्टानां पादानां मध्ये चतुर्णामूर्द्धस्थत्वात् तथात्वम्।

ऊर्द्धजानु त्रि० ऊर्द्धमुच्चम् जानु यस्य। उच्चजानुके वा कप् ऊर्द्धजानुक तदर्थे। कबभावपक्षे वा जानुनोर्ज्ञुः ऊर्द्धज्ञु तदर्थे "क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धज्ञुरेव" माघः अत्रार्थे ऊर्द्धज्ञः इति द्विरूपकोषः पृषो० साधु।

ऊर्द्धथा अव्य० ऊर्द्ध+वा० थाल्। ऊर्द्धप्रकारे ऊर्द्ध इत्यर्थे च "प्र प्रस्य दोधुवदूर्ध्वथाऽभूत्" ऋ० १०,२२,१।

ऊर्द्धदंष्ट्रकेश पु० ऊर्द्धदंष्ट्रकाणामुन्नतदंष्ट्राणां भूतानामीशः। १महादेवे "नमोर्द्धदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च। विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः" भा० शा० २८६ अ० नमोर्द्धेत्यत्र "सैषदाशरथी रामः" इति वत् पादपूरणाय सन्धिः।

ऊर्द्धदृष्टि स्त्री ऊर्द्धा भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टिः। उपासनाङ्गे योगार्थं भ्रुवोरन्तरालस्थदृष्टौ २ऊर्द्धोत्क्षिप्तदृष्टौ च ऊर्द्धा दृष्टिरस्य बहु०। ३तादृशदृष्टियुते ४ऊर्द्धोत्क्षिप्तदृष्टियुक्ते च ऊर्द्धनेत्रोर्द्धदृगादयोऽप्यत्र।

ऊर्द्धदेव पु० ऊर्द्ध उच्चो देवः। १परमेश्वरे २विष्णौ शब्दरत्ना०

ऊर्द्धदेह पु० ऊर्द्धः मरणोत्तरं भावी देहः। मरणोत्तरभाविनि देहे "ऊर्द्धदेहनिमित्तार्थमहं दातुं जलाञ्जलीन्" रामा० ऊर्द्धदेहाय साधु "ऊर्द्धन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च" का० ठञ्। और्द्धदेहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये श्राद्धादौ तच्च कर्म्म स्मृतिषु प्रसिद्धम् और्द्धदेहिकशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्धनभस् पु० ऊर्द्धं नभोयस्य। नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ "स्वाहाकृते ऊर्द्धनभसं मारुतं गच्छतम्" यजु० ६,१६,

ऊर्द्धन्दम त्रि० ऊर्द्धम्+दम—अच्। ऊर्द्धस्थे त्रिका० ततो भवाद्यर्थे ठञ्। और्द्धन्दमिक तद्भवादौ त्रि०।

ऊर्द्धपात्र न० ऊर्द्धं नेतव्यं पात्रम्। यज्ञपात्रे उलूखलादौ "सौवर्णरजतीनामूर्द्धपात्रग्रहाश्मनाम्" याज्ञ० "ऊर्द्धपात्रम् यज्ञियोलूखलादि ग्रहादिसाहचर्य्यात्" मिता०

ऊर्द्धपुण्ड्र पु० ऊर्द्ध ऊर्द्धमुखः पुण्ड्रः इक्षुयष्टिरिव। ललाटस्थे ऊर्द्धमुखे पुण्ड्रेक्षुवत् रेखात्मके तिलकभेदे। तद्धारणे विधिनिषेधादिकं निरूप्यते। "ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया" आ० त० पु०। "ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम्। अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" आ० त० ब्रह्मा० पु०। "अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन्। शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितोनरः" ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्योम्रियते यत्र कुत्रचित्। श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" इति ब्रह्मपु०। तद्धारणे वैदिकद्विजातिरिक्तस्यैवाधिकारः यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन "ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च वर्त्तुलं चतुरस्रकम्। अर्द्धचन्द्रादि वा लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत्। जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः। पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत्। ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थमपि विष्ण्वागमादिषु। स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेद्वैदिकोजनः"। नि० सि० धृतस्तं० "विष्ण्वागमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते। शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कनं नान्यदेहिनाम्। वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितोयदि। पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि। शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा। एकजातेरयं धर्म्मो न जातु स्यात् द्विजन्मनः"। "शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्य्यात् तप्तायसेन वा। स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्व्वस्मा-

द्विजचर्म्मणः" यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्व्वकर्म्मसु। द्विजस्तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्कितततनुस्तथा। सम्भाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश" इहन्ना०। "शिवकेशवयोरङ्कान् शूलचक्रादिकान् द्विजः। न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः" तत्र त्रिपुण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं वैदिकेतरद्विजविषयम् शूद्रविषयञ्च। यदपि ब्राह्मणस्य तद्धारणविधानम् "अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा। ब्राह्मणस्य तथैवेह तप्तमुद्रादिधारणम्" पद्मपु०। "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः। शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः। गोपीचन्दनलिप्ताङ्गोदृष्टश्चेत्तदघं कुतः" काशी०। तदपि वैदिकेतरविप्रपरम् सर्वेषामङ्गत्वात् एवं शास्त्रार्थे स्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य सर्वैः कर्त्तव्यता। तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठेन निर्णीतम् यथा

"श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनया भृतम् आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत् किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुः" श्रुतिः। "अस्यार्थः हे ऋभवः! भवतां मध्ये एकः श्रोणां सूक्ष्मां गां मृदं गोपीचन्दनादिरूपां तीर्थनिकटस्थां मुख्यकर्मभूतां प्रति उदकं जलं गौणकर्म अवाजति अवगमयति अन्तर्भावितण्यर्थोऽजतिः। श्रोणां गाम् उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः श्रोणां गां रक्तचन्दनादिरूपां वा तथा। एकः सूनया हिंसया तत्कर्त्रा आभृतं आहृतं मांसं गोरोचनाख्यं पिंशति पिनष्टि उदकेन सह इति शेषः निम्रुचः नितरामस्तं गच्छतो दग्धेन्धनस्याग्नेः सम्बन्धि शकृत् गोमयं शुष्कगोमयोत्थं भस्मेति यावत् अपाभरत् अपाहृतवान् अत्राप्युदकेन सहेति शेषः व्यवहिताश्चेति छन्दसि व्यवहितेनाप्युपसर्गेण क्रियायाः सम्बन्धः। हृग्रहो र्भश्छन्दसीति हस्य भ.। एतानि मन्त्रपदानि असंपूर्णार्थत्वात् स्वार्थलाभाय ब्राह्मणमपेक्षन्ते इषे त्वोर्जे त्वेत्यादिमन्त्रवत् तत्र यथा "इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति" ब्राह्मणानुसारात् हे शाखे त्वा त्वाम् इषे अन्नाय छिनद्मीति ऊर्जे पशुभ्यः अनुमार्ज्मीति व्याख्यातम् एवमिहापि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् ऊर्द्धपुण्ड्रार्थं सूक्ष्मां मृदं जलेन मिश्रयेदिति व्याख्येयं तथा कालाग्निरुद्रबृहज्जाबालाद्युपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् त्रिपुण्ड्रकर्त्तुः निम्रुचः शकृदपाभरदिति च व्याख्येयम् एवमितरस्यापि पदस्य ब्राह्मणमन्त्रलिङ्गाद्युपबृंहणे स्मृतिभ्यश्चाष्टकाप्रपा विधिवदनुमेयं तथाच श्रोणामिति पदस्य रक्तामिति व्याख्याने सौरशाक्तगाणेशानां रक्तमेव पार्थिवं द्रव्यं पुण्ड्रार्थं तत्तत्तन्त्रे विधीयते वैष्णवानां पीतं शैवानां भस्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षिततत्तद्देवताभजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवन्तीति विधीयते। केवलवैदिकानां तु श्रोणां सूक्ष्मामिति व्याख्यानेन त्रितयस्यापि समुच्चयः "स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्यात् धृत्वा चैव तु भस्मना। देवान् विप्रान् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति" स्मृतिभ्यः अत्र गोरोचनाग्रहणं चन्दनाद्यष्टगन्धोपलक्षणार्थम् एतेषां विकल्पसमुच्चयपक्षाणां पितृपैतामहपरंपराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरा वुपावतुरिति पुत्रहितार्थं यत्किञ्चिद्व्रतं पितरौ माता पितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्वीकृत्य अवतुः व्रतं सम्यक् परिपालयामासतुः तदेव तस्य श्रेयः साधनमित्यर्थः एवं सति तीर्थानि यज्ञादयस्तन्त्रमार्गेण सूर्य्याद्यन्यतमोपास्तिः केवलवैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसाधनानि" इत्यन्तेन।

श्राद्धकर्म्मणि तु त्रिपुण्ड्रादौ विधिनिषेधयोर्व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा।

"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि। तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रविनाकृतमिति" हेमाद्रावुक्तः। "यज्ञोदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च। वृथा भवति विप्रेन्द्रा! ऊर्द्धपुण्ड्रविनाकृतमिति" इहन्नारदीयात् "ऊर्द्धञ्च तिलकं कुर्य्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणीति" इहत्पराशरोक्तेश्च ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं पैत्रे विहितम्। अन्ये तु "ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः। श्राद्धकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेदिति" "वामहस्ते च ये दर्भा स्पृष्टे रङ्गवलिस्तथा। ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" इति संग्रहोक्तेः "ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा। श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्" इति विश्वप्रकाशे वचनाच्च न धार्य्यमित्याहुः। अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था। अत एव इहन्नारदीये "ऊर्द्धपुण्ड्रञ्च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन" इत्यत्र केचनेत्युक्तम् ऊर्द्धपुण्ड्रविधिः श्राद्धभोक्तृपरः, निषेधः कर्तृपरः इति पृथ्वीचन्द्रः। यत्तु हेमाद्रौ देवलः "ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च। निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिमिति"। तदन्यत्रिपुण्ड्रविषयम्। "प्राक्पिण्डदानात् गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्य्यात्स्वविग्रहम्" इत्याश्वलायनोक्तेः

पुण्ड्रं वर्त्तुलमित्यपरार्के मदनरत्ने च। पृथ्वीचन्द्रस्तु "पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ऊर्द्ध्वञ्च तिलकं कुर्य्यान्न कुर्य्याद्ध्व त्रिपुण्ड्रकम्। निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकमिति" वृद्धपराशरोक्तेः। भोक्तुस्तिर्य्यग्लपो भवत्येव। 'वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा। ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः" इति व्यासोक्तेरित्याह"। पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे "सहदर्भेण हस्तेन यः कुर्य्यात्तिलकं बुधः। आचम्य स विशुध्येत दर्भत्यागेन चैव हि"।

ऊर्द्ध्वपृश्नि पु० ऊर्द्ध्वाः पृश्नयोविन्दवोऽस्य। पशुभेदे। अश्वमेधे तृतीययूपे बन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने "पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्ध्वपृश्निस्ते मारुताः" यजु० २४,४,

ऊर्द्ध्वबर्हिस् पु० ऊर्द्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषाम्। सोमपाख्ये पितृभेदे "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्ध्वबर्हिर्भ्यो धर्म्मपावभ्यः" यजु० २,१५, "ऊर्द्ध्वबर्हिर्भ्यः सोमपाभ्यः" वेददी०

ऊर्द्ध्वबाहु पु० ऊर्द्ध्व उत्तोलितो बाहुः कर्म्म०। १ऊर्द्ध्वोत्तोलिते बाहौ "तद्यदेनमूर्द्ध्वबाहुमभिषिञ्चति" शत० ५,४,१,१७,। बहु०। २प्रसारितबाहुके त्रि० ऊर्द्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्द्ध्व ऊ षू ण इति" कात्या० १६,२,८, ऊर्द्ध्वबाहुः प्रसारिबाहुः" कर्कः "पञ्चमोरैवतो नाम मनुस्तामससोदरः" इत्युपक्रम्य "हिरण्यरेतावेदशिरा ऊर्द्ध्वबाह्वादयो द्विजाः" इति" भाग० ८,५,२,श्लोकोक्ते ३रैवतमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदे ते च "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोमताः" हरिवं० ७अ० विशेषत उक्ताः। ऊर्द्ध्वमुत्क्षिप्तो बाहुर्येन। ४तपस्यार्थमूर्द्ध्वोत्क्षिप्तबाहौ तपस्विभेदे।

ऊर्द्ध्वबुघ्न पु० ऊर्द्ध्वं बुघ्नं शिरोऽस्य। ऊर्द्ध्वशिरस्के चमसे "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुघ्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त धीराः वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति" "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुघ्न इति तच्छिरः एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुघ्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त धीरा इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह" वृ० उ०। "देहस्य चमसरूपेण रूपकमिदम् अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुघ्नः इदं तच्छिरः चमसाकारं हि तत् कथम्? एष ह्यर्वाग्बिलः मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसोबुघ्नाकारत्वात् ऊर्द्ध्वबुघ्नः, तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एव तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति, किं पुनस्तद्यशः? प्राणा वै यशोविश्वरूपम्। प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त ऋषयः धीराः(श्रोत्रे द्वे नासिके द्वे नेत्रे द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकशब्दादिज्ञानहेतुत्वात्"। ऋषिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्तिमत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम्।

ऊर्द्ध्वभाग पु० ऊर्द्ध्वः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म्म०। उपरितनदेशे "ताल्वादिषु सभागेषु ऊर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः" सि० कौ०।

ऊर्द्ध्वभाज् त्रि० ऊर्द्ध्वं भजते भज—ण्वि। १उपरिभागस्थे २ऊर्द्ध्वदेशस्थे वह्निभेदे पु०। "ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः" भा० व० २१८अ० अग्निनामतत्कर्म्मभेदकथने।

ऊर्द्ध्वम् अव्य० उद्-ह्वेञ् डमु आदेरूरादेशश्च। ऊर्द्ध्वशब्दार्थे। "ऊर्द्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनःस्थविर आयति" "तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिबेत्" मनुः "अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतास्तस्य शाखाः" गीता।

ऊर्द्ध्व(र्द्ध्वं)मन्थिन् पु० ऊर्द्ध्वं ब्रह्मचर्य्यादुत्तराश्रमं गार्हस्थ्यादि मथ्नाति मन्थ—णिनि ६त०। नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि ब्रह्मचर्य्योत्तरगार्हस्थ्याद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम्। "धर्म्मान् प्रदर्शयितुकामोवातरसनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" भाग० ५,३,२१,

ऊर्द्ध्व(र्द्ध्वं)मान न० ऊर्द्ध्वमारोप्य मीयते येन मा-करणे ल्युट्। पलकर्षादिमिते पाषाणादौ(बाटखारा)। तेन हि तुलादावारोपितेन स्वर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते। भावे ल्युट्। २उच्चतापरिच्छेदकपरिमाणे च "ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः" व्या० का०। अयमर्थः। तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितिः तुलापरकोटिदेशे आरोपाद्यदुन्मीयते तदुन्मानम्। प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां ब्रीह्यादेः सर्वतोमानात् परिमाणम्। आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्जलादेश्च मितिर्हस्तदण्डादिना यत् मीयते तत् प्रमाणम्। सर्व्वतः उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः। "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" पा० विहितौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रत्ययौ ऊर्द्ध्वमानादेव "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः।

ऊर्द्ध्वमुख त्रि० ऊर्द्ध्वं मुखमस्य। १ऊर्द्ध्वगतप्रथमप्रसरे "प्र-

बोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखैः” कुमा० २ ऊर्द्धस्थिताग्रभागे “अधोमुखैरूर्द्धमुखैश्च पत्रिभिः” रघुः। ३उन्नमितवदने च स्वाङ्गत्वात् स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्धं मुखस्य एक०त०। ४मुखस्योर्द्धभागे न० “दन्तान्तोर्द्धमुखं सुरेषदहनम्” तन्त्रसा०। मातृकान्यासे मुखस्योर्द्धभागे विन्दोर्न्यस्तत्वादभेदोपचारात् विन्दुवर्णस्तु तदर्थः।

ऊर्द्धमूल त्रि० ऊर्द्धं मूलमस्य। १ऊर्द्धस्थितमूलभागे कुशादौ ऊर्द्धः जरादुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलमस्य। २संसारे च “ऊर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता।

ऊर्द्धरेतस् पु० ऊर्द्धमूर्द्धगं नाधःपतत् रेतो यस्य। १महादेवे, २सनकादिमुनौ ३तपस्विभेदे, ४भीष्मे च। रेतो हि पुंचिह्नेन प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्तस्य अधोगतिं संरुणद्धि स ऊर्द्धरेता इत्युच्यते। सनकादीनां निवृत्तिधर्मपरत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारितया तथात्वम् “अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसाम्” भा० स० ११अ०। “इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्धरेताः समभवत् ततः प्रभृति चापि सः” भा० अनु० ८४अ०। “ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः” भा० अनु० १७० अ० शिवस्तुतौ। भीष्मस्य च कृतसमावर्त्तनस्यापि पितृकाम्यविवाहार्थं सत्यवतीसमीपे गार्हस्थ्यपरित्यागप्रतिज्ञानात् तथात्वम् तत्कथा “अद्यप्रभृति मे दाश! ब्रह्मचर्य्यं भविष्यति” भा० आ० १००अ० दृश्या।

ऊर्द्धरोमन् पु० ऊर्द्धानि रोमाण्यस्य। १ऊर्द्धमुखतया विकटरोम्णि यमदूतादौ “स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान्। वक्रतुण्डानूर्द्धरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान्” भा० ६,१,२६। २कुशद्वीपसीमापर्व्वतभेदे च। कुशद्वीपवर्णने “तेषां वर्षेषु सीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव। चक्रबभ्रुचतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटोदेवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविणः” इति भाग० ५,२०,११। ऊर्द्धमुखरोमयुक्ते त्रि०। ३रक्ताक्षमूर्द्धरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम्” भा० अनु० ६८ अ०। स्त्रियां वा डाप्।

ऊर्द्धलिङ्ग पु० ऊर्द्धमुत्कृष्टं लिङ्गं चिह्नमस्य। १महादेवे ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षमिति” सन्ध्याङ्गमन्त्रः “ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः! त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः” भा० अनु० १७०।

ऊर्द्धलोक पु० कर्म्म०। स्वर्गे।

ऊर्द्धवात पु० ऊर्द्धगतो वातः। सुश्रुतोक्ते स्वाभाविकगतिरोधेन ऊर्द्धगते वायौ। स च मूत्रादिवेगधारणाद्भवति यथोक्तं सुश्रु०। “अधश्चोर्द्धञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः। न वेगान् धारयेद्धीमान् वातादीनां जिजीविषुः”। अधिकमुदावर्त्तशब्दे ११६२पृ० उक्तम्। “आटोपमूलौ परिवर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातम्” सुश्रु० २सप्तमारुतान्तर्गते परीवहे वायौ तस्य सर्ववायूनामुपरिस्थत्वात् तथात्वम् आवहशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्धवृत त्रि० ऊर्द्धगत्या वेष्टनेन वृतः। ऊर्द्धमावर्त्तनेनावृते दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते सूत्रादौ “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्” मनुः। यथा च दक्षिणावर्त्तितस्यैव तथात्वम् तथोपवीतशब्दे उक्तम्।

ऊर्द्धबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। “चतुर्थं बृहती”। इत्युपक्रम्य “अष्टिनोर्मध्ये दशकोविराड्बृहती त्रिजागतोर्द्धबृहती” सर्व्वानु० ५अ०।

ऊर्द्धशायिन् त्रि० ऊर्द्धः सन् शेते शी—णिनि। १उत्तानशायिबालके। स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। ऊर्द्धलिङ्गशब्दे उदा०।

ऊर्द्धशोषम् अव्य० ऊर्द्धः सन् शुष्यति ऊर्द्ध+शुष-णमुल्। ऊर्द्धतया शुष्के कर्षादिषु यथाविध्यनुप्रयोगनियमात् शुषधात्वनुप्रयोग एवास्य साधुत्वम्। “ऊर्द्धशोषं शुष्यति वृक्षः ऊर्द्धः सन् शुष्यतीत्यर्थः” सि० कौ०। “यद्योर्द्धशोषं तृणवद्विशुष्कः” भट्टिः।

ऊर्द्धसानु पुंन० कर्म्म०। १पर्वतादीनामुपरिस्थे सानौ। ऊर्द्धं स्वति सो-नु। २उपर्य्युपर्य्युच्चे “कनिक्रदत् पतयदूर्द्धसानुः” ऋ० १,१५२,५। “ऊर्द्धसानुरुपर्य्युपरिसमुच्छ्रयः” भा०।

ऊर्द्धस्थिति स्त्री ऊर्द्धं स्थितिर्यत्र यस्य वा। १अश्वपृष्ठभागे त्रिका०। २ऊर्द्धस्थे त्रि०। ऊर्द्धं स्थितिः। ३ऊर्द्धस्थाने स्त्री

ऊर्द्धस्रोतस् पु० ऊर्द्धम् ऊर्द्धगतं नाधोगामि स्रोतः रेतसः प्रवाहोऽस्य। १ऊर्द्धरेतसि योगिभेदे स हि उत्पतनहेतुसत्वाधिक्येन रेतःप्रवाहमूर्द्धमानयतीति तस्य तथात्वम् सत्वबाहुल्ये एव यथोर्द्धस्रोतस्त्वं तथा सां०कौ० उक्तम् यथा “केचित् खलु सत्वबहुलाः सत्त्वनिकाया यथोर्द्धस्रोतस इति” ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारोऽस्य २वनस्पत्यादिषु “वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीरुधोद्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्रायाः अन्तःस्पर्शाविशेषिणः” भाग० ३, ८,२०, तेषां तथात्वोक्तेः “ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो येषाम्” श्रीधरः। मूले सिक्तजलादीनां मूलेनैवोर्द्धमाकर्षणात् तेषामूर्द्धस्रोतस्त्वम्।

ऊर्द्ध्वायन त्रि॰ऊर्द्ध्वमयनं यस्य। १ऊर्द्ध्वगते प्लक्षद्वीपस्थे २वैश्यवर्णस्थानीये पक्षिभेदे। प्लक्षद्वीपवर्णने अरुणादिसप्तनदीरुक्त्वा "यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाः" भाग॰५,२०,७। "हंसादयः पक्षिणः ब्राह्मणादिस्थानीयाः" श्रीधरः। ३ऊर्द्ध्वगतौ न॰

ऊर्द्ध्वाम्नाय पुं ऊर्द्ध्वमाम्नायते आ+म्ना—कर्म्मणि घञ्। वेदमार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

ऊर्द्ध्वावर्त्त पु॰ ऊर्द्ध्वमावर्त्ततेऽत्र आ+वृत आधारे घञ्। १अश्वपृष्ठस्थाने त्रिका॰भावे घञ् इत॰। २दक्षिणावर्त्ते च

ऊर्द्ध्वासित पु॰ऊर्द्ध्वभागे असितः कृष्णः आसितो वा। १कारवेल्ले (करेला) त्रिका॰ २ऊर्द्ध्वोपविष्टे त्रि॰।

ऊर्द्ध्वेह पु॰ऊर्द्ध्वमीहा चेष्टा। उत्थानानुकूलायामूर्द्ध्वचेष्टायाम् "उदोऽनूर्द्ध्वेहे" मुग्ध॰ऊर्द्ध्वेहायत्र स्त्री।

ऊर्म्मि पुंस्त्री॰ऋ-मि-अर्त्तेरुच्च। १तरङ्गे, "व्योमगङ्गोर्म्मिवायुभिः" रघुः "महोर्म्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थैः" २प्रकाशे, ३वेगे,४वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्,५पीडायाम्,६उत्कण्ठायाम्, ७बुभुक्षादिषु, षट्सु देहमनःप्राणानां यथायथं धर्म्मेषु ते च "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" शा॰ ति॰ विभज्योक्ताः "पङ्क्तीकृतानामश्वानां नमनोन्नमनाकृतिः। अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता" वैजयन्त्युक्तलक्षणायाम् ८अश्वगतौ स्त्री "हर्षं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः" माघः "क्षिपद्भिरूर्म्मीनपरैरिवोर्म्मिभिः" माघः "पक्षे ऊर्मिभिरश्वगतिभिरित्यर्थः।

ऊर्म्मौ भवः यत्। ऊर्म्य ऊर्म्मिभवे त्रि॰रात्रौ स्त्री निरु॰ "तिरस्तमोदद्दश ऊर्म्यास्तु" ऋ॰६,४८,६, "ऊर्म्यासु रात्रिषु" भा॰। रुद्रभेदे पु॰ "नम ऊर्म्याय चावन्याय च" यजु॰१६,३१।

ऊर्म्मिका स्त्री ऊर्म्मिरिव कायति कै—क। १तरङ्गवत् प्रकाशमाने अङ्गुरीयके। स्वार्थे कन्। २तरङ्गादौ च। ३उत्कण्ठायाम् ४भृङ्गनादे ५वस्त्रभङ्गे च हेम॰

ऊर्म्मिन् त्रि॰ऊर्म्मिरस्त्यस्य बा॰ इनि। ऊर्म्मियुक्ते स्त्रियां ङीप्। "सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्म्मिणा मधुमत्तमाः" कात्या॰ ४,२,२२, "प्रस्नापयन्त्यूर्म्मिणम्" ऋ॰ ९,९८,६, २समुद्रे पु॰ "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः" भा॰व॰२०अ॰।

ऊर्म्मिमत् त्रि॰ ऊर्म्मिरिव वक्रतास्त्यस्य मतुप् यवा॰ मस्य न वः। १वक्रे। "दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्" भा॰स॰६५अ॰ २तरङ्गवति च।

ऊर्म्मिमालिन् पु॰ ऊर्म्मिमालाऽस्त्यस्य इनि। समुद्रे "चन्द्रं प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली" रघुः

ऊर्म्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकस्यौरस्यां कन्यायाम् "पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम्" रघुः

ऊर्य्यादि पु॰ पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-स च गणः ऊरी, उररी, तन्थी, ताली, आताली, वेताली, धूली, धूसी, शकला, संशकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आलोष्ठी, केवाली, केवासी, पर्याली, शेवाली, वर्षालि, अत्यूमशा, वश्मसा, मस्मसा, मसमसा, श्रौषट्, वौषट् वषट्, स्वाहा, स्वधा, बन्धा, प्रादुस्, श्रत्, आविस्, अत्र पाठान्तरम् उररी उरीति उरीकृत्य।

ऊर्व पु॰ऊरुःकारणत्वेनास्त्यस्य अर्श॰अच् संज्ञापूर्वकविधेरनित्वेन स्वायम्भुववत् न गुणः। १और्व्वे ऋषिभेदे उपचारात् तज्जाते २वाडवानले "ऊर्वं इव प्रथे" ऋ॰२,२,१६, ऊर्वः वाडवानलः भा॰३तद्वति समुद्रे "अपार ऊर्वेऽमृतं दुहानाः" ऋ॰ २,१,१६, समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति" ऋ॰ २,३५,३, ऊर्वः सादृश्येनास्त्यस्य अच्। बाडवानलतुल्ये ४महति "दिव ऊरुर्वां अभितः" २,१२,७, "ऊर्वान् महतः" भा॰तत्तुल्ये ५विस्तृते च "महश्चिदग्न एनसो अभीव ऊर्वात् ४,१२,५, "ऊर्वात् विस्तृतात्" भा॰।

ऊर्वङ्ग न॰ऊरुरिव अङ्गम् यस्य। छत्रिकायाम् शिलीन्ध्रे हारा॰

ऊर्वशी स्त्री ऊरुं नारायणोरुं कारणत्वेनाश्नुते अश—अच् इत॰गौरा॰ङीष्। ऊर्वश्याम्। पृ॰ अस्य दन्त्यसवत्त्वमपि।

ऊर्वष्ठीव न॰ऊरू च अष्ठीवन्तौ च समा॰ द्वन्द्वः नि॰। ऊर्वोरष्ठीवतोश्च समाहारे

ऊर्वी स्त्री ऊरू मध्यस्थत्वेनास्त्यस्य अर्श॰अच् स्वायम्भुववत् न गुणः गौरा॰ङीष्। ऊरुमध्यस्थाने "ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् शक्थिशोषः "ऊर्व्यां ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षमिति" लोहिताक्षाणि जानूर्वी कूर्चाः विटकूर्परा" इति च सुश्रु॰।

ऊर्व्य पु॰ऊर्वे वाडवानले भवः यत्। अधिष्ठातृतया वाडवानलस्थिते रुद्रे "नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च" यजु॰१६,४,

ऊर्षा स्त्री उर—स नि॰ नेट्। देवताड्डवृक्षे शब्दच॰।

ऊलुपिन् पु॰उलुपिन्+पृ॰दीर्घः। १जलजन्तुभेदे २मत्स्यभेदे च

ऊलूक पुंस्त्री॰ उल-ऊकच् दीर्घश्च। पेचके स्त्रियां ङीप्।

ऊष पु॰ रुजायाम् भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। ऊषति औषीत्

ऊषाम् बभूव आस चकार । ऊषित: व्यूष: ऊषण: ।

ऊष पु० ऊष–रुजायां क । १क्षारे, २कर्णरन्ध्रे, ३चन्द्रनाद्रौ च । "कौशेयाविकयोरूषैः" मनुः । "सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम्" या० । तत्र चन्द्रनाद्रेः विरहितापकत्त्वात् कर्णच्छिद्रस्य अल्पजजादिप्रवेशेन उद्वेगहेतुत्वात् क्षारमृत्तिकाया मलापहारकत्वात् तथात्वम् इति भेदः । ऊषति अन्धकारं पेचकम् वा । ४प्रभाते ५रेतसि न० । तस्य च क्षारवत्तीव्रत्वात् उष्णत्वाच्च तथात्वम् । यथा च रेतस ऊषत्वम् तथाह "रेतो वा ऊषाः प्रजननं तदेनं प्रजनन आभजत्येतद्वै पितरः प्रजननआभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति" शत० ब्रा० १२,८,१,१४ । ५क्षारमृत्तिकायां स्त्री [शब्दच० ।

ऊषक न० ऊषति अन्धकारं पेचकं वा ऊष–ण्वुल् । प्रत्यूषे

ऊषण न० ऊष–ल्युट् ।१मरिचे, २पिप्पलीमूले, ३शुण्ठ्याञ्च । (चिता) ४चित्रके पु० । ५पिप्पल्यां ६चव्ये च(चइ)स्त्री । मरीच्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्वेजकतया तथात्वम् । त्र्यूषणं त्रिकटु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह "विश्वोपकुल्या मरिचं त्र्यूषं त्रिकटु कथ्यते । कटुत्रिकं त्रिकटुकं त्र्यूषणं व्योषमुच्यते । त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहं च त्वक्स्थौल्यं मेदसा सह पीनसान्" भावप्र० । त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं यदुत्र्यूषणकम् ।व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे" भा० प्र० । षडूषणम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलम् चव्या चित्रकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रञ्च पञ्चकोलम् तदुच्यते । पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिहेष्यते" भावप्रकाशः ।

ऊषर त्रि० ऊष+मत्वर्थीयो रः, ऊषं क्षारमृत्तिकां राति ददाति कः वा । क्षारमृत्तिकायुक्ते देशे यत्रनुप्तं बीजं न प्ररोहति । "अनूषरमविवादिष्णु भूम" आश्व०गृ०२,७,२ । आधानाङ्गोषरमृद्ग्रहणम् शत०ब्रा० २,१,१,६ । उक्तम् यथा "अथोषान् सम्भरति ।"असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ तस्मात् पशव्यमूषरमित्याह" । "वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्य्यमूषरम्" माघः। "तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे" मनुः "नचोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कदाचन" भा० अनु० २२४ ।

ऊषरज न० ऊषराज्जायते जन–ड । (पाङ्गा) लवणभेदे । तद्गुणादि सुश्रु० "ऊषसूतं बालुकेलं शैलं मूलाकरोद्भवम्" लवणं विभज्य "लवणं कटुकं छेदिविहितं पटु चोच्यते" सुश्रु०

ऊषवत् त्रि० ऊष–मतुप् मस्य वः । ऊषरस्थाने । स्त्रियां ङीप्

ऊषा स्त्री बाणराजसुतायाम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।

ऊष्म पु० ऊष–म । १शीतविरोधिनि स्पर्शे । अर्श–अच् । २तद्वति त्रि० । ३निदाघकाले अमरः ।

ऊष्मण त्रि० पामादि० अस्त्यर्थे न । ऊष्मयुक्ते मतुप् मस्य वः ऊष्मवत् तदर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ऊष्मण्य त्रि० उष्मा निवारणीयत्वेनास्त्यस्य यत् । ऊष्मनिवारणार्हे "उष्मण्या पिधानां वरुणामङ्काः" ऋ० १,१६२,१३ ।"उष्मण्य ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि" भा० ।

ऊष्मन् पु० ऊष–मनिन् । १ग्रीष्मे २तेजोद्रव्यस्य सूक्ष्मावयवे (भाप) "भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम्" कुमा० "यथाग्नेर्धूम उदयते एवमेषामूष्मोदयते" शत० ब्रा० १, ६,२,१,५ । व्याकरणोक्तेषु सोष्मवायुनोच्चार्य्यमाणेषु शषसहरूपेषु वर्णेषु । "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्" शिक्षा । "शषसहा ऊष्माणः" सि० कौ० । "सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्व्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति" छा० उ० । "सर्व्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता अबहिराक्षिप्ता विवृता विवृतप्रयत्नोच्चारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रयच्छामि" शा० भा० । "अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतेः शरणोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्" छा० उ० । "स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरोदेह उदाहृतः । ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः" भाग० ३,१२,३०, ऊष्माणं शषसह इति चतुष्टयम् अन्तःस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीड़या" श्रीधरः । "खे खानि वायौ निश्वासांस्तेजःसूष्माणमात्मवान् । अप्सु सृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम्" भाग० ७,१२,२४, । अत्र तेजस्यूष्माणमिति स्वकारणे लयाभिधानात् तस्य तेजःकार्य्यता गम्यते । सुश्रुते च तस्य तेजःकार्य्यत्वदुक्तं तच्च उष्णशब्दे दर्शितम् । देहस्योष्मा च ब्रह्माभिन्न कौक्षेयानलोपाधिकजीवसंयोगेनैव भवति यथोक्तं छा० उ० भाष्ययोः । "अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्व्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः विजानाति" उप० । "इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रग्राह्येण लिङ्गेनोष्णिम्ना शब्देन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव । दृढ़प्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूप-

स्यार्थयोः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यते? इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभिचरति ।"उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" हि विज्ञायते । मरणकाले च "तेजः परस्यां देवतायामिति" परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः" ।

एतद्वाक्यञ्च कौक्षेयानलोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यसम्भवः तदेतत् शा०सू०भाष्ययोः समर्थितं यथा "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा०सू० "इदमामनन्ति अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति" तत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते? किं वा पर आत्मेति? । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति विचार्यते किन्तावत् प्राप्तं आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः? प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति ह्येतौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकन्तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा दीप्यते इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । न हि चराचरवीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् 'परोदिवो ज्योतिरिति" च ब्राह्मणम् ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावत्त्वमसमञ्जसं अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतन्तेजः प्रथमजम् । न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" चाविशेषश्रुतेः । नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तेजो ज्योतिःशब्दम् । नन्वूक्तमर्वागपि दिवो गम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परोदिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पनाभागिनी । सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति" च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा "तस्य भूरिति शिरः एकं शिर एकमेतदक्षरमिति" कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् "तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति" च श्रुतेः । "चक्षुष्यश्च श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति" चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । "गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति" छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित् पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः परोदिवो ज्योतिरिति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः? चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं "तावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येतायाम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि हि शाण्डिल्य विद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायन्दोषः प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमान कार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं ज्योतिषास्ते" मनोज्योतिर्जुषतामिति" च । तस्माद्यद्यत्कस्य चिदवभासकन्तत्तत्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। तथा सति ब्रह्मणोपि चैतन्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिशब्दः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति"। "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं द्युमर्य्यादत्वं सर्व्वगतस्य ब्रह्मणोनोपपद्यते इति। अत्रोच्यते सर्व्वगतस्यापि ब्रह्मणउपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। ननूक्तं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा हि आदित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन "विश्वतः पृष्ठेषित्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्य्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्य्यं ज्योतिरेवेति। तदप्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणोनामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः। "दृष्टश्च श्रुतश्चेत्युपासीतेति" तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति। यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम्। न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैव रूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुम्। नैष दोषः। "यदतः परोदिवो ज्योतिरिति" प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्व्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्व्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थात् ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्" भा०। सूत्रान्तरे तु कौक्षेयाग्निसंबन्धात् देहस्यौष्ण्यमुक्तम्। तत्रापि कौक्षेयाग्नेरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्प्यमित्याकरे प्रपञ्चः

ऊह वितर्के भ्वादि०आत्म०सक०सेट्। ऊहते औहिष्ट। ऊहां बभूव आस चक्रे। ऊहितः ऊहमानः ऊहितम् ऊहः। "औहिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्" भट्टिः। कर्मणि ऊह्यते औहि णिच्। ऊहयति ते औजिहत् त। "रूपेण तावौजिहतां न्वसिंहौ" भट्टिः अस्य ऊहशब्दे वक्ष्यमाणेऽर्थेऽपि वृत्तिः। परस्मैपदित्वमप्यस्य ऊहति, इत्युहेद्विदैवतं दैविकेषु" कात्या० १०,१,२,१,१७, यादौ उपसर्गात् परस्यादेर्ह्रस्वः। समुह्यते

अति—एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेरणे "द्रोणकलसमत्यूह्य" कात्या० ९,२,१६। "अत्यूह्य प्राञ्चमेव प्रतीच्यां प्रेर्य" कर्कः।

अधि+अञ्जने। "अग्निमग्नीत् संस्कृधीति यथाधुरमध्यूहे देवं तद्यत् पूर्वमाधार माधार यत्यध्यूह्य हि धुरं युञ्जन्ति" शत० ब्रा० १,४,४,१२,

अप+निरसने दूरीकरणे। "अपोह्य बर्हींषि" कात्या० २,२,१७, "एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः" मनुः। "सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह" मनुः प्रतिकूलतर्केण प्रकृततर्कापनमने अपोहः।

अप+वि+निवारणे "व्यपोहत शरांस्तस्य सर्वानेव धनञ्जयः" भा० आ० ४७०। [२८। "अभ्यूहति आच्छादयति" भा०।

अभि+आच्छादने। "अथाङ्गारैरभ्यूहति" शत० ब्रा० १,२,४, उत्+उत्कर्षणे। "रशनामुदुह्य प्राच्याम्" कात्या० १,६,१। "उदुह्य उत्कृष्य" कर्कः निरसने च। "तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति" शत० ब्रा० १,२,१,४। [१,२,५,१७।

प्रति+उद्+प्रक्षेपणे "दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहत" शत० ब्रा०

वि+उद्+अन्ते विवर्द्धने। "चतुङ्गलमुभयतो बाह्यतो व्युदूहति" शत०ब्रा०१०२,१,४। व्युदूहति अन्ते विवर्द्धयति" भा०

उप+अधस्तात् प्रवेशने। "पश्चाच्छ्रस्याकुपोहति" कात्या०२,५,४। "उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति" कर्कः।

निर्+निष्काश्य ग्रहणे पृथक्करणे च। गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरुह्य" शत० ब्रा० १२,४,२,२। "शिरः श्रियमस्य निरौहत्" शत० ब्रा० १०,५,४। वपान्तेऽनपेक्षमध्वर्युः प्रेष्यति निरूहैतं गर्भमिति" "निरुह्यमाणमभिमन्त्रयीत" कात्या० २५,१०,४,५। निरुह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम् वेददी० निरूहणम्

परि+परितः खातपूरणे। "अरत्निमात्रे संतस्ते वोपदधाति पर्यूहति च" कात्या० ८,५,२५। पर्यूहति पांशुभिरन्तरालं परितः पूरयति" कर्कः। पर्यूहणम्।

प्र+देशान्तरनयने । "प्रोह्य द्रोणकलसम्" कात्या० ९,५, १४ । "प्रोह्य प्रेर्य्य" कर्कः । पातने च "कृष्णाजिने प्रोहति" कात्या० २,५,७ । प्र+ऊहस्यादेर्वृद्धिः प्रौहः ।

प्रति+उपरिस्थापने । "दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यूह्य वासः" कात्या० ७,८,२२ । "प्रत्यूह्य उपरि स्थापयित्वा" वेददी० निवारणे च । "प्रत्यौहतमश्विनी मृत्युमस्मात्" यज० २७, "प्रत्यौहत न्यवर्त्तयताम्" वेददी० ।

वि+विपरीततया प्रेरणे "जुहूपभृतौ व्यूहति" कात्या० ३,५, १७ । सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूहः । "प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्" मनुः । समवेतभवने । "योऽनैमियते ऋतवोऽस्य व्यूहन्ते" शत० ब्रा० ८,७,१२,११,

प्रति-वि प्रतिरूपव्यूहकरणे । "वार्हस्पत्यविधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य निशाचरम्" भा० व० २८४ अ० । विरोधाचरणे च प्रत्यूहः

सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक्प्रापणे च । "यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि" ऋ० १,१३१,२, समूहसि प्रापयसि भा० । सम्यक्पूरणे "अङ्गारैरभि समूहति" शत० ब्रा० ४,५,२,१८, समूहः

उप+सम् समीपे सङ्कोचने "पश्चादुपसमूहन्ते" शत० ब्रा० १०, २,१,१, "समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति" भा० ।

परि-सम्-समन्तात् परिमार्जने "वेदिं परिसमुह्य" कात्या० २,६,१२, "परिसमुह्य सम्मार्ज्य" कर्कः । "अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुह्य" आश्व० गृ० १,३,१, "परिसमूहनं नाम चाग्नेः समन्तात् परिमार्जननम्" नारा० वृ० ।

समूढव्यूढनिरूढादिकमस्यैव रूपमाहुः केचित् । अस्य वेट्कत्वात् ऊहित इत्यादय एव स्युः । अतस्तानि उपसृष्टस्य वहतेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्यैव आङ्पूर्व्वकस्य ओहते इति रूपम् । न तु केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन गुणाप्रसक्तेः ।

ऊह पु० ऊह-घञ् । १वितर्के आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्व्वपक्षनिवारणपूर्व्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे २परीक्षणे, ३अनन्वितार्थकविभक्तिलिङ्गत्यागपूर्व्वके अन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति बहुवचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवचनान्ततया कल्पनम् । ४पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे च । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्व्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" सा० का० उक्ते ताराख्ये ५सिद्धिभेदे "ऊहस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्व्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारमुच्यते" सा० कौ० "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" का० वार्त्ति० । "ऊहः खल्वपि न सर्व्वैर्लिङ्गैर्नच सर्व्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् तस्मादध्येयं व्याकरणम्" महाभा० । "ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणस्सम्यग्विजानाति । तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति" तत्र "सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम" इति सौर्य्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विस्तरेण भर्त्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः" कै० । "ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुम् प्रकृतिशब्दार्थं माह । इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ । यागान्तरेण सौर्य्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदैवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्राणाङ्कथमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदेशे तत् पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाश्चावनायासाकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः । यागान्तरगतास्र मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्य्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्य्यायेत्यूह्यमित्याह तत्राग्नेरिति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्म्मण साङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽयमप्रकृत्यूहः अन्येऽप्यूह्याः । ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिःफलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः" उद्योतः ।

तादृशोहभेदस्तु अधिकरणमालादौ दृश्यः। द्रव्यप्रतिनिधौ तु नोहः। "तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्यात्घृतार्थे याज्ञिको-यदि। प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयात् घृतवतीमिति" मीमां० कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये ऊहाभावोदर्शितो यथा "अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वेनोपात्ते छागाभावे मेषरूपे अनुवाचनप्रेषादौ किमूहं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यशब्दस्य प्रयोगः कार्य्यः "अग्नीषोमाभ्यां मेषस्य वपाया" इत्येवम् उत विहितद्रव्यशब्दस्यैव अग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्येवमेवेति। तत्र मन्त्रेण द्रव्यमभिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहितं द्रव्यं शक्नोत्यभिधातुम् तस्मादूहित्वा प्रतिनिहितद्रव्यवाचिशब्दस्य प्रयोगे प्राप्त आह" "शब्देऽविप्रतिपत्तिः" कात्या० १, ४, ६, "प्रतिनिधावुपात्तेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनूहो भवति अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपाया इत्यनूहितमेव मेषेऽपि प्रयोज्यम् न तु मेषस्येत्येवं विपरिणतरूपमित्यर्थः कुतः? प्रतिनिधिः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या अतश्छाग एवायमिति बुद्ध्या गृहीतत्वात्तच्छब्देनैवाभिधानम्। यद्यत्र मेषश्छागवत् साधनं भवेत्ततस्तत्प्रकाशकम् मेषपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवम्, किं तर्हि मेषगता ये छागांशास्त एवात्र साधनम् ते च छागगता इव मेषगता अपि छागशब्देनैव प्रकाशयितुं शक्यन्त इत्यनूहेनैव प्रयोगः। यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधीयते यथा "सारस्वतीं मेषीमिति" "ऐन्द्रं मेषमिति" "ऐन्द्र औरभ्रः" इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र ऊहोऽपि भवति। नचात्रैवंविधं किमपि वचनमस्ति तस्माद्बहूनामवयवानां सामान्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेषादिद्रव्यस्य छागादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम्। तेन श्रुतद्रव्यशब्देनैवाभिधानं युक्तमिति साधूक्तम् शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति। यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते तत्र ऊहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादूहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह" कर्कः "सोमेन जात्यभावात्" का० सू० १० "सोमेनेति तृतीयैकवचनम्। सोमाभावे पूतीकेषूपात्तेषु सोमशब्देनैव पूतीकानामभिधानं कर्त्तव्यम्। "अंशुरंशुष्टे देव! सोम! पायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन। अथ वा सोमे इति सप्तम्येकवचनम् नेनि निषेधः। सोमप्रतिनिधित्वेनोपात्तेषु अर्ज्जुनश्येनहृतपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे ऊहो न भवति कुतः जात्यभावात् जात्यन्तरबुद्ध्यभावात् नह्यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादनेकेषु सुसदृशेष्वीषत्सदृशेषु च प्राप्तेषु पूतीकादेर्नियमः क्रियते तेनैन्द्रमेषइतिवद् वाचनिकजात्यन्तराभावादतोऽप्यूहो न भवति" कर्कः।

"छाग! त्वं बलिरूपेणेत्यादिमन्त्रे च बहुपशुघाते न बहुत्वोहः। तदेतत्" ति० त० "बहुपशुघातेऽपि मन्त्रे एकवचनान्त एव प्रयोज्यः न बहुवचनोहः। "नरं पञ्चत्वमागतम्" इत्यत्र नार्य्यां स्त्रीत्वोहाभाववत् अतएव सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि "पत्नीं सन्नह्येति" मन्त्र एकवचनान्त एवेति। ऊहं प्रकृत्य "प्रकृतावपूर्व्वत्वात्" कात्यायनेनोहस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात्। विकृतावेवोहः। "ऊहोऽपूर्व्वात्प्रेक्षणमिति" जै० तल्लक्षणात् न वान्वयबाधःवैभक्तिकार्थापेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समन्वितत्वेनाविरोधात्। एवञ्च प्रकृतौ नररूपबहुपशौ बहुवचनोहाभावात् छागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवचनोहः किन्तु एकवचनमात्रमिति" वदता रघुनन्दनेन तथा समर्थितम्। संकल्पादिवाक्ये तु ऊह इति भेदः। ऋत्विगादिप्रयोगे च अस्मदादिपदघटिते "दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि" मन्त्रेऽपि नोहः तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमानगतानामेव तत्तत्फलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः। तथा चासमवेतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरणरूपमपूर्व्वस्योत्प्रेक्षणमूहः। ५ आरोपे ६ समूहने च। "इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः" भा० अनु० १४५ अ० "ऊहापोहाभ्यां तत्त्वावधारणम्" पातञ्ज० भा०।

ऊहगान न० सामगानग्रन्थभेदे ऊहगीतिरप्यत्र स्त्री।

ऊहा स्त्री ऊह अ स्त्रीत्वात् टाप्। १ अध्याहारे २ ऊहशब्दार्थे

ऊहिनी स्त्री ऊह-णिनि। समवेतायाम् "अक्षात् परस्य तस्यादेर्वृद्धिः अक्षौहिणी सेना।

ऊह्य त्रि० ऊह-ण्यत्। १ तर्कणीये २ उद्भावनीये ३ अध्याहार्य्ये ४ मीमांसकोक्तोहविषये च। अनीयर्। ऊहनीय तदर्थे त्रि०

ऊह्यगान न० सामगानग्रन्थभेदे।

इति वाचस्पत्ये ऊकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

—◇—

ऋ

ऋकारः स्वरवर्णभेदः मूर्द्धन्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः। स तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः । स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोचार्य्यत्वात् । तस्य च रक्तविद्युल्लताकरूपेण ध्येयतोक्ता। "रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम्" काम०त० । तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादिशब्दवाच्यता । स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ ऋत् ऋकारः तत्कालोचार्य्ये "तपरस्तत्कालस्यैव" पा० उक्तेः । व्याकरणशास्त्रे अननुबन्धः ऋ इत्येतत् अष्टादशविधस्य ऋवर्णस्य, द्वादशविधस्य ऌकारस्य संज्ञा भवति तेन "ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा" इति सि०कौ० । अधिकं स्वरवर्णादिशब्दसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्णग्रहणद्योतनार्थम् वर्णशब्दोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशतां संज्ञा ।

ऋ गतौ भ्वा०पर०सक०अनिट् । शिति ऋच्छादेशः । ऋच्छति आर्च्छत् आरत्–आर्षीत् । आर आरिथ अर्त्ता अर्य्यात् अरिष्यति । आरिष्यत् । ऋच्छन् ऋतः ऋतिः अर्त्तव्यः अरणीयः अर्य्यः यत् वैश्यस्वामिनोः अन्यत्र ण्यत् आर्य्यः। अर्त्ता आरी आरिवान् अर्त्तुम् । सङ्गमार्थत्वेनाकर्म्मकात् सम्पूर्व्वकात् ततः आत्म०। समृच्छते । समारत समार्त्त ।"सारमानवरारोहा-वनमार सा"उद्भटः। ऋ–णिच् अर्पयति ते । सन् अरिरिषति समरिरिषते गत्यर्थत्वेऽपि कौटिल्ये यङ् । अराय्यते "किमभीरुरराय्यसे" भट्टिः । कर्म्मणि अर्य्यते । आरि ।

ऋ गतौ प्रापणे च जुहो०पर०सक० अनिट् । लडादौ शपो-लुक्त्वेन शित्परत्वाभावात् न ऋच्छादेशः । शपश्लोस्तु तदादेशः । इयर्त्ति इयृतः इयृति । इयृयात् । इयर्त्तु इयृहि इयराणि । ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः । आरत्-आर्षीत् इत्याहवर्य्यात् अङ्विधौ भ्वादेरेव ग्रहणमित्यन्ये तन्मते आर्षीदित्येव । समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भ्वादिवत् । श्लित्वात् इयृच्छन् समृच्छान इति भेदः । अयं वैदिक एवेति बहवः "बहुलं छन्दसीति" पा० सिद्धेः "अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च" पा० इतीत्त्वविधानसामर्थ्यादयं भाषायामपि" सि०कौ० । "शुभ्र इयर्त्ति प्रसृतो मे अद्रिः" ऋ०१,१६५,४। "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्"२,४२,१। अनयोर्गत्यर्थत्वात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु इणधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः "अभैषुः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः" "सीतां जिघांसू सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवम्" भट्टिः । आ+ऋत आर्त्तः इट्टिः "तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्याम्" भट्टिः "उदर्यार्षि भानुना" ऋ०१०,१४०,२,"समुद्रादूर्मिमुदियर्त्ति वेनः"१०,१२३, २, "यदा शसा निःशसा भिशसोपारिम जाग्रतो यत् स्वपन्तः" ऋ०१०,१६४,३, एवं यथायथमुपसर्गपूर्वस्य उदाहरणं दृश्यम् ।

ऋ हिंसायां स्वा०पर०सक०अनिट् । ऋणोति । ऋणुयात ऋणोतु ऋणु आर्णत् । आर्षीत् लिङादौ भ्वादिवत् शतृ–ऋण्वन् क्त ऋणम् इतिभेदः"त्वेषस्ते धूम ऋण्वति" ऋ०६,२,६, "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्" याज्ञ० स्मृतिः । "अपद्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः"ऋ०९'१०,६, ऋणोरत्नं न शचीभिः" ऋ०१,३०, १५, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि ।

ऋत् अव्य० ऋ–क्विप् बा०न तुक् । १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च मेदि० ४परिहासे वाक्यविकारे शब्दरत्ना० ५देवमातरि स्त्री ।

ऋतस् अव्य० ऋच्+शस् । ऋचम् ऋचमित्यर्थे "ऋग्वेद-शब्दे चरणव्यूहभाष्यधृतब्राह्मणवाक्ये उदा० दृश्यम् ।

ऋतण त्रि० व्रश्च–क्त पृ०वलोपः । वृक्णे छिन्ने "वाचमेव तदाप्तां श्रान्तामृकणवहीं वहराविणीमृच्छन्ति" ऐत० ।

ऋक्थ न० ऋच्-थक् । १धने २स्वर्णे स्मृतिप्रसिद्धे ३दायरूपे धने च "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" याज्ञ० "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौत०तत्र "ऋक्थमप्रतिबन्धोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः" मिता० क्वचित् सप्रतिबन्धदायवाचिताऽपि "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" इति याज्ञ०प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त स्वत्वास्पदीभूतं द्रव्यमृक्थम् । क्वचिद्धनमात्रेऽपि प्रयोग। ऋक्थं गृह्णाति णिनि ईत०। ऋक्थग्राहिन् दायहरे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" या० अण् उप०स०। ऋक्थग्राहोऽप्यत्र त्रि०स्त्रियां टाप् तद्धितान्तत्वैव ङीप् सि०कौ० । ऋक्थ+अस्त्यर्थे इनि । ऋक्थिन् तद्ग्राहके "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" याज्ञ०स्त्रियां ङीप् ।

ऋक्ष पु०स्त्री ऋष–स किच्च । १भल्लूके तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप् । २नक्षत्रे ।

३मेषादिराशौ च न० ४भल्लुके वृक्षे (भेला) ५शोनाकवृक्षे (शोना)६पर्व्वतभेदे च पु॰मेदि॰ । स च रैवतापरनामकः "ऋक्षोऽपि रैवताज्जज्ञे तस्य पर्व्वतमूर्द्धनि । ततोरैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके । नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरःस्मृतः" हरिवं॰३२अ॰।स च कुलाचलपर्व्वतः यथोक्तं सि॰ शि॰। "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" इति । ७नृपभेदयोः तत्रैकः "आजमीढपुत्रः । "धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढः समीयिवान् । ऋक्षं संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम् । ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा" अपरो विदूरथस्य पुत्रः "विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः । ऋक्षस्य च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवन्नृपः" इति हरि॰३२अ॰। भल्लूकशारण्यपशुः जरायुजश्च । "जरायुजानां प्रवराः मानवाः पशवश्च ये । नानारूपधरा राजन् ! एषां भेदाश्चतुर्द्दश । अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः । सिंहव्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा । ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप !" भा॰आ॰ तत्र प्रवरा इति विशेषणात् एतद्भिन्नानामारण्यत्वमस्त्येव तेनोष्ट्रस्याप्यारण्यत्वं सुश्रुते उक्तम् तच्च उष्ट्रशब्दे उक्तम् । ८अरिहपुत्रे च "अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्" भा॰आ॰९५अ॰। ९उत्तर दिशि स्त्री निरु॰ यद्यपि नक्षत्रस्य सामान्यतो गगनस्थिततारामात्रवाचकता तथापि ज्योतिषे येषामुदयास्तज्ञापनं तेषामेव ऋक्षशब्देन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः । अभिजिच्चेत्यष्टाविंशतिः । "अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । मृगशीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी । हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषगाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्" ज्योति॰अभिजित्तु अभिजिच्छब्दे उक्तम् । एतानि द्वादशधाविभक्तराशिचक्रघटकत्वात् प्राधान्याच्च ऋक्षशब्देन व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवताः अश्लेषाशब्दे ४९७पृ॰श्रीपतिवाक्येनोक्ताः अन्यान्यपि यानि उदयास्तभाञ्जि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि गति ज्योतिषे आनीता तान्यपि ऋक्षपदवाच्यानि । ऋक्षकक्षाप्रमाणमुक्तं सि॰शि॰ । "अभ्रेषुभाङ्कगजकुञ्जरगोऽ-

क्षपक्षाः(२५९८८९८५०योजनानि) कक्षां वदन्ति गणका भगणस्य चैताम्"। नक्षत्रकक्षाया भूमध्यादुच्छ्रितिमानम् "नागाक्षषड्युगरसाग्निकुवेदसंख्यो(४१३६२६५८ योजनमितः) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणोनिरुक्तः" ज्यो॰ उक्तम् । "तेषामन्येषाञ्चोदयादिज्ञानाय" सि॰शि॰ । ध्रुवकभागा उक्ता यथा"अष्टौ नखा गजगुणाः खशरास्त्रिषट्काः सप्तर्तवस्त्रिनव चाङ्कदिशोऽष्टकाष्ठाः । गोऽर्कास्तथाद्रिमनवः शरबाणचन्द्राः खात्यष्टयस्त्रिधृतयो नवनन्दचन्द्राः । अर्काश्विनो जिनयमा नव बाहुदस्राः कुभ्राश्विनो जलधितत्त्वमिताश्च भागाः । षट्त्र्यश्विनश्च पवनोत्कृतयोऽष्टभानि खाङ्काश्विनो नखगुणा रसदन्तसंख्याः। सप्तामराः खमिति भध्रुवका निरुक्ता दृक्कर्मणायनभवेन सहाश्विधिष्ण्यात् । ब्रह्माग्निभध्रुवलवा रदलिप्तिकोना मैत्रैन्द्रयोद्व्यधिपभस्य च सैषुलिप्ताः" शि॰ "अष्टौ नखा इत्यादयोऽश्विन्यादीनां साभिजितां ध्रुवभागा वेदितव्याः । तत्रापि विशेषमाह । ब्रह्माग्निभध्रुवलवा इत्यादि । कृत्तिकारोहिणीनक्षत्रयोर्द्वात्रिंशत्कलोनाः । विशाखानुराधाज्येष्ठानां कलापञ्चकेनाधिका ध्रुवकभागा वेदितव्याः" प्रमि॰ । एषां शरानाह "दिशोऽर्काश्च साधाब्धयः साधवेदा दशेशा रसाः खं स्वराः खं च सूर्य्याः । त्रिचन्द्राः कुचन्द्राः त्रिपादौ च दस्रौ हरङ्काग्नयः सत्रिभागं च रूपम् । त्रिपादं द्वयं सार्धरामाश्च सार्धा गजाः सत्रिभागेषवो मार्गणाश्च । द्विषष्टिः शरामाश्च षड्वर्गसंख्यास्त्रिभागो जिना उत्कृतिः खं च भानाम् । निरुक्ताः स्फुटाः योगताराशरांशास्त्रयं ब्रह्मधिष्ण्याद्विशाखादिषट्कम् । करो वारुणं त्वाष्ट्रभं सार्पमेषां शरा दक्षिणा उत्तराः शेषभानाम्" सि॰शि॰। "दिशोऽर्का इत्यादयस्तेषां भानां शरांशा ज्ञेयाः । शेषं स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिः । तत्र भवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्य्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्भगोल आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशा ३६० ङ्कितं च कार्य्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यगचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्योपरि वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्ति-

वृत्तस्य च यः संपातः मीनान्ताद्गतोयावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य धिष्ण्यस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः। अथ वेधवलये तस्यैव संपातस्य योगताराया यावन्तोऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्तस्य शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः। अथ ये ध्रुवभागाः पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव। ये तु शरांशाः पठितास्ते स्फुटा एव। यतो ध्रुवद्वयकीलयोः प्रोतं वेधवलयम्। तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स ध्रुवाभिमुखः। ध्रुवाभिमुखः शरः स स्फुटः। अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः। अत एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने ग्रहवेधवलयं कदम्बकीलयोः प्रोतं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मका एव भध्रुवाः। यतो ध्रुवाद्ग्रहोपरि नीयमानं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनदृक्कर्मको ग्रह इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव। अथागस्त्यलुब्धकयोराह” प्रमि०। “अगस्त्यध्रुवः सप्तनागास्तु भागास्तुरङ्गादयस्तस्य याम्याः शरांशाः। षडष्टौ लवा लुब्धकस्य ध्रुवोऽयं नभोऽम्भोधिभागाः शरस्तस्य याम्यः” सि०शि०। स्पष्टम् “अस्योपपत्तिः पूर्ववत्। अथेष्टघटिका आह” प्रमि०। “अगस्त्यस्य नाड़ीद्वयं प्रोक्तमिष्टं सषड्भागनाड़ीद्वयं लुब्धकस्य। त्रिभागाधिकं स्थूलभानामणूनां ततश्चाधिकं तारतम्येन कल्प्यम्” सि०शि०स्पष्टार्थम्। “अत्रोपपत्तिः अगस्त्यस्य नाड़ीद्वयं यदिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्पद्यन्ते। सषड्भागनाड़ीद्वयं लुब्धकस्येति। तत्र त्रयोदश १३ कालांशाः त्रिभागाधिकं स्थूलभानामिति। यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां चतुर्दश कालांशाः। अणूनां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्चदश केषाञ्चित् षोड़शेति कल्प्यते। अत्र ग्रहाणां भानां वा ये कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मत्वतारतम्यपर्य्यालोचनया। याः स्थूलास्तारास्ता अर्कोदयादल्पेन कालेनान्तरिता दृश्या भवन्ति। याः सूक्ष्मास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्” प्रमि०

सू०सि०रङ्गनाथास्यान्तु तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो यथा “प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः। भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्त युता ध्रुवाः” सू०सि०। “भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका योगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते। अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः। तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः। “भभोगोऽष्टशती लिप्ताः” इत्युक्ताष्टशतकलाः। प्रत्येकं युताः। अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशतयुतमित्यर्थः। ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति”। रङ्ग०। अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता, उत्तराषाढाभिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकान्नक्षत्रशरांश्चाष्टश्लोकैराह। “अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः। अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा। कृतेषवो युगरसाः शून्यवाणा वियद्रसाः। खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः। मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वम प्याऽर्धभोगगम्। आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः। त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु। स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः। रन्ध्रादय क्रमाद्देया विक्षेपाः स्वादपक्रमात्। दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्चदिशो नव। सौम्ये रसाः खं याम्ये गाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश। दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे। याम्येऽध्यर्धत्रिककृता नवसार्धशरेषवः। उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि। दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे। भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्” सू०“अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते। तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कलाः। भरण्याश्चत्वारिंशत् कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः। रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः। मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत्। आर्द्रायाश्चत्वारः। अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽग्नय इति वा पाठस्त्वयुक्तः। शाकल्यसंहिताविरोधात्। एतेन “सौरोक्तरुद्रभस्यांशास्त्र्यद्र्योऽगाब्धयः कलाः” इति नार्मदोक्तम् “दशकखोनपञ्चदशभागा मिथुने”सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः। पुनर्वसोरष्टसप्ततिः। पुष्यस्य षट्सप्ततिः। अश्लेषायाश्चतुर्दश। तथेति छन्दःपूरणार्थम्। मघायाश्चतुःपञ्चाशत्। पूर्व्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः। उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत्। हस्तस्य षष्टिः। चित्रायाश्चत्वारिंशत्। स्वात्याश्चतुःसप्ततिः। विशाखाया अष्टसप्ततिः। अनुराधायाश्चतुःषष्टिः। ज्येष्ठायाश्चतुर्दश। अनन्तरं मूलस्य षट्। पूर्वाषाढायाश्चत्वारः। उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह। वैश्वमिति। उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम्। आप्यार्धभोगगम्। आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः। धनूराशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम्। अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः। एतेन पूर्वाषाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता । तेन पूर्व्वाषाढ़ाध्रुवकोऽष्टराशयश्चतुर्द्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कालाधिकोऽल्पध्रुव इति पर्व्वतोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् । अभिजिद्ध्रुवकमाह । आप्यस्येति । पूर्व्वाषाढाया अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया । चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तेन संहितासम्मतं श्रवणपञ्चदशांशस्थानं विंशतिविकलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्द्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् । श्रवणस्य ध्रुवकमाह । वैश्वान्त इति उत्तराषाढ़ाया अवसाने श्रवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो दश भागा श्रवणध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवकमाह । त्रिचतुःपादयोरिति । श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे अविष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः । तुकारात् क्षेत्रान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम् । शतताराया भोगमाह । स्वभोगत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः । शततारायाश्चाशीतिर्भोगः । अतः प्राग्वद्ध्रुवा इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम् । शततारायाः स्थानं शततारकाध्रुव इति पर्य्यवसन्नम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्कृतिरिति । पूर्व्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः । अथ ध्रुवकानयनं यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दशगुणितः ४८० । अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः । ४८० । राश्याद्यस्तु । ०८ । भरण्या भोगः । ४० । दशाहतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ० । २० । एवमार्द्राभोगः । ४ दशाहतः ४० । अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन ४००० चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः ४०४० राश्याद्यस्तु २ । ७ । २० । एवं पूर्व्वाषाढ़ाया दशगुणितो भोगः । ४० । एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन । १५२०० युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ८ । १४ । शततारायाः दशगुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन । १८४०० । युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो । १९२०० । जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्व्वभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः ३६० । चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतेन । १९२०० युतः । १९५६० जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढ़ाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्भिन्नरीत्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ता लाघवाद्दशापवर्त्तिता भोगसञ्ज्ञा उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते । "अष्टौ विंशतिरर्द्धेन गजाग्निर्व्यर्द्धखेषवः । त्रितर्काः सत्रिभागाद्रिरसास्त्र्यङ्काश्च षट्शतम् । नवाशा नवसूर्य्याश्च वेदेन्द्राः शरवाणभूः । खात्यष्टिः खधृतिर्गोऽतिधृतिर्विश्वाश्विनस्तथा । वेदाकृतिर्गोऽद्रिहस्ताः कश्चिहस्ता युगार्थदृक् । खोत्कृतिस्त्र्यंशहीनाश्च रसहस्ताः खहस्तिदृक् । खगोऽश्विनः खदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्नयः । मेषाद्यस्त्र्याद्रिमध्यांशाः षडंशोनाः खषड्गुणाः" इति । अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह । एषामिति । उक्तध्रुवकसम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः । स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् क्रान्तिवृत्तस्थध्रुवकस्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति । तत्रोत्तरदिश्यश्विन्यादित्रयाणां दिङ्मात्रविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्च दश नव । उत्तरस्यां पुनर्व्वसोः षड्भागाः । पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमाक्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वान्न दोषः । दक्षिणस्यामश्लेषायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ । अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां विशाखादीनां षसां सार्द्धैकं त्रयं चत्वारः नव सार्द्धपञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागाः । अभिजितः षष्टिः । श्रवणस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः पूरणार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्द्धभागः शततारायाः । तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्व्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः । तस्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः । चकारः पूरणार्थः । अथागस्त्यलुब्धकवह्निब्रह्महृदयताराणां ध्रुवकविक्षेपांस्तदुपपत्तिं श्लोकत्रयेणाह" रङ्ग० । "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः । विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यव-

स्थितः। विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात्। स्वातभुग्वह्निब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ। अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तौ उत्तरेण तौ। गोलं बध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्' सू०। "स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्ताराऽत्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थितः। अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्रयं ध्रुवकः। दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः। मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेः विंशतिभागे स्थितः। चकारः समुच्चये। लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः। दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः। वृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागस्थितौ वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकैकराशिध्रुवकः। तौ वह्निब्रह्महृदयौ। अष्टाभिस्त्रिंशता। चकारः क्रमार्थे। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः। विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ। वह्नेर्विक्षेपोऽष्टभागः उत्तरः। ब्रह्महृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिंशदित्यर्थः। नन्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियता वेत्यत आह। गोलमिति। गोलं वक्ष्यमाणं बध्वा वंशशलाकादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत। स्वस्वकाले दृग्गोचरसिद्धमङ्गीकुर्वत। तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनांशवशात् स्थिरत्वादपि मयेदानीन्तनसमयानुरोधेन लाघवार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपाश्च नियता उक्ताः। कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा ज्ञेयाः। नैत इति भावः। गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रं कार्य्यम्। तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः प्रोतमन्यच्चल भवेधवलयम्। तच्च भगणांशाङ्कितं कार्य्यम्। ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्दृशकलान्तरितपश्चाद्भागं रेवतीताराया निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेश्यम्। एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादग्रतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा

ज्ञेयाः। वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेंऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा वेद्याः। अथ कदम्बप्रोतवेधवलयेन वेधे तु सदा स्थिरा ध्रुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृताः परन्तु कदम्बतारयोरभावादशक्यमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराश्च ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक्। अथ रोहिणीशकटभेदमाह" रङ्ग०। "वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योंऽशकद्वयात्। विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः" सू०। "वृषराशौ सप्तदशेऽशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयादधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात्। तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः। तुकाराद्ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकः। विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात्। अत्र शकटाग्रिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः। अथ ग्रहयोगसाधनार्थं ग्रहयोगसाधनरीत्यतिदेशमाह" रङ्ग०। "ग्रहवद्द्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत्। ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च" सू०। "ग्रहवद्द्युनिशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आक्षदृक्कर्मार्थं कृते तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणामाक्षदृक्कर्मार्थं गणकः कुर्यात्। तदनन्तरं पूर्ववन्नक्षत्रनिल्योदयास्तौ साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषुवच्छायया भ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थः। दृक्कर्म कुर्यात्। अत्र नक्षत्रध्रुवके पर्वतेनायनदृक्कर्मास्युदाहरणे कृतं तदयुक्तम्। तस्य ध्रुवके स्वतः सिद्धत्वात्। तदनन्तरं शेषं नक्षत्रग्रहयुतिसाधनं ग्रहध्रुवतुल्यतारूपं ग्रहमेलकवद्ग्रहयोगसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्य्यम्। ननु तत्र ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहृताः। भुक्त्यन्तरेण विभजेदित्युक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्ग्राह्येत्यत आह। ग्रहभुक्त्येति। केवलया ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहध्रुवान्तररूपग्रहे संस्कार्यं ध्रुवसमो ग्रहो भवति। नक्षत्रस्य पूर्वगत्यभावाद्ध्रुवो यथास्थित इत्यर्थः। ननु तथापि ग्रहनक्षत्रयुतिकालसाधनं भुक्त्यन्तरासम्भवात् कथं कार्यमिति मन्दाशङ्क्यत आह। दिनानीति। अभीष्टसमयाद्विवरमित्यादिना केवलया ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि। चः समुच्चये। नक्षत्राणां गत्यभावात्। अथाभीष्टकालाद्ग्रहनक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वमसम्भ्रमार्थं पुनराह" रङ्ग०।

"एष्यो हीने ग्रहे योगो ध्रुवकादधिके गतः। विपर्य्ययाद्वक्रगते ग्रहे ज्ञेयः समागमः" सू०। "नक्षत्रध्रुवादूनाद्ग्रह आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रह आक्षदृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्रध्रुवकात् दृक्कर्मद्वयसंस्कृतोग्रह इति विवेकार्थः। न्यूने सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः स्वाभीष्टसमयाद्भावी। अधिके सति पूर्वं जातः। वक्रगते ग्रहे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः। हीने ग्रहे गतोऽधिके ग्रह एष्यो योगः। अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा स्थिरत्वाद्ग्रहगमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा। अथाश्विन्यादिनक्षत्रस्य बहुताराात्मकत्वात् कस्यास्तारायाः एते ध्रुवका इत्यस्य योगताराया ध्रुवकत्वमित्युत्तरं मनसि कृत्वाश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारां विवक्षुः प्रथममेषां नक्षत्राणां योगतारामाह" रङ्ग०।

"फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः। विशाखाश्विनिसौम्यानां योगताराोत्तरा स्मृता" सू०। "एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा गोलतत्त्वज्ञैरुक्ता। अथान्ययोरनयोराह" रङ्ग०। "पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता। हस्तस्य योगतारा सा अविष्ठायाश्च पश्चिमा" सू०।

"हस्तनक्षत्रं पञ्चताराात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारम्। तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगवस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते या स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया। उत्तरताराासन्ना पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति फलितार्थः। धनिष्ठाया योगतारामाह। अविष्ठाया इति। धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा। चः समुच्चये। अथान्येषामेषामाह" रङ्ग०। "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा। भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू०।

"ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वान्मध्यमतारा योगतारा स्यात्। भरणीकृत्तिकामघानां रेवत्याः। चः समुच्चये। प्रत्येकं स्वतारासु या दक्षिणदिक्स्था सा योगतारा। अथान्येषामवशिष्टानां चाह।" रङ्ग०। "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि। तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका" सू०। "रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु या पूर्वदिक्स्था सैव योगतारेत्यन्वयोरर्थः। प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्राणामार्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छततारााणां स्वतारासु यात्यन्तं स्थूला महती सा योगतारा स्यात्। अथ ब्रह्मसंज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह" रङ्ग०। "पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः। प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू०। "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्ताराात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः। कुत्रेत्यत आह। वृषान्त इति। वृषान्तनिकटे। एकराशिः सप्तविंशत्यंशा ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः। अस्य विक्षेपमाह। असाविति। ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः। अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः। अथापांवत्सापयोस्तारयोरवस्थानमाह" र०। "अपांवत्सस्तु चित्रायामुत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः। वृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू०। "चित्रायाः सकाशादपांवत्ससंज्ञकस्ताराात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः। प्रथमतुकारश्चित्राध्रुवतुल्यध्रुवकार्थकः। द्वितीयतुकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः। अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण वृहत् स्थूलस्ताराात्मक आपसंज्ञकः तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरे नवांशा इत्यर्थः" रङ्ग०।

नक्षत्राणामुदयास्तकालनिरूपणम् उदयशब्दे ११२८ पृष्ठादौ दर्शितम्।

ऋक्षघटितत्वात् राशीनां तथात्वम्। "राशिनाम भवेत् नाम भर्क्षं गृहनाम च" ज्यो०। राशयश्च द्वादश "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम्। नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू०सि०उक्ताः। ते च "मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाथ वृश्चिकभम्। धनुरथ मकरः कुम्भोमीन इति च राशयः कथिताः" ज्योति० उक्ताः राशिश्च "विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते। तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणोद्वादशैव ते" सू०सि०उक्तः १०८००० विकलात्मकः १८०० कलात्मकः त्रिंशत्भागात्मकः। तैर्द्वादशभिः ३६० अंशैर्भगणोराशिचक्रं स्यात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकराशिचक्रे द्वादशधा विभक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशिघटकता तेन प्रत्येकनक्षत्रस्य ८०० कलात्मकत्वम्। "भभोगोऽष्टशती लिप्ताः" सू०सि०उक्तेः। राशिभेदे नक्षत्रभेदनिरूपणमुडुचक्रशब्दे १०७१पृ० दृश्यम्।

"मासर्क्षादीन् न शोधयेत्" "जन्मर्क्षे उपतापिते" ज्यो०। "दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः" रघुः।

ऋक्षगन्धा स्त्री ऋक्षान् गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अच् ईत०।

१जाङ्गलोद्भवे, (ऋषिजाङ्गलो) २महाश्वेतायां, ३क्षीरविदार्य्यां च । (वीरताड़) स्वार्थे कन् तत्रैव

ऋक्षगिरि पु० कर्म०। कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्वते ।

ऋक्षचक्र न० ६त०। १नक्षत्रसमुदाये ऋक्षाणां चक्रमिव गगनस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे। जडचक्रशब्दे तद्विहृतिः। भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यहं पश्चाद्गमनेऽपि ग्रहाणां यथा प्राग्गतित्वं अवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्ययोः यथा "अथ ग्रहपूर्वगत्युत्पत्तौ कारणमाह।"पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः:" सू० सि० । "पश्चादनन्तरं पुनराहत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुस्त्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामग्रे गमनात् । अतएव लज्जयेव गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः । तुल्यं समम् । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः । लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति । यथा लज्जितः पश्चाद्भवति नाग्रे । तुकारादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम् । यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लध्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताल्पत्वमिति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगतारासन्नरूपमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभूतम् । विषुवद्वृत्तं तु भ्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम् । तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन ते ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बना दृश्यन्ते । अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्ध्वमागच्छतीत्यनन्तरमुदयः । लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन बहुल्पत्वात् तुल्यम् । यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन स्वल्पत्वाद्ग्रहवलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषयप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वसमसूत्रे णाकृष्यत इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः" रङ्ग० । "अथात एव ग्रहाणां लोके प्रागगनित्वं सिद्धमित्याह । 'प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू० सि०। "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरूत्पन्ना लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपपन्नत्वात् भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्यसावनैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदेकेन दिनेन कैत्यनुपाताज्ज्ञेया । ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिणाहवशादिति । परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या । अयमभिप्रायः ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्या: कलास्ता गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् । भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बह्वयस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः । नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह । तद्वशादिति । भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुङ्क्ते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः" रङ्ग० "अथ भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह । "शीघ्रगस्तान्ययाल्पेन कालेन महताऽल्पगः । तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू० सि० "अथशब्दः पूर्वोक्तैर्विशेषसूचकः । शीघ्रगतो ग्रह-

स्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतिग्रहो बहुकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तुकाराद्ग्रहादिगतिभोगजनितेन भगणः प्रागुक्तः। क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्तसंज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवादत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगतारासन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नाग्रिमस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति” रङ्ग०।

तत्सन्निवेशप्रकारः सि०शि० उक्तो यथा “सृष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः। शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे। ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि। तदल्पगत्यैन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु”

“यदेतद्भचक्रं ग्रहैः समं भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा ततः शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति। भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं, ग्रहाश्च सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम्। तानि भानि प्राक्संस्थया समन्तान्निवेशितानि। ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवेशितास्त उपर्युपरिसंस्थया। तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः। तदुपरि बुधः। ततः शुक्रः। ततो रविः। तस्माद्भौमः। ततो गुरुः। ततः शनिः। सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम्। एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते। अहो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते। सत्यम्। अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम्। तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः। भमण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राश्यन्ताः। तद्वत्प्रकारा राशय इति सङ्क्षिप्तमिहोक्तम्। कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य वक्ष्यामः। एवंविधं भचक्रं सृष्ट्वा ब्रह्मणा गगने निवेशितम्। यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यग्गतिः। तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम्। यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम्। यत एकेनाह्ना भमण्डलस्य (भूमेः) परिवर्त्तः। एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति। नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु। अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम्। तत् तदल्पगत्या। प्रत्यग्गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः। तथा तस्य भपञ्जरस्य यो दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते” प्रमि०। राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चाद्भ्रमणोक्तिरपि व्यक्षदेशोपरिगतत्वाभिप्रायेण देवासुरयोस्तु सू०सि०सव्यापसव्यभ्रमणोक्तेः यथा “सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्” इति “व्यक्षे पश्चाद्गतिः सदेति” वक्ष्यएव पश्चाद्गतेरुक्तश्चेति द्रष्टव्यम्।

ऋक्षर पु० ऋष-क्सरन्। १ऋत्विजि। ऋच्छतेः कृन्ततेः कण्टतेर्वा वा निरु० क्सरन् पृ०। २कण्टके “स्योना पृथिवी भवान्तृक्षरा निवेशनी” यजु० ३५,२१, “अनृक्षरा अकण्टका” वेददी० ३वारिधारायां स्त्री मेदिनिः।

ऋक्षराज पु० ६ त०टच्समा०। १नक्षत्रेशे चन्द्रे २भल्लूकेशे जाम्बवति च। “अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः” हरिवं०३९९अ० “लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्” हरिवं० ३९ “जाम्बवानृक्षराजेन्द्रः” भाग०८,२१,४। ऋक्षनाथादयोऽप्यत्र।

ऋक्षला स्त्री ऋच-सलच् किच्च। गुल्फाधःस्थनाड्याम् “क्रमणं स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलाम्” यजु०५,२, “ऋक्षला गुल्फाधःस्था नाड्यः” वेददी०

ऋक्षवत् पु० ऋक्षाः बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। नर्मदातीरस्थे पर्वतभेदे “वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु” रघुः ‘नर्मदाकूलमेकाकी मेकलां मृत्तिकावतीम्। ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः” हरिवं० २७अ० उक्तेः तस्य नर्म्मदातीरस्थत्वम् बोध्यम् “ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यञ्च गिरिमुत्तमम्” हरिवं०३९अ०।

ऋक्षवन्त ऋक्ष+बा० वन्त। शम्बरासुरपुरे नगरभेदे “तमृक्षवन्ते नगरे निहत्यासुरसत्तमम्। रुद्ध्वा मायावतीं देवीमागच्छन्नगरं पितुः” हरिवं० १६अ० तं शम्बरम्।

ऋक्षीक त्रि० ऋक्ष इव इवार्थे ईकन्। ऋक्षतुल्ये हिंसके।

"ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत० ब्रा० १३,२,४,२,४, २ऋक्षाकारपुरुषमेधीयदेवताभेदे स्त्री ।"नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादम्" यजु०३०,८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।

ऋक्षेष्टि स्त्री नक्षत्रविशेषविहिते इष्टिभेदे ।

ऋक्षोद पु० ऋक्षं नक्षत्रमिव स्वच्छम् उदकं यत्र उदादेशः । पर्वतभेदे । "ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण् । आर्क्षोदा द्विजाः" सि०कौ० ।

ऋक्संहिता स्त्री ६त० । ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदशब्दे विवृतिः "ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते" मनुः वेदोहि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः तत्र मन्त्रात्मको भागः संहिता । "अग्निमीळे"इत्यादिकः ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता । मन्त्रेतरश्वेदभागो ब्राह्मणम् । संहिताकृपसन्धिकार्यनियताश्रयतया संहितात्वं ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न संहितानियम इति तयोर्न संहितात्वमिति भेदः संहितास्थपदविच्छेदज्ञापकोग्रन्थः पदग्रन्थः । स च ऋष्यादिकृतःपौरुषेय इति बोध्यम् ।

ऋक्सम न० ऋचा समम् । सामभेदे । "जगत्या ऋक्समम् ऋक्समाच्छुक्रः" यजु० १३,५७, "ऋक्सममृक्समसंज्ञं यत् साम" वेददी० ।

ऋक्साम न०द्वि० । ऋक् च साम तदाख्यगानं च इयोः समाहारः अच् समा०नि०द्वित्व० । ऋग्रूपमन्त्रभेदतदाख्यगानयोः समाहारे "ऋक्सामाभ्यां संतरन्तः" यजु०४,१ । "ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते" ४,९ । ऋचश्च सामानि चेति बहुत्वे तु नाच् । ऋक्सामन् इत्येव ।"ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयोनाम" यजु०१८,४३ ।

ऋगयन न० ऋचामयनम् । ऋक्पारायणग्रन्थे पूर्वपदात् णत्वं नेह गत्वप्रधानात् । ऋगयनस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयनादि० अण् । आर्गयन तद्व्याख्यान ग्रन्थे ।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्ययनिमित्तप्रकृतिभूतशब्दसमुदाये । स च गणः "ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोगान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव संवत्सर, मुहूर्त्त, उपनिषद्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा"

ऋगावान न० आ+वेञ्भावे ल्युट् ऋचामावानं ग्रथनं संहिताकार्य्येण कृतसन्धानम् । वेदपाठकाले अर्द्धर्चादीनां संहितया पूर्व्वोत्तरयोः सन्धाने "ऋचमृचमनावानमल्ला प्रणुत्यावस्येत्" आश्व० श्रौ० ४,६,२ । "तेनार्द्धर्चाः संहितयैव वक्तव्याः" नारा० वृ० । ऋचामन्ते तु न संहितया ग्रथनमित्यर्थः ।"अभिष्टुयाहगावानम्"५,६,१ । "तस्योक्तमृगावानधर्मेण" ५, १३,२ । "तस्याद्यां पच्छ ऋगावानं पच्छः शस्ता चेत्" ५,२०,३ ।

ऋग्गाथा स्त्री ऋचामिव गाथा । लौकिकगीतिभेदे । "ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिताब्रह्मगीतिकाः" याज्ञ० ।

ऋग्मत् त्रि० ऋक् स्तुतिः पूजा वा अस्त्यस्य मतुप् । १स्तोतरि २अर्चनीये पूजनीये । "राजानमुपतस्थुऋग्मियम्" ऋ० ६,८,४ श्रुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्तमर्चनीयं पूजनीयम्" निरुक्तकारः । ऋग्मानिव स्वार्थे घ द्वितीयाचः परलोपः । ऋग्मियोऽप्यत्र । "नाभिष्टवानमृग्मियम्" ऋ०१,९,८ ।

ऋग्मिन् त्रि० ऋच्+अस्त्यर्थे मिनि । स्तोतरि ।"गिरा यदि निर्ऋ्जमृग्मिणो ययुः" ऋ० ८,८६,४६ । "ऋग्मिणः स्तोतारः" भा० ।

ऋग्विधान न० ऋचा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् । ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ व्रतखण्डे विस्तरेणोक्तम् । वह्निपुराणोक्तमत्र दर्श्यते

"अग्निरुवाच प्रतिवेदन्तु कर्म्माणि काम्यानि प्रवदामि ते । प्रथमं ऋग्विधानं वै शृणु त्वं भुक्तिमुक्तिदम् । अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसेप्सितम् । कामं करोति गायत्री प्राणायामाद्विशेषतः । गायत्र्यादशसाहस्रो जपोनक्ताशनोद्विजः । आश्रमाद्बहिः स्नातस्य सर्व्वकल्मषनाशनः । दशायुतानि जप्ताथ हविष्याशी स मुक्तिभाक् । प्रणवोहि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहा । ओङ्कार शतजप्तस्तु नाभिमात्रोदके स्थितः । जलं पिबेत् स सर्व्वैस्तु पापैर्विप्रः प्रमुच्यते । मात्रात्रयं त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्त्रयोऽग्नयः । महाव्याहृतयःसप्त लोकाहोमोऽखिलाघहः । अन्तर्जले तथा राम ! प्रोक्तश्चैवाघमर्षणः । अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तोऽयं वह्निदैवतः । शिरसा धारयन् वह्निं योजयेत् परिवत्सरम् । होमं त्रिषवणं भैक्ष्यमनग्निज्वलनं चरेत् । अतःपरमृचां सप्त आद्याद्या याः प्रकीर्त्तिताः । भोजयन् प्रयतोनित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते । मेधाकामोजपेन्नित्यं सदसस्पतिमित्यृचम् । अम्बयो यन्ति याः प्रोक्ता नवर्च्चो मृत्युनाशनः । शुनःशेफमृषिं बद्धः सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत् । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गदी चाप्यगदी भवेत् । यइच्छेत् शाश्वतं कामं मित्रं प्राज्ञं

पुरन्दरम् । ऋग्भिः षोड़शभिः कुर्य्यादिन्द्रस्येति दिने दिने । हिरण्यस्तु समिद्धोतत् जपन् शत्रून् प्रबाधते । क्षेमी भवति चाध्माने ये ते पन्था जपन्नरः । रौद्रीति षड्भिरीशानं स्तूयाद्द्योवै दिने दिने । चरुं वा कल्पयेद्रौद्रं तस्य शान्तिः परा भवेत् । उद्यद्युदितमादित्यमुपतिष्ठन् दिनेदिने । क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखविनाशनः । द्विषन्तमित्यथर्व्वेदं यद्विष्यान्तं जपन् स्मरेत् । आगस्यो सप्तरात्रेण विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्यकामो योधी च प्रशस्याम्यात्तमञ्जपेत् । उत्तमस्तस्य चार्द्धीधोजपेद्वैरिविनाशने । उदयस्यायुरक्षय्यं तेजो मध्यंदिने जपेत् । अस्तं प्रतिगते सूर्य्ये द्विषन्तं प्रतिबाधने । तव यश्चेति सूक्तानि जपन् शत्रून् क्षियच्छति । एकदेशं सुवर्णस्य सर्व्वकामान् विनिर्द्दिशेत् । आध्यात्मिका क इत्येता जपन्मोक्षमवाप्नुयात् । आ नोभद्रा इत्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वा सोमेति च सूक्तेन नवं पश्यन्निशाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्व्वासांस्याप्नोत्यसंशयम् । आयुरायूंषि समिति कोषस्तूक्कन्तदा जपेत् । अपानः शोशुचदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् । यथा मुञ्चति चेषीकान्तथा पापं प्रमुञ्चति । जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययनं पथि । भयैर्विमुच्यते सर्व्वैः स्वस्तिमानाप्नुयाद् गृहम् । व्युष्टायाञ्च तथा रात्र्यामेतद्दुःस्वप्ननाशनम् । प्रमन्दिनेति भूयन्त्यां जपेद्गर्भविमोचनम् । जपन्निन्द्रमिति स्नातो वैश्यदेवं तु सप्तकम् । सुच्छत्येभ्यस्तथा जुह्वत् सकलं किल्बिषं नरः । इमामिति जपन् शश्वत् कामानाप्नोत्यभीप्सितान् । मा नस्तोक इति द्वाभ्यां त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । औडुम्बरीश्च जुहुयात् समिधश्चाज्यसंभृताः । छित्त्वा सर्व्वान् मृत्युपाशान् जीवेद्रोगविवर्ज्जितः । जड्वाकुरनेनैव स्तुत्वा शम्भुं तथैव च । मा नस्तोकेति च ऋचा शिखाबन्धे कृते नरः । अधृष्यः सर्व्वभूतानां जायते संशयं विना । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करं तथा । समित्पाणिर्नरोनित्यमीप्सितं धनमाप्नुयात् । दुःस्वप्नं नुदते कृत्स्नं भोजनं चाप्नुयाच्छ्रिरम् । हतेषणामीति तथा रक्षोघ्नः परिकीर्त्तितः । यदि वासा इत्यृचेन जपन् कामानवाप्नुयात् । नमोयवञ्जिति जपन् सुप्रगे तापनः शुचिः । कयान इति च जपन् जातिश्रैष्ठ्यमवाप्नुयात् । इमन्तोसोममित्येतत् सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । पितुर्ऋचूपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितम् । अग्नेतत् पतिसूक्तेन त्विग्वमाप्नोत्यनुत्तमम् । योमेराजन्नित्यृचान्तु दुःस्वप्नशमनीस्तवम् । अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छुभमथाशुभम् । अप्रशस्तं प्रशस्तं वा कनिक्रदमिमं जपेत् । द्वाविंशकं जपन् सूक्तमाध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्व्वं सुप्रयतोनित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते । कृणुष्वेति जपेन्मन्त्रं जुह्वदाज्यं समाहितः । अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांस्यपि च नाशयेत् । उपतिष्ठेत् स्वयं वह्निं परीत्यृचं दिने दिने । सुरक्षति स्वयं वह्निर्विश्वतो विश्वतोमुखः । हंसं शुचिषदित्येत् शुचिर्वीक्षेत् दिवाकरम् । कृषिं प्रपद्यमानन्तु स्थालीपाकं यथाविधि । जुहुयात् क्षेत्रमध्ये तु स्थालीपाकांस्तु पञ्चभिः । इन्द्र यममरुत्सूर्य्यपर्ज्जन्याय भगाय च । यथालिङ्गं तु विहरे लाङ्गलन्तु कृषीवलः । प्रोक्तोधान्याय सीतायै सुनासीरमथोत्तरम् । गन्धमाल्यनमस्कारैर्जपेदेताश्च देवताः । प्रवापने प्रलवने खले स्थापनहारयोः । अमोघं कर्म्म भवति वर्द्धते सर्व्वदा कृषिः । समुद्रादिति सूक्तेन कामानाप्नोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां य ऋग्भ्यां वह्निमर्हति । स तरत्यापदः सर्व्वा यशः प्राप्नोति चाक्षयम् । विपुलां श्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्तुत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् । प्रजाकामोजपेन्नित्यमरुणादेवमित्यृचम् दत्तात्रेयं जपेत् प्रातः सदा स्वस्त्ययनं महत् । स्वस्ति पन्था इति प्रोच्य स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्वनस्पते शत्रूणां व्याधिदम्भवेत् । स्त्रियागर्भप्रसूताया गर्भमोक्षणमुत्तमम् । आ बन्द्रादिति सूक्तञ्च वृष्टिकामः प्रयोजयेत् । निराहारः क्लिन्नवासो नचिरेण प्रवर्षति । मनसः काममित्येतां पशुकामो नरोजपेत् । कर्द्दमन इति स्नायात् प्रजाकामः शुचिव्रतः । अग्ने पूर्व्वामिति स्नायाद्राज्यकामस्तु मानवः । लोहिते चर्म्मणि स्नायात् ब्राह्मणस्तु यथाविधि । क्षत्रस्चर्म्मणि वै व्याघ्रे छागे वैश्यस्तथैव च । दशसाहस्रिकोहोमः प्रत्येकं परिकीर्त्तितः । आ गा वहेति सूक्तेन गोष्ठे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेज्जपेच्चैव यदीच्छेत्ताः सदाऽक्षयाः । उपेते तिष्ठभीराज्ञो दुन्दुभिं चाभिमन्त्रयेत् । तेजोबलञ्च प्राप्नोति शत्रूंश्चैव नियच्छति । तृणपाणिर्जपेत् सूक्तं रक्षोघ्नं दस्युभिर्वृतः । ये केचिन्नेत्यृचं जप्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्येति सूक्तेन लाङ्गलान्यभिमन्त्रयेत् । यथा छिद्रं ततो राजा विनिहन्ति रणे रिपून् । अमीवेतित्रिभिः सूक्तैर्धनमाप्नोति चाक्षयम् । अमीवहेति सूक्तेन भूतानि स्थापयेन्निशि । संबाधे विषमे

दुर्गे बद्धो वा निगडैः क्वचित् । पलायन् वा गृहीतो वा सूक्तमेतत्तदा जपेत् । त्रिरात्रमपि चोपोष्य श्रपयेत् पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् त्र्यम्बकेत्यृचा । समुद्दिश्य महादेवं जीवेदब्दे शतं सुखम् । तच्चक्षुरित्यृचा स्नात उपतिष्ठेद्दिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः । सूक्ताभ्यां परभागाभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नुयात् । इन्द्रा सोमेति सूक्तन्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य लुप्तं व्रतं मोहाद्व्रात्यैः संसृजेत वा । उपोष्याज्यं स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य इत्यसाम्राज्यं जप्त्वा वादे जयी भवेत् । नदीतीति चतुष्केण मुच्यते महतो भयात् । ऋचं जप्त्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । द्वाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जप्त्वा नाशयते रिपून् । रायस्वहीति जप्त्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । शन्नोभवेति द्वाभ्यान्तु भुक्त्वान्नं प्रयतः शुचिः । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा व्याधिभिर्नाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् । त्वन्नो अग्नेति सूक्तेन हुतेनान्नमवाप्नुयात् । कन्यावा मिति सूक्तेन दिग्दोषात् विप्रमुच्यते । यदभ्य कच्चेत्युदिते जप्नुर्वश्यं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जप्तेन वाग्मी भवति शाश्वती । वाचोविदमितीत्येता जपन् वाचं समश्नुते । पवित्राणां पवित्रन्तु पावमान्य ऋचां मताः । वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । ऋचोद्विषष्टिः प्रोक्ताश्च यवस्येत्यृषिसत्तम ! । सर्वकल्मषनाशाय परिणामशिवाय च । स्वादिष्ठयेति सूक्तानां सप्तषष्टिरुदाहृता । दशोत्तराण्युपास्यैताः पावमानीः शतानि षट् । एतज्जपंश्च जुह्वंश्च घोरं मृत्युभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति चारिष्टौ जपेत् पापभयार्द्दने । प्रवेदनेति नियतो जपेच्च मरुधन्वसु । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु विन्दति । व्युष्टायामुदिते सूर्य्ये ये चेति जयमाप्नुयात् । आयुर्ह्यामेति मूढस्य पन्थानं पथि विन्दति । त्वोषे युवति मन्त्रेण यं कञ्चिद्धृदयप्रियम् । यत्तेयमेति सुस्नातस्तस्य मूर्द्धानमालभेत् । सहस्रकृत्वः पञ्चाहं तेनायुर्विन्दते महत् । इदं मेध्येति जुहुयाद् घृतं प्राज्ञः सहस्रशः । पशुकामो गवाङ्गोष्ठे अर्थकामश्चतुष्पथे । वयः सुवर्ण इत्येतां जपन्वा विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते सदा । त्यक्तामयः स्वस्त्ययनं सर्वव्याधिविनाशनम् । इहस्मृते अतीत्येतद्दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । सर्वं त्वेति परा शान्तिर्ज्ञेयाप्रतिरथस्तथा । भृतास्य कश्यपन्नित्यं प्रजाकामस्य कीर्त्तितम् । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मानदः । न योनौ जायते विद्वान् जपंस्तिसृषु रात्रिषु । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेमां नयेन्नरः । आकम्पयन्तीति जपेन्नित्यं कृत्याविनाशनम् । आयुष्यञ्चैव सर्वस्य सूक्तं दाक्षायणं महत् । उत देवा इति जपेदास्रापान्तं धृतव्रतः । अपमार्गे तु जनिते जपेदग्निभये सति । अरण्यानीत्यरण्येषु जपेत्तद्भयनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य सूक्ते द्वे वरां ब्राह्मीं शतावरीम् । पृथगङ्गिर्घृतेनाथ मेधां लक्ष्मीञ्च विन्दति । मास इत्यसपत्नघ्नं संग्रामं विजिगीषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गर्भमृत्युनिवारणम् । अपैहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःखस्वप्ननाशनम् । येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् ! मयोभूर्वात इत्येता जपेत् स्वस्त्ययनं परम् । शाम्बरीमिन्द्रजननम् बाधामेतेन वारयेत् । महित्रीणामवोस्त्विति पथि स्वस्त्ययनं जपेत् । अग्नये द्विषद्वेषं जपेच्च रिपुनाशनम् । वास्तोष्पतेति मन्त्रेण जपेच्च गृहदेवताः । जपस्यैष विधिः प्रोक्तो हुतौ ज्ञेयो विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देया पापशान्तिकृतेन तु । हुतं शस्यति चान्नेन अन्नहोमप्रदानतः । विप्राशिषस्त्वमोघाः स्युर्व्वहिः स्नातं च सर्व्वतः । सिद्धार्थका यवा धान्यं पयोगव्यघृतं तथा । क्षीरवृक्षात्तथेधन्तु होमा वै सर्व्वकामदाः । समित् कण्टकिनश्चैव राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलुमसनं शक्तवः पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलमृग्विधानमुदाहृतम्” ।

ऋग्वेद पुं० ऋच्यते स्तूयते ऋक् कर्म्म० । वेदभेदे । स च मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः ऋक्शब्दे वक्ष्यमाणलक्षणगात्मकः संहितारूपो ग्रन्थः । तत्र दश मण्डलानि तत्राद्ये मण्डले २४ अनुवाकाः “अग्निमीळे” इत्यादीनि आग्नेयानि १९१ सूक्तानि तानि शतर्चिकर्षिदृष्टानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि ।

द्वितीये शौनकगृत्समदर्षिदृष्टे चत्वारि अनुवाकाः । त्वमग्न इत्यादीनि ४२ सूक्तानि आग्नेयानि उपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि । शौनक गृत्समदः ऋषिरेतन्मण्डद्रष्टा स च पूर्व्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डलमपश्यत्” सर्वानु० उक्तेः । “त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य

आङ्गिरस उच्यते" इति ऋष्यनुक्रमोक्तेश्च । ऋग्वेदभाष्यम् ।

तृतीये विश्वामित्रदृष्टे पञ्चानुवाकाः सोमस्य मेत्यादीनि ६२ सूक्तानि । तानि च आग्नेयानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

चतुर्थे वामदेवर्षिदृष्टे पञ्चानुवाकाः । आग्नेयानि त्वां ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि । आद्याध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे च विनियुक्तानि ।

पञ्चमे आत्रेयबुधगविष्ठिराद्यर्षिके षड् अनुवाकाः ८७ अबोध्यग्निरित्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चत्वारि शिष्टानि अध्यायोत्सर्ज्जनोपाकरणयोर्विनियुक्तानि ।

षष्ठे भरद्वाजदृष्टे षडनुवाकाः त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यादीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत्र प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्जं विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

सप्तमे वसिष्ठदृष्टे ६ अनुवाकाः अग्निं नर इत्यादीनि १०४ सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विशेषतो विनियोगो बाहुल्यात् नोक्त आकरे द्रष्टव्यः ।

अष्टमे मेधातिथिमेध्यातिथ्यादिनानर्षिके । दशानुवाकाः । इन्द्रादिदैवत्यानि "मा चिदन्यद्वीत्यादीनि १०३ सूक्तानि महाव्रतादौ विनियुक्तानि ।

नवमे वैश्वामित्रमधुच्छन्दआद्यृषिके सप्तानुवाकाः पावमानसोमादिदेवताकानि स्वादिष्ठयेत्यादीनि ११४ सूक्तानि तेषाञ्च उपाकर्म्मणि मण्डलादिग्रहणे च यथायथं विनियोगः ।

दशमे मण्डले आप्त्रिताद्यर्षिके द्वादशानुवाकाः अग्ने इहन्नित्यादीनि १९१ सूक्तानि आग्नेयादीनि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीत्यादि कर्मसु विनियुक्तानि । इत्येवं दशसु मण्डलेषु १म० १९१, २म० ४३, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म० ८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०३, ९म० ११४, १०म० ११९१ । इत्येवं समष्टि भूतानि १०२८ सूक्तानि । सूक्तानि च एकद्व्यादिवर्ग घटितानि यथायथं तत्तत्सूक्तेषु द्रष्टव्यानि । एतत्संख्या च बालखिलसहितानां तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तच्च चरणव्यूहभाष्ययोः स्पष्टम् । तस्य च प्रकारान्तरेण विभागः तस्य अष्टाष्टकानि प्रत्येकाष्टके च अष्टौ अष्टौ अध्यायाः इत्येवं ६४ अध्यायाः

तत्र च वर्गा २००६ संख्यकाश्चरणव्यूहोक्ताः खिलसहितस्तु ततोऽप्यधिकाः । चरणव्यूहभाष्ययोर्दर्शितविभागो दृश्यते यथा ।

"चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चक श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमजटाः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पञ्च भवन्त्याश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूकाश्चेति तेषामध्ययनम् । अध्यायानां चतुःषष्टिर्मण्डलानि दशैव तु । वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दश सप्त च पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमात् । एकशतसहस्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्राद्र्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम् । एकर्चे एकवर्गश्च नवकश्च तथा स्मृतः । द्वौ वर्गौ द्विऋचौ ज्ञेयौ ऋक्त्रयं शतं च स्मृतम् । चतुर्ऋचां पञ्चसप्तत्यधिकञ्च शतं तथा । पञ्चऋचां तु द्विशतं सहस्रं रुद्रसंयुतम् । पञ्चचत्वार्य्यधिकं तु षड्ऋचां च शतत्रयम् । सप्त ऋचां शतं ज्ञेयं विंशतिस्त्वाधिकाः स्मृताः । अष्टऋचां तु पञ्चाशत् पञ्चाधिकास्तथैव च । दशाधिकद्विसहस्राः पञ्चशाखासु निश्चिताः । वर्ग संज्ञा न सूक्तस्य चत्वारश्चात्र कीर्त्तिताः" चरणव्यूहः । वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः, चतुर्वेदानां समुदायं व्याख्यास्यामः इत्यर्थः । कथमेकोवेदः तदुक्तं आरण्यके, "सर्वे वेदाः सर्वघोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा ऋच इत्येता विद्यादिति" तस्य चतुर्धा भागः कृतः । तथा चोक्तं भागवते । "तेनासौ चतुरो वेदाः चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः । सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चतुर्होत्रविचक्षणः । पुत्रानध्यापयंस्तां तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्मपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् । ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथव्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः । क्षीणायुःक्षीणसत्वञ्च दुर्मेधा वीक्ष्य कालतः । वेदान् ब्रह्मर्षयोव्यस्तान् हृदिस्थाऽच्युतनोदितः । अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् स्वगत्वा लोकभावनः । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये । पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः । अवतीर्णोमहाभागो वेदं चक्रे चतु-

विधम् । ऋगथर्वयजुःसाम्नोराशीनुद्धृत्य वर्गशः । चत-
स्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव । तासां स चतुरः-
शिष्यान् उपाहूय महामतिः। एकैकसंहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै
ददौ विभुः। पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ।
वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । साम्नां जैमिनये
प्रादात्तथा छन्दोगसंहिताम् । अथर्वाङ्गिरसं नाम स्व-
शिष्याय सुमन्तवे । पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमित-
ये मुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां
स्वकाम् । चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव !।
पराशरायाग्निहोत्रे इन्द्रप्रमतिरात्मवान् । अध्यापयत्
संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् । तच्छिष्यो देवमित्रश्च
सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् । (इन्द्रप्रमतिसुतो माण्डूकेयः ।
माण्डूकेयसुतः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्रः) ।
शाकल्यस्तत्सुतः स्वान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्स्य
मुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् । जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः
सनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बालाकपैङ्ग्यवैतालविरजेभ्योददौ
मुनिः । वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहि-
ताम् । चक्रे बालायनिर्भज्यः काशारश्चैव तां दधुः ।
बह्वृचाः संहिता ह्येता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वैव
छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते” भाग० १२, ६ अ० ।
“ब्रह्मणा नोदितो व्यासोवेदान् व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ
शिष्यान् सञ्जग्राह चतुरोवेदपारगान् । ऋग्वेदश्रावकं
पैलं सञ्जग्राह महामतिः । वैशम्पायननामानं यजु-
र्वेदस्य चाग्रहीत् । जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेद-
वित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योभूद्वेदव्यासस्य धीमतः”विष्णु पु०
गृह्यसूत्रम् । “सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलाः सूत्र-
भाष्यमहाभारतधर्माचार्या” इति । जानन्तिबाह-
वीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तामाण्डूकगणाः गर्गीवाचक्न-
वीत्यारभ्य सांख्यायनमित्यन्ताः सांख्यायनगणाः । एतेषां
कौषीतकीसूत्रं ब्राह्मणम् आरण्यकं च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणाः एषान्तु ऐतरेय
आरण्यकं ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।

तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति । अ-
स्मिन् ग्रन्थे चातुर्वेद्यं तेन चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्पष्टार्थः ।
वेदा हि यज्ञार्थम् अभिप्रवृत्ताः । ते यज्ञाः द्विविधाः ।
अग्नौ हूयमाना, अनग्नौ प्रहुताः । अग्नौ हूयमाना
वैतानिकाः । अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारा-
यणं च । अत्र गृह्यसूत्रे ब्रह्मयज्ञखण्डे “यदृचोऽधीते प-
यआहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति, यद्यजूंषि घृताहुतिभिः,
यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः,
यत् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथानाराशंसीरितिहासपुरा-
णानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते स्वधा अस्य पितॄन् उप-
चरन्ति” इति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति । स्थानानि
भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकलबाष्कलौ २ऐतरेयब्राह्म-
णारण्यकौ ४ साङ्ख्यायनमाण्डूकौ ६ । कौषीतकीय
ब्राह्मणारण्यकाविति८ अष्टभेदाः । अन्यच्च “वेदाश्च
विकृतिः शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः । पृथगनामाभिधानेन
व्यासेन कथितं पुरा” इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा
प्रकृतिर्ग्राह्या विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्म-
यज्ञार्थे पारायणार्थे च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । ततश्चतु-
ष्पदेन वक्ष्यति । चर्चेत्यादि चर्चाध्ययनम् । ताल्वोष्ठपुट-
व्यापारेण शब्दस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
गुरुः श्रावकः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो
वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं
सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सू-
चयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम्
का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संहिता । सा द्विविधा रूढा
योगा च रूढा यथा ।“अग्निमीळे पुरोहितमिति । योगा
यथा । अग्निम् ईळे पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारा-
यणं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमद-
ण्डश्चेति चतुष्पारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंहिता
वाच्या स कथम् ? । “अनुलोमविलोमाभ्यां द्विवारं
हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्र-
मम्” । यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यच्च वर्ण-
क्रमः । अक्षरसमाम्नाय एवेत्यारण्यके ।“कथमभिष्टुयादि-
त्यक्षरशः चतुरक्षरशः पच्छः अर्द्धर्चशः ऋक्शः”।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संहितावाची कथम् ? । पद
प्रकृतिः संहिता इति नैरुक्तवचनात् । सा क्रमरूपा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति
प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अष्टधा भवति ।
तच्च “जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डोरथोघनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” इति आसां मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटानुसारिणी शिखा
दण्डानुसारिणो मालालेखाध्वजोरथश्च । घनस्तु उभयो-

देशानुसारी । तत्र जटापटले जटावाक्यम् । "क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्व्वम् । अभ्यस्य पूर्व्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते" अस्यार्थः । क्रमे यथोक्ते सति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् । द्विवारमध्येत् । अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्व्वम् । क्रमवत्पदद्वयं गृहीत्वा पूर्व्वेण समं प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्व्वपदयोः सन्धानद्वारा पूर्व्वम् द्विरभ्यस्योत्तरपदे अवसानम् एवंप्रकारेण अध्ययनं जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्श्यते । अग्निमील ईलेऽग्निमग्निमीले ईले पुरोहितं पुरोहितमील ईले पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम् । अथ दण्डलक्षणम् । "क्रममुक्तं विपर्य्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् । अर्द्धर्चादेव मन्त्योक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते । उदाहरणम् । अग्निमीले ईलेऽग्निम् अग्निमीलईलेपुरोहितम् पुरोहितमीलेऽग्निमित्यादि ज्ञेयम् । अथ मालालक्षणम् । "ब्रूयात् क्रमविपर्य्यासावर्द्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादिन्नयेदेवं क्रममालेति गीयते । माला मालेव पुष्पाणां पदानाङ्ग्रथिनी हिता । आवर्त्तने क्रमस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः । अथ शिखालक्षणम् । "पदोत्तराज्जटामेव शिखामार्य्याः प्रचक्षते । अथ लेखालक्षणम् । क्रमद्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्य्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्" । अथ ध्वजलक्षणम् । "ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगान्तादुत्तारयेद्यदि । वर्गे च क्वचि यत्र स्यात् पठनं स ध्वजः स्मृतः" । अथ रथलक्षणम् । "पादशोऽर्द्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः" । अथ घनलक्षणम् । "जटामुक्त्वा विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः" । अन्यच्च । "जटाशिखाघनाः प्रोक्ता क्रमपूर्व्वा मनीषिभिः" । इति विकृतिलक्षणान्युक्तानि । अध्ययने संहितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम् क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः ! एतेषां शाखाः पञ्च भवन्ति । एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः । ताः काः ? । आश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः । तेषामध्ययनम् । तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । अग्निमीले अयं देवायेत्यादि । चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः । मण्डलानि दशैव तु । अग्निमीले—कुषुम्भकम् इत्यादि उपाकर्म्माणि प्रसिद्धानि इत्यर्थः । वर्गाणां परिसंख्यातन्द्वे सहस्रे षडुत्तरे । वर्गादिः आश्व-

चान्ताः संख्या बालखिल्यैर्विना ज्ञेया । षडुत्तरसहस्रद्वयं वर्गा इत्यर्थः । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दश सप्त च पठ्यन्ते । सप्तदशाधिकसहस्रं सूक्तानीत्यर्थः । संख्यातं वै पदक्रमम् । एकं शतसहस्रं च द्विपञ्चाशत्सहस्रकम् सार्द्धम् चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशतं चतुर्दश वाशिष्टानां वसिष्टगोत्रिणाम् इन्द्रोतिरेकसप्ततिपदात्मकोवर्गोनास्ति । एतद्गोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदानीत्यर्थः । अथ बालखिल्यसहितपदसंख्या उच्यते । लक्षैकन्तु त्रिपञ्चाशत्सहस्रं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च । एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतं द्विनवति साधिकानि पदानि इत्यर्थः । पदानि बालखिल्यस्य अर्कसंख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः सप्ताधिकद्वादशशतानि पदानीत्यर्थः । इत्याश्वलायनानाम् सांख्यायनानान्तु बालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्द्धं तथैव त्रिसहस्रयुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारिंशच्च पदानि चर्चा । शाकल्योमाण्डूकगणस्यसंहितापदानि एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि पदानीत्यर्थः । पदानि बालखिल्यस्य रुद्रसंख्याशतानि च षड्शीत्यधिकानि वर्गाः सप्तदशापि च । एकादशशतषट्पञ्चाशदधिकानि बालखिल्य पदानीत्यर्थः । अष्टपञ्चाशत्पदात्मकर्क्त्रयस्य यस्त्वृचो वर्गोनास्ति आश्वलायनानाञ्चतुर्ऋचात्मको वर्गः । इत्याश्वलायनसांख्यायनशाखयोरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः । अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम् एतत्पारायणं बालखिल्यैर्विना संख्यातम् । बालखिल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते । ऋग्वेदान्तर्गतबालखिल्यमेकादशसूक्तम् सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकमित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीत्येतत्संख्या व्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः" भाष्यम् । अत्र प्रधान शाखाभेदाभिप्रायेण पञ्चविधत्वमुक्तम् "ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यकाः" मुक्तिकोपनिषदि एकोनविंशतिभेदोक्तिः प्रशाखाभिप्रायेण अत एव प्रशाखाख्य इति प्रागुक्तभाग० वाक्ये तथोक्तम् । अस्य उपनिषद्वेदस्तु उपनिषच्छब्दे उक्तः । "ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः । सामवेदः स्मृतः पैत्रस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः

मनुः । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः" ज्यो॰ उक्तेः जीवस्य ऋग्वेदाधिपत्यं तेन तस्य वारे तल्लग्ने च तत्तत्कर्म ऋग्वेदिभिः करणीयम् "शाखाधिपे बलिनि वीर्य्ययुतेऽथवास्मिन्" । ज्यो॰त॰ तद्ध्यानं तु "ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गायत्राः सोमदैवतः । आत्रेयगोत्रः" इति विधा॰पा॰ उक्तम् । ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनास्त्यस्य इनि । ऋग्वेदिन् तत्पाठके ।

ऋघा स्त्री ऋह–बा॰घन् किच्च । हिंसायाम् । "कविशस्त ऋघावान्" ऋ॰ १,१५२,२, "ऋघावान् हिंसकः" भा॰ । "महाव्रातस्तुवि कूर्मिर्ऋघावान्" ऋ॰२,२०,२ ।

ऋच स्तुतौ तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । ऋचति आर्चीत् । आनर्च । कर्मणि ऋच्यते आर्चि । "याभ्यां गायत्रमृच्यते" ऋ॰ ८,३८,१० "ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम्" ७,७०,६,

ऋच् स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच–करणे क्विप् । वेदमन्त्रभेदे "यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्" जै॰ । "ऋचो यजूंषि सामानि निगदामन्त्राः" कात्या॰ १,२,१, । "ऋगादयो निगदान्ताश्चत्वारोमन्त्राः । तत्रार्थवशेन वृत्तवशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र "समिधाग्निं दुवस्यत" इत्यादौ यत्र प्रत्यक्षेण समाप्तोऽर्थोदृश्यते तत्रार्थवशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् "सुसमिद्धाय शोचिषे तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः" इत्यादौ अपर्यवसितोऽर्थस्तत्र वृत्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्र नियताक्षराणि नियताश्च पादानियतानि चावसानानि सा ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यपि प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्यभियुक्तप्रयोगः तथापि तत्र विशेषणं गीतिः विशेष्याण्यृगक्षराणि नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामेत्युच्यते तथा च "कवतीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" "ऋच्यध्यूढ़ं साम गायति" प्रजापतेर्हृदयमनृचं गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अत ऋगक्षरातिरिक्तं यद्गीतिशब्दवाच्यं तत् सामशब्देनोच्यते । ननु यदि रथन्तरादिशब्दा गीतेरेव वाचकाः तदा "रथन्तरेण स्तुवीतेति" कथं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः स्वयंस्तुतिवाचकत्वाभावादृगक्षरप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रैषाः परसम्बोधनार्थाः "प्रोक्षणीरासादय" "अग्नीदग्नीन्विहर" इत्येवमादयः । ननु निगदा अपि यजूंष्येव ततः किमर्थं पृथगुक्ताः । उच्यते "उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति" धर्म्मभेदेन यजुःष्वनन्तर्भावशङ्कया पृथग्वचनम् । वस्तुतस्तु निगदानां यजुष्ट्वमेव परसम्बोधनार्थत्वात्तु उच्चैर्निगदेनेति धर्म्मभेदः न च धर्म्मभेदाद्भेदः ऋक्सामयोरपि क्वचिदुपांशुप्रयोगविधानात् अतस्त्रैविध्यमेव मन्त्राणाम् । तथाचोक्तम् "अहेर्बुध्नमन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः" ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदः त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । ऋग्यजुःसामात्मको मन्त्रभेदोऽभिहितः तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायामृचां च साम्नां चाध्येतृप्रसिद्ध्यैव भेदे सिद्धे लक्षणं न क्रियते" कर्कः । "ऋचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्य्यवं साम्नोद्गीथम्" ऐत॰ "त्रिधा विहिता वागृचो यजूंषि सामानि" शत॰ब्रा॰ ६,६,२,४ । "ऋचः सामानि जज्ञिरे पुरुषसू॰ । "तदेतदृचाभ्यनूक्तम्" छा॰उ॰ । २विश उत्तरे निरु॰ । समासे तदन्तात् अच् । अर्द्धर्चः एकर्चम् द्व्यृचं षडृचम् इत्यादि । बहु॰ । अध्येतर्य्येव अच् । अनृचः बह्वृचः इत्यादि अन्ये तु न अच् । अनृक् साम । प्राचुर्य्ये मयट् । ऋङ्मय तत्प्रचुरे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । "एतं यदृङ्मयं यजुर्मयम् साममयमाहुतिमयम्" शत॰ब्रा॰ ४, ३,४,५ । भावे क्विप् । ३स्तुतौ ४पूजायाञ्च ।

ऋचस् त्रि॰ ऋच–बा॰कसुन् । स्तोतरि । "गा अर्यतोनॄचसे रिरीहि" ऋ॰६,३९,५ । "ऋचसे स्तोत्रे" भा॰

ऋचसे अव्य॰ऋच–तुमर्थे कसेन् । स्तोतुमित्यर्थे । "प्र वां सन्मान्यृचसेन वानि" ऋ॰ ७,६१,६ ।

ऋचीक पु॰ ऋच–ईकक् । १दिवःपुत्रे सवितृभेदे । "दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋचीकोऽर्कोभानुराशावहोरविः" भा॰आ॰१अ॰ । भृगुवंश्ये २जमदग्निपितरि ऋषिभेदे । "तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यमुत्पादयास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्ततपसं धर्म्मात्मानं यशस्विनम् । यः सरोषाच्च्युतोगर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ! । आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां समभवद्रूरुं भित्त्वा महायशाः । महातेजाः महावीर्य्योबाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्" भा॰ आ॰ ६६ अ॰ । तस्य चरितम् । भा॰अनु॰प॰४अ॰ विस्तरेण वर्णितम् संक्षेपतस्तु हरिवंशे २८अ॰ यथा "गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिर्भृगुपुत्त्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः । तस्याः प्रीतोऽभव-

र्त्ता भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थं कल्पयामास चरुं गाधेस्तथैव च । उवाचाहूय तां भर्त्ता ऋचीको भार्गवस्तदा । उपयोज्यश्चरुरयं त्वया माता त्वयं तव । तस्यां जनिष्यते पुत्त्रो दीप्तिमान् क्षत्त्रियर्षभः । अजेयः क्षत्त्रियैर्लोके क्षत्त्रियर्षभसूदनः । तवापि पुत्त्रं कल्याणि ! धृतिमन्तं तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह । गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः । चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा । चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् । माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं क्षत्त्रियान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् । तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च । तामब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् । मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे ! चरुव्यत्यासहेतुना । जनिष्यते हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् समर्पितम् । एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । प्रसादयामास पतिं पुत्त्रो मे नेदृशो भवेत् । ब्राह्मणापसदःत्वात इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् । नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे ! तथाऽस्त्विति । उग्रकर्मा भवेत् पुत्त्रः पितुर्मातुश्च कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताऽब्रवीदिदम् । इच्छन् लोकानपि मुने ! सृजेथाः किं पुनः सुतम् । शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्त्रं दातुमिहार्हसि । काममेवंविधः पौत्त्रो मम स्यात्तव च प्रभो ! । यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्त्तुमेतद्द्विजोत्तम । । ततः प्रसादमकरोत् स तस्यास्तपसो बलात् । भद्रे ! नास्ति विशेषो मे पौत्त्रे च वरवर्णिनि । । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे ! भविष्यति । ततः सत्यवती पुत्त्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् । भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा । यजनाद्वैष्णवेऽथांशे जमदग्निरजायत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा । कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः । तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः । आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् । सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्त्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् । और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निस्तपोवीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः । मध्यमश्च शुनःशेफः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः । विश्वामित्रन्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः” । “अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताःस्म तव भार्गव !” भा० आ० ३अ० २भरतसुतभुमन्युसुते नृपभेदे । “ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा । लेभे पुत्रं भरद्वाजाद् भूमन्युं नाम भारत ! इत्युपक्रम्य “पुष्करिण्यामृचीकस्य भूमन्योरभवत् सुतः” भा० आ० ९४अ० ।

ऋचीष न० ऋच—कीषन् । पिष्टपचनपात्रे हेम० ।

ऋचीषम पु० ऋचा स्तुत्या समः वेदे नि० ईत्त्वं षत्वञ्च । ऋग्वर्गेषेण समानगुणे । “इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः” ऋ० १०,२२,२ । ऋचीषमः । “यद्वाव इन्द्र ! ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्” इत्यादिकया ऋ० ८,७०,५ । स्तुत्या समानगुणकः” भा० “परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रम्” ऋ० ८,६८,६ । ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् यद्यप्यपरिच्छिन्नस्तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्समम्” इत्यर्थः भा० । “अवचष्ट ऋचीषमः” ऋ० ८,६२,६ । “इन्तहा परमज्या ऋचीषमः” ८,९०,१ । “२दीप्त्या समे च “अहन् वृत्रमृचीषमः ऋचा दीप्त्या समः” भा० ।

ऋचेयु च० राजभेदे । पूरुवंशवर्णने “रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः” इत्युपक्रम्य “ऋचेयुरथ कात्तेयुः स्तकणेयुश्च वीर्य्यवान्” भा० आ० ९४अ० ।

ऋच्छ मोहे मूर्त्तौ (कठिनीभावे) अक० गमने सक० तुदा० पर० सेट् । ऋच्छति आर्च्छीत् आनर्च्छ । उपसर्गात् अस्माद्वृद्धिः प्रार्च्छति उपार्च्छति । “उपसर्गाः क्रियायोगे” पा० इत्युक्तेः यत्क्रियया योगस्तत्क्रियायामेवोपसर्गत्वम् तेन प्रगतः ऋच्छकोऽस्मात् वाक्ये प्रादि०ब० । प्रच्छकः इत्यादौ न वृद्धिः अत्र प्रस्य गमेरुपसर्गत्वेन ऋच्छोपसर्गत्वाभावात् ।

ऋच्छरा स्त्री ऋच्छ—कर्मणि करणे वा घञ् । वेश्यायाम् । उज्ज्वल० साधारणत्वेन सर्वैर्गम्यत्वात् इन्द्रियमोहजननसाधनत्वाच्च तस्यास्तथात्वम् ।

ऋज गतौ अर्जने (बलाधाने) अर्ज्जने च भ्वा० आत्म० सक० स्थैर्ये अक० सेट्। अर्ज्जते आर्ज्जिष्ट आनृजे।

ऋञ्ज भर्ज्जने इदित् भ्वा० आ० सक० सेट्। ऋञ्जते आर्ञ्जिष्ट। ऋञ्जां बभूव आस चक्रे। ऋञ्जानः।

ऋजिप्य त्रि० ऋजु आप्नोति गच्छति आप–यत् पृ०। ऋजुगामिनि "ऋजिप्यं श्येन प्रुषितप्सुम्" ऋ० ४, ३८,२। "ऋजु आप्नोति गच्छतीत्यृजिप्यः" भा०। "ऋजिप्य इमिन्द्रावतः" ४,२७,४।

ऋजिश्वन् पु० राजभेदे "अप्रमृष्यमृजिश्वने दात्रं दाशुषे" ऋ०६,२०,७। ऋजिश्वने एतन्नामकाय राज्ञे" भा०।

ऋजीक त्रि० ऋज–गतौ ईकन् किच्च। १इन्द्रे २धूमे च उज्ज्व०। उपार्जीकशब्दे उदा० करणे ईकन्। ३साधने च "आविरृजीको विदथा" ऋ० ४,३८,४। "आविरृजीका आविर्भूतसाधना" भा०।

ऋजीति पु० ऋजु गच्छति ई–गतौ क्तिच् पृ०। ऋजुगामिनि वाच्ये "ऋजीते! परि वृङ्धि नोऽश्मा" ऋ०६,७५,१२। "ऋजु गच्छति ऋजीतिरिषुः" भा०।

ऋजीष न० अर्ज्यते रसोऽस्मिन् अर्ज्ज आधारे कीषन् ऋजादेशः। १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकारपात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम्। नरकगणनायाम् मनुः। "लोहशङ्कुमृजीषञ्च" नरकशब्दे विवृतिः। ३नीरसे सोमलताचूर्णे "सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्" यजु० १६,७२ "ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम्" वेददी०। ४गतसारे सोमे पु०। "समुद्रं न इति ऋजीषकुम्भं प्लावयति" काल्या० १०,६,१। "गतसारः सोमः ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्" कर्कः। यथा मादकद्रव्यस्याभिषवणेन सारांशे गृहीते अवशिष्टः नीरसभागः (सिटि) अवतिष्ठते एवं सोमस्याभिषवणे निःसारांश ऋजीष इत्युच्यते। कर्मणि कीषन्। ५अभिषुते सोमे च "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्"! ऋ०३,४३,५। "ऋजीषिन्! सोमवन्!" भा०। "अन्तरिक्षा ऋजीषी" २,४६,२। "ऋजीषी सोमवान्" भा०। तस्मि० अस्य निरुक्तिर्दर्शिता "तेनांशुमद्यद्यभिषुणोति तेनेर्जीषि" ततः जातार्थे तारका० इतच्। ऋजीषित नीरसतया जाते त्रि०। ऋजीषं द्रव्यं देयत्वेनास्त्यस्य इनि। ऋजीषिन् गतसारसोमद्रव्यस्यप्रदाने देवे "इन्द्र! सोमं सोमपते पिबेमं माध्यन्दिनं सवनं चारु यत्ते। प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन्! विमुच्या हरी इह मादयस्व" ऋ० ३,३२ १, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते" भा०।

ऋजु त्रि० अर्जयति गुणान् अर्ज्ज–कु नि० ऋजादेशः। १प्रगुणे २सरले अवक्रे। सरलस्य बहुगुणार्ज्जकत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीष्। "ऋज्वीर्दधानैरवतस्य कन्धराः" माघः। "ऋज्वायताः स्वे इमिव स्रवन्तीः" भट्टिः "उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा" कुमा० "ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः" मनुः ते दण्डाः। "ऋजवोदर्भाः" गोभि०सू०। नान्दीमुखादौ दैवे पैत्रे च दर्भा ऋजवः कार्य्याः। "धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः" या०। ततः वेदे बा० प्रकारे धाच्। ऋजुधा सरलप्रकारे अव्य० "यज्ञमेव तदृजुधा प्रतिष्ठापयति" ऐत०। भावे पृथ्वा० इमनिच्। ऋजिमन् सारल्ये अकौटिल्ये पु०। भावे तल्। ऋजुता तदर्थे स्त्री "ऋजुतां नयतः स्मरामि ते" कुमा०। त्व। ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् अण् आर्ज्जव न० तदर्थे। ४अनुकूले ५कल्याणे। "ऋजुहस्ता ऋजुवनिः" ऋ० ५,४१,१५। "ऋजुहस्तास्तदनुकूलहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना" भा०। ६शोभने च "धारवाकेष्वृजुगाथः"! ऋ०५,४४,५ "ऋजुगाथ! शोभनस्तुतिकः" भा०। ७वसुदेवपुत्रभेदे पु०। "वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः। ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्। अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल। सुभद्रा च महाभागा तव राजन्! पितामही" भाग० ६,२४, अ०२५,२६। अजुत्वञ्च आर्ज्जवशब्दे ८०६ पृष्ठे व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वञ्च स्पष्टार्थत्वम्। "धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताचरैः" मिता०।

ऋजुकाय पु० ऋजुः कायोऽस्य। १कश्यपमुनौ त्रिका० २अकुटिलदेहमात्रे त्रि०। "तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्" भाग०३,२८,८। [हारिणि २वाणे पु०।

ऋजुग त्रि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ड। १सरलव्यव-

ऋजुरोहित न० कर्म्म०। सरले इन्द्रधनुषीति केचित् वस्तुतः "रोहितं रुधिरे प्रोक्तमृजुशक्रशरासने" विश्वोक्तेः उत्पातसूचके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्" अमरे "सन्तानस्य धनुर्देवायुधं तदृजु रोहितम्" हेमचन्द्रे च तदेव ऋजु चेत् रोहितमिति व्याख्यानात् न विशिष्टनामेत्यवधेयम्।

ऋजुसर्प पु० कृष्णपर्यवत् नित्यसमा०। कुम्भतोक्ते दर्वीकरविशेषे सर्पभेदे। "तत्र दर्वीकरा इत्युपक्रम्य" ऋजुसर्पः

श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष" इति उक्तम्।

ऋजूक पु० ऋज-बा० ऊकङ्। देशभेदे विपाशानदीजन्मभूमौ। ऋजूके भवा ढण्-छ्षो०। आर्जीकीया तत्प्रभवायां विपाशायाम् "इमं मे गङ्गे! यमुने! सरस्वति! शतद्रि! स्तोमं सचता परुष्ण्या। असिक्न्यामरुद्वृधे "वितस्तयार्जीकीये! शृणुह्या सुषोमया" ऋ० १०,७५,५, इमामुदाहृत्य निरुक्ते आह।"आर्जकीयां विपाड़ित्याहुः ऋजूकप्रभवा ऋजगामिनी वा" तेन विपाशानद्युत्पत्तिस्थानमृजूक इति गम्यते।

ऋजूकरण न० अन्टजुः ऋजुः क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे च्वि+क्र-करणे ल्युट्। १सरलतासम्पादनसाधने सुश्रुतोक्ते १यन्त्रव्यापारभेदे।"यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यपवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणोञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्ज्जूकरणप्रक्षालनप्रधावनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः" सुश्रु०। २तथाभूतव्यापारमात्रे च।

ऋजूयत् त्रि० अजु गच्छति ऋतुं गच्छति वा ऋजु+अतु+-बा क्यच् ऋजूय-छ्षो०तस्य जो वा शतृ। १ऋजुगामिनि २ऋतुगामिनि च "देवानां भद्रा सुमतिरृजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ०१,८९,१, श्रुतिमाश्रित्य "ऋजूयतामृजुगामिनामृतुगामिनां वेति" निरुक्तम्।

ऋज्र पु० ऋज-गत्यादिषु रन् नि०। १नायके उज्ज्वल०। २ऋजुगामिनि त्रि०।"स्रू मन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा" ऋ०१, १७४,५। "ऋज्रा ऋजुगामिनौ" भा०। "ऋज्रा वाजं न गध्यम्" ऋ० ४,१६,११।

ऋज्वी स्त्री ऋजु+स्त्रियां वा ङीष्। १आर्ज्जववत्यां स्त्रियाम् ऋजुशब्दे उदा०। सू०सि० उक्ते ग्रहाणां २गतिभेदे। "वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा। तथा शीघ्रा शीघ्रतरा ग्रहाणामष्टधा गतिः। तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा। ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू०। "तत्राष्टविधगतिषु अतिशीघ्रेत्यादिः समेत्यन्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः ऋज्वीमार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगा अनुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्व्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्येऽभिधानात् उभयासन्नत्वाञ्च सानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" रङ्ग०।

ऋञ्जसान पु० ऋजि-असानच्। मेघे उज्ज्वल०।

ऋण गतौ तना०उभ० सक०सेट्। अर्णोति ऋणोति, ऋणुते आर्णीत् आर्णिष्ट। आनर्ण आनृणतुः आनृणे। ऋणः।

ऋण त्रि० ऋण-क। १गन्तरि। "धनीयानृणो न तायुरति धन्वा राट्" ऋ०६,१२,५ "ऋणः शीघ्रगन्ता" भा०। "उष ऋणेव यातय" १०,१२७,७। ऋ-क्त नि०। २अवश्यदेये (धार) अर्द्धर्चा० पुंन०। "ऋतावानश्चयमाना ऋणानि" ऋ० २,२७,४। "ऋणानि स्तोतृभिरन्येभ्यो देयानि" भा०।"पर ऋणा सावीरध मत्कृतानि" ऋ०२,२८ ९। "ऋणानि पित्रादिभिः कृतानि अस्माभिर्देयानि। अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्यशोध्यत्वेन लौकिकमलौकिकञ्च। तत्र देवादिविषयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा अवश्यशोध्यत्वादलौकिकर्णत्वम् अशोधने पापहेतुत्वात्तस्य तथात्वम्। ऋणानपक्रियाया उपपातकशब्दे उक्तत्वात्तस्य पापहेतुत्वम्। "देवानाञ्च पितृणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः। ऋणवान् जायते यस्मात् तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा। देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः। अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा। श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामनृणो भवेत्। ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा" विष्णुधर्म्मो० पु०। "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैरृणवान् भवति ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" मिता०श्रुतिः। "न च जातमात्रोऽकृतदाराग्निपरिग्रहोयज्ञादिष्वधिक्रियते। तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेत्" मिता०। "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः"। "महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि। पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः" मनुना क्रमेण चातुराश्रम्यपक्षमाश्रित्योक्तम्। यथा च ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रज्याधिकारस्तथा आश्रमशब्दे ८३९ पृ० उक्तम्। अवश्यदेयत्वेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्चर्णं दर्शितं भा० आ० १२० अ०। "ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि। पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्म्मतः" इत्युपक्रम्य "यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन्। पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान्" "ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणाञ्च तथैव च। पितृणामथ विप्राणामतिथीनाञ्च पञ्चमम्" अनु० ३७अ०। "ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात्" "अस्त्यापीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे" "नचोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम्" रघुः। लौकिकमृणम् (धार) (कर्ज)

ऋणादानशब्दे वक्ष्यते। ३दुर्गे ४भूमौ ५जले च सि० कौ० प्रवत्सरकम्बलवसनस्य दशपूर्वकात् अस्मादेर्वृद्धिः प्रार्णम् वत्सरार्णं कम्बलार्णं वसनार्णम् दशार्णो-देशो दशार्णा नदी। ऋणशोधनार्थमृणमृणार्णम्। अङ्क-शास्त्रोक्ते कुतश्चित् राश्यन्तरादवश्यं वियोज्यसंख्यान्विते पदार्थे। तत्सूचकसंख्यायाः सजातीयेन विजातातीयेन धनेन च योगवियोगादिक्रियादिकं वीजग०उक्तं यथा।

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। योगे युतिः स्यात् क्षययोःस्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः। उदा०। रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा सहितं वदाशु। स्वर्णं क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयोः सङ्कलनाम-वैषि। अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि। यानि ऋणगतानि तान्यूर्द्ध्वविन्दूनि। न्यासः रु ३ं रु ४ं योगे जातं रु ७ं न्यासः रु ३ रु ४ योगे जातं रु ७। न्यासः रु ३ रु ४ं योगे जातं रु १ं। न्यासः रु ३ं रु ४ योगे जातं रु १। एवं विभिन्नेष्वपि। धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। संशोध्यमानं स्व-मृणत्वमेति स्वत्वं क्षयस्तद्युतिरुक्तवच्च। उदा०त्रयाद्द्वयं स्वात् स्वमृणादृणं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम्। न्यासः रु ३ रु २ अन्तरे जातं रु १। न्यासः रु ३ं रु २ं अन्तरे जातं रु १ं। न्यासः रु ३ रु २ं अन्तरे जातं रु ५ न्यासः रु ३ं रु २ अन्तरे जातं रु ५ं।

गुणनभागे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। स्वयोरस्वयोःस्वं बधः स्वर्णघाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम्। उदा०। धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्रयेण स्वमृणेन किं स्यात्। न्यासः रु २ रु ३ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति। रु ६। न्यासः रु २ं रु ३ं ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रु ६। न्यासः रु २ रु ३ं धनमृणगुणमृणं स्यादिति जातं रु ६ं। न्यासः रु २ं रु ३ ऋणं धनगुणमृणं स्यादिति जातं रु ६ं। इति धनर्णगुणनम्।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति। उदा०। रूपा-ष्टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम्। ऋणं ध-नेन स्वमृणेन किं स्याद्द्रुतं वदेदं यदि बोबुधीषि। न्यासः रु ८ रु ४ धनं धनहृतं धनं स्यादिति जातं रु २। न्यासः रु ८ं रु ४ं ऋणमृणहृतं धनं स्यादिति जातं रु २। न्यासः रु ८ं रु ४ ऋणं धनहृतम् ऋणं स्यादिति जातं रु २ं। न्यासः रु ८ रु ४ं धनमृण-हृतमृणं स्यादिति जातं रु २ं। इति धनर्णभागहारः।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। कृतिः स्वर्णयोःस्वं स्वमूले धनर्णे न मूलं क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात्। उदा०। धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गः क्षयस्य च ब्रूहि सखे ममाशु। न्यासः रु ३ रु ३ं जातौ वर्गौ रु ९ रु ९। धनात्मका-नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु। न्यासः रु ९ मूलं रु ३ वा रु ३ं। न्यासः रु ९ं एषामवर्गत्वा-न्मूलं नास्ति। इति धनर्णवर्गमूले।

खसङ्कलव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। खयोगे वि-योगे धनर्णं तथैव च्युतं शून्यतस्तद्विपर्यासमेति। उदा० रूपत्रयं स्वं क्षयगं च खं च किं स्यात् खयुक्तं वद खा-च्च्युतं च। न्यासः रु ३ रु ३ं रु ०एतानि खयुतान्य-विकृतान्येव। रु ३ रु ३ं रु ० एतानि खाच्च्युतानि रु ३ं रु ३ विपर्यस्तानि"।

"छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम्। ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला०।

ऋणकाति त्रि० ऋणवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्यस्य। अवश्यफलदायकस्तुतिशालिनि "सासहिष्ठमृणकातिमदा-भ्यम्" ऋ० ८,६१,१२। ऋणकातिः ऋणवदवश्यफल-प्रदस्तुतिकः भा०।

ऋणञ्चय पु०नृपभेदे "ऋणञ्चयस्य प्रयता मघानि" ऋ० ५, ३०,१२, "ऋणञ्चयस्यैतन्नामकस्य राज्ञः" भा०ऋणञ्चये राजनि रुशमानाम्" ऋ० ५,३०,१४।

ऋणचित् पु० ऋणमिव चिनोति चि—क्विप्। ऋणस्येव स्तोटकामस्याधायके यजमाने। "स ऋणचिदृणया ब्रह्मण-स्पतिः" ऋ० २,२३,१७। ऋणचित् स्तोटकामऋणमिव चिनोति" भा०।

ऋणदास पु० ऋणात् मोचनेन कृतोदासः। दासभेदे। "गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः। अनाकाल-भृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः। मोचितो महतश्च-र्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्या-वसितः कृतः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहृतः। विक्रेता चात्मनःशास्त्रे दासाःपञ्चदश स्मृताः" नारदः। "गृहे दास्याज्जातो गृहजातः। क्रीतोमूल्येन, लब्धः प्रति-ग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः। अनाका-लभृतोदुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः। आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः। ऋणमोचनेन दास-त्वमभ्युपगतः ऋणदासः" मिता०।

ऋणमत्कुण पु० ऋणं परकृतर्णं अमैवेति कुणति कुण-क

सुप्सुपेति स०। प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दर०। स हि परकीयर्णस्य मदीयत्वेन ख्यापयतीति तस्य तथात्वम्।

ऋणमार्गण पु० ऋणं मार्गयते परर्णं स्वगतत्वेन प्रार्थयते मार्ग-ल्यु ६त०। (जामिन) प्रतिभुवि हारा०।

ऋणमुक्ति स्त्री ऋणान्मुच्यतेऽनया मुच–करणे क्तिन्। ऋणशोधने त्रिका०। ऋणमोक्षोऽप्यत्र हारा०।

ऋणमोचन न० ऋणात् मोचयति मुच-णिच्–ल्यु ५त०। काशीस्थे तीर्थभेदे काशीखण्डे प्रसिद्धम्।

ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम्। ऋणग्रहणसूचके व्यवहारोपयोगिनि (खत) (तमःसुक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे। तल्लेखनप्रकारादि मिता० दर्शितं यथा "तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति। शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति। तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम्। अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यदाह नारदः। "लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा। असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति" तत्रान्यकृतमाह। "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या०। धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमितीयती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्धनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्त्तव्यम्। उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः "कर्त्ता तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थन्तस्य साक्षिणः। प्रवर्त्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाप्यलेखकमिति" स्मरणात्। अपि च "समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्" या० समा संवत्सरः मासः चैत्रादिस्तदर्द्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा अहस्तिथिः प्रतिपदादिः। नाम धनिकाधमर्णयोः। जातिः ब्राह्मणादिः स्वगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नितम्। तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति। आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम। आदिग्रहणाद्द्रव्य जाति संख्याचारादेर्ग्रहणम्। एतैश्चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः। किञ्च "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिंल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत्। तथा "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" या०। तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखिताः तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः। यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत्। यथाह नारदः "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या०। ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत्" साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह। "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते" या०। यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः। बलोपधिकृतादृते। बलेन बलात्कारेण, उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना। नारदोऽप्याह "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथेति"। तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारे बन्धकव्यवहारयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावच्च पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथाह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणन्तस्य लक्षणम् गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। अविलुप्तक्रमाक्षरम् अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम्। तदेवंभूतं लिखितं प्रमाणम्। राजशासनवच्च साधुशब्दनियमोऽत्रेत्यभिप्रायः। लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्यर्णं त्रिभि-

देन देयमित्याह "ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु। यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम्। न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते। ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणर्णमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव। बाढम्। सैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम्। तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् "एवं कालमतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणमिति"। इत्थं पत्रारूढमतिक्रान्तकालमपि पितॄणां सम्बन्धि दाप्यते। अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते। तथा हारीतेनापि "लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति"। अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽपृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतस्तैतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम्। वचनद्वयन्तु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम्। अस्यापवादमाह "आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते"। सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमाद्दणापकरणानधिकारेणाऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते। यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः। नन्वेतदप्ययुक्तमेव। "फलभोग्यो न नश्यतीति" सत्यम्। तदप्यस्मिन्नल्पापवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम्। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति। "देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा। भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्" या०। व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते। व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तस्मिन् दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मसीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे अग्निना, छिन्ने द्विधाभूते सति हि भवति। एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाद्यपेक्षया कालोदातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः। यथा ह नारदः "लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति"। सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः। असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम्। यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः। "अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति" स्मरणात्। एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वहस्तलिखितादिभिः शोधनीयम् "सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः क्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः" या०उक्तेः।

ऋणादान न० ऋणमादीयते यत्र। स्मृत्युक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते व्यवहारभेदे "तेषामाद्यमृणादानमित्यादीनि अष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि। तल्लक्षणादि नारदादिवाक्येन मिता०दर्शितं यथा "अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने" इत्येवमन्तेन। तच्चर्णादानं सप्तविधम्। ईदृशमृणं देयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधमुत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति। एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति" तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा" या० "मासिमासि प्रतिमासं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमोभागो वृद्धिर्धर्म्या भवति। अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति। ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव। द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम्। "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०)कन्। इयं वृद्धिर्मासिमासि ग्टह्यत इति कालिका। इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं ग्टह्यमाणा कायिका भवति तथा च नारदेन। "कायिका कालिका चैव कारिता च तथाऽपरा। चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा"

इत्युक्तोक्तम् "कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिः कायिका। प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिस्सा कालिका मता । वृद्धिःसा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति" । गृहीतविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह। "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्" या० । कान्तारमरण्यन्तत गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः। ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासिमासीत्येव । एतदुक्तम्भवति कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्तमर्ण आददीत् मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति । इदानीं कारितां वृद्धिमाह । "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" या० । "सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते"इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् ।"यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तम् प्रति तेनैवोक्तम् ।"कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथा ह "स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तन्ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति" । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः "पण्यमूल्यम्भृतिर्न्यासो दण्डोयश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः" । अविवक्षिता अनाकारिता इति । अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्" या० "पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणाम्पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणञ्च क्षीरपरिचर्यार्थिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्यकस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षिते आह "रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणा परा" या० । "रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणाद्विगुणा च वृद्धिः परा । वशिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतं त्वितयमष्टगुणमिति" । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम् ।"धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति" शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवोमेषोर्णाचमरीकेशादि । वाह्योवलीवर्द्दतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वन्नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसङ्क्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते । सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासम्प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात् पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता" । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदन्तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहृतेति पाठे शनैः प्रतिदिनम्प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधमर्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाप्युक्तम् "चिरस्थाने द्वैगुण्यम् प्रयोगस्येति" प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैःशनैर्वृद्धेर्ग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमोदर्शितः । ऋणप्रयोगधर्मा उक्ताः साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते ।"प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् । साध्यमानोनृपङ्गच्छन् दण्ड्योदाप्यश्च तद्धनम्" या० । प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साक्ष्यादिभिर्भावितं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः उत्तमर्णो नरपतेर्न वाच्योनिवारणीयो न भवति । धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः।"धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति" धर्मेण प्रीतियुक्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेन, छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादेर्ग्रहणेन, आचरितेन अभोजनेन। पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्य्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतङ्कात्यायनेन "पीड़येद्योधनी कश्चिद्दणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थात् स हीयेत तत्समं प्राप्नुयाद्दममिति" । यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत् । राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति शक्त्यनुसारेण । धनिने तद्धनन्दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारादर्शिताः "राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेदिति" या०। साध्यमानो न्टपङ्गच्छेदित्येतत् सत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । बहुषूत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्योराज्ञेत्यपेक्षित आह । "गृहीतानुक्रमाद्दाप्योधनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्" या० । समानजातीयेषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतन्तेनैव क्रमेणाधमर्णिको दाप्योराज्ञा, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थन्धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थोभवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह "राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः साधिताद्दशकं शतम् । पञ्चकञ्च शतन्दाप्यः प्राप्तार्थोह्युत्तमर्णिकः" या० । "अधमर्णिकोराज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधिताद्दशकं शतं दाप्यः" प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशमांशं राजाधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः साधितस्यार्थस्य विंशतितमभागम् उत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितः "निह्नवे भावितोदद्यात्" इत्यादिना । सधनमधमर्णिकमभ्युक्तमधुना निर्द्धनमधमर्णिकमभ्याह । "हीनजातिम्परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्" या० । ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिम्परिक्षीणं निर्द्धनमृणार्थमृणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत्तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्द्धनः शनैर्यथोदयं यथासम्भवमृणन्दाप्यः । अत्र हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेःशनैःशनैर्दाप्योयथोदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना "कर्म्मणापि समं कुर्य्याद्धनिकेनाधमर्णिकः । समाऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति" । उत्तमर्णेन समं निकृष्टोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्म्मणा कुर्य्यादित्यर्थः । किञ्च "दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकन्धनम् । मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम्" या० उपचयार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णोऽवृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं स्यात्तदा ततःस्थापनादूर्द्ध्वं न वर्द्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्व्ववद्वर्द्धत एव । इदानीन्देयमृणं यदा येन च देयन्तदाह । "अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणन्तु कृतम्भवेत् । दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि" या० अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतन्तदृणं कुटुम्बो दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्रिक्थिनः सर्वे दद्युः । येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । "न योषित् पतिपुत्राभ्याम् पुत्रेण कृतम्पिता । दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतन्तथा" या० । पत्या कृतमृणं योषिद्भार्य्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषित् माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतम्पिता न दद्यात्तथा भार्य्याकृतम्पतिर्न दद्यात्कुटुम्बार्थादृते इति सर्व्वशेषमतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् "कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तन्न विद्वान् विचालयेत्" इति मनु (अध्यधीनः दासः)। तदभावे तद्दायहरैर्देयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह "सुराकामद्यूतकृतन्दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानन्तथैवेह पुत्रोदद्यान्न पैतृकम्" या० । सुरापाणेन यत् कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । द्यूते पराजयनिवृत्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्त्तवन्दिमल्लादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् 'धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निःफलमिति" स्मरणात् । एतदृणम् पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात् सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् "दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कन्तच्छेषमेव वा । न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्" इत्युशनःस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् "मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्रानध्यावहेयुरिति" ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् । न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह । "गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् । ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" या० । गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको वस्त्राणां रञ्जकः । व्याधो मृगयुः एषां योषिद्भिर्यदृणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीविनस्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते । पतिकृतम्भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् । स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति" या० । "मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहाभावात् उच्यते । "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानशङ्कायामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत् स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते 'प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्" इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यच्च सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति । पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्त्रितयमाह "पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिपरिप्लुते । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्" या० । पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशङ्गतोऽचिकित्स्यरोगव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यं देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । "नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः । ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्य्यथापि वेति" प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्तेनैव दर्शितः । "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति शब्द्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृत इति" । यद्यपि पितृमरणादूर्द्धं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न ऋणभाग् भवति । यथाह "अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति" । तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते । "अप्राप्तव्यवहारश्च दूतोदानोन्मुखो व्रती । विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः" इति तस्मात् । "अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात् पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेदिति" । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बालस्यापि अधिकारः "न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति" गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः, स्वांशानुरूपेणर्णं दद्युः । अविभक्ताश्चेत् सम्भूय समुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूत एव दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः "अत ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धुरमिति" । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तम् । तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकन्ददाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः । "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु" इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात् साक्षिभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य । एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते । ऋणापकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तारो दर्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।

इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह । "ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" या० । अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तदृक्थं विभागद्वारेण ऋक्थं गृह्णातीति ऋक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तम् भवति यो यदीयन्द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतम् ऋणं दाप्यो न चौरादिरिति । योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैव ऋणं दाप्यः । यो यदीयां योषितं

गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन ऋक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः। पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः अन्यमाश्रितमन्याश्रितम् मातृपितृसम्बन्धि· द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रित द्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिन ऋणं दाप्य इति सम्बन्धः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रमएव ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे (तथाभूतः) पुत्र इति। नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते। "न भ्रातरो न पितरः, पुत्रा ऋक्थहराः पितुरिति" पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्थग्रहणासम्भवात्। योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते "न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते" इति स्मरणात्। तदृणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तं पुत्रपौत्रैरृणं देयमित्युक्तत्वात्। अनन्याश्रितधन इति विशेषणमप्यनर्थकम् पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवे च ऋक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुत्रहीनस्य ऋक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम्। पुत्रे सत्यपि ऋक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितमसति पुत्रे ऋक्थग्राहः सुतरां दाप्यः इति सिद्धमेवेति। अत्रोच्यते। पुत्रे सत्यप्यन्य ऋक्थग्राही सम्भवति क्लीवान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि ऋक्थहरत्वाभावात्। तथा च क्लीवादीननुक्रम्य "भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः"इति वक्ष्यति तथा "सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतेति केषामिति" गौतमवचनात्। अतश्च क्लीवादिषु पुत्रेषु सत्स्वन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति ऋक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः। योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वपतिकृतर्णापकरणाधिकारी भवत्येव। योषिद्ग्राहोयश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यश्च पुनर्भ्वान्तिसृणां प्रथमाम्, यथाह नारदः "परपूर्वास्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा। कन्यैवाऽक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा। देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते। उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"। उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा। "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते। सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति। कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा। कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषाश्रिता। पुनःपत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता। मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या। उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या। तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता। अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुषाम्। ऋणान्तयोः प्रतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः"इति। तथान्योऽपि योषिद्ग्राहः ऋणापाकरणाधिकारी तेनैव दर्शितः "या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमायेत्। सोऽस्या दद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्"। प्रकृष्टेन धनेन सह वर्त्तत इति सप्रधना बहुधनेति यावत्। तथा "अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम्। ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति"। पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्। अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु ऋक्थाभावेऽप्यंशग्रहणयोग्यस्यैवर्णापाकरणाधिकारोनायोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम्। "पुत्रहीनस्य ऋक्थिन"इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋक्थं गृह्णन्ति तदृणं दाप्यानान्यथेत्येवमर्थम्। पुत्रपौत्रौ तु ऋक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् यथाह नारदः "क्रमादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम्। दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते"इति सर्वं निरवद्यम्। यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रोदाप्य इत्युक्तस्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते। पुत्रहीनस्य ऋक्थिशब्देन योषिदेवोच्यते "सैव चास्य धनं स्मृतमिति" स्मरणात् "यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति" च। ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति, नैष दोषः अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रोदाप्यः। पुत्राभावे तु निर्द्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहो दाप्य इति। एतदेवोक्तं नारदेन "धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः"। धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत् स ऋणभाक्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोः असतोः पुत्र एवर्णभाक्। धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्य्येवर्णभाक् स्त्रीहार्य्यभावे पुत्र ऋणभाक्; पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत्। पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्याः? इति विवक्षायामुत्तम-

र्णस्य दातुस्तदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य य ऋक्थी ऋक्थग्रहण-योग्यः सपिण्डादिस्तस्य ऋक्थिनो दाप्याः । तथा च नारदेन "ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः । निर्वापयेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु" इत्यभिधायाभिहितम् "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः । तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु विनिक्षिपेदिति" । अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति । "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्" या० । प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम् । भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च । अविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात् प्राक् प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यञ्च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्पराऽननुमत्या अनुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्द्धन्तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । ननु दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्याद्विभागाभावस्य आपस्तम्बेन दर्शितः "जायापत्योर्न विभागो विद्यत" इति । सत्यं श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येषु कर्म्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथा हि "जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इत्युक्त्वा किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वङ्कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति" हि यस्मात् पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते "जायापती अग्निमादधीयातामिति" । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा "कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नावित्यादि" स्मरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु पूर्त्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते "दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि" । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्त्तानां भर्त्रनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम् "द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्तेयमुपदिशन्तीति" सत्यं द्रव्य-स्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम्भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षादानादौ हि यस्मान्न स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयः तस्माद्भार्य्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्माद्भर्त्तुरिच्छया भार्य्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया यथा वक्ष्यति "यदि कुर्य्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः" इति । अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह । "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते । आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि" या० प्रातिभाव्यं विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः, तच्च विषयभेदात् त्रिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शनापेक्षायामेनं दर्शयिष्यामीति, प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयमुर्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोऽस्तीति, दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्यामीति, प्रातिभाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं (अवृद्धिकम्)धनमुत्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव शाठ्येन निर्द्धनत्वेन वा अधमर्णेऽप्रतिकुर्व्वति । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्व्वयोः सुता न दाप्याः इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् । एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह । "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्द्दद्युर्दानाय यः स्थितः" या० यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिव्यायातं पैतृकम् ऋणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । "ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः" इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पितृऋणं सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभाव्यायातमप्रातिभाव्यायातं चर्णं यथाक्रममगृहीतवित्तौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम् "स्वादकोवित्तहीनः स्याल्लग्नकोवित्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेत्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति" तदपि लग्नकः प्रतिभूः स्वादकोऽध-

र्णः, जनको यदि विसवान् मृतस्तदास्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकपर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथा ह कात्यायनः "गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यः स्यात् तदृणं सुतः" इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशङ्गते वेति । यस्मिन्ननेकप्रतिभूसम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । "बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदृणं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित् स्वपित्र्यमंशमवृद्धिकं दाप्यः। यथाह कात्यायनः "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यमंशं मृते सति" प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । "प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्" या०। यदृणं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीड़ितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः "यञ्चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीड़ितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यःसन्तत्यभावान्मूलदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा" इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि सम्भवत्येव यद्वा पूर्व्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतमतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्राक्वृद्धिरस्ति यथाह "प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" । अतश्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति । तदप्यसत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् कालक्रमनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह "सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा" या० । हिरण्यद्वैगुण्यवत् कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तत्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्य्यार्थः। यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं (अवधिभूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्य्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः" इति कात्यायनवचनात् । जनके विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः । "न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् । नैव रिक्थी न मित्रञ्च नचैवात्यन्तवासिनः । राजकार्य्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः । न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति" सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ "विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः । विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति" । प्रतिभूर्निरूपितः " मिता०

आधिस्तु विस्तरेणाधिशब्दे ७११ पृष्ठादौ निरूपितः ।

अत्र विशेषः वीरमि० व्यासः "सबन्धे भाग आशीतः षष्ठोभागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" अत्र आधानपदं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । तत्रैव नारदः ।"स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते । तत्कुसीदमिति ज्ञेयम् तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" स्थानं मूलधनस्यावस्थानं लाभो वृद्धिः तन्निमित्तं तत्प्रयोजनम् । कुसीदशब्दार्थमाह बृह०। "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतः" । कुत्सितात् सीदतश्च अधमर्णात् इत्यर्थः। वृद्धौ विशेषमाह स एव।"वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोधत । कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा । कारिता सशिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च । कायिका कर्म्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्तोषः फलं क्षेत्रात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" कर्म्मसंयुक्ता कायिका यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवहनादिकं कर्म्म वृद्धित्वेन स्थापितं तत्र सा कायिका । यथाह व्यासः "दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिर्निवर्त्तते" । परमवृद्धौ विशेषस्तत्रैव बृह० "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके वीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके" कुप्यं त्रपुसीसादि शदः क्षेत्रफलं धान्यस्य पृथग्ग्रहणात्तद्व्यतिरिक्तं पुष्पफलादि । कात्या० 'तैलानाञ्चैव सर्व्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च" । सर्व्वेषां सर्व्वप्रकाराणां सर्व्वत्रान्वयः। गुडादौ विभक्तिव्यत्ययेन सर्व्वस्येत्यन्वयः । वसिष्ठः "वज्रशुक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा त्विष्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी" कात्या० "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्ण्णरजतस्य च । तिष्ठतो द्विगुणा वृद्धिः फलकौटाविकस्य च" फलं फलजं कार्पासादि आविकसाहचर्य्यात् कौटं कीटोद्भवं पट्टसूत्रादि आविकं कम्बलादि । वसिष्ठः 'ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालात् चिरकृतस्य तु'

विष्णुः "अनुक्तानां त्रिगुणा"। देशाचारभेदादुक्तायाः सर्व्वप्रकारवृद्धेरन्यथात्वमाह नारदः "ऋणानां सार्व्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः। देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्र देशेऽवतिष्ठते" । द्रव्यभेदेऽत्ययवृद्धिमाह बृह० "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्म्मास्थिवर्म्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते । किण्वं सुराद्रव्योपकरणं द्रव्यविशेषः । वसिष्ठः "दन्तचर्म्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" पुष्पादौ पूर्व्वापरविरोधः अधमर्णशक्त्यपेक्षानपेक्षाभ्यां समाधानीयः । शिखावृद्ध्यादौ वृद्धेरत्ययमाह बृह० "शिखावृद्धिं कालिकाञ्च फलभोगं तथैव च । धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्" "क्वचिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवतीत्याह" विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्व्वं श्वोदास्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात् तद्दहाद्वृद्धिमाप्नुयात्" सामकं सममेवावृद्धिकं श्वोदास्यामीति प्रतिश्रुत्यर्थः श्व इति पदं दानकालोपलक्षणम् । अङ्गीकाराभावे क्वचित् विषये वृद्ध्यभावमाह संव० "न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रतिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता" स्त्रीधने "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्" इत्युक्त्याद्युक्तेः स्त्रियै दातव्ये धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे कृष्याद्याये वाणिज्याद्युत्पन्ने आये च कालातिक्रमेऽपि न वृद्धिः । कात्या० "धर्म्मकृत्यासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्व्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च" धर्म्मकृत्ये प्रतिश्रुत्यादत्ते, द्यूते कृतसर्गे पराजितर्णे च सुरापाणार्थमृणे क्रीतद्रव्यस्य पण्यस्य मूल्ये प्रातिभाव्यागतेषु सन्दिग्धप्रातिभाव्यागतेषु प्रागुक्तसंवर्त्तवाक्यैवाक्यत्वात् अत्र सर्व्वदेति विशेषणम् याचनेऽपि न वृद्धिरिति सूचनार्थम् । व्यासः 'न वर्द्धते चिरस्थं च मद्यशुल्कप्रतिश्रुतम्" । शुल्कं घट्टादिदेयं राजकरादि । पूर्ण्णावधौ ऋणदानासामर्थ्ये विशेषमाह मनुः "ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति । चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः। अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमयाप्नुयात्" । निर्जितां लभ्यत्वेनात्माधीनत्वं नीताम् । करणमन्यद्दणलेख्यं कुर्यात् । अदर्शयित्वा

साक्षिभ्यो देयद्रव्यमदर्शयित्वैव अधमर्णेन मया एतावती वृद्धिरियन्मूलमित्येवमङ्गीकारणेन देयमृणं परिवर्त्तयेत् सवृद्धिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभावमापादयेत् तदेव पत्रे साक्षिमल्लेख्यम् एतच्च यावतीं वृद्धिं तदा दातुं शक्नोति तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथाकृते सति द्विगुणातिक्रमेण वृद्धिर्भवतीत्यर्थः तथाकृते च वृद्धेरपि वृद्धिः तस्य सवृद्धिकस्य मूलस्थानीयत्वात् यथाह वृह० "पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी। कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया। द्विगुणस्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते। भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात् सोदयमृणम्" ऋणग्रहणोपायाश्च मिता० उक्ताः उपायशब्दे च १२५५पृ० विस्तरेण दर्शिताः। अवधिमध्ये सवृद्धिकसर्वर्णदानासम्भवे क्रमेण दाने सलेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ०। "लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वादत्त्वर्णिको धनम्। धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्"उपगतशब्दे १२०१पृ० व्याख्यातम्। विष्णुः "अधमर्णदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यात्"(रसिद) प्रवेशपत्रादाने विशेषमाह नारदः। "गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी। अददद्याच्यमानश्च शेषहानिमवाप्नुयात्" "उदयं प्राप्तम्। सर्वर्णदाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्। साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यंससाक्षिकम्" या०।

तत्राशक्तौ विशेषमाह कात्या० "धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म्म कारयेत्। अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते"। अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च राजावेदनपूर्वकमेव कार्य्यमन्यथा दण्डमाह कात्या०। "यदि त्वनादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत्। प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत चर्णिकः" अनादिष्टम् राज्ञाऽनिवेदितम्। ऋणदातृपुत्रं विशेषयति कात्या० "ऋणं तु दापयेत् पुत्रम् यदि स्यान्निरुपद्रवः। द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम्। व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत् प्रदृश्यते। द्रव्यहृद्दापयेत्तं तु तस्याभावे पुरन्ध्रिहृत्" कुटुम्बार्थं कृतस्य विशेषमाह वृह० "पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः। यत् गृहीतं कुटुम्बार्थं तद् गृही दातुमर्हति"। नारदः "शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रैष्यकर्मकरैश्च यत्। कुटुम्बहेतोर्यत् क्षिप्रं दातव्यं तत् कुटुम्बिना" शिष्यः वेदशिष्यः अन्तेवासी शिल्पशिष्यः।

"कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति" कात्या० "कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिते तथा। उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतन्तु तत्। कन्यावैवाहिके चैव प्रेतकार्येषु यत् कृतम्। एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः"। पुत्रकृते विशेषमाह नार० "पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा। कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता"। स्त्रियाः पतिकृतर्णदाने विशेषमाह कात्या० "मर्त्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया। प्रतिपन्ना च सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रियाम्"। नार० "दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा। या वा तद्रिक्थमादद्यात् यतो रिक्थमृणं ततः"। मातुर्निर्धनत्वेऽपि तत्कृतर्णं पुत्रेण देयमाह" नारदः "पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत्। तस्या ऋणं हरेत् सर्वं निःस्वाया पुत्रएव तु"। सधनत्वे तामुद्वोढैव दद्यात्" यथाह कात्या० "बालपुत्राधिकार्थां स्यात् भर्त्तारं यान्यमाश्रिता। आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्मृतः"। अविभक्तर्णे विशेषमाह विष्णुः अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठति स दद्यात्"। नारदः "पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्। मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थं दद्युस्तत् सर्वरिक्थिनः" अविभक्तकाले कुटुम्बार्थं कृतमृणं विभक्तैरपि देयमाह मनुः। "ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः। दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः"। कामकृतर्णमाह कात्या०। "लिखितं शुल्कं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम्। परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं नृणाम्" शुल्कं लेखरहितम्। अनेकधनिसमवाये विशेषमाह कात्या०। "नानर्णसमवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं भवेत्। तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियात् परम्। एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्यादृणं समम्। ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्"। भिन्नदिवसे कृतं श्रोत्रियपूर्वकं देयम्। एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपद्देयम् धनाल्पत्वबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य देयमित्यर्थः। अत्र विशेषमाह कात्या० "यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत्। तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा" यदुत्तमर्णात् द्रव्यं गृहीत्वा वाणिज्यादिकं करोति तस्मात् लब्धधनं तस्मै एव देयं तत्सत्त्वे नान्यस्मै इत्यर्थः। पैतामहपितृर्णयोरग्रे देयतामाह वृह० "पित्र्यं पूर्वमृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च। तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं

सदा । पितर्य्यै विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् । देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते पौत्रैस्तु दाप्यते"। एवं मातृकर्णेऽपि "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" या० उक्तेः। पुत्रपौत्रादिभिर्देय ऋणे विशेषमाह विष्णुः "धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते वा द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीप्सुभिः" प्रेते अप्राप्तव्यवहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं, संन्यस्ते प्रोषिते च सर्वस्यैव तत्कालोत्तरं देयम् । एतच्च अप्राप्तधनस्य गृहीतधनस्य तु तत्क्षणाद्देयता ऋणावशेषधनग्रहणस्यैव प्रागुक्तशास्त्रसिद्धेः । ऋणापकरणाभावे दोषमाह व्यासः "तपस्वी वाग्निहोत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिनो भवेत्" । अन्यकृतपुण्यस्यान्यत्र संक्रमाप्रसक्तेरस्य निन्दार्थवादता तेन तत्तत्पुण्यनाशकतेति पर्य्यवसितोऽर्थः । कात्या० "उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे" तथा नारदः "याच्यमानं न दद्याद्य ऋणं वापि प्रतिग्रहम् । तद्द्रव्यं वर्द्धते तस्य यावत् कोटिशतं भवेत् । ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्म्मणा । अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि" तेनर्णापक्रियाया उक्तपश्वादियोनिप्राप्तिहेतुदुरदृष्टजनकत्वम् । ऋणग्रहणमेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तन्नाशकतेति गदाधर आह स्म ।

ऋणावन् त्रि० ऋण—वनिप् दीर्घश्च । ऋणवति । "ऋणावानं न पतयन्त सर्गैः" ऋ० १,१६९,७ । ऋणावानमृणवन्तम्" भा० । "ऋणावा बिभ्यद्धनम्" ऋ० १०,३४,१० ।

ऋणान्तक पु० ऋणमन्तयति अन्ति—नामधा० ण्वुल् । मङ्गलग्रहे शब्दरत्ना० तत्सेवने ऋणमोचनात्तस्य तथात्वम् ।

ऋणापकरण न० ६ त० । ऋणशोधने ऋणापनयनादयोऽप्यत्र ।

ऋणिक त्रि० ऋणमस्त्यस्य ठन् । ऋणयुक्ते (खातक)"द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम्" या० ।

ऋणिन् त्रि० ऋणमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । ऋणयुक्ते (खातक) "ऋणी न स्यात् यथा पिता" स्मृ० । "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्" । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति" श्रुतिः ।

ऋणिधनिचक्र न० तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे तच्चक्रलेखनप्रकार उक्तः तन्त्रसारे "अथ ऋणिधनिचक्रम् । तद्यथा रुद्रया० "कोष्ठान्येकादशैवेह वेदेन पूरितानि च । अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तन्त्रवित् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु । द्वयं द्वयं लिखेत् तत्र विचारे खलु साधकः । शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमतस्तु लिखेत् सुधीः । षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेदखाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः । युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्कव्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साध्यकार्णाः । नामाज्झलादकठबाङ्गजभक्तशेषं ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्"। अस्यार्थः साध्यवर्णान् स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतान् षट्कालाद्यङ्कैर्गणितान्(मिलितान्)तथा साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि युग्माद्यैरङ्कैर्गणयित्वा(सकङ्कलय्य)अष्टसंख्याभिर्हृत्वा उभयोः साध्यसाधकयोस्त्वाधिकम् ऋणं शेषं धनं ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् । मन्त्रश्चेदृणी भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति धनी चेन्न । तन्त्रान्तरे "मन्त्रस्त्वृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च तुल्यो यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः" । अन्यच्च "शून्ये मृत्युमवाप्नोति धने च विफलो भवेत् । ऋणे तु प्राप्तिमात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते" तथा रुद्रयामले "मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् तु ऋणाधिके । शून्ये मृत्युं विजानीयात् तस्मात् शून्यं विवर्ज्जयेत् ।"तथा इन्द्रर्च्छनेत्ररविपक्षदशर्त्तुवेदवह्न्यायुधाष्टनवभिर्गुणितानथ साध्यवर्णान् । दिग्भूगिरिश्रुतिगजाग्निमुनीषुवेदैः षड्वह्निभिस्तु गुणितानथ साधकार्णान्" इदन्तु वचनं विष्णुविषयम् रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वस्यैव विवरणं तथा हि इन्द्रर्च्छनेत्रेत्याद्यनन्तरं "नामार्णकोष्ठाङ्कमथाभिहन्यात् एकादिरुद्राङ्कगतक्रमेण"। यदुक्तं रुद्रयामले "साध्याङ्कान् साधकाङ्कांश्च पूरयेद्ग्रहसंख्यया । गुणिते तु हृतेऽष्टाभिर्यच्छेषं जायते स्फुटम् । तदङ्कं कथयाम्यत्र एकादशगृहस्थितम्" इत्युक्त्वा षट्कालेत्याद्युक्तम् । प्रकारान्तरं यथा "नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । त्रिधा कृत्वा स्वरैर्भिन्नं तदन्यद्विपरीतकम्"। अस्यार्थः साधकनामाद्यक्षरतोगणनया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्संख्यां त्रिधा कृत्वा सप्तभिर्हृत्वा अधिकम् ऋणं शेषं धनं स्यात् । तदन्यदिति मन्त्राद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकाद्यक्षरं भवेत् तावत् संख्यां सप्तगुणां कृत्वा त्रिभिर्हरेत् । अन्यच्च "साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । अष्टभिश्च हरेच्छेषं तदन्यद्विपरीतकम्" । अस्यार्थः साध्यनामस्वरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणीकृत्य साधकनाम्ना स्वरव्यञ्जनभेदेन मिलितं कृत्वा अष्टभिर्हरेत् अधिकम् ऋणं शेषं धनम् । तदन्यदिति साधकनाम स्वरव्यञ्जनभेदेन

द्विगुणीकृत्य साध्येन युक्तं कृत्वा अष्टभिर्हरेत्। नामप्रकृष्यप्रकारमाह पिङ्गलामते। "प्रसिद्धं यन्नवेन्नाम किं वास्य जन्मनामतः। यद्दीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृतं भवेत्। लोकप्रसिद्धमथ वा माता पिता तथा कृतम्"। यामले "सुप्तोजागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते। तदत्यन्यभनमस्तोऽपि तन्नाम पाह्यमत तु"। सनत्कुमारीये "पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा शर्मादिदेवकान्। श्रीवर्णश्च ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्"

ऋत गतौ जुगुप्सायाञ्च सौत्रः सक०सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म० आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङभावे पर०। ऋतीयते ऋतीयीत ऋतीयताम् आर्त्तीयत। आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीत्। ऋतीयाम्—बभूव आस चक्रे आनर्त्त। ऋतीयिता—अर्त्तिता। ऋतीयिषीष्ट ऋत्यात्। ऋतीयिष्यते अर्त्तिष्यति। आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत्। ऋतीयमानः भावे क्त। ऋतीया। "तस्मान्नर्तीयेरन् स य एवं विद्वान् नर्त्तीयतेऽप्रियं द्विषतां करोति" शत० ३,४,२,१। ते ह्यर्त्तीयमाने ऊचतुः ३,६,२,३। यद्वै सेनायां च समितौ चर्त्तीयन्ते" ८,६,१,१६।

ऋत न० ऋ-क्त। "ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेय"मित्युक्ते ब्राह्मणस्य १उपजीव्यवृत्तिभेदे २मोक्षे, ३जले, "तन्न ऋतं पातु शतशारदाय" ऋ० ७, १०१,६। "ऋतमुदकम्"भा०। "न गावो नवनन्तं जरितारस्त इन्द्र!" ऋ०७,२२,४। "ऋतमुदकम्"भा० "ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः" ऋ० ७,४३,४ "गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्" ऋ०४,४०,५। ४ कर्मफले "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" श्रुतिः ५सुप्रिये वाक्ये ६मानसादिसत्ये च। ७दीप्ते, ८पूजिते च त्रि०। ९यज्ञे पु० "पीतये चारुऋताय पीतये" ऋ० १,१, ३७,२। "ऋताय यज्ञाय" भा०। "चारु ऋताय पीतये ६,१७,८। "ऋताय यज्ञाय"भा० १०सूर्ये पु०। "एष ते योनिर्ऋतायुभ्याम्" यजु०७,१० "ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्याम्। ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः वेददी०। "ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मर्त्तं वरुण एवायुः" शत०ब्रा०४,१,४,१०। ११आदित्ये न०। "ऋतं सत्यमृतं सत्यम्" यजु० ११,४७, "ऋतमादित्यः" वेददी०। ऋतमिति मन्त्राव्ययमिति तु न्यायम् "ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्" अघमर्षणोक्तिः १२परब्रह्मणि। "ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यं स्थानमनन्तकम्" स्मृ० १३सत्ये तु वाक्यादौ। "ऋतां वाचमृतां कर्त्तुमर्हसि त्वमरिन्दम!"भा० आश्व० ६७। "तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतम्" "साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्" मनुः। "सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव!" गीता १४तद्वति च त्रि०। १५ऋतदेवनामके देवभेदे पु०। "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति" ऋ०४,२३,८ "ऋतस्य ऋतदेवस्य" भा०। "गर्भमृतस्यतिः" ऋ० ६, ४८,५। "ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतिः"भा०प्रषो० सुडागमः "ऋतचिद्धि सत्यः" ऋ०१,१४५,५। "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता"भा०। १६वह्न्येकर्षिभेदे "ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च वरुणश्च" यजु०१७,८२।

ऋतजित् पु० ऋतं जयति जि-क्विप् ईत०। १यक्षभेदे। "त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा। ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सत्तमः। माघमासि वसन्त्येते सप्त मैत्रेय! भास्करे" विष्णु० १०अ०। "ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षसः ऋतजित् यक्षभेदः" श्रीधरः। २यज्ञजयिनि त्रि० "ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गणः" यजु० १७,८३। अयञ्चाग्नेर्धामप्रियभेदः "सप्त तेऽग्ने! समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्तऋषयः, सप्तधामप्रियाणि। सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति। सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा" यजु० १७,७९ इत्युपक्रम्य "अग्नेः समिधादिसप्तसप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात्।

ऋतद्युम्न त्रि० ऋतं द्युम्नं कीर्त्तिर्दीप्तिर्वाऽस्य। १सत्येन दीप्यमाने २सत्ययशस्के च। "ऋतं वदन्नृतद्युम्न! सत्यं वदन्त्सत्यकर्मन्!" ऋ० ९,११३,४। "हे ऋतद्युम्न! ऋतेन दीप्यमान! सत्ययशस्क! वा" भा०।

ऋतधामन् पु० ऋतं धामास्य। १विष्णौ त्रिका०। "ऋतं प्रियशक्यं सामगानं धाम स्थानमस्य। २सामगानस्थानयुक्ते त्रि० "ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" यजु०५,३२। "ऋतं सामगानं धाम स्थानमस्याः औदुम्बर्याः" वेददी० ऋतं सत्यमविनश्वरं स्थानमस्य। ३अविनश्वरस्थानयुक्ते त्रि० "ऋताषाड्ऋतधामाग्निः" यजु० १८,३८। ४इन्द्रभेदे स च द्वादशमन्वन्तरीयः इन्द्रभेदः। "भविता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः। ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः" भाग०८,१३,१३। ५यदुवंश्ये नृपभेदे। "कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि"भाग०९,२,२३।

ऋतध्वज पु० १ब्रह्मर्षिभेदे। "कुमारोनारद ऋभुरित्युपक्रम्य" "हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः। एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः" भाग० ६,१५,११। २शिवे च तन्नाम कथने "मन्युर्मनुर्महिनसोमहान् शिव ऋतध्वजः

उर्ध्वरेता भवःकालो वामदेवो धृतव्रतः" भाग० ३,१२,१० ।

ऋतनि त्रि० ऋतं जलं यज्ञं वा नयति नी+क्विप् वेदे नि० ह्रस्वः । आदित्ये तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यज्ञप्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । "यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश" ऋ० २,२७,१२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।

ऋतपर्ण सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । "भगीरथसुतो राजा" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽयं राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः" हरिवं० १५ अ० । तस्य च नलेन सख्यमक्षहृदयज्ञत्वञ्च भा० व० ७२ अ० दर्शितं यथा "एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिन्दमः । आससाद वने राजन् ! फलवन्तं विभीतकम् । तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि सूत ! पश्य त्वं सङ्ख्याने परमं बलम् । सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ! । पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् । एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः । प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च । ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् ! कत्थसे शत्रुकर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् । अथाव गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता । प्रत्यक्षं ते महाराज ! शातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा । सङ्ख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ! । मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः । प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेय ! सारथिः । अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ! । त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान् हयकोविद ! । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ! । विदर्भान् यदि यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे । अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भान् यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम । अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् । ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च । अत्यद्भुतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ! । तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः । विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां सङ्ख्याने च विशारदम् । बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ! । ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक !" । नलस्य बाहुकच्छद्मरूपतासुपवर्ण्य अन्त, उक्तं यथा "ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् । दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् । स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत । कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् । मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव । पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप ! । अत ऊर्द्ध्वन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् ! यथा तव गृहे सदा । इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपर्णाय नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा । गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् ! भाङ्गासुरिर्नृपः ! । निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाक्षहृदयं नृप !" । भा० व० ७५ अ० । "कर्कोटस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" भा० "ऋतपर्णमाहृतम्" नैष० ।

ऋतपेय पु० ऋतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । १एकाहे २यागभेदे । "यः कामयेत नैःष्विह्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत" आ० श्रौ० ९,७,२५ । "निःष्विहस्य भावो नैःष्विह्यम् यः पाप्मनोनैःष्विह्यमियां गच्छेयमिति कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत अल्पमपि

पापं मयि नो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थः" कात्या०श्रौ०। सप्तदशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये २क्रतुभेदे च। "सप्तदशाः पञ्च" कात्या० २२,८,६। इत्युपक्रम्य "स्वर्गकामस्त्वृतपेयः" १० सूत्रे दर्शितः।

ऋतपेशस् पु० ऋतमुदकं पेशोरूपमस्य। जलात्मके वरुणे "वरुणाय ऋतपेशसे दधीत" ऋ० ५,६६,१।

ऋतप्सु पु० ऋतं यज्ञियहविः प्साति प्सा-बा०कु। १यज्ञियहविर्भोजके देवे। ऋतं सत्यं प्सु रूपमस्येति। २सत्यस्वरूपे देवे च। "अन्तर्यइनिनो वामृतप्सू" ऋ० १,१८०,२। "ऋतप्सू यज्ञियहविर्भक्षयितारौ सत्यस्वरूपौ वा" भा०।

ऋतम् अव्य० ऋत-क्विप्। सत्यमित्यर्थे। ऋतम्भरः।

ऋतम्भर पु० ऋतमित्यव्ययं तद्बिभर्त्ति अच्। १सत्यपालके परमेश्वरे "ततोगतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्यानविवारिताघः" भाग० ६,१३,१२। प्लक्षद्वीपान्तर्गते २नदीभेदे स्त्री। तस्य वर्षाख्यमभिधाय "तेषु गिरयोनद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः" इत्युक्त्वा "अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः" भाग० ५,२०,६। पात० उक्ते ३विपर्यासशून्ये समाधिस्थप्रज्ञाभेदे च स्त्री "ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" सू० "तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्त्ति न तत्र विपर्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति। तथा चोक्तम् "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" पा०भा०। तस्याः शब्दादिभ्यो विशेषादिकमुक्तं तत्रैव। "श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्" सू०। "श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्योविशेषोऽभिधातुं कस्मात्? नहि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम्। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति" समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवोजायते। समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा०।

"तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी" सू०। "प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं समाप्ताधिकारं न करिष्यतीति? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्व्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्य्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति" पात०भा०। विवृतञ्चैतत् वाचस्पतिना। "अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह। ऋतम्भरेति आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम्। अनुमानेनेति मननं, ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तम्। स्यादेतत् आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्वन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्मान्निर्विचारा चेदृतम्भरा आगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह। श्रुतानुमानेत्यादि। बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्व्वार्थदर्शनेसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्द्योतते तदास्यातिपतितसमस्तमानमेयसीम्नः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यन्न गोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं कस्मात्? नह्यागमेन शक्योविशेषोऽभिधातुं, कुतः? यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत नच वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः सम्भवति। अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरेवैवेत्याह तथानुमानमिति। यत्र प्राप्तिरिति यत्तत्तच्छब्दयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः। अतोऽत्रानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहरति तस्मादिति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह। न चास्येत्यादि। मा भूत् सम्बन्धग्रहाधीनं, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनन्तु स्यात्। नचेन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यतेत्यर्थः ननु च यद्या-

गमानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाणविरहादित्यत आह न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्त्तेत । न खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्तिहरिणसद्भावं प्रति सन्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः परमाणवः आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथा खण्डमुण्डादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात् न्यायप्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्तत्त्वं कथञ्चिद्गोचरयतः श्रुतानुमाने तु साक्षाक्षार्थमिव समुच्चयादि पदानि लिङ्गसंख्यायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भवतु परमार्थविषयसम्प्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यासात् अनादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निगूढनिविड़तया प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा वातव्यावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदीपपरमाणुरिवेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति ।तज्ज इति तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्येति । व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कारबुद्धिचक्रक्रमेणावर्त्तमाना सती अनादिमप्यतत्त्वसंस्कारबुद्धिक्रमं बाधत एवेति तथा च बाह्या अप्याहुः“निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्य्ययैः । न बाधो नादिमत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः” इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजन्यसंस्कारस्य निरोधः समाधिजस्तु संस्कारातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरस्त्यविकल इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथमसाविति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य्यद्वयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्म्माशयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनिखिलक्लेशकर्म्माशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रायाधिकारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात् समाधिसंस्कारास्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति स्वकार्य्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति असमर्थं कुर्व्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातेस्तु क्लेशनिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम्”“तत् प्रचिनु चित्तप्रसाधनीश्चतस्रोमैत्र्यादिभावनाः प्रसीदतु ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः समापयतु परशुश्च तत्प्रसादज ऋतम्भराभिधानप्रवाहः साधनोपाधेयः”वी० च० ।

ऋतव्य त्रि० ऋतुस्तदभिमानी देवो देवताऽस्य यत् । ऋतुदेवताके इष्टकादौ “ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति” कात्या० १७, ४,२४ । विश्वज्योतिषः पुरोद्वे पद्ये प्राणलक्षणे ऋतव्ये इष्टके अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति” वेददी० “अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदृतव्ये ऋतूनेवैतदुपदधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इति द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः” इति शत० ब्रा० ७,४,२,२९ । “अथ ऋतव्ये उपदधाति”इत्यादि प्राग्वत् ।‘शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू” इत्युक्त्वा प्राग्वत् ८,२,१,१६ । “नाकसदोऽनूकेषु पूर्व्ववर्ज्जमृतव्यवेलायाम्” कात्या० १७,१२,१ ।

ऋतव्रत पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य । शाकद्वीपस्थे भगदुपासकभेदे । शाकद्वीपवर्णने”भाग० ५,२०,१९ ।“तेषु पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्तं वायात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते” ऋतव्रतादयोवर्णस्थानीया इति बोध्यम् । अन्यद्वीपेषु वर्णभेदोक्तेरिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वौचित्यात् चतुःसंख्यासाम्याच्च ।

ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सीदति सद–क्किप् ७त० । वह्नौ “नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जाः” ऋ० ४,४०,५ ।“ऋतसद्भिः” भा० ।

ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदत्यस्मिन् सद–आधारे ल्युट् ६त० । यज्ञार्थमुपवेशनस्थाने ।“वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद” यजु० ४,३६ । स्त्रियां ङीप् । “वरुणस्य ऋतसदन्यसि” तत्रैव ।

ऋतसाप् त्रि० आप+क्किप् सहापा साप् प्राप्ता ३त० । यज्ञस्य प्रापयितरि“ये चिद्धि पूर्व्व ऋतसाप आसन्” ऋ० १,१७९,२ । “ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्यापयितारः” भा० ।

ऋतस्पति पु० ऋतस्य पतिः बा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ “तववायवृतस्पते” । ऋ० ८,२६,२१ । “ऋतस्पते ! यज्ञानां पते !”भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावन् त्रि० ऋतमस्त्यस्य “छन्दसीवनिपौ”पा० वनिप् दीर्घश्च

यज्ञवति । "ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निम्" यजु० १२,१११ । "ऋतावानो जने जने" ऋ० ५,६८,४ । "ऋतावानः यज्ञवन्तः" भा० । लोके तु मतुप् मस्य वः । ऋतवत् इत्येव । "ऐक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः" भाग० १५,२० । "ऋतवान् सत्यवान्" इति श्रीधरः ।

ऋतावृध् त्रि० ऋतं यज्ञं वर्द्धयति वृध-अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप् दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । "विश्वयन्तामृतावृधोद्वारः" यजु० २८,५ । "सुतः सोम ऋतावृधः" ७,६ । "देवीरृता ऋतावृधः" ४,१२ ।

ऋताषाह् त्रि० ऋतं सहते असत्यं न, सह-ण्वि दीर्घः ईत० इ० "सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्चेति" पा० षत्वम् । सत्यसहने असत्ये कुपिते "ऋताषाडृतधामाग्निः" यजु० १८,३८ ।

ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । १गतौ २स्पर्द्धायाम् ३निन्दायाञ्च । कर्म्मणि क्तिन् । ४वर्त्मनि ५मङ्गले च । ६पुरुषमेधयज्ञियदेवभेदे । तत्र चतुर्थ्यन्ते बध्यनीयपशुकीर्त्तने । "ऋतये स्तेनहृदयम्" यजु० ३०,१३ । कर्त्तरि क्तिच् । ७शत्रौ पु० निरु० । अग्निरघ्नामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ 'शरव्यामुखेऽपि नह्यमान ऋतिर्हन्यमाना" अथ० १२,५,२५ । [कारके ।

ऋतिङ्कर त्रि० ऋतिं पीड़ां करोति क-खच् मुम् । पीड़ा-

ऋतीय नामधा० ऋतमिच्छति ऋतीयति आर्त्तीयत् । ऋतीयाम् बभूव आस चकार । वेदे तु "न छन्दसि" पा० न ईत्त्वम् । ऋतयति इत्येव "अकृत्सार्वधातुकयोः" पा० कचिदात्त्वं ऋतायति । ऋतायन् । "देवा ऋतायते दमे" ऋ० ४,८,२ । "ऋतायते यज्ञमिच्छते" भा० । "अग्निरृतयन्नसादि" ऋ० ५,४३,७ । "ऋतयन् यज्ञमिच्छन् भा० । अर्वतो अतायन्" ऋ० ७,८७, १ "ऋतायन् शीघ्रगमनमिच्छन्" भा० । तत उण् । ऋतयु यज्ञकामे "त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि" ऋ० ८,७०,१० । दीर्घे ऋतायु तत्रार्थे "न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः" तै० स० २,२, ५,५, भावे अ । ऋतया ऋतायाया वा "धियं वने ऋतया सपन्ता" ऋ० २,११,१२ । "ऋतया ऋतं कर्मफलं तत्कामनया" भा० । वेदे सुपांसुलुगित्यादिना तृतीयास्थाने आ० ।

ऋतीया स्त्री ऋत-ईयङ् भावे अ । जुगुप्सायाम् अमरः ।

ऋतीषह् त्रि० ऋतिं पीड़ां शत्रुं वा सहते क्विप् दीर्घः । "सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च" पा० चात् ऋतिशब्दादपि षत्वम् । १पीड़ासहे २शत्रुसहने च "अग्निरघ्नामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ ऋतीषहम् अरातीनां सोढारम्" भा० ।

ऋतु पु० ऋ-तु किच्च । शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे इत्युक्ते १कालभेदे । "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः" इति मनूक्ते स्त्रीणां २शोणितदर्शनयोग्ये गर्भधारणसमर्थे च काले "ऋतौ भार्य्यामुपेयात्" श्रुतिः "सक्रतुमक्तुशहृताहतौ, ऋतुकालभिगामी स्यात्" मनुः । ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे ८०८ पृष्ठे विवृतिः । ३दीप्तौ ४मासे च । मासद्वयात्मक ऋतुश्च सौरश्चान्द्रश्च यथा काल० भा० "ऋतुशब्दस्य ऋ गतावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति अशोकपुष्पविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष ऋतुः । स च षड्विधः 'षड्वा ऋतव इति' श्रुतेः । यत्तु "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तव' इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु हेमन्तशिशिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा हि "वसन्तमृतूनां प्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि वर्षा ऋतूनां प्रीणामि शरदमृतूनां प्रीणामीति" चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्यानुमन्त्रणे मन्त्र एवं श्रूयते 'हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामीति' एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति" यत्तनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य षष्ठस्यान्तिमत्वात्तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोन्याय्यः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे "वसन्तमेवर्तूनामवरुन्धे" इत्यादिना चतुरः प्रयाजान् प्रशस्य पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा "स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवावरुन्धे" इति । अस्तु नाम यथा तथा पञ्चसंख्या तथापि स्वरूपेण षोढा भिद्यते द्वादशमासात्मके संवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादश द्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् षडृतौ पृथगनुष्ठानविधानाच्च तच्चोपरिष्टादुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । "द्वन्द्वमुपदधाति तस्मात् द्वन्द्वमृतव" इति । एकस्मिन् ऋतौ कयोर्मासयोर्द्वन्द्वं ग्रहीतव्यमिति चेत् वसन्ताद्यृतुक्रमेण चैत्रमासादि द्वन्द्वमिति ब्रूमः । तच्चेष्टकोपधानमन्त्रेषु श्रूयते "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू" "शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" इषश्चोर्जश्च "शारदावृतू" "सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू" "तपश्च तपस्यश्च

शिशिरावृतू" एषु च वाक्येषु ऋतू इति द्विवचनं मासाभिप्रायम् अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत। अवयवावयविनोर्वसन्तादेरैकात्म्यं सौत्रामणीयहौत्रमन्त्रेषु एकवचनेन व्यवहारादवगन्तव्यं "वसन्तेन ऋतुना देवाः, ग्रीष्मेण ऋतुना देवा" इत्यादि हि तत्र पठ्यते तथैवाधानब्राह्मणे श्रूयते "वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्त्तुः, ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्त्तुः, शरद्वैश्यस्यर्त्तुरिति" यद्यप्येते षडृतवो घटीयन्त्रवन्नैरन्तर्य्येण प्रवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते "मुखं वा एतदृतूनां वसन्त" इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसन्तोपक्रमणाच्च वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्ताद्यृतवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च। चैत्रादयश्चान्द्राः तच्चोदाहृतं "मधुश्च माधवश्चेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात्। अत एवाहुः "चैत्रोमासो मधुःप्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत्। ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते। नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते। इषस्त्वाश्वयुजोमासः कार्त्तिकस्त्वोर्जसंज्ञकः। सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पुष्यनामकः। माघमासस्तपाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः" इति। एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्प्यत्वाच्चान्द्रत्वम्। अतएव होतृमन्त्रेषु आम्नायते "चन्द्रमाः षड्ढोता स ऋतून् कल्पयति तथा" सूक्तविशेषे सूर्य्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आम्नायते "पूर्वापरं चरन्तौ माययैतौ शिशू क्रीलन्तौ परियातो अध्वरम्। विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्ट ऋतूनन्योविदधज्जायते पुनरिति" अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधाता चन्द्र इति अवगम्यते। नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चान्द्रमासानां वसन्ताद्यृतुत्वं संसर्पाख्यस्य तु त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य कथमृतुषु निर्वाहः। तन्माससद्भावश्चर्तुग्रहब्राह्मणे मन्त्रानुवादपुरस्सरमाम्नायते "उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽसि अंहस्पत्यायत्वे स्वाहास्ति त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणातीति" तथा प्रवर्ग्यब्राह्मणेऽपि "अस्ति त्रयोदशोमास इत्याहुः यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे" इति। तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मलमासनिर्णये वक्ष्यते। विद्यतामेवं त्रयोदशोमासस्तस्य का उपपत्तिर्वसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमयं सप्तम ऋतुः? आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उतर्त्तुद्वयान्तरालवर्त्ती कश्चिदनृतुरूपः? न तावत् पश्चिमः "ऋतुर्ऋतुनानुद्यमान" इति ऋतूनां नैरन्तर्य्यश्रवणात्। नाद्यः प्रथमः। "षड्वा ऋतवः" इति षट्संख्यानियमात्। वसन्तादिवन्मन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराश्रवणाच्च नापि मध्यमः मध्वादिषु अपाठात्। उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोरुत्तरस्मिंस्तस्यान्तर्भावः। तथा चासौ षष्टिदिवसात्मकोमलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति मध्वादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तेष्वन्तर्भावान्न काप्यनुपपत्तिः। सौरेषु ऋतुषु बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम्। तथा च तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते। विनियोगस्त्वेषां ऋतुविशेषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेष्ववगम्यते। तत्र श्रुतिः। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि" स्मृतिरपि "वसन्ते ब्राह्मणं उपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति" विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामूर्त्तिव्रते वसन्ताद्यृतषु पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः। तथा तत्रैव वसन्ते स्नानानुलेपादिदानम् ग्रीष्मे मानकादिदानमुक्तं देवीपुराणे। वर्षासु तिलदानं तथा शरद्यन्नदानं हेमन्ते वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तर एवोक्तानि एवमन्यदप्यूदोहार्य्यम्"।

"वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृतास्तुताः" "ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः" "वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः" "शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवस्तुताः" "हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतस्तुताः" "शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृतास्तुताः प्राणस्यात्" यजु० २१,२३,२४,२५,२६,२७,२८। सूर्य्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम्। यथा "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः। मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः"। ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव तच्च काल०मा० उक्तम् अतएव गीतायाम् "ऋतूनां कुसुमाकारः" इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमत्वेव भगद्विभूतित्वमुक्तम्" म०त०ब्रह्मपु०। "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति। प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि। ग्रहान्राशीनृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्"। मासर्त्तुवत्सराणां व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिवसर्त्तुमासयुगकल्पाः। सृष्ट्यादौ लङ्कायामाह प्रवृत्ता दिनैर्वेतस"! चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमा-

रश्मेयर्थः दिनैस्त्रिंशिभिः” म० त०। ५ मासद्वयमात्रे “मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृत्तं प्रति” स्मृतिः। सुश्रुते ऋतुनिरूपणं तद्गुणलिङ्गादि च दर्शितं यथा “अथात ऋतुचर्य्याध्यायं व्याख्यास्यामः कालोहि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः। तस्य संवत्सरात्मनोभगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति। तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः। पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा। त्रिंशत्काष्ठाः कला विंशतिकलोमुहूर्त्तः कलादशभागश्च। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्। पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः। स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः। तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति। ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः। मधुमाधवौ वसन्तः। शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः। नभोनभस्यौ वर्षा। इषोर्जौ शरत्। सहःसहस्यौ हेमन्त इति। त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च। तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते। उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तोभवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमपहीयते। भवति चात्र। शीतांशुः क्लेदयत्युर्व्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि। तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः। अथ खल्वयने द्वे युगपत्संवत्सरो भवति। ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते। स एष निमेषादि युगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके। इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम्। ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः। तद्यथा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः। कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्। पौषमाघौ हेमन्तः। फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः। वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः। आषाढश्रावणौ प्रावृडिति। तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोःसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति। एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः। तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम्। तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे, वातिकानां घनात्यये, स्वभावत एव, त एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः। तत्र पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्, शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्। तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्य्यौजस्कर्य्यो भवन्ति। तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः। शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च, तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति। तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापन्नेष्वप्यृतुषु कृत्यापिशाचरक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः। विषौषधीपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा। तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति। ऋतूनामत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः। वायुर्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः। छन्नस्तु-

षारः सविता हिमानद्धा जलाशयाः। दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः। लोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये। शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः। शेषं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः। दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः। किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः। कोकिलाः षट्पदगणैरुपगीता मनोहराः। दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः। ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैरृतोऽसुखः। भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव। भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः। ध्वस्तवीरुत्तृणलताविपर्णाङ्कितपादपाः। प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः। अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः। कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही। कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता। तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्भग्नतटद्रुमाः। वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः। भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता। नातिगर्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः। बभ्रुरुष्णाः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः। तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः। पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः। बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता। स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः। विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम्। हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत्। वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात्" ऋतुचार्य्याध्यायः। आ० त० ऋतुगुणादि यथा "मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः" स्मृताः। हेमन्ते कुपिताद्वायोः स्वाद्वम्ललवणान् रसान्। गोधूमपिष्टमांसेक्षुक्षीरोत्थविकृतिर्भजेत्। नवमन्नं रसान् तैलं शौचे तप्तोदकं नरः। शत्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा। उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत्। अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः। वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्निमान्द्यं करोत्यतः। तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम्। व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत्। पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमांसभुक्। गुरूष्णस्निग्धमधुरं दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्। स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम्। घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति। मध्याह्ने शीतले सुप्यात् निशि वातहिमाश्रिते। लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत्। वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ते पवनादयः। अग्नेः संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु। जाङ्गलं पिशितं मुद्गान् दिव्यं कौपं जलं शुचि। हृद्याम्ललवणं स्निग्धं संशुष्कं क्षौद्रमेव च। नदीजलौदनञ्चाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत्। शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम्। स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालिमुद्गसरोजलम्। तुषारक्षारसौहित्यदधितैलरसातपान्। अम्लतीक्ष्णदिवास्वप्नप्राचीवातान् विवर्जयेत्। नित्यं सर्वरसास्वादः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ। ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः पराक्रमः। तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते। अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत्। व्यायामादपतर्पणादभिभवाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः। रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च। कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिलातसीदधिसुरासूक्तारनालादिभिः। भुक्ते जीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनाम् मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत्। गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः। तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते"। ६कालमात्रे ऋतुधाशब्दे उदा०। ७तदभिमानिदेवे पु०। ऋतव्यशब्दे उदा०। ८विष्णौ पु०। "ऋतुः सुदर्शनः कालः" विष्णुस०। "कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यते इति ऋतुः" भा०। "प्रधानपुरुषक्षोभकं यत्कालाख्यं रूपं तदृतुशब्देन लक्ष्यते" आनन्दगि०। ऋतुरस्य प्राप्तः अण्। आर्त्तव प्राप्तर्त्तुके त्रि० स्त्रियां ङीप्। छन्दसि घस् सित्त्वान्न गुणः। ऋत्विय तदर्थे त्रि०। ऋतुर्देवताऽस्य यत्। ऋतव्य ऋतुदेवताके इष्टकादौ।

ऋतुकाल पु० वसन्तसमयवत् कर्म्म० राजशिरोवत् द्वैत० वा। स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोड़शरात्रात्मके काले। "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" मनुः। "ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनुः। पर्व्वादिवर्जं तत्काले च स्त्रीगमनं नियम्यते। तत्र नियमस्वरूपनिर्वाहककारणादिप्रदर्शनेन ऋत्वभिगमस्य यथानियमविधित्वं तथा प्रा०त० न्यायवाक्येनोक्तम् यथा "स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित्। नोद्यते नियमस्तत्र ऋतावभिगमो यथा" मीमांसकवाक्यम्। ऋत्वभिगमनस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं मिता० यथा।

"तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति"। "किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते"। उच्यते। न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात्। नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः। अतो नियममभ्युपेयिरे न्यायविदः। कः पुनरेषां भेदः। उच्यते। अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात्" "अष्टकाः कर्त्तव्याः" इति। पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः। यथा "समे यजेतेति" "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति" यागः कर्त्तव्यतया विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः प्राप्तः। स च समो विषमश्चेति द्विविधः। यदा यजमानः समे यियक्षते तदा "समे यजेतेति" वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात्। यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समे यजेतेति" स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात्। विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी नोदितदेशेनैव यागनिष्पत्तेः। अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोनानुष्ठितः स्यादिति। तथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति"। इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं पूर्व्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या। तद्यथा। "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्द्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः। पुनरश्वाभिधानीमादत्ते इति वचनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्द्दभाभिधान्या विनिवर्त्तते। तथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तम्। पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति। किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह। तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैव ऋतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः। नापि नियमस्य, गृह्यस्मृतिविरोधात्। एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः "दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति"। तत्र द्वादशरात्रात् संवत्सरात् वा पूर्व्वमेवर्त्तुसम्भवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात् ब्रह्मचर्य्यस्मरणं बाध्येत। अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम्। प्राप्तश्चर्त्तौ भार्य्यागमनमिच्छयैवातो यदि गच्छेदृतावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता। किञ्च नैयमिकात् पुत्त्रोत्पत्तिविधेरेवर्त्तौ नित्यं गमनं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात्। नियमे चादृष्टं कल्पनीयम्। किञ्च ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमेऽसन्निहितस्य व्याध्यादिनाऽसमर्थस्यानिच्छोश्चाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात्। विध्यनुवादविरोधश्च नियमे। तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षे विधत्ते चेति। तस्मादृतावेव गच्छेन्नान्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता। तदिदमाचार्य्यविश्वरूपपादयोनानुमन्यन्ते। यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्वार्थविधिसम्भवात्। अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशरः "ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति" न च विध्यनुवादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाद्वचनस्य। तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवानुवदितव्यमप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यञ्चेति। यथा वाजपेयाधिकरणे पूर्व्वपक्षे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति" वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोऽनुवदितव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति। न चानुवादेनेह कृत्यमस्ति। यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम्। अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैयमिकपुत्त्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति। तदसत् स एवायं नैयमिकः पुत्त्रोत्पादनविधिः। स्यान्मतम् 'एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्त्रं जनयेदिति" स्त्र्यभिगमनातिरिक्तः पुत्त्रोत्पादनविधिरिति। तन्न गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्त्रोत्पत्तिकर्मता प्रदर्श्यते। "एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्त्रं जनयेदित्यनेन" यथाग्निहोत्रं जुह्वत् स्वर्गं भावयेदिति। न चासन्निहितादेरशक्यार्थे विधिप्रसङ्गः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छतीति" "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति" विशेषोपादानात्। अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात्। नापि गृह्यस्मृतिविरोधः संवत्सरात् पूर्व्वमेवर्त्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषः। यथा श्राद्धादिषु, तस्मात् स्वार्थहानिपरार्थकल्पनप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्ते नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्ते परिसंख्येति उभयसम्भवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः। श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता। एतेन "साय"

प्रार्तर्द्दिजातीनामशनं श्रुतिनोदितम्” इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्य्यादिति” च पुनरुक्तं स्यात् परिसंख्यायाम् । एवं च “नियमे सकृत्सकृदृतावृता विति” वीप्सा लभ्यते “निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्त्तेत” इति न्यायात् । “यदा कामी भवेदित्यपि” नियम एवानृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति” । “ऋता वुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्” इत्येतदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादेवानृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति” । “अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिः । सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः” “तद्व्रतो रतिकाम्यया” इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमनस्योक्तेः ‘यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्” या० अन्यकाले स्त्रीगमनोक्तेश्च न परिसंख्यापरत्वम् । तासां स्त्रीणां वरश्च इन्द्रदत्तः । स च मिता० श्रुतौ दर्शितो यथा “ता अब्रुवन् वरं वृणीमहै ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै ऋत्वियो भर्त्तुः कामसाविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दते कामसाविजनितोः सम्भवन्तीति वरं वृतं ह्यासाम्” इति तासां वरमुपवर्ण्य “भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति” इन्द्रेण तासां वरोदत्तः । वृत्रासुरबधजन्यब्रह्महत्याया भागशःस्त्रीभिर्ग्रहणतोषितेन शक्रेण तासां वरदानम् भारतादौ वर्णितम् ।

ऋतुग्रह पु० ऋतूनां ग्रहः पात्रभेदग्रहणं यत्र । यागभेदे तत्परिपाटी कात्या० ९,१२ अ० दर्शिता यथा “उपविष्टेऽच्छावाके” इत्युपक्रम्य । “ऋतुग्रहैश्चरतः” १सू० । “अच्छावाके सदः प्रविश्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविष्टे सत्यध्वर्य्युप्रतिप्रस्थातारौ ऋतुग्रहैश्चरतः । अत्रेडाभक्षणे पत्नीयजमानाभ्यामृत्विग्भिश्चाशने च कृते मार्ज्जनभागपरिहरणवाजिनयागप्रणीताविमोकराक्षसभागभागावेक्षणभागप्राशनानि कर्त्तव्यानि तत्र ऋतुग्रहप्रचारः । अथ “ऋतुग्रहप्रचारस्य विधिमुपदिशति” कर्कः । “द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादशप्रतिमन्त्रम्” २सू० । “ऋतुग्रहान् गृह्णीत द्रोणकलशादिति नियमाद्युक्तम् । मन्त्रविभागमाह” कर्कः “अध्वर्य्योः पूर्व्वः” ३सू० । पूर्वोमन्त्रः । पश्चां मन्त्रयुग्मानां पूर्वोमन्त्रोऽध्वर्य्योः स्यात्” कर्कः । “उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः” ४सू० । “युगपत्प्रथमौ गृह्णीतः” ५सू० । “उत्तमौ च” ६सू० । “व्यत्यासम्” ७सू० । “मध्ये न युगपत् प्रचरणं च सर्वेषाम्” ८सू० । “सर्वेषाम् द्वादशानामप्यृतुग्रहाणां प्रचरणं यागानुष्ठानं चकारात् व्यात्यासं व्यात्यासेनैव पूर्व्वमध्वर्य्योः ततः प्रतिप्रस्थातुः । पुनरध्वर्य्योः पुनःप्रतिप्रस्थातुरित्येवं सर्वेषामपि । स व्यत्यासः कथं कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह । “निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः” ९सू० । “हविर्धानमध्यात् अपरोहविर्धानं प्रविशति” कर्कः । “उत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थाता परकालत्वात्” १०सू० । अत्र ग्रहणे प्रचरणे च देशतः कालतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुतः अपरकालत्वात् प्रतिप्रस्थातृमन्त्राणां पश्चात्कालीनत्वात् परकालत्वादिति केचित् स एवार्थोऽस्मिन्नपि पाठे “उभयतोऽध्वर्य्युपात्रेण परिप्रगृह्णाति” ११सू० । उभयत इति “स वै हविर्धानान्निष्क्रामन्तं हविर्धाने प्रविशन्तं चाध्वर्य्युं प्रतिप्रस्थाता पात्रेण परिगृह्णाति अव्यवायार्थं पात्रमध्वर्य्योर्दक्षिणतोहरति स्वयमुत्तरतो यातीत्यर्थः मानवे “हुत्वा गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्य्युमभिप्रयस्य पात्रं हरति नान्योऽन्यमभि प्रपद्येते शेषे पूर्वस्योत्तरमभि परिगृह्णीतः” इति काठके “प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्य्योः पात्रं हरेदुत्तर एव सञ्चरेदिति” कर्कः । “सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम्” १२सू० । “उत्तमाभ्यामेकादशद्वादशाभ्यां प्राग्ये दश ऋतुग्रहाः ते सर्वहुताः कार्य्याः सकृदेव सर्वं होतव्यम् अनुवषट्कारोऽपि न भवति” कर्कः । “ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः” १३सू० । “आद्येषु षट्सु ऋतुग्रहयागेषु ऋतुना प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्यतः” कर्कः । “ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य” १४सू० । “ततः पात्रमुखयोर्विपर्य्यासं कृत्वा सप्तमाष्टमनवमदशमेष्वृतुग्रहयागेषु ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं प्रशास्तारं प्रेष्यतः मानवे “ऋतुना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो हुतम् । ततः पात्रे गृहीत्वा ऋतुभिः प्रेष्येति चतुर्भिर्यथादितस्तथा गृहीत्वा ऋतुना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति” अतश्च पश्चामग्रेण होमः । ततश्चतुर्णां पात्रमूलेन होमोऽग्रं हस्ते गृहीत्वा उत्तमयोः पुनरग्रेणैव ग्रहणमपि पात्रमुखयोर्विपर्य्यासेनैव कार्य्यम्” कर्कः । “षड्डुत्तमौ” १५सू० “उत्तमावेकादशद्वादशावृतुग्रहौ षड्ढत् प्रचरतः तेन पात्रयोरग्रेण होमः ऋतुना प्रेष्येति चेत्येतद्वतिना गृह्यते कः पुनर्मन्त्रार्थः ऋतुना इत्येवंरूपां तृतीयैकवचनान्तर्त्तुशब्दयुक्तां याज्यां प्रेष्येत्यर्थः ऋतुनेत्येतत्पदयुक्तेन प्रैषेण वा एवमृतुभिः प्रेष्येत्यत्रापि” कर्कः । “य·

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained ;

Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Sankhya, Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutras.

8. The technical words of Hindu law.

9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans.

10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana.

11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.

12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.

13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.

14. The explanation of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.

15. The principles of Hindu astrology.

16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.

17. Classification of the Vedas.

This work is excepted to be completed before 1876. The price to subscribers advancing before the month of February 1875 is Rs 60 and to the rest Rs 6 each part The parts I, II, III, IV, V, VI, and VII of this important Sanskrit dictionary have been delivered from the press.

27. कादम्बरी सटीक Kadambari. The celebrated Sanskrit prose work of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 ,,

28. राजप्रशस्ति Rajaprasasti. A poem by Prof. Tarkavachaspati. ,, 2

29. अनुमानचिन्तामणि [अनुमानदीधिति टीकासहित] Anumanachintamani by Gangesopadhyaya with the commentary of Raghunatha Shiromani, entitled, the Anumanadidhiti. A treatise on the inference of the Nayaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 ,,

30 सर्व्वदर्शनसङ्ग्रह Sarvadarsanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindn philosophy by Ma lhavacharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

31. भामिनीविलास सटीक Bhaminibilasa, edited with notes by prof. Tarkavachaspati. I ,,

32. हितोपदेश सटीक Hitopodesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

33. भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित Bashaparichheda and Muktavali. A treatise on the Nyaya philosophy, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 ,,

34. बहुविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Prof Tarkavachaspati. ,, 4

35. दशकुमारचरित सटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

36. परिभाषेन्दुशेखर Paribhashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. ,, 12

37. कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ) Kavikalpadruma on rootes by Vopadeva, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. ,, 8

38. चक्रदत्त (वैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 1 8

39. उणादिसूत्र सटीक Unadisutras or Rules for deriving, from the acknowledged verbal roots of the Sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 2 ,,

40. मेदिनीकोष Medinikosha, or a dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 .,

41. पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णुशर्म्म-सङ्कलितम्] (नीतिशास्त्रम्) Panchatantra compliled by Vishnusharma, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

42. विद्वन्मोदतरङ्गिणी [चम्पूकाव्य] Bidwanmodatarangini, a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 8

43. माधवचम्पू Madhavachampu. A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

44. [तर्कसंग्रह इंराजी अनुवाद सहित] Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta, edited with an English translaton by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 8

45. प्रसन्नराघव नाटक (श्रीजयदेवविरचितम्) Prasannaraghaba. A drama by Jayadeva, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 ,,

46. विवेकचूडामणि (श्रीमत्शङ्कराचार्य्यविरचित वेदान्त-प्रकरण) Bibekachuramani by Sankaracharya on the Vedanta darshana, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

47. काव्यसंग्रह Kavyasangraha. A sanskrit anthology, being a collection of the best smaller poems in

the Sanskrit Language, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 ,,

48. लिङ्गानुशासन सटीक Linganushashana or Panini on genders, edited with a commentary by Professor Taranatha Tarkavachaspati. ,, 4

49. ऋतुसंहार सटीक Ritusanhara. A poem by Kalidasa, edited with a commentary by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

50. विक्रमोर्वशी सटीक Bikramorvashi. A drama by Kalidasa, edited with a commentary by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8

51. वसन्ततिलकभाण Basantatilaka. A drama by Baradacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 6

52. गायत्री Gayatri explained by Prof. Tarkavachaspati ,, 8

53. सांख्यदर्शन (भाष्य-सहित) Aphorisms of Sankhya philosophy by Kapila, with the commentary of Bijnanavikshu entitled the सांख्यप्रवचन भाष्य edited by Pandit Jibananda Vidyasagara. B. A. 2 ,,

54. भोजप्रबन्ध Bhojoprabandha, or anecdotes connected with Bhoja Rajah of Dhar and the poets of his court Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.,,12

55. नलोदय सटीक Nalodaya. A poem by Kalidasa with the commentary of Prajnakara. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 10

56. ईश केन कठ,प्रश्न,मुण्ड, माण्डुक्य (उपनिषद्) [शाङ्कर-भाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित] Isa, Kena, Katha, Prasna, Munda, Mundukya upanishads with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri, Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 ,,

57. छान्दोग्य (उपनिषद्) [शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित] Chhandogya Upanishad with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 5 ,,

58. तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित) Taittiriya Aitareya and Swetashwatara Upanishads with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 ,,

59. बृहदारण्यक (उपनिषद्) [शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृतटीकासहित] Brihadaranyaka Upanishad with the commentary of Sankaracharya and the gloss of Anandagiri. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 10 ,,

60. सुश्रुत Sushruta. The system of medicine taught by Dhanwantari. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 ,,

61. शार्ङ्गधर [वैद्यक] Sarangadhara. A medical work. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 ,,

62. वेतालपञ्चविंशति Vetalapanchavingshati, compiled by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A ,, 12

63. पातञ्जलदर्शन [महर्षि वेदव्यासकृत भाष्य तथा वाचस्पतिमिश्रकृत टीका समेत] Aphorisms of Patanjal philosophy with the commentary of Vyasa and Vachaspati Mishra. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 4 ,,

64. आत्मतत्त्वविवेक [बौद्धाधिकार] Atmatatwabibeka. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 ,,

65. मुक्तिकोपनिषत् Muktikopanishat. Edited by Pandis Jibananda Vidyasagara B. A. ,, 2

66. उपमानचिन्तामणि Upamanachintamani by Gangeshopadhyaya. A celebrated treatise on the *comparason* Nyaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. ,, 4

67. नागानन्द Naganauda. A drama by Sriharsha. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 ,,

68. पूर्णप्रज्ञदर्शनम् । मध्वस्वामिकृत भाष्यसहितम् 2 ,,

69. चन्द्रशेखरचम्पूकाव्यम् सम्पूर्णम् 3 ,,

70. सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् भाष्यसहितम् 2 ,,

71. आरण्यसंहिता सायणाचार्य्यकृतभाष्यसहिता 1 ,,

72. विद्धशालभञ्जिका नाटिका टीकासहित 1 ,,

73. कारण्डव्यूह वौद्धशास्त्र 2 ,,

74. कुवलयानन्द सटीक [अलङ्कारग्रन्थ] 3 ,,

75. प्रियदर्शिका नाटिका सटीक [श्रीहर्षविरचित] ,, 8

76. सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्ध 1 4

77. वासवदत्ता सटीक 2 ,,

78. पुष्पबाण विलासकाव्य [कालिदासकृत] सटीक ,, 8

79. पादारविन्द शतक, मन्दिम शतक, कटाक्षशतक, स्तुतिशतक मन्दस्मित शतक, 1 ,,

80. मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीकासहित 5 ,,

81. नैषधचरितम् मल्लिनाथ टीका सहितम् 10 ,,

82. चन्द्रालोक [अलङ्कारग्रन्थ] ,, 8

83. वीरमित्रोदय (स्मृति शास्त्र) 10 ,,

84. भावप्रकाश (वैद्यक) 10 ,,

85. प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक 2 ,,

86. अनर्घराघव नाटक (मुरारि कृत) 2 ,,

87. दैवतब्राह्मण सभाष्य 1 ,,

88. षड्विंश ब्राह्मण सभाष्य 1 ,,

89. मीमांसा परिभाषा ,, 8

90. अर्थसंग्रह (लौगाक्षी कृत) (मीमांसा) ,, 8

91. रघुवंश सटीक 1 8

92. मेघदूत सटीक ,, 12

93. ईश्वर निरूपणम् (तर्कवाचस्पति कृतम्) 1 ,,

94. ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गेशोपाध्याय) 1 ,,

95. न्यायदर्शन (सभाष्य-सवृत्ति) 2 8

96. सटीक वाल्मीकि रामायण (बालकाण्ड प्रथमावधि-नवोदश सर्ग पर्य्यन्तम्) 1 8

97. मदनपाल निघण्टु (वैद्यक) 1 ,,

98. संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभाग: ,, 1

99. साहित्यदर्पण 1 8

Apply to Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College,
Calcutta.